

Василь Чапленко

**Історія нової
української літературної мови**

Нью-Йорк 1970

Vasyl Chaplenko

History of the New
Ukrainian Literary Language

(XVII Century—1933)

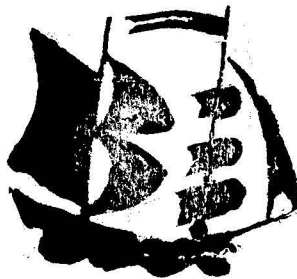
New York 1970

Василь Чапленко

Історія нової
української літературної мови

(XVII ст.—1933 р.)

UKRAINIAN FREE UNIVERSITY
FOUNDATION, Inc.
P.O. BOX 1028
NEW YORK, N.Y. 10276

Нью-Йорк 1970

diasporiana.org.ua

Надруковано 500 примірників

Printed in West Germany
by Fremdsprachendruckerei Dr. Peter Belej, München 13

ВІД АВТОРА

Це видання приблизно на три чверти повторює текст двох моїх книжок — «Українська літературна мова, її виникнення й розвиток», т. I, Нью-Йорк, 1955 р., та т. II, вип. 1, Нью-Йорк, 1962 р., одна чверть цього видання — новий матеріал. Але й у старім матеріалі чимало нового. Це: а) нові розділи, що в них іде мова про правописні шукання в ХІХ ст., та деякі інші вставки; б) зміни в розміщенні матеріалу для більшої відповідності історичній послідовності; в) коректурні виправлення помилок, що були в технічно вбогому й неохайному першому виданні.

Курс охоплює історію нової української літературної мови від її виникнення і до 1933 року, тобто до розгрому українського культурного життя та ліквідації українізації в УРСР і заборони української мови на Кубанщині та в інших краях Російської федерації, де живуть компактні маси українців.

У курсі розглянуто все відоме нам українське культурне мововживання до початку 30-их років, де б воно, те мововживання, не було, аж до українського мововжитку на еміграції.

Як відомо, через три роки після видання першого тому моєї праці «Українська літературна мова, її виникнення й розвиток» — 1958 року в Києві видано перший том «Курсу історії української літературної мови», що її написала бригада з сімох авторів (цей том охоплює «дожовтневий період»), а року 1961 там же видано другий цього «Курсу» том, що охоплює «радянський період». 1958 року ж у Києві ж видано «Нариси з історії літературної мови» П. Плюща, що охоплюють переважно давню та середнього періоду українську літературну мову, бо історії нової української літературної мови в цій праці приділено не більше як четверту частину.

Які хиби в цих «радянських» курсах історії української літературної мови, це, либонь, усі, хто ними цікавився, знають. Це партійне перевертання історичних фактів, замовчування періоду самостійної української держави, відсутність розгляду мови «нереабілітованих» українських діячів та письменників, тенденційне пов'язування українського літературно-мовного процесу з російським, з обов'язковим «благодатним» впливом росіян на українців і взагалі ганебне плазування перед Москвою. Загальне поцінування отого урядово-партійного «Курсу» я дав у статті-рецензії під наголовком «Перевертана історія української літературної мови», що була надрукована в ч. 157 журналу «Нові дні» (1963 р., Торонто).

Можливо, що щасливим винятком з «радянського» партійного мовознавства є праця М. Жовтобрюха «Мова української преси» (Київ, 1963 р.), повна солідно опрацьованого фактичного матеріалу, алеж це, як показує й назва її, тільки історія одного літературного жанру — мови преси, та ще й доведена тільки до середини дев'яностих років XIX ст.¹

З огляду на все це я думаю, що оця моя праця ще й досі залишається єдиним об'єктивно-науковим підручником з історії нової української літературної мови.

В. Ч.

¹ Ця моя праця була вже складена в друкарні, коли вийшло продовження роботи М. Жовтобрюха — «Мова української періодичної преси (кінець XIX — початок XX ст.)», «Наукова думка», Київ, 1970 р. Треба тут сказати, що як у першій, так і в цій другій частині Жовтобрюхової праці таки є ложка партійного дьогтю — «класифікація» українських видань на «прогресивні», «буржуазно-демократичні», «буржуазно-націоналістичні», замовчання таких видатних видавців та публіцистів, як Є. Чикаленко, С. Єфремов, М. Грушевський (цього останнього в другій частині згадано як одного з «буржуазно-націоналістичних» керівників тих організацій, що мали «антинародне спрямування») тощо, але цей «примусовий асортимент» не може знецінити вартости фактичного матеріалу, наявного в обох книжках.

ПЕРЕДМОВА

Історія нашої нової або властивої української літературної мови ще не вивчена, можна сказати, зовсім — ні монографічно як мова окремих письменників та діячів, ні — тим більше — синтетично як певний історично-культурний процес.

Писано про неї, щоправда, трохи чи не від самого її початку і далі рівнобіжно з її наставанням, творенням. Але це були здебільшого тільки принагідні завваги чи то в статтях про слов'янські мови взагалі (як от у статті Бандтке в «Вѣстнику Европы» за 1815 р.), чи то в рецензіях на твори окремих письменників та в оглядах творів за якийсь період, українською мовою писаних (як от «Обозрѣніе» М. Костомарова в «Молодику» Бецького за 1843 р.), чи, нарешті, в синтетичних курсах історії українського письменства — С. Єфремова, О. Дорошкевича, М. Зерова, А. Шамрая й інших. І хоч ці завваги та характеристики нераз були влучні й цінні (як, наприклад, характеристика бурлескних явищ у мові Котляревського, Гребінки, Квітки-Основ'яненка, що її дав у своїм «Новім українським письменстві» М. Зеров), але все таки це були тільки принагідні думки й спостереження. Це був ніби синкретичний підхід до українського літературно-мовного процесу, бож його розглядаю в поєднанні з усіма іншими виявами нашого історично-культурного процесу, в аспекті всього українського національного відродження. Отже, насправді в цих випадках ніхто української мови як такої не розглядав і не вивчав, і це не давало пізнання цього літературно-мовного процесу в цілості. Ба більше: нефахові, поверхові огляди спричинялись часто до поширення навіть серед освічених кіл багатьох зазнаки хибних уявлень про українську літературну мову. Так, засвоїли були широкі кола української інтелігенції думку про гадану народну (селянську) простоту Шевченкової мови або думку про те, що нібито «старі» українські письменники, такі, як Квітка-Основ'яненко, П. Куліш, взагалі знали українську мову краще, аніж пізніші (звичайно казали: «сучасні») письменники, дарма що ця остання думка суперечила самому поняттю розвитку, поступу.

Справді бо: якщо «старі письменники» знали звичайно тільки свої говірки і ними користувалися, додаючи інколи матеріали з фольклору (П. Куліш), то пізніші використовували досвід і самі підносили мову на вищий ступінь. І яка велика в цьому розумінні різниця, напр., між мовою П. Куліша і Б. Грінченка!

Перша спеціальна праця про українську літературну мову в її розвитку — це була стаття П. Куліша «Дві мови, книжня й народня», написана десь у 60-их роках, але опублікована аж у XX ст., в «Украї-

ні», ч. 2 за 1914 р. Проте й у цій статті говориться про українську літературну мову тільки загально, в пляні протиставлення її старій церковнослов'янській мові. Дуже цікаву працю про українську літературну мову написав десь наприкінці XIX ст. К. Михальчук — «До питання про українську літературну мову». В цій праці Михальчук, як фахівець, визначив правильні методи творення української літературної мови, дав історично-теоретичне її уґрунтування. Але й вона видрукована аж у двадцятих роках XX ст. (в «Українському діалектологічному збірнику» за 1929 р.) і через це безпосередньо на творення української мови не вплинула.

Далі можна відзначити численні полемічні писання 90-их і 900-их років про «галицьку» й «наддніпрянську» мови — писання Б. Грінченка, І. Франка, І. Нечуя-Левицького, А. Кримського, М. Пилиповича (М. Левицького) й інших.

Але ці писання — це, сказати б, супровідно-творчі голоси, і вони здебільшого не додержувались історичного підходу, ба навіть давали іноді «криве дзеркало української літературної мови» (І. Нечуй-Левицький).

Праця Богумила й Житецького «Начерк історії української літературної мови» («Україна», 2, 1914 р.), друга після Кулішевої спроба синтетичного огляду історії української літературної мови, присвячена історії літературної мови до Котляревського.

Після 1917 року з'явилося вже більше праць, що розглядали й мову окремих письменників (напр., статті О. Синявського про мову І. Котляревського, Т. Шевченка), і всю українську літературну мову в історичному аспекті з властиво-мовним підходом. Можна відзначити тут популярно написаний «Начерк розвитку української літературної мови» М. Сумцова, 1918 р., почасти (бо в основному це була нормативна праця) книжку О. Курило «Уваги до сучасної української літературної мови» (перше видання 1920 р., друге 1923 р., третє 1925 р.), далі — розділ у праці А. Кримського «Українська мова, звідки вона взялася і як розвивалася» (у вид. «Нариси з історії української мови», 1922 р.), такий самий розділ у праці Німчинова «Українська мова в минулому й тепер», невеличку книжечку Мироненка «Нариси з історії української літературної мови» і нарешті «Історія української літературної мови» М. Сулими (у виданні ВЗІНО). Ця остання праця найбільша обсягом, але в ній багато необґрунтованих або й помилкових тверджень. Взагалі вона справляє враження праці, написаної навшвидку. Можна б іще згадати такі праці, як «Погляд на історію української мови» О. Колесси (Прага, 1924 р.) і інші про українську мову взагалі, в яких даються і побіжні огляди розвитку літературної мови, але це, справді, тільки «погляди».

Не заповнюють у цій царині прогалини і праці проф. І. Огієнка (митрополита Іларіона), бо в них здебільшого мова йде про стару літературну мову, старослов'янську в основі, а не про властиву українську мову. Навіть у праці «Історія української літературної мови», виданій у Вінніпезі 1950 р., автор подав тільки зовнішню історію укра-

їнської літературної мови, та ще й з фактичними помилками, особливо в розділі про «радянський» період.¹

Як відомо, на Україні вивчення історії української літературної мови було примусово перерване майже на 30 років — від початку 30-их до кінця 50-их років. Про хиби виданих наприкінці 50-их та на початку 60-их років «радянських» праць з історії нової української літературної мови сказано в передньому слові до цієї праці — «Від автора».

Хиби в синтетичних працях походять головню з того, що досі не досліджено монографічно мови окремих творців української літературної мови — письменників, публіцистів, учених (напр., М. Грушевського, С. Єфремова, А. Кримського). Ці труднощі відчував і я, бож, пишучи історію літературної мови, нераз мусів сам досліджувати мову окремих письменників (П. Куліша, Лесі Українки й ін.).

Річ ясна, що ці ненормальні умови, а також те, що цю працю писано до деякої міри «в дорозі» і нераз без відповідних джерел, повинні були призвести і призвели, напевно, до неминучих хиб та прогалин, особливо в розділах про новіші етапи історії, написаних найпізніше. Ці труднощі (а звідси й хиби) були тим більші, що автор поставив перед собою дуже широке завдання — *простежити історичний розвиток української літературної мови в усьому засягу її вживання — як мови красного письменства, преси, школи, науки тощо, простежити, як цей засяг ступнево розширювався й удосконалювався.*

Методологічно ця праця побудована в двох площинах — а) зовнішньої історії української літературної мови і б) середового (внутрішнього) її розвитку.

Читачі, мабуть, звернуть увагу на те, що в моєму курсі питому історичну вагу діяльності окремих діячів та письменників визначено не так, як у звичних курсах історії українського письменства. Це зв'язано з тим, що я брав на увагу їхню мовну діяльність, а не літературну. У декого з них і та й та діяльність мають однакову вагу, як от у Т. Шевченка (через те йому й приділено «звичне» велике місце), у декого мовна діяльність має менше значення супроти його літературної творчості, як от у І. Франка (тим то йому й не присвячено окремого розділу) і, нарешті, є такі, що їхня мовна діяльність перевищує їхні літературні заслуги (Б. Грінченко — один з найбільших діячів у царині українського мовотворення).

Цитати джерельного характеру я подаю в оригінальних текстах, а чужомовні висловлювання про факти минулого — інколи в перекладах на українську мову.

На жаль, відсутність на еміграції відповідної джерельної літератури не дала мені змоги подати скрізь повні бібліографічні дані, зокрема є випадки, коли не можна було подати сторінки, з якої взято цитату.

¹ Року 1969 у Братиславі вийшла цінна праця Миколи Штеця «Літературна мова українців Закарпаття і Східної Словаччини» (хоч на ній уже й позначився «ідеологічний» тиск окупантів), але я її одержав тоді, як уже мав другу коректу цієї моєї праці.

З цієї ж причини мені частенько доводилось подавати цитати за посередництвом інших авторів, а не безпосередньо брати їх з відповідних текстів.

Загальна заувага. У тексті цієї праці вжито трьох термінів з однаковим значенням: «стиль» (напр., «поважний стиль»), «мовостиль», «стилістика», а також похідних від них прикметникових форм. Сталося це через неусталеність термінологічного позначення цього поняття, та ще й не тільки в українській мові. А під цим поняттям я розумію свідомий чи «інтуїтивний» добір певних *вислівних засобів* — слів, граматичних явищ для надання певного характеру висловлюванню. У це поняття не входять *зображувальні явища* мови, тобто елементи поетичної мови. Ці останні — це матеріял, що підлягає естетичній аналізі, тим я його в своїй праці й не розглядаю.

УВОДИНИ

(Загальна характеристика процесу)

Українська мова, що її основні елементи законились десь у далекому минулому,¹ довго, впродовж віків була тільки розмовною мовою. А розмовний засяг її, в залежності від історичного стану на тому чи тому етапі розвитку українського народу як її носія, не один раз змінювався — то вужчав, то ширшав.

Найдавнішої історичної (засвідченої в пам'ятках) доби від XI до XIV ст. ст., коли та «стихія» що з неї пізніше остаточно утворилась теперішня українська мова, була мовою Київського князівства та Галицько-Волинської держави, з неї була, либонь, розмовна мова всіх шарів тодішньої людности — від князів та бояр і до «смердів»-селян включно. Так можна казати здогадно, знаючи те, що вживана тоді на цьому обширі в «літературній», книжній функції старослов'янська мова була тільки письмовою, книжною, всупереч думці акад. А. Кримського, що ця мова нібито «проникла теж у живу обіхідку освічених мійських клясів».²

Але пізніше, з XV приблизно віку починаючи (у мовному ж процесі немає виразних меж), коли український мовний обшир увійшов до складу спочатку Литовської держави, а потім до Польщі, частина української людности — бояри-шляхта, зреклася «тубільної» мови і засвоїла польську як мову літературну — і письмову, і розмовно-побутову.

¹ Визначити час виникнення української мови немає змоги з огляду на те, що у мовних процесах ніяких початків не буває, а буває тільки повільний перехід, коли трудно сказати, законилось уже нове явище чи ні. Проте мое відкриття киммерійсько-адигейського субстрату індо-європейських мов підказує здогад, що це могло статися тоді, коли на території сучасної України жили попередники слов'ян, киммеро-адигейці, коли на широченному просторі Східної Європи з'явилися скіти, схрещення яких з адигейцями, мабуть, і дало слов'янський етнос чи — краще сказати — етноси, бо моя теорія виключає будь-яку первісну єдність слов'ян, а їхня різноманітність виникла на ґрунті ще киммерійсько-адигейського мовного подрібнення. Певні племінні зарідки, виниклі на цьому ґрунті, могли бути зарідками української мови, теж не одноманітної на всьому її обширі. Це сталося десь між VIII ст. до нашої ери та початком нашої ери (бо це ж був процес, а не раптова поява). Перші історичні, ще субстратні «сліди» української мови збереглися в назвах Дніпрових порогів, що їх зафіксував Константин Порфірогенет у X ст., а вже властиві в письмових пам'ятках XI ст., як це переконливо довів А. Кримський у виданні «Нариси з історії української мови», Київ, 1922 р., стор. 107.

Свою теорію киммерійсько-адигейського субстрату я виклав у двох книжках — «Адигейські мови — ключ до таємниць нашого субстрату» (Нью-Йорк, 1966 р.) та «Нові знадоби до етногенези слов'ян та інших народів» (Нью-Йорк, 1967 р.), а також у надрукованих окремо статтях.

² «Нариси з історії української мови», Київ, 1922 р., стор. 78.

А як поряд із польською у цей час уживано в функції письмової мови в церкві, школі й урядуванні і старій книжній мові, то українська розмовна мова чималою мірою стала промикуватись до неї як її складова частина.

Після козацьких війн XVI—XVII, коли спольщена частина людности («ляхи» та «недоляшки») була або винищена фізично, або вигнана з більшої частини українського мовного обширу, а та частина, що залишилась, заспіль «покозачилась», у цих «демократизованих» умовах засяг української мови як розмовної знов розширився: нею говорили й гетьмани, й старшини, і козаки, і селяни («посполиті»). Збільшилось у цей час і промикування властиво-українських елементів до книжної мови (наприклад, у козацьких літописах, зокрема Самовидця).

Проте до остаточного перетворення цієї мови на літературну і цим разом не дійшло.

Ця мовна ситуація тривала впродовж більше як ста років, коли східна частина України, відірвавшись від Польщі і приєднавшись до Росії, жила автономним життям, зберігаючи свої державні установи, військо, свій побут, свою культуру.

Але одночасно в надрах цього ж ладу витворилось і таке становище, яке призвело до нового звуження розмовного засягу української мови через зросійщення козацької старшини, перетвореної в другій половині XVIII в. на «благородное російское дворянство», а zarazом і до вилучення з книжного вжитку елементів української мови. «Так чи так, — писав П. Житецький в одній із своїх праць, — а тільки з 60-их років минулого віку ми вже не маємо ні одної історичної праці, писаної книжною малоруською мовою».³

Кінець-кінцем наприкінці XVIII в. та на початку XIX дійшло вже до того, що освічені верстви відцурались української мови і як розмовної, і вона залишилась тільки в устах темного селянства та почасти міщанства, стала мовою «мужицькою». Таке становище склалось на Наддніпрянщині. А на Наддністріянщині збереглася мовна ситуація передкозацьких часів: тут панська верства заспіль спольщилась, духовенство користувалось у церковному вжитку церковнослов'янською мовою, а в побуті — теж польською. Отже, й тут носієм властивої української мови було саме селянство та міщанство.

Та рівнобіжно з цим тоді ж таки, в XVII—XVIII в., законилось і нове — з'явилися перші твори, властивою українською мовою писані. З цього часу вона стала розвиватись у функції літературної мови, себто мови письмової, мови культурного життя українського народу.

Але шляхи розвитку її в цій функції були такі ж складні, як і в функції розмовній. Ці її шляхи були багато складніші проти шляхів розвитку інших літературних мов, от хоч би й російської чи польської. Перша з цих мов розвивалася в умовах історичної безперервності з найдавніших часів, потроху, непомітно змінюючись (а це ж якраз і характерне для «нормального» життя мови). І тільки такі етапи, краще

³ П. Житецький. *Энеида Котляревського и древнѣйшій список ея въ связи съ обзоромъ малорусской литературы XVIII в.*, Київ, 1900 г., стор. 84.

сказати: епізоди, як діяльність Карамзіна та Шишкова, «скаламучували» цей процес, загострювали до певної болючости її творення-зростання. Таж це був тільки незначний епізод, і він не порушив нормального розвитку.

Польська літературна мова теж зформувалася в умовах нормального національно-культурного та політичного життя поляків (до розбору Польщі) та ще й зразу (від XIV в.) на своїй етнічно-мовній основі.

Такий процес розвитку літературної мови — як це маємо на прикладі польської та російської — можна б порівняти з життям (биттям) здорового серця в здоровому організмі: воно живе, воно б'ється, але організм не відчуває цього, воно (серце) його не турбує, ба ще й полегшує це життя, бож це биття — один із проявів життя організму.

Українська мова, навпаки, розвивалась в умовах якнайбільшою мірою ненормальних, а саме: а) розвиток її на основі старослов'янської мови був обірваний у XVIII ст. внаслідок зміни політичного становища України (приєднання її до Росії); б) зародження нової української літературної мови на основі народньої відбувалося в умовах політичної (державної) роз'єднаности самої тієї основи — української мовної території (ще до появи першого значного твору, цією мовою написаного, — «Енеїди» Котляревського західня частина України була приєднана до Австрії — 1772 р., а східня до Росії), і це мало не призвело було потім до роздвоєння літературно-мовного процесу, а як цього не сталося, то в усякому разі болюче цей процес гальмувало; в) на вирішальному етапі розвитку на більшій частині української мовної території — на Наддніпрянщині українська літературна мова не мала впродовж більш як столітнього (бо аж до 1917-го року) свого існування апробації таких життєво-вирішальних чинників, як школа, преса, наукове вживання, вільне громадсько-політичне та громадсько-товариське (культурно-побутове) вживання; д) її створювали і її вживали на початку тільки вузькі кола дуже нечисленної, з огляду на денаціоналізацію, інтелігенції.

Отже, в даному разі якщо вжити й тут отого порівняння з серцем — серце працювало дуже ненормально, з болючими перебоями. Але . . . чи не через те саме, що серце своїм болючим биттям постійно нагадувало про себе, організм — український народ, в особі, звичайно, його інтелігенції, так дбайливо, так самовіддано ходив біля нього, — з такою любов'ю творив українську літературну мову. Справді, навряд чи ще в історії якої іншої літературної мови були факти такої самозреченної відданости «мовній справі», як в історії української літературної мови! Не в одного бо діяча, а в десятків і сотень їх ця справа була головною справою в їхній діяльності, і не одну кару вони прийняли за неї! Хто, наприклад, з наддніпрянських мовних діячів другої половини XIX в., а ще більше 20—30 рр. XX ст. (за більшовицького панування), не зазнав за українську мову якихось репресій? А були такі, що й смерть прийняли за свою «рідну мову». Не один, може, гіпертрофізуючи мовну справу за рахунок інших можливих сфер діяльності, думав так, як П. Куліш, що казав:

Так, ми на те у наш убогий мир прийшли,
Щоб мову з мов людських принижено, забвенну
З народніх уст узять і в перло возвести.

(«До Ганни Барвінок»)

А чого варт такий, здавалося б, дрібний факт, як те, що Б. Грінченко, щоб навчати дітей українською мовою, писав від руки шкільні підручники! Це факт великий у своїй малості.

Оті, відзначені вище історичні умови зумовили великою мірою характер мовотвірної діяльності українських діячів та характер усього мовного процесу, а також визначили етапи розвитку української літературної мови. Тільки ж треба сказати, що в цьому процесі не було різко відокремлених періодів, а був один — як це й притаманне мовному процесові, що не допускає перервности — процес. А цей процес часами був інтенсивніший, то знов уповільнювався, слабкішав, але не оборно йшов уперед у розумінні дедалі більшого охоплення жанрів практичного мововжитку і дедалі вищого стилістичного досконалення.

Оці два показники — жанрово-функційне розширення та якісно-стилістичні досконалення — і визначають певні етапи в історії української літературної мови.

Ці етапи такі:

1) «перші спроби», що виникли «стихійно» і тривали в часі від XVII в. (від українських інтермедій Я. Гаватовича до кінця XVIII в., до «Енеїди» Котляревського) і що з стилістичного боку характеризуються бурлескними ознаками;

2) перші спроби «поважного стилю» (п'єси І. Котляревського, елементи цього стилю в Гулака-Артемовського, наприклад, в його «Рибалці», у псалмах тощо);

3) «манівці» мовної «котляревщини» з їхньою стилістичною ознакою — перебільшеною «бурлескністю»;

4) мова Квітчиної прози як велике жанрове розширення;

5) мова українських романтиків — на Наддніпрянщині і на Наддністрянщині;

6) Шевченкова мова як епохальне явище в історії жанрового і стилістичного розвитку української літературної мови;

7) українська літературна мова другої половини XIX в., широкий жанрово-функційний засяг (запровадження в школі, спроби розмовно-побутового вжитку серед освічених людей, спроби публіцистичного й наукового застосування) в умовах заборон на Наддніпрянщині і більш-менш сприятливих умовах на Наддністрянщині (в конституційній Австрії);

8) розвиток української мови на Наддніпрянщині після 1905 р. і до 1917 р. (поява преси);

9) буйний розвиток української літературної мови після 1917 року, остаточне її оформлення як всеосяжного знаряддя політичного і куль-

турного життя українського народу, всупереч усяким перешкодам і нагінкам в УРСР та забороні на початку 30-их років в РРФСР і всяким обмеженням її вживання в Польщі (недопуск до вжитку в державних установах, скорочення мережі шкіл тощо).

Річ зрозуміла, що ці етапи нерівнозначні: є серед них справді епохальні «стрибки», як от Шевченкова мовна діяльність, як розвиток української літературної мови на Наддніпрянщині після 1917 року, і є тільки «манівці» (мовна «котляревщина»), збочення від основного стрижня розвитку.

Проте й цих останніх етапів («збочень») обминати не можна, якщо хочемо скласти уявлення про те, що таке історичний український літературномовний процес і як витворилась нова українська літературна мова. В поняття *нової української літературної мови* входять усі ті тексти, що їх сучасний читач розуміє і стилістично сприймає як свої, тобто сюди входять усі тексти, написані властивою українською літературною мовою, від Котляревського починаючи, або, може, ще й раніше. Річ зрозуміла, що про нову українську літературну мову можна говорити й як про сучасну. Але це вже буде *нормативний, а не історичний підхід*.

А що українське мовотворення увесь час базувалось на українській народній мові і мало на увазі користь від нього для того ж таки українського народу, то загально цей процес можна охарактеризувати формулою О. Богумила й П. Житецького: «Від народу через культурні верстви знов до народу — такий основний процес розвитку української (літературної) мови».⁴

⁴ О. Богумил і П. Житецький, «Начерк історії української літературної мови». «Україна», ч. 2, 1914 р.

**Розвиток української літературної мови
від XVII ст. до 1917 року**

ПОЧАТКИ УКРАЇНСЬКОГО ЛІТЕРАТУРНО-МОВНОГО ПРОЦЕСУ

Ранні твори як прояви процесу

Не багато фактів з початкової доби нової, властивої української літературної мови зберегла нам історія. Дуже ймовірно, що їх було більше, але вони не збереглися з огляду, головним чином, на умови «рукописного життя» їх. Так можна думати, знаючи про долю деяких зниклих, відомих тільки з випадкових згадок творів, як от, напр., «Пастухи» Лобисевича.

Насамперед згадаймо про ті ранні твори, що їх тексти збереглися. Це: дві інтермедії Я. Гаватовича (1616 р.), пісні про Кулину в польському виданні 1640 р. (написана раніш); частина українського тексту в інтермедії, доданій до польської драми з кінця XVII віку про Бориса і Гліба; інтермедія, додана до великоднього діалогу 1719 р.; десять інтермедій М. Довгалевського, доданих до його драм — «Комическое дѣйствіе» (1736 р.) та «Власнотворній образъ челоувѣколюбія Божія» (1737 р.); інтермедії Г. Кониського в його драмі «Воскресеніе мертвыхъ» (40-ві роки XVIII ст.); вертепна драма (найстарший текст «волинський» виник, на думку І. Франка, десь наприкінці XVII в. або на початку XVIII); текст «Козака Мамая» (напівфолклорний); різдвяні й великодні вірші; «Разговоръ» пастухів (здогадно — друга половина XVIII в.); громадсько-сатиричні вірші — «Сатира на слобожан», вірша про Киррика, вірша про Куксу (всі три вірші виникли у другій половині XVIII в.); твори Некрашевича — «Исповѣдь» (1789 р.), «Ярмарок» (1790 р.), два листи до гнідинського священика І. Филиповича (один з датою 1791 р., другий без дати); «Замысль на попа» (без дати); дві пісні А. Головатого: «Ой Боже наш, Боже милостивий» та «Ой годі нам журитися» (1792 р.), із них друга — перший український друкований твір.

Оце й усе. Далі можна ще відзначити згадки про таких письменників, що або їхнє авторство тільки здогадне, або їхні твори не збереглися. Це Маруся Чураївна, що ніби то склала пісню «Ой не ходи, Грицю, та на вечерниці», гетьман І. Мазепа як автор віршів «Всі покою щиро прагнуть» та «Бідна моя головонько», козак Климовський, що нібито написав пісню «Їхав козак за Дунай», Я. Семержинський з його «Піснею світовою», Дзюбаревич, що написав «Пісні з чужини», В. Танський, що його сучасники вважали «славною стихотворцем», але ні один з його творів не зберігся, О. Лобисевич, що перелицював Віргілієві «Буколіки» по-українському (цей твір теж, як уже сказано, не зберігся).

Ці нечисленні, несміливі й малоцінні з літературного погляду *перші спроби* (я буду так їх умовно називати) були завершені епохальним

твором І. Котляревського — «Енеїдою», на українську мову перелицьованою (перші три частини надруковано 1798 року).

З усіх цих фактів і склався був початок нового українського літературно-мовного процесу. За те, що це був громадсько-історичний процес, а не тільки поодинокі розрізнені факти, свідчать відомі нам умови життя цих творів: їх ставлено в театрах (інтермедії), розношувано з вертепом, поширювано шляхом переписування та взаємного обміну, письменники цікавилися писаннями інших письменників і, можливо, наслідували їх. Це останнє засвідчене в надзвичайно цікавому з цього боку листі О. Лобисевича до Г. Кониського з 1794-го року.

Зважаючи на виключну його цінність для характеристики цього процесу, наводжу з нього ось цей чималий уривок:

«Не за моеї памяти, а можетъ быть годомъ передъ моимъ прїѣздомъ въ Академію, играна тамъ трагедія сочиненія Вашего Преосвященства «О воскресеніи мертвыхъ», оную імѣю. Но не імѣю и нигдѣ достать не могу къ оной трагедіи интермедій, бывшихъ сочиненія Вашего Преосвященства или славного Танского, природного стихотворца во вкусѣ площадномъ, во вкусѣ Плавтовомъ. Когда способность была достать и імѣтъ, тогда ребяческая несмысленность о томъ не помышляла; довольствовались изъ чужого рта питаться, слышать отъ другого стиховъ нѣскольکو. А когда познаніе добротъ цѣну онимъ открыло, тогда уже способность удалилась. Едина вѣрная надѣжда на книгохранилище Вашего Преосвященства, въ которомъ не бытъ сему сочиненію не можно.

Какъ во всякомъ покроѣ платьевъ, такъ во всякомъ нарѣчїи языковъ есть своя красота; а къ тому когда и дымъ отечества сладокъ, то сія воня благоуханія мыслей отечественныхъ суть найсладчайшая. Для чести націи, матери нашей, всегда у себя природою и ученостію великихъ людей імѣвшей, столько свѣтилъ выпустившей для любителей своего отечества, для знающихъ подъ корою просторѣчїя находятъ драгоцѣнности мыслей, прошу Ваше Преосвященство велико одолжить меня, интерлюдїи Танского то или Ваши, приказав списать, по почтѣ мнѣ въ Санктъ-Петербургъ доставить, да изыдетъ во свѣтъ, да дасть величіе отечеству своему наш Плавтъ, наш Мольеръ, ежели не болѣ. Ибо я помню нѣкоторые стихи, описаніе Великодня, бѣгство сатаны и смерти, смерть Іуды: прекрасные описанія. Напередъ плачу одолженіе Вашего Преосвященства: посылаю при семъ Вергиліевыхъ Пастуховъ, мною в малороссійській кобенякъ переодѣтыхъ».¹

Яку суспільну санкцію одержала «Енеїда» ще в рукописі, про це ми знаємо з багатьох свідчень сучасників, а також із того, що вона поширювалась у рукописному вигляді ще до її друкованого видання (відомо декілька її ранніх списків). Цей її успіх призвів до нечуваного у видавничій практиці явища: її видав читач, один із «любителей малороссійского слова» (Парпура), без відомо автора. Загальну характеристику успіху «Енеїди» дав В. Пассек у журналі «Москвитянинъ» 1841 р.,

¹ Археографическій сборникъ документовъ, относящихся къ исторїи Сѣверо-Западной Руси, т. II, Вильно 1867 р., стор. 145—148.

що писав: «Енеїда» была принята в Малороссии съ восторгомъ, всѣ сословія читали ее, отъ грамотного крестьянина до богатого пана». Є відомості, що про неї знали навіть запорожці за Дунаєм.

Проте в часі цей процес був дуже діявий (хоч здебільшого це взагалі властиве життю мови): закљонувшись — оскільки це нам відомо — десь на початку XVII ст. і тільки зрідка проявляючись протягом майже двох віків, він, цей процес, «згустився» до якісно помітного явища аж наприкінці XVIII ст. Обрідність проявів цього процесу в більшій частині зазначеного часу, попри можливу недостатність наших відомостей, можна пояснити наявністю в культурному вжиткові отих, мовляв П. Житецький, «слов'яно-української» та «книжної української» мов, що виключали потребу творити нову літературну мову та підтримувати те, що вже наклонулось. «Не без підстав можна сказати навіть, — писав П. Житецький у своїй розвідці «Енеїда» Котляревського . . .» — що перевага першої (книжної української — В. Ч.) немов би усувала потребу літературного вжитку останньої (української народної мови — В. Ч.). Тільки цим можна пояснити, наприклад, те явище, що в XVII ст., за винятком двох інтермедій Гаватовича, ми не маємо віршів, написаних народною мовою, без будь-якої домішки книжних елементів».

Це ж таки співвідношення двох мов, готової книжної та розмовної «сирої» народної, разом з іншими історичними чинниками зумовило й неоднаковість цього процесу при самому його початку у двох частин українського народу — наддністрянсько-карпатської та наддніпрянсько-кавказької. Звичайно, багато в цьому заважила і неоднакова історична доля обох частин — Західної України, що залишилась під Польщею, а потім, після розбору останньої (кінець XVIII ст.) перейшла до Австрії (1772 р.), і Наддніпрянщини, що приєдналась до Московщини (1654 р.). Неоднакові політично-культурні умови дали різні ситуації і в українському культурно-мовному житті.

На Західній Україні стара книжна мова, як «своя» протиставлювана чужій, польській, збереглася довше і тим самим довше була на заваді в справі запровадження української народної мови в літературний вжиток, а на Україні Наддніпрянській стара літературно-мовна традиція обірвалася була досить рано (з 30—60 рр. XVIII ст.), і це призвело до досить раннього, головне, ширшого й глибшого використання української мови в літературних цілях. Це ж на Україні Наддніпрянській виникла переважна більшість отих «перших спроб», а серед них маємо й такі будь-що-будь самодостатні (а не тільки службові, «побічно-інтермедійні») тексти, як «Сатира на слобожан» або пісні А. Головатого. Та й оте «згущення» українського літературно-мовного процесу в «Енеїді» Котляревського сталося ж не де, як на Наддніпрянщині.

Тим то правдиво буде, як сказати, що властиво-український літературно-мовний процес почався на Наддніпрянщині, а на Західну Україну він дійшов як пізніший периферійний відгук, з іншим уже суспільно-історичним зумовленням.

Стихійність «перших спроб» і ранні проблески свідомості

Ті відомості й факти, що є в наших руках, свідчать про «випадковість» та «стихійність» більшості «перших спроб», при повній відсутності в письменників національно-мовної свідомості.

Справді бо, ранні українські тексти виникли або з огляду на певні теоретичні приписи, або ж як випадкові, нерідко тільки «забавні» «проби пера». Перше відноситься до інтермедій та травестій. Відомо бо, що «піїтики» XVII—XVIII ст. радили комедію (інтермедії та травестії), як низький жанр, писати «низькою», «простою», «селянською» чи «мужицькою» мовою. А як українська мова з огляду на відомі історичні обставини була тоді в стані «мужицької» мови, то її й використано для здійснення цих приписів. Інакше сказати, автори інтермедій та травестій Я. Гаватович, М. Довгалевський, Г. Кониський, П. Лобисевич та інші скористувалися українською мовою як такою, що була напихваті в тому мовному середовищі, до якого вони або своїм походженням або діяльністю (Я. Гаватович — вірменин) належали.

Якже взяти такі писання, як віршовані листи І. Некрашевича до його приятеля І. Филиповича, то про них можна сказати, що це тільки «забавні» твори, віршована розвага, що ці писання виникли, справді, тільки випадково.

Стихійність та випадковість у виникненні цих писаннів стає ще яснішою, якщо, крім відзначених уже обставин, згадати ще й те, що всі письменники поза своїми інтермедіями, травестіями та віршованими жартами в усьому іншому своєму культурному мововжиткові українською мовою зовсім не користувалися. Показово, що вони навіть заголовки та авторські ремарки в своїх українських творах писали не українською мовою. Так, І. Некрашевич назвав свій твір «Исповѣдь — а не «Сповідь», а назви дієвих осіб у цьому творі — «исповѣдующійся человѣкъ», а не «чоловік, що сповідається», «женщина», а не «жінка», «дѣвица», а не «дівчина» і т. д. Навіть свій жартівливий лист «Отець Іван, Петро й Степан з своїми жінками» він заголовив так: «Письмо, писанное къ Гнѣдинскому священнику Іоану Фѣлѣповичу и къ его сыну Петру, и къ дьячку Стефану Криницкому». Ще характерніше те, що ці письменники не користувались українською мовою навіть у таких царинах мововжитку, як приватне листування, інтимні «діяріюші», «протоколи», «дневники» тощо, себто там, де не могло бути ніякої примусової уніфікації чи контролю.² Тут вони були цілком у області мовної інерції або ж під нагнітом нової чужонаціональної літературної мови — російської, відбиваючи психологічно вплив русифікації. Це відноситься і до І. Котляревського, бо ж і він листувався навіть з українцями (з Гнедичем) російською мовою.

А все це свідчить про те, що рукою цих письменників не водила українська мовна свідомість, така свідомість, що виключала можли-

² Небезпека від листів була, як це знаємо з перестороги Йосафата Горленка («сіє по прочетѣ прошу сожечь»), але тут автор мав на увазі думки про «прѣбѣдное отечества состояніе», а не мову.

вість визнання якоїсь іншої мови за свою. Інакше сказати, вони не були свідомі етнічно-національної незамінності властиво-української мови, її неминучої, хай би й потенціальної, потреби як засобу культурного життя українського народу.

Цьому не суперечить і те, що в деякого з цих письменників, а також ув інших людей їхнього типу (у тодішньої інтелігенції) була етнічна свідомість, ба й «патріотическая горячность» (політична свідомість): етнічна й мовна свідомість не завжди збігаються, йдуть у парі. І саме ця доба з історії української мови якнайпереконливіше підтверджує цю думку.

Яскравий приклад повної мовної дезорієнтації ми маємо в особі та діяльності Г. Сковороди. Сковорода, безперечно, мав українську етнічну свідомість, розумів свою і всього українського народу окремість від москалів, та разом із тим не тільки писав російською мовою (хоч і з деякими «несвідомими» помилками-українізмами), а ще й називав її, цю мову «малороссійскимъ діалектомъ». Так він, наприклад, називав ось цю мову свого перекладу з Горація:

Ахъ ничѣмъ мы не довольны: се источникъ всѣхъ скорбей,
Разныхъ умъ затѣвъ (?) полный — вот источникъ мятежей.³

Те саме можна сказати й про діяльність українських патріотів того часу — батька й сина Ханенків. М. Ханенко (батько), навіть постраждавши за рідний край, як причетний до Полуботкової справи, у своєму «Дневнику» (замолоду, до більшої русифікації він писав «діяріуш») всяково намагався писати мовою своїх ворогів — російською мовою, хоч вона й нелегко йому давалась (уживав таких слів та форм, як от «ужина» — назив. одн., «ножов» тощо). Російською мовою писав свої листи (та ще й до свого батька) його син В. Ханенко, дарма що Україну в тих листах називав «дражайшею отчизною».

Російською мовою написані й усі українські (патріотичні!) історичні праці XVIII ст. — «Краткое описание о козацкомъ малороссійскомъ народѣ» П. Симоновського (1765), «Собрание историческое» Ст. Лукомського (1770 р.) «Краткая лѣтопись Малыя Росіи» В. Рубана (1776 р.), «Лѣтописное повѣствованіе о Малой Росіи и ея народѣ и козакахъ вообще» Рігельмана (1778 р.), «Исторія Русовъ» тощо.

Не менше таких самих (негативних би то) фактів маємо і з історії мови на Західній Україні. Відомо, яким жахливим «язичієм» писали у XVIII ст. та й геть пізніше західноукраїнські письменники та вчені, ставлячись зневажливо до властивої української мови, як мови «па-стуховъ и свинопасовъ». Показово, що навіть офіційні заходи австрійського уряду після приєднання західноукраїнських земель до Австрії скеровані на запровадження в культурний ужиток мови «рутенів» чи «русняків» не наштовхували цих людей на думку про власну українську мову як мову національну. Ось якою мовою писав з при-

³ Див. мою працю «Мовна позиція і мова Григорія Сковороди», «Визвольний шлях», кн. 6, Лондон, 1963 р.

воду відкриття університету для «русинів» один із тодішніх діячів — Гарасевич:

«День первый мѣсяца листопада 1787 року есть и будетъ всегда памятный в житю народномъ каждого русина, въ той бо день осуществилося найвысшее рѣшеніе: на любомудрію и богословію отозвалися учителя народно-церковно-рускимъ языкомъ . . . Се було истиннымъ восхищеніемъ слухати, як молодые таланты свое быстроуміе въ политическихъ упражненіяхъ на своемъ родимомъ языкѣ изъясняли и такъ многоважномъ дѣлѣ просвѣщенія поступали».⁴

Отже, це був «родимый языкъ»! Це повна подібність до мовної «позиції» Г. Сковороди. Якже хто з галичан і прохоплювався яким «простымъ выраженіемъ», то просив за це в читача вибачення, мовляв, «да не почудится простымъ иногда выраженіямъ» (Лодій) чи «сего не кто мнѣ отъ иностранныхъ во зло вмѣняетъ» (Захаріясевиц).

Але говорячи про відсутність у ранніх українських письменників української мовної свідомості, я не висуваю цього, як абсолютного твердження (абсолютности взагалі нема в суспільних та психологічних явищах): за наявности в їхньому світогляді української свідомості у них могли вже бути й проблиски української мовної свідомості.

Ці проблиски можна, наприклад, добачати в невідомого автора «Історіи Русовъ». Відзначаючи знуцання москалів з українців («владычествующіе над нами чиновники московскіе, не знающіе правъ и обичаевъ нашихъ и почти безграмотные, знаютъ только то, что они властны дѣлать нам все, не касаясь однихъ душъ нашихъ»), він каже й про те, що під час війни з Прусією (1755 р.) російські начальники українських козаків «вгоняли въ чахотку или ипохондріи за одно свое нарѣчіе и что они не скоро понимали выговаривать тогдашнія преизящныя рѣченія (іронія — В. Ч.): намнясь, намедни и придомковъ ихъ — ушь и кабышь».⁵

Але особливо виразно виявлені ці проблиски в наведеному вище листі Лобисевича, бо в ньому Лобисевич каже, маючи на увазі українську народну мову, що й у «наріччі мов е своя краса» і що й «під корою простої мови можна знайти дорогоцінні думки», а також що цією мовою можна писати такі твори, як у Плавта, Мольєра, або ще й краці («коли не більше щось»).

У цьому новому для тих часів погляді можна, либонь, добачати відгук передових думок західноєвропейського мовознавства, зокрема, може, тієї статті (перекладної, невідомого автора) «О языкѣ», що була надрукована в «Опыт-і трудовъ Вольнаго Россійскаго Собранія» за 1783 р., ч. IV. Це була, на думку Булича, «найкраща стаття» про мову за все XVIII століття.⁶

⁴ Подаю за «Історією українського письменства» С. Єфремова, т. II, стор. 102.

⁵ С. Єфремов, «Історія українського письменства», т. I, стор. 253.

⁶ «Очеркъ исторіи языкованія въ Россіи», т. I, С.-Петербургъ, 1904 р., стор. 313.

Естетична функція рідної мови

Згаданими в попередніх підрозділах обставинами не вичерпується з'ясування причин, що зумовили початкові спроби писати українською мовою. Тут діяв ще й інший, може, вже творчо-психологічний чинник, бож, із одного боку, серед *перших спроб* є такі, що їх будь-якими теоретичними (з тодішніх піітик) приписами з'ясувати ніяк, як от пісні А. Головатого, різдвяні та великодні вірші, а з другого — і в самих інтермедіях та травестіях можна добачити ще й вияв глибшого, уже іманентно-психологічного підґрунтя.

Спробуємо ж знайти психологічне коріння цього явища! Відомо, що всі ці письменники з огляду на загальне політичне й культурне становище України були двомовні. Як люди причетні до державного, церковного й офіційно-культурного життя, вони знали загальноновживану літературну мову (польську й «слов'яно-українську» на Західній Україні, літературну російську й церковнослов'янську на Наддніпрянщині), а як члени української етнічної громади — українську народну мову. Але ці мови суб'єктивно і об'єктивно були для них неоднакові, психологічно нерівноцінні, як це звичайно при двомовності й буває. Суб'єктивно відповідна літературна мова (польська, російська чи церковнослов'янська) була для них єдино можлива мова культурного життя й поважної творчості, а народна українська — мовою «низькою», «простою», «селянською», «мужицькою». Об'єктивно ж співвідношення між цими мовами було таке, що перша була для них «неприродна», засвоювана тільки через школу та читання, така, що важко асоціювалася із життєвими, близькими явищами і була зовсім непридатна для розмовної практики, а друга, навпаки, — жива, невіднятна частина їхньої етнічної дійсності, безпосередня форма живої думки та чуття.

Відомо, що навіть ті з письменників XVIII в., які не писали українською мовою зовсім, говорили тільки по-українському (Сковорода) з огляду на розмовну непридатність тодішньої книжної мови. Ми знаємо факт відмови професорів Київської Академії від викладання, коли митрополит-русифікатор Миславський зажадав, щоб вони говорили по-російському.

Що книжна тодішня мова була для розмови непридатна, це знати з фактів висміювання її в цій функції у творах цих же таки письменників. Так, Котляревський в «Енеїді» подає образ «якогось філософа», що виступив на похороні Палланта з надмогильною промовою:

Та збився і почухав лоб, —
Сказав: «Се мертвий і не дишет,
Не видит, то есть і не слышит,
Сй, сй... уви! он мертв... аминь!»

Ще яскравіше показав це Котляревський у «Наталці-Полтавці» (мова Возного) та в «Москалі-чарівнику» (Финтикова мова). У мові Возного, крім комічного поєднання «високих» слів з життєвими явищами («возженіє в крові», «ліпота твоя»), трудність її (мови) підкреслена ще й спеціальним висловом «тее то як його», що ним розмовник, як

легким, заповнює прогалини, коли йому не вистачає слів. У Фінтика цю функцію, як і в отого «філозопа», виконує «то єсть».

Дуже цікавий у цьому розумінні факт зберігся з діяльності Антона Головатого. Коли він говорив року 1792 перед царицею Катериною промову, то навіть у цих умовах (перед царицею) не видержав психологічної напруги, зв'язаної з трудністю тієї мови, що нею говорив, і в нього, як полегкість, відрухово зірвалось українське «та й годі», дарма що логічно ці слова були зайві. Ось вона, та промова:

«Жизнедательнымъ державного вѣдѣнія Твоего словомъ, при рожденіи зъ неплоднаго бытія, вѣрній Черноморскій кошъ приємлетъ нынѣ дерзновеніе вознести мною благодарный гласъ свой къ святѣйшему Величеству твоему й купно возглаголати глубочайшую преданность сердець его. Пріими оную, яко жертву единой Тебѣ отъ насъ сохраненную, пріими и уповающимъ на сѣнь крылу Твоею пребуди прибѣжище покровъ радованія. Та й годи».

Річ зрозуміла, що така мова мало — щоб не сказати більше — придатна для поетичної творчості, бо ж «поетична мова... проти непоетичної розвиває в собі ті елементи, які звернені до чуття й уяви якнайсильніших емоційних функцій і уникає всього суто умоглядного»,⁷ а в даній же мові (літературній) цих елементів найменше.

І ми знаємо, які мертві з мистецького боку були всі оті драми та трагедії, написані «слов'яно-українською» мовою — Ф. Прокоповича, М. Довгалевського, Г. Кониського й інших. Мова ж занастила (уже «слов'яно-російська») і поетичний хист Сковороди. Особливо непридатною була ця мова в писаннях з елементами реалізму.

Цікаво в цьому розумінні порівняти два листи І. Некрашевича, написані на близькі життєві теми, але різними мовами — тодішньою книжною (до Криницького) і українською розмовною (до І. Филиповича). У першому листі авторові довелося назвати дружину Криницького «Ириною госпожею», тим часом як у житті її звано «пані Яриною», «Ориною» чи навіть «Оришкою», а в другому листі він зміг ужити життєвих імен, назвавши адресатів: «отець Іван» (у заголовку «Иоан»), Петро й Степан з своїми жінками». В результаті перший лист вийшов якийсь неконкретний, з невиразними висловами «неисчетнѣ судьбы», «благость премнога», хоч мова йде про якусь реальну допомогу з боку адресатів, а другий повен правди життєво-побутової і показує яскраву картину:

Сядьмо дружно
Все окружно
За столом у хаті,
Хоч не пансько,
Та й не хамсько

Будем розмовляти,
А між тими
Річми всіми
Та чим заїдати...

З усього сказаного можна зробити висновок, що творчість літературною мовою — «слов'яно-українською» чи погано засвоєною російською — була трудна й малоефектовна, а творчість українською розмовною мовою, навпаки, — легка і давала яскраві творчі ефекти.

⁷ Мюллер-Фрейенфельс. «Поэтика». Харків, 1924 р.

Оце й була психологічна передумова, що спонукала українських письменників періоду «перших спроб» користуватися українською мовою й там, де ніяких теоретичних приписів про писання «простою мовою» не було. У цих випадках люди, справді, стихійно «ішли під захист рідної мови, що давала їм щедрі барви для висловлювання смутку й радощів особистого й громадського життя».⁸

Як приклад до цього, можна згадати тут того ж таки Антона Головатого, що, за переказом, плакав, співаючи свою пісню «Ой Боже наш, Боже милостивий! Уродились ми в світі нещасливі . . .».

Але вона ж таки, ця психологічна передумова, могла діяти й там, де першою спонукою були «теоретичні приписи» — у творенні інтермедій та травестій, даючи авторам насолоду творчості та безпосередній наслідок її — яскраві побутові картини, «різноманітні барви» життєві.

Цим же, а не чимось іншим можна пояснити й те, що, наприклад, М. Довгалевський свої драми скорочував до двох дій, а інтермедії збільшував до шістьох.

Нарешті треба сказати, що творчості українською мовою сприяла й українська громадськість того часу, з охотою, а подекуди і з справжнім захватом сприймаючи твори, написані рідною мовою.

Це останнє було, очевидножки, теж стихійне, але й серед читачів могли бути такі випадки, як учинок Парпури як видавця «Енеїди», що, безперечно, межував уже із першими проблисками національної свідомости.

Отже й це був один із тих важливіших чинників, що зумовлювали народження нової української літератури і властивої української літературної мови. Хто-зна, якби не він, чи мали б ми й оті «перші спроби», які все ж таки маємо. А треба знати, що українській громадськості в цій справі доводилось змагатися з російською державною «заохотою», і в цьому змаганні вона (українська громадськість) не завжди навіть пізніше перемагала. Згадаймо, наприклад, творчість Капніста, Наріжного, М. Гоголя й інших, що віддали свої сили збагаченню чужої культури.

Перегляд усього дотичного матеріялу підказує думку, що новий або властиво-український літературно-мовний процес законився не в силу однієї якоїсь причини, а що тут діяв цілий комплекс чинників і що ці чинники сплїталися між собою, утворюючи складні умови виникнення перших творів, писаних українською мовою. З цих чинників я відзначив: а) теоретичні приписи (щодо інтермедій та травестій), б) перші проблиски української національно-мовної свідомости, в) обірвання старої літературно-мовної традиції (на Наддніпрянщині, де, власне, нове й законилось), г) естетичну функцію рідної мови (переважно в віршах) і, наостанку, д) читацьку (та глядацьку — в театрі) українську громадськість у її змаганні з могутнім чинником — чужою державою та культурою.

⁸ П. Житецькій, «Енеїда» . . . , стор. 105.

МОВА «ПЕРШИХ СПРОБ» ТА «ЕНЕЇДИ» І. КОТЛЯРЕВСЬКОГО

Жанрово-тематична обмеженість ранньої української літературної мови

Умови зародження української літературної мови, відзначені в попередньому розділі, призвели до того, що всі ранні українські тексти — це виключно твори красного письменства, серед них нема ані однісінського прозового тексту ділового чи публіцистичного, а тим більше наукового чи філософського або хоч релігійного.

Але й у царині красного письменства ці тексти охоплюють не всі, що були тоді в літературі, а тільки деякі жанри, а саме: інтермедію та близьку до неї вертепну драму, своєрідний жанр різдвяної та великодньої вірші, жанр літературної пісні (пісні А. Головатого), жанр жартівливої віршованої епістоли (І. Некрашевича), травестію взагалі («Пастухи» Лобисевича, почасти й різдвяні та великодні вірші, бож у них «лицьовано» поважний біблійний та євангельський матеріал) і, зокрема, «ірої-комічну» поему («Енеїда»).

А як для цих жанрів була обов'язкова віршова форма (віршем же писано навіть драматичні твори — інтермедії), то ці тексти через те обмежені ще й цим моментом, і серед них нема й одного зразка художньої прози.

Багато важить також те, що відзначені жанри зв'язані тільки з певною вузькою тематикою, що охоплює, в основному, побут українських суспільних низів XVII—XVIII ст. — селян, міщан, козаків, нижчого духівництва, разом із їхніми життєвими «супутниками» — жидами, ляхами, циганами, москалями тощо. Тільки «Енеїда» Котляревського трохи розсунула рямці цієї тематики, захопивши й побут козацької старшини.

Жанрова та тематична обмеженість ранніх українських текстів — це безперечна «недостатність» перших спроб властиво-українського культурного мововжитку, бо вони навіть приблизно не охопили всіх, хоч би основних, функцій літературної мови, а серед них таких важливих, як ділова та публіцистична. «Недостатністю» було й те, що з літературних жанрів охоплено тільки «низькі» і зовсім не зачеплено таких «високих», як трагедія, ода, не зачеплено навіть «середнього» жанру — байки.

Цю обмеженість пізніше намагалися, з одного боку «використати» вороги української мови, силкуючись довести її непридатність для широкого культурного вжитку, ба й обґрунтувати її нібито органічну нездібність до розвитку, а з другого — діячі українського мовотворення повинні були подолати, щоб створити українську літературну мову як всеосяжне знаряддя культурного життя українського народу.

Слівно-граматична будова мови «перших спроб», її різнодіалектність

Жанри й тематика перших спроб зумовили великою мірою лексикограматичну (та й стилістичну, але про це мова буде далі) будову мови

цих текстів. Особливо помітно це в лексиці, бо ж у ній тематика відбивається найпряміше, тим часом як граматичні (і фонетичні) явища, як «неутральні» елементи, цих моментів здебільшого не відбивають, і ті самі явища можуть бути у всяких текстах.

З огляду на відзначену в передуючому підрозділі тематику *лексика* перших спроб складається з ось таких тямових груп: а) соціальні назви — «господар» (селянин), «козак», «дяк», «піп» («панотець»), «протопоп» («крутопопа») «війт» («війт-хапуга»); б) хресні ймення — «Стецько», «Климко» (у Гаватовича), «Хведір», «Данило», «Гриць», «Максим» (у Довгалевського), «Хвесько», «Хвилон», «Прицько» (у вертепній драмі), «Опанас», «Яцько», «Панько», «Протас» (у різдвяних віршах);¹ в) етнічні назви — «жид», «лях», «турчин», «литвин» (білорус); одяг і взуття — «кожух», «свита», «чоботи», «кобеняк»; г) назви страв і напоїв — «пироги», «ковбаса», «мандрик», «книш», «пиво», «мед»; д) назви свійських тварин та назви, зв'язані з скотарством — «воли», «телиця», «кобильчина сива», «бичатко», «ягнятко», «телятко», «тирло», «кошара»; е) хатні речі — «горщик», «макутра», «м'яло», «днище», «гребінь», «веретено»; є) зброя — «лук з тятивою», «сагайдак», «шабля», «мушкет»; ж) гроші та торговельні поняття — «шаг», «шеляг», «ярмарок», «бариш», «могорич», «корчма», «шинок»; и) назви з культурно-мистецького життя — «школа», «школяр», «бакаляр», «вертеп», «куншти», «партеси», «кобза», «бандура», «сопілка»; танці — «бичок», «горлиця», «козачок»; і) біблійно-євангельські імена — «Адам», «Єва», «Оврам», «Каїн», «Авель», «Христос»; християнсько-церковні назви — «Бог», «віра», «гріх», «клир», «євангелія».

Як бачимо, в цій лексиці переважають слова з конкретно-побутовим значенням, а умовлядно-абстрактні значення були майже виключно тільки в релігійно-церковних назвах, поза якими можна відзначити ще хіба тільки загальнолюдські поняття добра, правди, брехні . . .

Походженням це: а) слова з основного лексичного фонду української мови, а також імення хресні, великою мірою зукраїнчені та б) книжно-літературні, майже заспіль чужомовні.

Отже, не можна сказати, щоб це була лексика тільки селянської (козацької) мови: вона ширша, відповідно до відзначеної вище тематики творів, зокрема чимало в ній церковного елемента.

Серед слів першої групи чимало льюкалізмів: «либой», «сподар», «найбарзе», «верем'я», «дак», «всовтався в лихо», (у Довгалевського); «моцно», «дуфаю» (волинська редакція «Вертепу»), а в Гаватовича є ще й польонізми: «вшак», «жегнаю», «двакровать».

¹ Ці ймення тоді були не тільки селянські, вони були загальнонародні, як це знати з різних юридичних пам'яток того часу, зокрема судових записів, де можна надібати такі ймення, як «пан Тимош» (згадаймо, до речі, й Тимоша Хмельниченка), «бурмістри Процик Дмитрович і Гаврило Прокопович». Відомий діяч Чорноморського війська кошовий отаман Чепіга називався «Харком». Те саме можна сказати й про жіночі ймення, такі, як «Гапка», «Палажка» («пані Палажка Яковиха Тендитничка»). Вияняток становили, може, тільки імена духовних осіб, що зберігали традиційно-церковний характер, такі форми, як «Іоан» тощо (але тільки в церковному житті та на письмі).

Друга група невеличка, але в неї, очевидно, увійшли всі чужомовні слова, що були в ужиткові («школа», «бакаляр», «партес», «кляр», «євангелія» і ін.). У всякому разі в нас немає ніяких підстав добачати якісь пуритичні настави в перших українських письменників, як також не можна говорити про якийсь свідомий добір лексичного матеріалу. Тут повною мірою діяла «стихія» при загальній стилістичній наставі, як це побачимо далі, на «мужицьку мову».

З морфологічного та фонетичного боку досліджувана мова прикметна насамперед яскравою різнодіалектністю. Це явище можна пояснити тією ж таки «стихійністю» у виникненні цих текстів: кожен письменник брав те, що було, так би мовити, напихваті. А як більшість цих письменників працювала на терені північної культурної смуги (Чернігівщина, Київщина, Львівщина), то в їхній мові й відбилися північноукраїнські діалектні явища. Так, у Гаватовича виразно виявлені північнозахідні особливості: «ми» (мені), «то» (те), «тот», «що-м», «признамся», «ся зварит», «нещасте» тощо — у морфології, «пУйду», «пУзнал» і ін. — у фонетиці. Є в нього й польонізми, морфологічні («хотил», «Кам'янця Подольського») та фонетичні «гЛос», «зЕ» (зі), «Ліхим», але академік Возняк розглядає їх як помилки переписувача, бо можливо, що первісний текст інтермедії був написаний кирилицею. За це промовляє наявність рівнобіжних форм та написань, як от: поряд із «хотил», «покупил» є й «забиУем», «купиУ», поряд із «куПлем», є й «покуПил», «ПІрогов».

У мові М. Довгалецького найяскравіше виявлені фонетичні північноукраїнські явища: «глЕди», «к свЕтому», «макУтра», «тУлко», «тУрмі». Так само й у Кониського: «тУлко», «дЕтми».

Дуже виразно виявлені північноукраїнські риси в І. Некрашевича, особливо в «Исповѣд-і» та в «Замысл-і на попа». Кістяківська каже, що в «Исповѣд-і» чоловіки говорять без жадних діалектичних прикмет, але, на мою думку, добачити тут свідомий добір навряд чи можна. Та й діалектизми такі є й у цій частині тексту: «зогрЕшу», «грЕхив», «гоРую», — у мові «исповѣдающегося челоѡька», «пизюль», «рюк» — у мові «всѣхъ роптавшихъ», а серед них, напевно, за задумом автора, перед ведуть чоловіки.²

У Антона Головатого та в таких анонімних текстах, як «Сатира на слобожан» та вірша про Кирика, південноукраїнські особливості, ті особливості, що пізніше стали за основу української літературної мови.

У синтаксичній будові досліджуваної мови ми знаходимо те, що його, здавалося б, наче не повинно було б бути: замість сподіваних розмовних побудов — еліптичних та сурядних речень — у цих текстах переважають повні речення, а також дуже часто підрядна сполука речень, і ці конструкції є не тільки в описових місцях, а й у діалогах.

Ось приклади:

У Гаватовича:

² Твори І. Некрашевича. Вид. ВУАН, 1923 р.

О Боже милостивий!
Коли ж би тот трапил чоловік зрадливий,
Пузнал би, як би-м коло него строїл.
Що ми такое, пане, ось річі наброїл,

У Довгалевського:

Тулко туди появлюся, то вся прибігаєт
под нашу милость, даби клиру сопричтити
і собор між братію добре утвердити.

У Кониського маємо навіть ось таке нагромадження:

Треба ж і роковщину, що школу зучає,
і тому, що тим у оной онеє зриває
треба ж і тим, що миркають, щонебудь утнути,
а того пак, що пака, сим-тим не одбути;
ще ж то і на правенти тулко б з того дбати
і себе б то, і саму з детми годувати,
аби б ми годні були да й Його хвалити.

Це явище — складність синтакси — можна, либонь, тим пояснити, що ці тексти побудовані в пляні письмової мови, хоч матеріал і взято з розмовної мови. А відзначена ж риса якраз і властива письмовій мові.

Таким чином, ясно, що й лексикою, і синтаксою мова *перших спроб* — не просто (як можна було б а ргіогі сподіватись) фіксація розмовної мови, а літературна мова з характеристичними її ознаками — відбиття книжності (хоч і іншомовної, бо письменники могли запозичити це з відомої їм літературної «слов'яно-української» мови) та елементами роблености (в синтаксичних побудовах).

Тільки в фонетиці та морфології тут маємо просте відбиття розмовної мови.

Мова «Енеїди» Івана Котляревського

Дарма що «Енеїда» Котляревського — твір, тісно зв'язаний з розглянутими уже писаннями, *першими спробами*, — вона обсягом своєї теми, а через те й мовою (передусім лексикою) таке складне й багате явище, що її треба розглядати окремо.

Відомо, що змістом своїм «Енеїда», попри формальне відображення античного світу з його мітологією, — це щось таке, як українська національна епопея, що в ній з великою повнотою описано життя України XVIII в., власне, побут Гетьманщини з усіма її суспільними шарами, у тому числі й з освіченими групами, як от духівництво, школярство, «піїти». Крім того, зачеплено ще й російські державні порядки того часу, що поширились уже були й на Україну як частину Російської імперії.

З огляду на це Котляревський і дав у мові «Енеїди» дуже багату лексику, що охоплює всі галузі тодішнього життя.

Якщо говорити про побутову лексику, то в нього маємо майже **вичерпну наявність** назов одягу, страв, зброї (вона тоді входила в побут) **тощо**. Але поза цією лексикою є в нього чимало вже слів і книжно-

абстрактного характеру, яких у його попередників майже не було. Це такі слова, як от «безсмертіє», «безчоловіччя».

Вживаючи слів з основного лексичного фонду, Котляревський часто нагромаджує цілі групи синонімів, збагачуючи ще цим свою лексику (докладно про це далі).

Щодо походження лексики «Енеїди» — це, окрім відзначеного вже основного фонду, ще а) русицизми та б) інші етранжизми (барбаризми).

Лексичних *русицизмів* (і церковнослов'янізмів, бож розмежувати їх з огляду на мішаний характер російської літературної мови важко) в мові «Енеїди» багато. Загальна причина тут та, що наприкінці XVIII в. та на початку XIX в. російська культура, зокрема російська літературна мова вже дуже впливала на українську інтелігенцію, і сам Котляревський був уже виразно людиною російської культури (цього не можна сказати про його попередників) та добре володів російською мовою («чудово володіє російською мовою», пише П. Житецький).

Але ближчий розгляд русицизмів (покищо тільки лексичних) показує, що їх наявність зумовила не тільки ця обставина, що тут були й інші причини. Передусім є русицизми, що їх Котляревський ужив з причини своєї двомовності та великої, трохи чи й не цілковитої (бо досвід попередників мало що міг Котляревському в цьому розумінні дати) неунормованості тодішньої української літературної мови. З огляду на це йому важко було розмежувати російський і український мовний матеріал.

Ось частина цих слів (а їх чи не найбільше серед русицизмів «Енеїди»): «смаркались», «питейний», «кушайте», «білки» (баньки), «осрамлена», «уроди» (потвори), «вважати» (шанувати), «защищать», «травить» (цькувати), «не робітьте», «западні» (пастки), «не мішкавшись» (не гаючись), «госпожа», (поряд із «пані»), «сужених», «краснілись», «кудрі», «не плошай», «но» (сполучник, уживаний систематично), «курносенька», «виль» (верть, круть), «скользнула з неба» й ін.

Є, далі, слова, вжиті через відсутність відповідних українських з огляду на нерозробленість української літературної мови. Це: «надежда», «учредив», «під чернь з насічкою», «храбрую», «іскусно», «отряд», «стовкнулись», «общее», «вражда», «жизнь», «поступки», «воздух», «смирительний» і ін.

Чимало русицизмів зумовила віршова форма твору — розмір та римування, переважно останнє: «враги» (рима до «ноги»), «уголочки» (рима до «куточки»), «мать» (рима до інф. на -ть, але й «мати»), «чрез» (розмір), «град над городами» (розмір).

Деяких русицизмів, а також виразніших церковнослов'янізмів письменник ужив свідомо з міркувань стилістичного порядку, як от: «во дні они», «возвеселило», «воїн», «зрять», «есть черв і прах».

Далі можна відзначити слова, ужиті під впливом російської мови як часто в ній уживані, так би мовити, модні: «уви», «кладенець» (з казкових російських текстів); «плут», «плутні», «прокази» (вчинки), а також слова, зв'язані з російською дійсністю — «алтин», «збитень» («гаряч»), «ребятушки», «стой», «не шевелись» тощо.

При цій нагоді можна відзначити й окремі польонізми, що їх ужив Котляревський з стилістичною метою: «по сам пас», «до лясу мов ляхи шатнулись», «три гури».

Багато в лексиці «Енеїди» й інших чужомовних слів. Тут, окрім неминучих з огляду на першовзір (Вергілієву «Енеїду») античних імен («Еней», «Турн», «Еол», «Нептун» тощо) та історично-географічних назов (Троя», «Рим», «Сицилія», «Карфаген» і ін.), подибуємо найрізноманітніші слова з усіх царин життя, яких тоді вживано в літературі (переважно російській і тільки почасти в старій українській) та в розмові освічених людей. Ось чимала частина їх: «конгрес», «тестамент», «стратилат», «офіцер», «легіон», «сержант», «фортуна», «канцеляриста», «трактир», «фігляр», «бульвар», «сервета», «маніхвест», «провіант», «палаш», «шишак», «кунштики», «мушкет», «бивак», «портшез», «оратор», «депо», «крігсцальмейстер», «провіантмейстер», «дижурити», «амбре», «презент», «мантія», «персона», «флот», «дормез» і ін.

Цікаво, що цих слів (чужомовних) Котляревський уживає без перекручень, за винятком небагатьох, як от «філозоф», «оптекар», «лепорт» (хоч це поширена і в тодішній російській мові форма). А заразом це все свідчить про повну відсутність будь-якої настави на пуризм. Але це, зрозуміла річ, сталося цілком стихійно без будь-яких теоретичних міркувань, бо ж у Котляревського як автора «Енеїди» (бодай перших трьох її частин) ще не було свідомого прагнення створити українську літературну мову чи її унормувати.

Тільки ж це — запозичення чужих слів — було в Котляревського проявом звичайного явища в житті літературної мови, бо ж ця мова навіть при пуристичних тенденціях не обходиться без запозик.

Можна відзначити такий новотвір у мові Котляревського, як «героїть».*

Коли говорити про фонетичні та морфологічні явища мови Котляревського, то треба сказати, що в пізніших виданнях, як це показав у своїй праці «З верховин нової літературної мови» проф. О. Синявський,³ вони, звичайно, стерті, і їх можна побачити тільки з автографів».

Маємо докази на те, що Котляревський свідомо ставився до цих явищ (фонетично-морфологічних) у своїй мові. Так у замітці, що була опублікована пізніше в «Основі» («Основа», лютий, 1861 р.) він відзначив: «Въ Полтавѣ и въ смежныхъ городахъ: конь, волъ, ножъ, котъ, подоль, мост и проч. произносятся простолюдины: кинь, вилъ, нижъ, кить, подиль, мистъ, и проч., но въ сихъ же словахъ въ другихъ падежахъ единственного и множественного числа сохраняють о: воли, коня, моста».

З огляду на це він і відбив у своїй мові фонетику й морфологію своєї місцевости, що, в основному, належить діалектно до південно-східного наріччя української мови, себто того наріччя, що пізніше

* Цей огляд лексики «Енеїди» був уже написаний, коли вийшла праця В. Ващенко, Ф. Медведєва й П. Петрова «Лексика «Енеїди» І. Котляревського», Харків, 1955.

³ «Ювілейний збірник на пошану акад. М. Грушевського», 1928 р., стор. 698.

стало основою української літературної мови. Важливо відзначити, що він уперше систематично відбив таку кардинальну рису української мови, як *ікання*. До нього ця риса пробивалась або тільки спорадично, або в північноукраїнському вигляді — як монофтонг «у» (напр., у Некрашевича). У першому українському друкованому тексті — пісні А. Головатого «Ой годі нам журитися» нема ні одного випадку на це.

Якже й є в нього подекуди порушення цього закону, то це сталося або внаслідок фактичної недослідженості української мови (звідси в нього ваганя: написавши в одному місці спочатку «кисть», він потім виправив на «кость», як і навпаки: написавши спочатку неправильно «нашей», виправив потім на правильне «нашій»), або внаслідок впливу близької смуги переходових говорів (написання «поспультво», може, також «вечерь», «старость», «познайте»). В окремих випадках до цього призводили його традиційно-книжні навички, і він писав «рость», «бой», «война», «подняли».

Послідовно відбив він ще таку яскраву фонетичну особливість української мови, як от «в» на місці «л»: «мовча», «розъярився».

В морфології є в нього деякі або вузько-говіркові явища, що пізніше не ввійшли в літературну мову (тверде «т» в третій особі дієслова: «виють», «болить» чи закінчення на «-еть» у першій дієвідміні: «жметь», «спасеть»; поодинокі випадки: «покой му», «Біг — Бог»), або традиційно-пісенні (повна форма прикметників: «старая», «злая», «сухая», «злее», «золотії») чи традиційно-книжні форми (наказовий спосіб на «-іте»: «ідите», «не галите», «посадіте»). Ще говіркові явища: «розумны», «добры», «багаты» («ы» після зубних та губних, але після г, к, х, ш, ж, ч — «і»: «босоноги», «письменнѣши»).

Те, що Котляревський писав тільки «безталанье», «весильеми», «кѣ весілью», треба вважати за правописне явище, вимовляв він, напевно «безталання» тощо, бо є в нього й «орижжа», «нове обранья», «имення» — в «Наталці Полтавці» (як, наприклад, і в фонетиці, пишучи «бублейницѣ», «рутульцы», він напевно вимовляв «ц» м'яко, бо є в нього й написання «лисиця»).

Можна далі відзначити як характерну морфологічну особливість мови «Енеїди» рівнобіжне вживання деяких форм, а саме: а) форми інфінітиву на «-ти» поряд із формою на «-ть»; б) поряд з відзначеною вже формою наказового способу на «-іте» форма на «-іть»; в) правильна клична форма поряд із формою називного відмінку, та ще й часто в тих самих словах — «Енею» і «Еней Анхизович», «Нептуне» і «Нептун» тощо; г) давальний на «-ові» і на «-у»: «Даресу» і «Даресові».

Є просто неправильні утворення (чи недогляди): «позапаляючи», «така (?) дівча», «кишала» (кишла), «з радїц» (з радощів), «без зву», «морду втерть» (для рими). Але таких форм небагато.

Більшою мірою порушують морфологічну систему мови «Енеїди» русицизми. Більшість їх можна пояснити віршовою формою твору, але є й такі, що виникли внаслідок двомовності письменника та неуномованості української літературної мови. Ось явища з першим поясненням: «ей» (рима до «Еней»), «зо *всеї* одежі» (розмір), «той пори», «своей петрівской ночі», «вічної пам'яті», «війни кривавой», «жінкой»,

«пожар чимал» і ін. А ось явища з другим поясненням: активні дієприкметники («искорчувшуюся в дугу», «ослабівших»), пасивні дієприкметники в короткій формі чол. р. («переряжен», «осужден»), коротка форма прикметника чоловічого роду в функції присудка («еле жив»), форма найвищого ступня прикметника типу «самих зліших» (найзліших), дієприслівники на «-а (-я)»: «держа», «примітя», «не милуя», «виляя», «управляя», «шутя», «не жалія» — та на «-в».

Синтакса мови «Енеїди» так само, як і фонетика та морфологія, в основному збігається з синтаксою сучасної української літературної мови. Є в цій синтаксі своєрідні, рідко вживані явища, але такі, що норм літературної мови не порушують. Наприклад: «Послухавши Еней Охріма... ліг спать» (цієї конструкції пізніше вживав Шевченко, але вона відома і в російській літературній мові XVIII в.), «кажуть казок», «баби спитався», «прийшли перед Феба». Характерна для цієї синтаксиса риса — рясне вживання дієприслівникових відокремлених зворотів з типовими для української мови формами дієприслівників на «-учи», «-вши» (хоч є, як уже казано, й на «-а», «-я» та «-в»).

Дуже часто трапляються в мові Енеїди інверсійні звороти, що їх зумовив ритм. Подекуди ці побудови бувають дуже вже незвичайні, що навіть зміст речення затемнюють. Таку перебільшену інверсію знаходимо в першій же строфі «Енеїди»:

Но греки як спаливши Трою,
Зробили з неї скирту гною,
Він, взявши торбу, тягу дав.

Ця побудова збила з пантелику й редакторів тексту «Енеїди», що ставлять кому або перед «як» (С. Єфремов)⁴ і цим дають неправильну будову речення, в якому головне має такий склад «Но греки... він, взявши торбу, тягу дав», або після «як» (Айзеншток),⁵ внаслідок чого межа між підрядними (першою частиною) і головним падає між «гною» і «він». А тим часом правильно цю кому треба ставити перед «греки»: тоді головне буде «Но... він, взявши» і т. д., а «греки як спаливши Трою, зробили з неї скирту гною» підрядне із сполучником «як», що стоїть не на місці.⁶

Ще такі приклади: «Давно уже вона хотіла, його щоб душка полетіла», «До лясу мов ляхи шатнулись», «Анхиза щоб не прогуляти», «Пером в папері як писнеш».

Але є й справжні синтаксичні неправильності, власне, русицизми, що суперечать нормам української літературної мови, як от: а) уживання давального замість місцевого після прийменника «по» на означення місця — «по чужим водам», «по морям» (але зрідка трапляється й правильна побудова — «по полях»); б) вживання невластивих українській мові прийменників «о» та «у» (цей останній в розумінні «при», «біля») — «о плутнях», «у вікон школярі скакали», «стояли у ворот».

⁴ Твори І. Котляревського під редакцією С. Єфремова, Київ, 1909 р.

⁵ І. Котляревський. «Енеїда», передмова Айзенштока, Харків, 1931 р.

⁶ Інтерпретація цього речення ускладнюється ще й неусталеністю правил про кому при наявності двох сполучників на початку речення («но» і «як»).

Та ці нечисленні синтаксичні неправильності губляться в загальній правильній яскраво-українській синтаксичній картині мови «Енеїди», і русицизми тут, безперечно, не відіграють такої помітної ролі, як у лексиці та морфології цього тексту. Яскраво-українську картину цієї синтакси посилюють численні ідіоматичні конструкції, фразеологічні звороти, як от: «драла дати», «не знав, на яку ступить», «підпустив москаля», «дутоля ззісти» (вмерти), «душі пустився», «послав по раки», «теревені правити» тощо.

У цілому ж мова «Енеїди», попри оті, відзначені вже «нерівномірності», — безпрецедентно багате явище в історії української літературної мови. . . «Не в чистоті справа, — слушно пише про мову І. Котляревського М. Зеров, — найбільша заслуга мови Котляревського — це надзвичайне багатство її словника».⁷ Це багатство та ще те, що вона побудована на центрально-українському говорі з найтипівішими для української мови як окремої одиниці в фонетиці («супроти попередньої літературної української мови в мові Котляревського бачимо насамперед найхарактернішу українську фонетичну ознаку в зіставленні з усіма слов'янськими мовами, це «і» замість «о, е»),⁸ морфології та синтаксі ознаками зробили з неї справжній початок (оте «згущення») української літературної мови як однієї з нових слов'янських літературних мов.

Особливо треба підкреслити в цьому розумінні другий момент, бож він став передумовою для діяння закону відштовху, що взагалі багато важить у справі мовного відокремлення (сепаратизму). Цієї передумови не могла дати, напр., мова Гаватовича з її виразними польонізмами (бож вона могла сприйматись, як «майже польська»), а також і мова тих письменників, попередників Котляревського, що писали північно-українським наріччям (бо вона могла сприйматись, як «майже білоруська» з огляду на акання в «Розговорі пастухів»), чи «майже російська» з огляду на непослідовність ікання — у Некрашевича, Довгалевського.⁹ Міркування М. Сулими, що заперечує цей момент, мовляв, «такий факт принципіального значення не має», не можна вважати за слушне. І справа тут не в тім, що «за часів Котляревського нормалізаторських тенденцій не було»¹⁰ (я сам відзначив відсутність свідомої тенденції в ранній діяльності Котляревського), а в тому, що мова «Енеїди» об'єктивно відіграла велику історичну роль, висунувши наперед найяскравіші особливості української мови. Ці особливості стали пізніше підставою в оборонних суперечках на тему — «діалект чи самостійна мова».

Багато заважило тут, звичайно, й те, що це була мова видатного, ба й блискучого, як на свій час, літературного твору, що, впливаючи в

⁷ «Нове українське письменство». Київ, 1924 р.

⁸ Проф. О. Сиявський, «З верховини нової літературної української мови». «Ювілейний збірник на пошану акад. М. Грушевського», II, Київ, 1928 р.

⁹ Цей момент відпадає в умовах безконкуренційного творення літературної мови, як це було, наприклад, у зародженні нової болгарської мови, коли з нею не конкурувала ніяка інша літературна мова (через те ця мова засвоїла багато російських літературних слів).

¹⁰ М. Сулима. «Історія української літературної мови», вид. ВЗІНО.

суто літературному пляні, викликав до життя численні наслідування, а це й призвело до збільшення кількості властивих українських текстів. Не вина автора «Енеїди», коли це викликало було до життя також негативне явище так званої (я так далі буду його називати) «мовної котлярещини», як також не він відповідає перед історією за спотворення його творчого методу — бурлескного.

Мовостиль ранньої української літературної мови

Той лексично-граматичний матеріал, що його описано в передущих підрозділах, має відповідно до жанрових особливостей творів певне стилістичне забарвлення.

З жанрового боку майже всі ранні українські твори (за винятком, може, тільки пісень А. Головатого) — це гумористичні твори. Гумор у них створюється а) комічними ситуаціями та б) своєрідним мовним гумором.

Мовний гумор — це найхарактерніша яскрава особливість ранніх зразків української літературної мови, особливість, що в інших літературних мовах, за винятком, може, тільки білоруської, в такому «стовідсотковому» поширенні не трапляється зовсім.

Що ж він собою, цей мовний гумор, являє? Якими конкретними мовними засобами його створено?

Певну до деякої міри відповідь на ці питання дають нам «піїтики» XVII—XVIII ст. «Інтермедія, — сказано в одній польській піїтиці 1648 р. — це коротка дія, вигадана або правдива. Її грають між актами комедії й трагедії, а складається вона з *забавних слів*, предметів і осіб». Про «жартівливі слова» в інтермедії (комедії) говорять у своїх піїтиках М. Довгалецький та Г. Кониський (XVIII в.). Вони ж, ці «жартівливі слова» (чи «шуточный слог»), фігурують і в теоретичних правилах щодо мовного оформлення травестій (наприклад, в «Словар-і древней и новой поэзі» Николая Остолопова).

Але самої вказівки на «жартівливі слова» чи «стиль» для зрозуміння мовного гумору мало, це бо не більше, як тавтологія: жарт — твір утворюється жартом-мовою. Проте згадані піїтики дають іще вказівки, що можуть правити за ключ до зрозуміння мовної природи мовного гумору.

Я вже згадував думки Г. Кониського про те, що комедію треба писати «словами шуточными, обиденными, низкими, слогомъ простымъ, деревенскимъ, мужицкимъ». Оце й треба вважати за *основний загальний метод творення мовного гумору досліджуваних текстів*. Для письменного читача (як і для письменника), носія «слов'яно-української», польської чи російської літературних мов, що усвідомлювались тоді як «високий стиль», самий факт писання українською мовою, що була тоді заспіль «слогомъ простымъ, деревенскимъ, мужицкимъ», давав уже потрібний комічний ефект. У травестіях та різдвяно-великодніх віршах цей засіб поширювався ще й поєднанням звично-поважного змісту (біблійно-євангельського, антично-мітологічного) з

простою селянською мовою. Адже травестію так і визначали тоді, як «описаніє шуточнымъ слогомъ тѣхъ проишествій, кои прежде описаны были слогомъ высокимъ» (Н. Остолопов).

В обсязі цього загального методу вирізняються дрібніші засоби, що теж, в основному, спираються на уявлення про селянське невігластво, недорікуватість тощо. Про це прямо сказано в отій польській піїтиці з 1648 року: «Одні інтермедії викликають сміх виключно *словами*, наприклад, коли виводяться наші сільські хлопи, а їм в уста вкладаються латинські слова, або коли вони добирають рівнозвучні вислови (т. зв. народна етимологія — В. Ч.) чи намагаються наслідувати манери та мову освічених людей та двораків, або коли вони пробують висловлюватись чистою польською мовою. Також коли ці селяни описують щось кумедним способом, напр., якийсь одяг і т. ін., сніданок і т. ін.»

В наших українських текстах це виявляється передусім у *перекручуванні* в пляні народної етимології *чужомовних слів*. Напр.: у вертепній драмі — «Кавель» замість «Авель», у Некрашевича — «хурхурей» замість «архирей», «крутопопа» замість «протопопа», у І. Котляревського — «крутопопа», «філозоп», «обтекар».

До цієї ж групи засобів належить і *вживання вульгаризмів* там, де їх могло б і не бути при нормальному мововжитку. Це дуже поширений засіб, його ми маємо в інтермедіях Довгалевського й Кониського — «вдарив по мармузі», «різнув по морді, мурзі», «скурвий син», «собача лапа», у Котляревського — «суча дочка», «сука Геба» й ін. Іноді вживають письменники навіть непристойних висловів, як у великодніх віршах — «Велзевул попустив мул», «він (Грод) так злякався, що й укалявся», у Довгалевського — «Здупипадський», у Котляревського — «грішне тіло», «нужі повна очкурня»... Було подібне й в інших письменників того часу.

На вульгаризмах побудовано стиль цікавого з мовного боку тексту «Сатири на слобожан». У цьому тексті люди (слобожани) «гарчать», «гавкають», «як тварь мекають», мов жаби, «квакають». Текст пересипано лайками: «плем'я гаспидське», «німота бісова», «погань», «плюгавці», «псяюха».

Далі можна відзначити поплутання поважного й комічного чи згадування речей не на своєму місці (у різдвяній вірші «Христос чортів, як ос, давить ногою», у Котляревського царі й боги діють та поводяться, як прості люди, їдять найпримітивніші селянські страви), хоч це вже ближче до комізму ситуацій, і мовний гумор тут має тільки службову роллю.

В «Енеїді» Котляревського, крім усіх відзначених засобів, є ще один характерний — нагромадження синонімів та інших характеризуючих слів (як от «Еней... моторний... проворний, завзятіший од всіх бурлак», Сивилла «тряслась, крєктала, побивалась»), а також уміятне, хоч для нормального слововжитку й недоречне вживання народних фрезологічних зворотів («нехай не вадить, як не чує» — про Вергілія).

Спорадично вживає Котляревський «*бурсацької мови*»: відоме «Борців як три не поденькуеш».

Але відзначеним загальним методом з його частковими засобами не вичерпуються засоби мовного гумору. Є ще, сказати б, *побічні* засоби. Через те, що це тексти красного письменства, у них нераз даються спроби мовної індивідуалізації персонажів чи зображуваних ситуацій. Так, у вертепній драмі дано мовні характеристики заступників різних народностей — москаля, поляка, угорця, цигана, жида, стилізацію під їхню мову, цар Ірод і люди, зв'язані з церквою (дяки, школярі), характеризуються церковнослов'янською мовою.

В «Інтермедіумъ жидъ изъ русиномъ» жид вимовляє «з» замість «ж» («Бозе зивий»), «ц» замість «ч» («горілоцку»), в інтермедії Гаватовича беззубі дід та баба балакають шепеляво.

В пляні плутання високого й низького можна відзначити а) прикладання селянських слів до високих осіб та явищ і б) навпаки — елементів високого стилю — до низьких явищ. Так, у різдвяній вірші «Христос чортів, як ос, давить ногою», у Котляревського царський побут богів характеризується тими ж мовними засобами (лексика), що й побут селян.

Близьке до цього називання високих осіб та античних героїв українськими селянськими іменами: у великодній вірші — замість «Авраам» — «Оврам», замість «Мойсей» — «Мусій», у Котляревського замість «Невтеса» — «Охрім».

Невтесом всі його дражили,
По-нашому ж він звався Охрім.

Взагалі Котляревський вільно користувався селянськими українськими іменнями, прикладаючи їх до троянців. От, Еней у пеклі побачив:

Педька, Терешка, Шелифона,
Панька, Охріма і Харка,
Леська, Олешка і Сизьона,
Пархома, Їська і Феська.

Прикладання елементів високого стилю до низьких явищ трапляється рідше. У вертепній драмі дяк селянське ім'я «Клим» вимовляє «Климій», і це звучить комічно, як також дає мовний гумор і дякова церковнослов'янська мова про свиню, що її подарував селянин. У Довгалевського комічний ефект справляє церковнослов'янська форма в оцьому, наприклад, вірші (слова запорожця):

Або ляхів на той час трапиться піймати
І сим кием козацьким по ребесах дати.

Або в нього ж слово «іже» в реченні про блощиці: «іже купно мандрують по стіні к трубі».

Котляревський в «Енеїді» теж уживає книжних та церковнослов'янських слів і зворотів з цією метою: «во дні они», «есть черв і прах», або відома, згадувана в одному з попередніх підрозділів промова «філозопа» над Паллантовою могилою.

Як відомо, це той різновид мовного гумору, що його називають *бурлеском*.

Така стилістична подоба ранніх українських текстів. Її, як бачимо, цілком зумовили жанри та суспільна функція перших літературних спроб, властивою українською мовою писаних¹¹ Але попри жанрову та функційну обмеженість цей стиль мав те позитивне значення, що був здоровою життєвою реакцією на мертво-схолястичні стилі тодішньої літературної мови («слов'яно-української» та російської).

РАННІ СПРОБИ ПОВАЖНОГО СТИЛЮ

Наукове народолобство і українська мова наприкінці XVIII та на початку XIX ст. ст.

Наприкінці XVIII та на початку XIX ст. в Росії і на Україні серед освічених кіл замість колишнього зневажливого ставлення до простолюду виникає сантиментально-романтичне зацікавлення ним. В основному це було відгуком західноєвропейських народолобних ідей — сантименталізму та романтизму в письменстві і діяльності французьких енциклопедистів у філософії та політиці. Але на Україні — попри типовий для всієї імперії характер цього впливу — ці ідеї поєдналися ще й з демократичними козацькими традиціями. Ці традиції насправді не замирили на Україні ніколи, навіть такого глухого, як друга половина XVIII ст., часу. Відбив ці традиції Г. Сковорода, славлячи Богдана Хмельницького («Будь славень во вѣкъ, о муже избранне, вольности отче, герою Богдане!») та беручи під свою оборону «чорний народ». «Барская умность, — писав він, — будто простой народъ есть черный, видится мнѣ смѣшная, какъ й умность тѣхъ названныхъ философовъ, что земля есть мертвая». Далі відгуки цих ідей можна бачити в наріканнях автора «Історії Русовъ» на егоїзм вищих клас, що «льстя себя надѣждою содѣлаться на счетъ нации владѣльцами, оставили сію націю ожидать обѣтованія Отча свѣще», або в його ж згадуваній уже обороні українських козаків з їхньою простою мовою проти знуцань московських начальників.

¹¹ Цей висновок можна підтвердити ще й тим, що, з одного боку, вульгаризації в історії російської літературної мови не було, а з другого — в білоруській, навпаки, була, бож білоруська перебувала в аналогічних до української умовах. Так, наприклад, гумор і комізм в російській «Енеїді» Осіпова та Котельницького, в «Душеньці» Богдановича, в «Слісеї» Майкова створені тільки літературними засобами, а в мові... навіть «високий стиль» (знижений, щоправда, комічними ситуаціями). Ось, наприклад, в «Слісеї»:

Встаеъ и безъ портокъ (комізм ситуації — В. Ч.) подходит ко капралу:
Отмсти, — кричить, — отмсти, чесной капралу.

Або:

Надѣлалъ и казнѣ и мнѣ при томъ убытку,
И, коль запрется он, готовъ терпѣть я пытку.

А в білоруській «Енеїді» та в «Тарасі на Парнасі» вульгаризація повною мірою наявна, бо в білорусів, як і в нас, перші письменники (панського походження) писали «як-бы смеючися», як писав пізніше, протестуючи проти цього, пізніший білоруський діяч Ф. Багушевіч.

Під впливом цих ідей учені почали вивчати народній побут, народній світогляд, фолклор, а також мову. Але на передній плян у цих дослідях передусім висунулась народна словесність (казки, пісні) та мова.

На український фолклор звернено увагу досить рано. Так, ще в збірниках Чулкова-Попова (1770—76 рр.), а також у збірниках Трутовського (починаючи з 1776 р.) й пізніших того ж таки Чулкова надруковано скількись десятків українських пісень.

Року 1777 вийшло «Описание свадебныхъ украинскихъ простонародныхъ обрядовъ» Калиновського.

До народної мови привертали увагу й спеціальні теоретичні думки, що їх висловлювано в тодішніх виданнях. Цікаві думки про мову були висловлені в згадуваній уже перекладній статті (невідомого автора), «О языкѣ», надрукованій в «Опыт-і трудовъ Вольного Россійского собранія при Императорскомъ Московскомъ Университетѣ» за 1783 р., ч. VI. Це була, на думку Булича, найкраща стаття про мову за все XVIII ст. Ось які думки були в ній висловлені: «Языкъ народа есть изображеніе его дарованія. Языкъ выражаетъ впечатленіе мыслей націи». Поки мова природна, панує «златый вѣкъ», і вона править тоді за «дарованію помощное средство; но буде (языкъ) сдѣляется неестествененъ, тогда онъ размышленію есть важнымъ препятствіемъ». «Чистота природного языка почти у всѣхъ народовъ была началомъ художествъ и наукъ».¹

«Природна мова» — це жива народна мова, що протиставилась «неприродним» літературним мовам, таким, видимо, як латина тощо. Таке високе поцінування народної мови підказувало думку про потребу вивчати її. І справді, досліджування народної мови тоді ж таки й почалось. У виданні «Новыя ежемѣсячныя сочиненія», ч. XI за 1787 р. була надрукована стаття Фоміна «Къ любителямъ Россійского языка», а при ній дано й перші записи народніх слів «Двинскія страны». Року 1789 в «Положеніи собранія университетскихъ питомцевъ» (при Московському університеті) поміщено заклик щодо збирання різних «нужныхъ и любопытныхъ свѣденій» етнографічного характеру, а серед них згадано й про потребу збирати й те, що відноситься «къ отечественному языку нашему», з поясненням, що мова йде про «разнообразныя его нарѣчія, корни словъ, особенныя изрѣченія и обороты, пословицы, поговорки, прибаски и прочее». Чимала кількість «обласних» слів була поміщена в словнику Академії наук, що виходив 1789—94 роками.

А що з української мови було найяскравіше (найвідмінніше) явище на діалектному тлі «російського языка» (українську мову вважали за діалект цього останнього), то кінець-кінцем і склалося так, що в вивченні «обласних» слів на перше місце висунулась якраз українська мова. Так, уже у виданні «Сравнительный словарь всѣхъ языковъ и нарѣчий», що вийшов 1787—80 роками, а потім був перевиданий за редакцією Палласа 1790—91 р., було вже вміщено 65 народних «малороссійскихъ» слів, серед них більшість — справді, українські слова.

¹ «Очеркъ исторіи языкознанія въ Россіи», стор. 314.

А року 1793 Ф. С. Туманський (українець) помістив у своєму часописі «Россійській магазинъ» (ч. 1, 2, 3) «Изъясненіе Малороссійскихъ рѣченій, в лѣтописцѣ встрѣтившихся», разом 333 слова. Року 1798 М. Парпура, видаючи «Енеїду» Котляревського, надрукував при ній і слівничок українських слів, разом 972. В другому виданні «Енеїди» 1809 р. додано ще 153 слова.

Коли роками 1809—17 Аделюнг укладав свого «Mithridates»-а, що охопив 500 мов світу, то відрізнив «діалект малороссійський або український» від «суздальського», кажучи, що перший близький до сербського. Відзначив він уже вихід «Енеїди» І. Котляревського.

Десь на початку ХІХ ст. (достеменно невідомо, але до 1813 р., до смерти здогадного автора сенатського оберсекретаря Новацького) був складений слівник «Малорусского съ Русскимъ». Його мала видати Академія наук, а редагування доручено 1818 р. членові Академії Гнедичу «и при немъ двумъ любителямъ словесности, знающимъ Малорусское нарѣчіе и согласившимся изъ усердія къ общей пользѣ содѣйствовать въ семъ предприемлемомъ трудѣ, а именно г. Капнисту и кн. Цертелеву». Слівник цей не побачив світу, бо був загублений, але громадянство про нього знало, як про це свідчить лист І. Котляревського до Гнедича з 1821 р.

Року 1805 та ж таки Академія наук придбала «Обозрѣніе Малороссійского нарѣчія или грамматическое показаніе существеннѣйшихъ отличій, отдалившихъ сіе нарѣчіе отъ чистаго Россійскаго языка, сопровождаемое разными по сему предмету замѣчаніями А. Павловскаго». У цій праці вперше була дана граматична характеристика української мови (з помилками, та й взагалі вона була «здебільшого складена поверхово», як каже І. Огієнко, що перевидав її 1918 р.), висловлено певні про неї думки (хоч і «исчезающее нарѣчіе», але таке, що «составляетъ почти настоящій языкъ»), додано слівник на 1113 слів, а також зразки літературних творів українською мовою: народна пісня «Гомін, гомін по діброві», «Изъ исторіи нѣкотога Малороссіянина» і чимале віршоване оповідання «Вакула Чмир» (з російським перекладом). Хоч граматика ця вийшла аж 1818 р., але про неї, як і про отой слівник, українське громадянство знало, бо року 1805 про неї повідомлювано в журналі «Сѣверный вѣстникъ», ч. 5.*

Нарешті цими часами вперше ставиться питання і про створення української літературної мови. У «Вѣстнику Европы» за 1815 р. була надрукована (в російському перекладі) стаття польського вченого Бандтке «Замѣчанія о языкѣ Богемскомъ, Польскомъ и нынѣшнемъ Россійскомъ», а в тій статті автор заперечував «німецький» погляд на українську мову, як на наріччя «русского языка, испорченное примѣсю къ нему языка польского» і стверджував, що «языкъ малороссійскій (которога столица есть Кіевъ) какъ не уступающій въ старшинствѣ Великороссійскому не можетъ быть нарѣчіемъ послѣднего». Далі автор висловив побажання: «Дай, Боже, чтобы языкъ Мало-

* Думку про те, що О. Павловський був росіянин, недавно спростував Йо. Дзензелівський у статті «Видатний український філолог» («Мовознавство», 6, 1968 р.).

російській сталъ въ ряду ученыхъ языковъ славянскихъ». Хоч цей погляд і викликав заперечення з боку редактора «Вѣстника Европы» Каченовського, цього, як каже Булич, першого ворога української літературної мови («при нынѣшнемъ своемъ состоянїи способенъ только къ шуточнымъ сочиненїямъ, какова «Енеїда» и двѣ или три извѣстныя оды, когда же догонитъ — рос. мову, В. Ч. — Малороссійскій почти съ одною своею «Энеидой», и къ чему бы послужило его возвышеніе на степень ученого языка, сопряженное съ непреодолимыми трудами»), але з цим не всі вже згоджувались і в Росії. Так, року 1816 Левшин у своїх «Письмахъ изъ Малороссїи» (Харків) знов порушує це питання. «Но ежели генїи здѣшной страны обратятъ на него вниманіе и образуютъ оный, ограничивъ положительными правилами грамматики, тогда Малороссїяне въ славѣ ученыхъ произведенїи своихъ можетъ будутъ состязаться съ просвѣщеннѣйшими народами Европы».

І що далі, то більше ставало таких висловлювань, як також збільшувалось і самих видань, що, з одного боку, просували далі справу вивчення українського народу та його духового багатства («Опытъ собранїя старинныхъ малороссійскихъ пѣсней» Цертелева, 1819 р., «Собраніе словъ Малороссійскаго нарѣчія» І. Войцеховського, 1823 р., збірник Максимовича, 1827 р.) і, з другого — збільшували число творів, написаних українською мовою (п'єси І. Котляревського, твори Гулака-Артемовського).

Нарешті цими ж часами з'являються й перші періодичні видання, присвячені вивчанню України (у Харкові), як також і взагалі всіляко посилюється інтерес до України, а в російській літературі стає модною українська тематика.

Це все створювало нову ситуацію для української літературної мови і могло підказувати українським письменникам інше, ніж то було раніш, ставлення до творчості українською мовою, воно могло підказувати поважне ставлення до цієї справи. Насправді так і вийшло, як це показує пізніша творчість І. Котляревського та Гулака-Артемовського.

Нове в мовній діяльності І. Котляревського

Із поданого в попередньому підрозділі знати, що Котляревський виступив за інших, аніж його попередники, культурно-історичних умов. До того ще він був не тільки сторонній спостерігач цього процесу, а й діяльний його учасник. Відомо, що він брав участь у збиранні українських етнографічних матеріалів. Стеблін-Каменський свідчить, що він «по окончанїи курса въ семинаріи бывалъ... на сходбищахъ и играхъ народныхъ и самъ, переодѣтый, участвовалъ въ нихъ, прилежно вслушивался въ народный говоръ, записывалъ пѣсни и слова, изучалъ языкъ, нравы, обычаи, обряды, повѣрья украинцевъ² При цьому він, видимо, не просто записував, констатуєчи тільки з антикварним, мовляв М. Грушевський, ставленням до виучуваного мате-

² Наводжу за «Історією українського письменства», С. Єфремов, т. I, стор. 353.

ріялу (як це робили етнографи-неукраїнці, напр., Цертелєв), а й проймався любов'ю до народного побуту, народних звичаїв, мови тощо. Пізніше в своїй комедії «Москаль-чарівник» він висміяв зневажливе ставлення «міської» людини — Финтика до сільського вкраїнського одягу навіть своєї матері («что всего для меня несноснѣе, что въ нынѣшнее просвѣщенное время одѣвается по-старинному и носить очипок, намитку, плахту и прочіе мужицкіе наряды»).

Його демократичні (і сквородинські) погляди,³ що відбилися в усій його творчості, теж повинні були зміцнити його українську національну і зокрема мовну свідомість, бо не можна любити народу (селян), зневажаючи його «душу» — національні прикмети, мову.⁴

Як ретельний читач тодішніх видань і людина причетна до літератури (адже він був навіть членом «Вольного общества любителей Россійской словесности»), він, напевне, читав усе, що тоді писано про Україну, про українську мову й літературу, і це теж могло впливати на нього в позитивному для української літературної мови розумінні. Відомо, напр., що він передплачував «Вѣстникъ Европы», в якому була надрукована стаття Бандтке з наведеними вище думками про українську мову. Питання про створення літературної української мови повинне було для нього бути особливо близьким з огляду на те, що в центрі цієї на той час проблеми стояв його власний твір — «Енеїда». З його листа до Гнедича ми знаємо, що він дуже цікавився українським слівником Новацького. «Жаль, что словарь Малороссійскій уснул, — писав він, — но сонъ — не смерть».

Отже, можна цілком правдоподібно припустити, що, коли не на початку своєї діяльності — як він ще не мав виразного погляду на свою письменницьку творчість, — так пізніше він мав глибшу проти своїх попередників національну, а разом і мовну свідомість. Те, що він кінець-кінцем зрозумів не абияку вагу своєї «Енеїди», знати з отого, уже згадуваного листа до Гнедича. «Я над Малороссійскою „Энеидою“ 26 лѣтъ баюшки-баю, а надѣюсь, что воскреснетъ, или, потерявши терпѣніе, пошлю ее въ огонь вѣчный. Ежели „Энеида“ моя что-нибудь значитъ, то всесоужженіе ее будетъ еще значительнѣе». Це ж розпачливий крик діяча, що болів своїм ділом! Важкі бо й несприятливі в моральному й матеріальному розумінні були умови його піонерської (фактично) діяльності.

А вже зовсім виразна національна свідомість відбилася в його п'єсах «Наталка-Полтавка» і «Москаль-чарівник», написаних у пору його дозрілості. Я маю на увазі розмову Петра з виборним Макогоненком про українську комедію, що в ній висловлено критичне поцінування москалів, зокрема автора п'єси (кн. Шаховського), що «наколотив гороху з капустою», та аналогічну розмову Михайла з москалем у п'єсі

³ Всупереч апріорному твердженню П. Куліша, що казав, нібито І. Котляревський «панський писатель» («Дві мови, книжня й народня»). Проти цього промовляють відомі висловлювання Котляревського про «мужичу правду» і про «панську» в «Енеїді», а також багато даних із його п'єс.

⁴ Те, що Скворода, люблячи «чорний народ», не писав його мовою, не свідчить про зневагу цієї останньої: він тільки не розумів потреби нею писати чи, як я вже сказав, не мав української мовної свідомості.

«Москаль-чарівник», де Михайло пишається своїми земляками, що є і в сенаті, і в міністерствах.

Цю оборону національної гідності українського народу, особливо аргумент із міністрами («заглянь у столицю, в одну і в другу, та заглянь і в сенат, та кинься по міністрах — та тоді й говори, чи годяться наші куди, чи ні»), історики письменства (С. Єфремов, М. Зеров, особливо останній) вважають «наївною», але це помилка: не в формі бо тут справа, а в суті. Форму, спосіб аргументації Котляревський запозичив, либонь, із тодішньої публіцистики (напр., вона є в книжці Павловського, де сказано: «И не видимъ ли мы уже великихъ Пастырей, Министровъ, Полководцевъ, Сочинителей, произшедшихъ изъ Малороссіянъ»). Суть же тут та, що Котляревський гостро висловлює свою національну свідомість — «з москалем дружи, а камінь за пазухою держи».⁵

Відзначені обставини, поглиблення його національної свідомості призвели кінець-кінцем до зміни мовостилю Котляревського: від мовного бурлеску «Енеїди» він перейшов до поважного стилю в своїх пізніших писаннях. Цю нову мовну позицію конкретно могли йому підказати, з одного боку, в плані негативному, вороги (Каченовський), з другого — прихильники української мови (Павловський), бож і ті й ті ганили «грубість» попередньої української мови.

Нове в мовостилі Котляревського є, либонь, уже в «Оді до князя Куракіна» з огляду на те, що ця ода «була не зовсім пародією, бурлеском, не травестією, а в значній мірі писалася й сприймалася серйозно» (Айзеншток).

Нове тут передусім було те, що поет поширив українську мову на новий жанр — оду, жанр, що вимагав, як відомо, «високого стилю». А втім, це була ода не чистого типу, а ода з елементами сатири на зразок хоч би державінських од «Фелица» та «Вельможа» або пародією на оду (як каже М. Зеров), в ній елементи гумору таки переважають. Тим то в ній і наявні признаки такого самого мовного гумору, як в «Енеїді», напр., вульгаризми: «кобзура», «плюгавство», «аж у князі їх упер» тощо.⁶

Цілком нове маємо в п'єсах Котляревського, написаних в дусі сентиментально- («Наталка Полтавка») та моралізаційно-реалістичному («Москаль-чарівник»). Поважний стиль виступає в цих творах уже в прямій своїй функції з огляду на наявність у них цілком позитивних

⁵ У світлі цих даних мені видається марною вся складна полеміка навколо національної та мовної позиції Котляревського. Див. про це в кн. М. Зерова «Нове українське письменство», друге видання. Мюнхен, 1960 р., стор. 43.

⁶ Наявність елементів поважного стилю в останніх частинах «Енеїди» не слід розуміти як свідому зміну мовостилю (а так думали Зеров і Айзеншток). Це, либонь, тільки невдачі авторові, що вичерпавсь чималою мірою в процесі дльового писання твору, ніби втомився «сміятись». Йому вже наче не хотілось так писати, хоч стиль розпочато з гумористичними завданнями твору й вимагав жартівливої мови. Крім того, не треба спускати з ока й того, що в гумористичному контексті й оті т. зв. «серйозні» вислови, що їх наводять згадані дослідники, мають гумористичне забарвлення. Справді бо, поряд із реченням «Дали (Низ і Евріял) якраз до лісу тягу, бистріше бігли од хортів» звучать гумористично й такі вислови, як «Так пара горличок невинних летять спастись в лісах обширних».

персонажів та ідей. Отим то Наталчина, Петрова та Миколина мова — в «Наталці Полтавці», Тетянина та Михайлова в «Москалі-чарівнику» звучить цілком нормально. Це справжня розмовна мова українських селян з Полтавщини в тих її лексично-граматичних формах, що й взагалі характерні для мови Котляревського. В ній нема тих помилок (русицизмів), що є в «Енеїді» та в «Оді», де їх зумовила віршована форма. Але й тут вони є в співах «щаслив був», «мні». У співах же є й оті характерні для української «пісенної» мови повні прикметникові форми — «шляхи полтавськії», «сільськую». Крім того, є книжні форми, що їх Котляревський ужив з причини неунормованости української літературної мови, як от: «умираючу», «запропастившогося».

Але даючи новий мовостиль, Котляревський разом із тим не спрощує мовної картини. Бувши в цих творах переважно реалістом, він і в мові додержується цього принципу та дає в межах нормального звучання всі потрібні для характеристики персонажів мовні відтінки. От, у мові Наталки та її матері наявні властиві «жіночій мові» відтінки (є й такий мовостилевий відтінок!), емоційно насичені вислови: «і, мамо», «Наталко, дочко моя», «мое дитятко». У мові Виборного є характерні для поважної людини вислови (там, де він тверезий): «Помагайбі, Наталко, як ся маєш, як поживаєш?» У його ж мові приказки: «Заміж вийти — не дощову годину пересидіти» теж поважні змістом. У Петровій мові є нотки чутливости: «О, злая доле, чом ти не такая, як у других?»

Але особливо показове для нової мовної позиції Котляревського його мовне оформлення в цих п'єсах комічних ситуацій. Тут він не вживає вульгаризмів, перекручених слів тощо, не «патакає», а користується для створення комічного ефекту засобом *повторення* (семиразового в розмові Возного з п'яним Виборним) того самого вислову: «А ви ж їй (вона ж вам) що?» або характеристичного для Возного «теє то як його?» Це *принципово зовсім новий засіб мовного гумору*. З іншомовних елементів «високого стилю» тут він використовує для гумору не тільки церковнослов'янізми (як це я відзначив у «перших спробах» та в «Енеїді»), а й російську літературну мову (у мові Финтика). Від цього, мабуть, ведуть початок пізніші негативні поцінування російської мови взагалі в таких українських письменників, як Гулак-Артемівський, Квітка-Основ'яненко й ін.

Поважний стиль у Гулака-Артемівського

Талановитий і своєрідний у своїй літературній творчості Гулак-Артемівський виступив і в українському мовотворенні як свідомий шукач нових вислівних можливостей української літературної мови. Цьому, як і відповідним шуканням І. Котляревського посприяли оті нові суспільно-культурні обставини — сантиментально-романтичне зацікавлення народом.

Бувши високоосвіченою людиною свого часу та ще й філологом (він знав латину, німецьку, французьку, польську мови), він, безперечно,

був добре обізнаний з новою течією в літературі — з романтизмом і з поглядами учених на народну, зокрема українську мову як одну з рівноцінних слов'янських мов. Цю останню думку — що українська мова — самостійна мова, а не наріччя російської — він висловив у своїй промові на відкритті катедри польської мови в харківському університеті . . . «В составъ занятой нашихъ — казав він, — а особливо при разборѣ Польскихъ сочиненій, войдутъ діалекты и языки: Польскій, Россійскій, Славянскій церковный, Богемскій или Чешскій, Боснійскій, Корніольскій или Крайнскій, Далматскій, Рагусскій, Славенскій, Словацкій, Сербскій верхней и нижней Лузаціи, Венгерскій (закарпатсько-український — В. Ч.), Виндійскій, также многіе нарѣчія Моравскіе и Силезскіе, нѣкоторыя даже изъ иноплеменныхъ и новѣйшихъ языковъ, а наконецъ по необходимости и самый Малороссійскій».⁷

Свою українську діяльність Гулак-Артемівський розпочав у Харкові, що в зв'язку з наявністю там університету (першого на Україні) був тоді центром наукового та літературного життя. Це ж у Харкові появились перші на Україні часописи («Українскій вѣстникъ», 1816—19 р., «Харьковскій Демокритъ», 1816 р., «Українскій журналъ», 1823 р.), що в них з одного боку, пропаговано оті передові погляди (напр., 1816 р. була надрукована стаття Левшина), а з другого — друковано твори, українською мовою писані (1816 р. в журналі «Харьковский Демокритъ» два українські вірші — «Отъѣздъ студента на учительство в Олешки» та «Пѣснь семейству»). Там же, в Харкові, утворився був тоді гурток активної української інтелігенції, що до нього входили такі, як Квітка-Основ'яненко, Маслович, а також сам Гулак-Артемівський.

Це все призвело до вироблення в нього (себто в Гулака-Артемівського) української мовної свідомости. Цю свідомість, мабуть, треба розуміти як тільки визнання окремоти української мови, а не категоричне переконання в її незамінності для культурного життя українського народу, бож великої послідовности, як відомо, щодо цього в нього не було (згадаймо його вірш «Козацька мати», що в ньому він наприкінці свого життя каже: «А що ж робить, що сталося так?» — що вмерла Україна — «Царство їй небесне»).

Але окремість української мови від російської у своїх писаннях він підкреслював не раз. Так, у «Суплиці до Грицька Квітки» він дає негативну оцінку російської мови («та вот! та штьо!.. та как!»), протиставляючи її позитивним якостям української мови. Або ще в зверненні до українських читачів «Пана та Собаки»: «Сказано: москаль, — він без «вот» і не ступить, язик мов у постолах, який же його одмінок уторопае, що він верзе».

Іще в «Дещо про того Гараська»:

«О, вже вони (москалі) хоч що перековеркають по-своему, — там то вже предивенна йому мова! От тільки буцім то й дочуваеш, що «вот-с» та «што-с», та «да-с», та «нет-с», «гаварю-кажу», «гаварю-кажу», а що він там говорить-каже, то, далєбі, що і з попом не розбереш».

⁷ Подаю за працею А. Шамрая «Харківська школа романтиків», Харків, 1930 р.

Хоч заяви ці до певної міри знецінені бурлескним мовостилем, хоч їх висловлено під знаком невігластва неписьменної людини, але зерно думки про відмінність двох мов, української та російської, тут, безперечно, є.

Треба також відзначити його певну нерішучість у визнанні придатності української мови для поважного стилю, як це знати з його «спору» на цю тему з Квіткою-Основ'яненком.

Але є в нього в одному недавно вперше опублікованому листі висловлювання, що свідчить про його вболівання за долю української мови. Це висловлювання знаходимо в його листі до В. Анастасевича (без дати, але він написаний не пізніше 1845 р., коли Анастасевич помер). Ось те висловлювання: «Я осмеливаюсь сообщить вашему высоко-родію такое намерение, которое давнымъ-давно лежитъ, какъ грѣхъ на душе моей: во снѣ и наяву грежу о *Словарѣ малороссійскомъ* (велика літера і підкреслення його — В. Ч.). Мысль, что, можетъ быть близко уже время, когда не только признаки малороссійскихъ обичаевъ и старины будутъ изглажены навѣки, но и самый языкъ сольется въ огромный потокъ величественнаго, владычествующаго великороссійскаго слова, и не оставитъ, быть можетъ, ниже темних слѣдовъ своего существования, *наводитъ на меня такую хандру, что иногда приходятъ минуты, въ которые я рѣшился бы отказаться отъ обольстительныхъ надѣждъ тѣснаго честолюбія и удалился въ мирную куцу простодушнаго поселянина — ловить послѣдніе звуки съ каждымъ днемъ умирающаго роднаго языка*». (Підкреслення моє — В. Ч.).⁸

Новим у мовній діяльності Гулака-Артемівського було передусім те, що він поширив українську мову на нові жанри — послання, романтичну баладу, байку, віршованій переспів псалмів і дав перші спроби української прозової мови (в плані публіцистичному).

Елементи поважного мовостилю, хоч, мабуть, і несвідомо дані, є вже в першому його творі «Справжня добрість». Це слова й звороти, розраховані не на комічний ефект, а на добродушно-глузливий усміх, такі, як от:

Не любить добрість сліз,
Вона на всіх глядить так гарно й веселенько,
Як дівка, од свого ідучи пан-отця
До церкви, до вінця...

Найхарактерніші для цього мовостилю голубливі форми досить рясно подані в тексті: «веселенько», «ясочка», «пильненько», «чорнявенька», «більшенько», «слізенька», «частенько», «рученька», «швиденько». Проте не вони, ці форми, в загальній картині мовостилевих засобів вирішальні для тексту: їх виразно переважають ще елементи бурлескного мовостилю.

Перший твір, що його Гулак-Артемівський написав уже цілком у поважному стилі, — це його «малоросійська балада» «Рибалка» (переробка «Fischer» Гете), надрукована 1827 р. в журналі «Вѣстникъ Европы». До твору був доданий дуже цікавий для історика української літературної мови теоретичний супровід — увага від редактора, що

⁸ П. П. Гулак-Артемівський, «Твори», Київ, 1964 р., стор. 218.

переповів зміст листа самого поета. «Почтенный авторъ, упомянувъ о нѣкоторыхъ особливыхъ побужденіяхъ, заставившихъ его передать на родномъ языкѣ . . . своемъ Гетову балладу, говоритъ далѣе въ обстоятельномъ письмѣ къ редактору, что между прочимъ и по влеченію любопытства захотѣлъ онъ попробовать, нельзя ли на малороссійскомъ языкѣ передать чувства нѣжныя, благородныя, возвышенныя, не заставляя читателя или слушателя смѣяться, какъ отъ «Энеиды» Котляревского и отъ другихъ, съ тою же цѣлю писанныхъ стихотвореній. Указывая далѣе на нѣкоторыя народныя пѣсни малороссійскія, на пѣсни самыя нѣжныя, самыя трогательныя, онъ съ благородною увѣренностью въ успѣхъ, выдаетъ балладу свою единственно какъ простой опытъ».

З цієї уваги знати не тільки мотиви, що спонукали поета дати свідомо цей свій «опытъ» («попробовать, нельзя ли» . . .), а й те нове джерело, що його відкрив він для розбудови української літературної мови, — українські народні пісні. Основна стилістична риса, що її Гулак-Артемовський узяв із пісні — це була ота «нѣжность» чи, як він висловився в одному із своїх листів, «женственный способъ выражения». Психологічний шлях відкриття цього елемента (тону) цілком зрозумілий. Відштовхуючись від бурлескного тону як «грубого», він (а разом з ним, як побачимо далі, й інші діячі того часу) кинувся в діаметрально-протилежний бік — у бік «ніжного», «зворушливого». Річ зрозуміла, що цей новий напрям спирався ще й на сантименталізм як загально-культурну течію в європейському масштабі.

«Пристрастные къ отчизнѣ своей сочинители, — свідчив про ці настрої ще О. Павловський у своїй «Граматиці», — говорять, что языкъ Малороссійскій есть нѣженъ». «Нѣжность, пріятность, патетическія выражения, уменьшительные слова» хотів бачити в українській мові з цієї позиції один з таких «сочинителей» — Я. Маркович («Записки о Малороссіи»).

А що насправді українська народна мова, як і всяка інша, у звичайному своєму тоні якщо не конче груба, то й не якась там надмірно ніжна, найшвидше вона стилістично неутральна, така, як її дав у мові своїх п'єс Котляревський, — то вона цієї нової настави не задовольняла. Тим то ці письменники й звернулися до іншого джерела — до щойно відкритих скарбів української пісні, її переважно ліричних жанрів, що були насичені саме отими «ніжними», «патетичними» висловами.

І Гулак-Артемовський взяв з мови пісень переважно здрібнілі, голубливі слова та форми, створивши тим уперше в українській літературній мові не просто «поважний» стиль, а «ніжний». І в «Рибалці» текст просто рясніє цими формами. Ось вони (не всі): «молоденький», «серденько», «рибалочці», «дівчинонька», «червоненький», «ніженьки» (разом 18 слів у невеличкому тексті). Близька до «Рибалки» своїм мовостилем поезія «До Любки», але вона написана аж року 1856 і такого історичного значення, як «Рибалка», не мала.

Елементи цього стилю, оті голубливі форми, є ще в таких віршах, як «Рибка», «Дві пташки в клітці», але меншою мірою.

Поважний стиль у стислішому цього слова розумінні Гулак-Артемівський дав у переспівах псалмів, але це теж його твори, написані в 50-их роках.

НА МАНІВЦЯХ «МОВНОЇ КОТЛЯРЕВЩИНИ»

Що таке «мовна котляревщина»?

Ранні спроби поважного стилю як вищий проти попереднього щабель у розвитку української літературної мови не змогли зразу забити потужну течію бурлескного мовостилу. Це була манера, вироблена за довгий час, звична й зручна для засвоєння через нескладність її засобів. Тим то її й бралися не тільки письменники з покликання, а й усі, в кого була, мовляв С. Єфремов, «сверблячка до писання». До того ще її підтримувала своїм впливом невмируща «Енеїда» (не зважаючи на те, що сам Котляревський у цей час уже змінив свій мовостиль). А втім, не можна цілком ототожнювати історичну суть мови «Енеїди» з бурлескною мовою її наслідувачів. Передусім була чимала різниця в культурних умовах. Якщо жартівливо-реалістична мова перших спроб та «Енеїди» — це було нове й свіже слово проти мертвої «слов'яно-української» та чужих польської та російської мов, що ним (словом) починався новий історично-культурний процес, то «мовна котляревщина» — це вже було запізніле епігонство, що розминалося з новими вимогами в творенні української літературної мови. Друге. Тоді як мовний гумор (бурлескний стиль) ранніх творів і «Енеїди» був стилем виключно гумористичних жанрів і тим самим доречний у них, у творах заступників «котляревщини» цей стиль охопив геть чисто всі практиковані в них жанри мововжитку, — отже не тільки травестію (як Гулакові переробки Горацієвих од, як «Горпинида» Білецького-Носенка, як «Жабомишодраківка» Копитька-Думитрашка), оду з елементами сатири («Вояжъ по Малой Росси» й ін), байку (байки Білецького-Носенка, Л. Боровиковського), а й побутове оповідання («Вечорниці» Коренецького, «Вовкулака» Олександрова), історичну поему («Харко, запорожський кошовий» Я. Кухаренка), переклади негумористичних творів («Полтави» О. Пушкіна, переклад Є. Гребінки), ба й такі далекі від гумористики жанри, як романтична балада («Пан Твардовський» Гулака-Артемівського), як перші публіцистичні спроби — «писульки», «супліки» тощо (Гулака-Артемівського, Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки). Навіть приватне листування — віршоване (Гулак-Артемівський) і невіршоване (український лист М. Гоголя до Б. Залеського) та літературні псевдоніми — «Грицько Шереперя», «Скубент Чуприна» — не обминули цієї пошести.

Через повну невідповідність у негумористичних жанрах стилю й жанру перший (стиль) і став сприйматись як якась нісенітниця, став справляти враження карикатурно-каліченої мови, недоречного варнякання. Ось як влучно охарактеризував С. Єфремов відношення твор-

чости наслідувачів Котляревського до його «Енеїди»: «Взагалі всі письменники, що силкувалися наслідувати автора «Енеїди», найбільше переймали його зверхню манеру й не дбали про внутрішню вартість». «Зв'язки з Котляревським та й з усім українським письменством у них тільки формальні; не зрозумівши духу й напряду «Енеїди», не маючи літературного хисту, а тільки сверблячку до писання, вони копіювали саму зверхню сторону поеми Котляревського і вкинулись у надзвичайну утрировку і безглузду карикатурність».¹

У суто мовному пляні я визначив би «мовну котляревщину» як недоцільний мовний гумор, побудований за зразком бурлескного стилю.

«Мовна котляревщина» була дуже живуча на українському ґрунті, і її засяг був широкий не тільки в пляні жанровому, а й у часі, бо вона жила не тільки тоді, коли з неї була панівна в кількісному розумінні течія (20—30 р. XIX ст.), а й тоді, як в основній лінії розвитку української літературної мови зайшли принципово-нові зміни — у середині XIX ст. (Ващенко-Захарченко, В. та С. Карпенки), у другій половині XIX в. (анекдоти Раєвського, «Гевал» Бублія) і навіть у XX ст. «в газетних фейлетонах та агітаційних листівках», як це констатує М. Зеров. «Своєрідна» пам'ятка «мовної котляревщини» була створена під час революції 1905 року в Росії — український переклад маніфесту 17 листопада та «пояснення» до нього, що його «склала громада (?) за приводом пана добродія М. В. Родзянка». Ось один рядок із «пояснення»: «Ні начальство, ні сусіда по (?) своїй витівці (?) не може самовільно рішати (?) слободи (?) узяти під калавур (?), замкнути в холодну (?) чи риштанську (?)». Ворожим відригом цього явища за революції 1917 року були всякі оті глузування з української мови — «самопер попер до мордописця», «залізяку на пузяку геп» тощо.

Крім того, «мовна котляревщина» промикувалася досить довго і в оті принципово-відмінні тексти поважного стилю (у романтиків і в реалістів), фатально занечищуючи та знецінюючи їх (напр., у О. Кониського, у Нечуя-Левицького).

Проте сила «мовної котляревщини» — це була тільки сила інерції, і вона діяла тільки там, де не було творчої в іншому дусі ініціативи, не було протидії, як у бездарних наслідувачів Котляревського, або ж там, де письменник ставився не досить активно до мовного оформлення свого задуму. Цим останнім можна, либонь пояснити наявність бурлескного тексту в Шевченка — післямова до «Гайдамаків». А втім, тут могла бути й свідома стилізація, літературний жарт, як це ми маємо ще в його листах до Я. Кухаренка й ін.

Історична вага «мовної котляревщини» мінімальна, щоб не сказати більше. Деяка позитивність її в тому, що вона живила інтерес провінціальних читачів (з неї ж бо було суто провінціальне явище!) до української мови незалежно від її мовостилю, множила факти її вжитку. Але супроти основної лінії розвитку української літературної мови вона була тільки «хвилевим одбігом, ненормальним збоченням» (С. Єфремов), «хворобою українського слова» (М. Зеров).

¹ «Історія українського письменства», т. I. Київ—Львів, 1924 р. стор. 373—374.

Бурлескний мовостиль у Гулака-Артемівського

У багатьох своїх творах Гулак-Артемівський був яскравим заступником бурлескного стилю, можна навіть сказати, що кількісно бурлескні тексти в нього переважають. А М. Зеров навіть вважає, що «мало не над усією літературною спадщиною Гулака стоїть досить виразний душок тої „кабацької рвчі», яку ставлено колісь на рахунок Котляревського» (не зовсім, як ми бачили, слушно).

Найяскравіше виражений бурлескний стиль у таких його творах, як «До Пархома», «XXXIX ода Горація», «IX ода Горація», «VII ода Горація», «Солопій та Хівря», «Писульки», «Воззаваніє кь Франції», «Упадок віка» тощо. Не вільні від цієї риси й такі твори, як «Пан та Собака», що в ньому, на думку М. Зерова, «мова груба» і «бурлескний тон», як «Справжня добрість», у якій бурлескна осуга забуває елементи поважного стилю. Навіть у переробках псалмів, що їх високо ставив з мовно-стилевого боку С. Єфремов і цього не заперечував М. Зеров, трапляються такі несподіванки, як от: «Прочумаюся . . . зирк».

В основному його бурлескний мовостиль твориться з тих же елементів, що й мовний гумор «перших спроб» та «Енеїди» Котляревського. Є в ньому перекручені слова («хуртуна», «пранці» — французи, «ягличванці», «патрет», «ехлейтар», «ахвинські»), хоч чужомовних слів він взагалі — про це мова далі — мало вживає. Чужомовні ймення він систематично замінює українськими, іноді за зовнішніми (звуковими) уподібненнями в пляні народної етимології («Горацій»-«Гарасько»), але здебільшого й цього не робить, і в нього «Хлоя» — «Любка», «Деллій» — «Пархім» тощо. Є спрощення думки — «всі ласощі — паслін, цибуля».

Та чи не найяскравіша риса його стилю — *безмірне накопичування вульгаризмів*. У цьому він усіх своїх попередників перевершив і, може, більше, ніж Котляревський, задав тон усім вульгаризаторам. Хоч і серед попередників, ще в XVIII ст., були такі «яскраві» «зразки» спеціально звульгаризованої мови, як от «Сатира на слобожан».

Він уперто й послідовно обминає нейтральні слова і добирає натовість самі вульгаризми. Якщо взяти, напр., його речення:

«Ну ж, цуп останню ти гривняку з капшука,
Поки стара пере ганчірки»,

то його можна б так «нормально» передати: «Виймай же останню гривню з калитки (гаманця), поки твоя жінка (дружина) пере сорочки (білля)». У цій останній передачі немає ні одного новотвору, ні одного такого слова, що його не міг би тоді використати Гулак-Артемівський, — отже, ясно, автор умисне згустив грубий тон свого речення. І так у більшості його текстів. Прикладів більше не наводжу: їх багато.

Друга яскрава риса його мовостилу — *рясне вживання ідіомів*. Ось деякі з них: «москаля підвіз», «пішов до голови по розум», «москаля не зачепи — лихо, а зачепиш, то й десять», «на пана закривився», «годи, мов болячці й чиряку», «з пантелику збився», «хоч верть-круть, хоч круть-верть — все знайде він собі хоч в черепочку смерть». І так далі.

Треба також відзначити наявність у його мові слів типу «тьох», «шубовсть», «зирк», «смик», що їх він, як уже казано, не міг уникнути навіть у «кованому» перекладі (С. Єфремов) псалмів. Характерні також для його мови явища «оповіді» — вставні слова («бач», «крий Боже», «мовляв», «каже» тощо та недоказування речень («що бісів син, коли не таке сказав, що . . . Та ба!» «Ось хоч би й . . . хіба нищечком скажу . . . Ба ні»). І це є не тільки в «писульках», а й у віршах, як *тф*: «Ви, дурні, я ж кажу» . . . «Вже, каже, й могорич в Варшаві запивали».

от

Це все разом, від вульгаризмів почавши, свідчить справді про антикварне ставлення Гулака-Артемовського до української мови, а відбивається в цьому психологічна потреба підкреслити все відмінне, не схоже на іншу, в даному разі російську мову. Цю думку підтримує й факт повної, за винятком небагатьох наведених, відсутності в нього етранжизмів, в тому числі й русицизмів. Це вже справді «чиста» пуристично витримана українська мова. Це й відзначили ще перші критики Гулакової творчості. «Артемовській-Гулакъ, — писав М. Костомаров, — владѣль народної рѣчью въ такомъ совершенствѣ, выше которого не доходилъ ни одинъ изъ малорусскихъ писателей».

Це так, але . . . чистота негативно (як це й повинно бути за законами літературної мови) відбилася на стилістиці: ці Гулакові тексти стали зразками «мовної котляревщини», а не повноцінними зразками літературної мови.

Проте не можна заперечувати заслуги Артемовського саме в цій площині: він на практиці відмежував українську мову від тієї чужої мови, що найдужче її чистоті загрожувала, — від російської. І в цьому історичне значення цієї Гулакової мови, чого не можна сказати про інших заступників «котляревщини». Можна сказати, що пуристична тенденція в українській мові веде свій початок від цього письменника.

«Жартлива» мова у Білецького-Носенка, Є. Гребінки й інших

Інші заступники «мовної котляревщини» — це були кругом безбарвні люди, так би мовити, ніякі діячі в царині української літературної мови. З боку національної української свідомості взагалі — вузькі патріоти своїх закутків — Прилук (Білецький-Носенко), Пирятин (Є. Гребінка), Золотоноші (Думитрашко). Але цей «патріотизм» вони легко поєднували з усеросійським монархічним патріотизмом. А один з них, Білецький-Носенко замолоду навіть ненавидів «дух малоросіянізму». Не відносячись ідейно понад провінціальної обивательщину, вони й українську мову розглядали, як таку, що її вживання — «од безділля лиш забава» (Білецький-Носенко). Їм імпонувала ось така, приміром, картина:

Вездѣ языкъ славянскій,
Вездѣ святая праведная вѣра,
И править имъ одинъ великій царь,
И царство то чудесное — Росія.
(Є. Гребінка).

І вони «серйозні» речі писали оцим «языкомъ славянскимъ» — російським, як, наприклад, Гребінка, що його українські твори супроти

російських — одна краплина. До того ще ці письменники були неталановиті, або й просто графомани, і їхні українські твори (за винятком Гребінчиних байок) нічого не варті. Отже, вони й піддержали своїми «пробами пера» інерцію бурлескного мовостилю тоді, як він мав би вже відійти в минуле. Річ зрозуміла, що вони нічого не змогли внести нового в цей стиль і тільки повторювали утерті засоби. Тож їхня «жартлива мова» (вислів Білецького-Носенка) прикметна а) перекрученими словами («хвабрий», «страженіє», «кумедія» — в Білецького-Носенка); б) перекрученими або заміненіми чужомовними іменами («Прозерпина» — «Горпина», «Явропа»). Ця заміна йде в них свідомо в пляні травестування, лицювання, як про це каже Білецький-Носенко:

Піп дав їй ім'я Прозерпини
Що ж? Люди, звикши лицювать,
Переіначили: Горпина.
І мні нельзя вередувать.

Але особливо багато в них вульгаризмів (у пізніших текстах тут можна додати вплив Гулакової мови). Ось приклади з Гребінчиного перекладу «Полтави» Пушкіна: «свати товчуться», «його чорти у пеклі ждуть», «махне, і жаба цицьки дасть», «і згинув Чечель, як блоха», «пресучий гетьман», «в Москві не дошли б козаки».

Є також у них патякання в пляні спрощеної думки. У того ж таки Гребінки фігурують «песиголовці», шведський король Карл «стягає німців силу», усі — і «наші (?)», і москалі, і німці, і турки «говорять» по-російському, вживаючи її як вищої мови: «хоть хахоль, а выкинулъ штуку знатную».

Всі ці ознаки — «умисне простацьку», мовляв Зеров, мову, маємо і в приватному листі Є. Гребінки до Квітки-Основ'яненка: «Як що напише (мова про Т. Шевченка), тільки цмокни та вдар об поли руками». Або ще: «як прочитав та аж облизався» (про Квітчину «Козир-дівку»).

МОВА КВІТЧИНОЇ ПРОЗИ

Національна позиція Квітки-Основ'яненка

Г. Квітка-Основ'яненко виступив в українському письменстві на початку 30-их років за тих же культурно-історичних умов, що й Гулак-Артемівський — у Харкові, за наявності там гуртка української інтелігенції, і був сам членом того гуртка. Є в нього чимало схожого з Гулаком і в його національній позиції. І в нього, як і в Гулака, не було великої послідовності в поглядах, а навпаки, були хитання й суперечності.

Справді, з одного боку, є в нього сервілістично-російські заяви і те, що він російською мовою написав більше, ніж українською, а з другого — виразна оборона українського народу та його найбільшого скарбу — мови.

Дані першої групи маємо в його «Листах до любезних земляків» і навіть у приватних листах (до Плетньова). У «Листах до любезних земляків» він писав: «Є в нашому царстві одна голова, один началь-

ник, один государ наш імператор Николай Павлович, нехай Бог для нашого й дітей, і унучат наших щастя довго на світі придержить у щасті і здоров'ї. Як Бог на небесах, так він на землі. І що то? Як отець милосердний!» А в листі до Плетньова він виправдує миколаївську цензуру: «Благодѣтельное правительство, видя, что проказа может усилиться, приступило къ дѣйствию, восстановило опеку надъ угнетеннымъ русскимъ словомъ и предоставило ей дѣйствовать для спасенія гонимаго сироты; для чего и избраны въ опекуны мужи, знающіе дѣло, ревности исполненные, съ твердою волею, съ силою могущею поднять его на незыблемомъ основаніи».¹

Дані другої групи є в нього в чималій кількості. От, напр., у «Суплиці до пана іздателя» (до видавця «Утренней Звѣзды»; 1833 р.) він підкреслює окремість українського народу від росіян і відмінність його культурних інтересів, мовляв, «не все ж для москалів, може б, треба і для нас щонебудь». У «Салдацькому патреті» він зазначає відмінність української мови супроти російської: «Гай, гай! Йому каеш: «блакитна», а він товче: «сіня-ста». Йому каеш: «не годиться», а він гукається та кає: «нічаво-ста: для хахлов і такой Бог бряде». Тьфу на їх голову!» Далі є в нього й спеціальна заява в поважному тоні, що прямо свідчить про наявність у нього української національної й мовної свідомости.

«Трудно увѣрять, — писав він у листі до А. Краєвського, — десятки миллионъ людей, на своемъ языкѣ говорящихъ, читающихъ съ наслажденіемъ, трудно людям, не знающимъ того языка увѣрять, что они не имѣютъ его. Зачѣмъ же издаются ихъ книги? Требуютъ второго, третьего изданія? Все, могущее писать, старается (разумѣется, изъ нашихъ) писать по-нашему... Языкъ, имѣющій свою грамматику, свои правила, свои обороты въ рѣчи, неподражаемые, неизъяснимые на другомъ; а его поэзія... Пусть попробуютъ передать всю силу, все величіе, изящность на другомъ! Тото же. Опять къ малороссійской литературѣ. Она движется и будетъ жить. Журналы (не къ Вашему рѣчь) не сотрутъ ее съ лица земли; одолѣетъ противниковъ и гонителей, въ продолженіе года выйдеть кое-что. Вы можете содѣйствовать ей. Дайте ей законный пріютъ въ Вашемъ журналѣ между обозрѣніями другихъ литературъ. Пусть патріотъ Гребенка одинъ судить и рядить въ немъ. Хоть через три мѣсяца выйдеть статья, но Вы увидите, что она принесеть пользу и какъ воодушевятся наши, и, ей Богу, языкъ и литература русская выиграють... ну, выиграють. Причтите и нашу литературу къ басурманскимъ и, не включая обозрѣніе книгъ нашихъ въ росейскіе (іронія? В. Ч.), сдѣлайте особое отдѣленіе между нѣмцами, французами и прочими».²

Звертає тут на себе увагу те, що він домагається, щоб українське письменство розглядали не разом з російським, а поряд з іншими чужоземними як самостійне («Причтите и нашу литературу...»).

¹ Подаю за кн. П. Петренка «Квітка-Оснoв'яненко», стор. 67, ДВУ, Харків, 1930.

² «Література», І. Київ, 1928 р., стор. 124.

З огляду на наявність тих і тих даних щодо Квітчиної національної позиції, історики літератури не стали в цьому питанні на згоді. Так, С. Єфремов прямо каже, що Квітка знає, «що робить», що він був цілком свідомий своєї справи. Але один із пізніших дослідувачів Квітчиної творчості — П. Петренко, робить із цих даних обережніші висновки. «Усе це, — каже він, — взявши разом, і змушує мене скептично поставитися до національної позиції автора «Малоросійських повістей», отже й до спроби пояснити діянням цього чинника симпатії Квітчині до української літератури».³ Далі Петренко угрунтовує своє «скептичне ставлення» ще й на тому, що Квітка, мовляв, уважав українську мову за наріччя російської («є підстави гадати, що українська мова для Квітки є діалект проти «общерусского языка»), та на тому, що сам письменник заявляв про несерйозне ставлення до своєї української творчості, кажучи, що він писав «для одной забавы себѣ, веселаго чтенія съ женою и видя, что землякамъ то нравится» або «отъ нечего дѣлать».

На мою думку, треба таки визнати перевагу в Квітки національної й мовної свідомости. Оті ж його сервілістично-монархістичні заяви та думки про цензуру слід розглядати як данину обставинам, що на них доводиться кожному зважати, хто хоче в ворожих умовах працювати легально (мовляв: на чийм возі їдеш, того й пісню співай). Це в нього могла бути свого роду «мімікрія» з метою здобути можливість працювати в своїй царині (друкуватись у російських журналах, а це якраз і залежало від такої людини, як Плетньов). Не має ніякої ваги для цього питання й те, як він розглядав українську мову — як діалект чи самостійну мову. Він був практик у мововживанні, користувався українською мовою, і це було вирішне. Та й наведені в Петренка дані щодо цього чималою мірою невиразні, а Квітчині надії на те, що від розвитку українського письменства «языкъ и литература русская выиграють»... це ж і була ота «мімікрія». Про це свідчить і форма «выиграють... ну, выиграють», що зраджує нещирість думки. Заяви Квітчиної про те, що він начебто знечев'я писав, не слід брати поважно: це така потульність, про яку кажуть, що вона паче гордості. Зате всі його протилежні, на користь української свідомости заяви справляють враження, безперечно, щирих, перейнятих гарячою любов'ю до українського письменства й мови. Візьмімо хоч би його наведені вище з листа до Краєвського думки: так патріотично ніхто до того про українську мову та літературу не писав! А цією ж думкою він не обмежився. «Мы должны, — писав він у листі до М. Максимо-вича, — пристыдить и заставить умолкнуть людей съ чуднымъ понятіемъ гласно проповѣдывающихъ, что не должно на томъ языкѣ писать, на коемъ 10 миллионѣвъ говорятъ, который имѣетъ свою силу, свои красоты, неудобобизъяснимые на другомъ, свои обороты, юморъ, иронию».

Це заява людини й письменника, що з практики знав естетичну функцію рідної мови і розумів її незамінність на даному історичному

³ Згадрувана праця, стор. 84.

етапі для українського народу. Це останнє — естетичну функцію української мови він прямо розкриває в листі до Плетньова. «Потрудитесь вникнуть въ видимую разницу нашей литературы, ну, именно (знов якесь свідоме «затемнення» думки, В. Ч.) языковъ русскаго и малороссійскаго: что на одномъ будетъ сильно, звучно, гладко, то на другомъ не произведетъ никакого дѣйствія, сухо, холодно. Въ примѣрѣ «Маруся», произведеніе трогательное, положеніе лицъ привлекаетъ участіе, а рассказъ ни се ни то; я говорю о русской, какъ, напротивъ, малорусская будетъ рассказомъ, игрою словъ, оборотами, краткостью выражений, имѣющихъ силу. Малороссійская не смертію интересуєть, но жизнью своею (підкреслення мое — В. Ч.). «Ні, мамо», «атож», «але», у мѣста сказанное, въ русское того не одѣнешь. Примѣрѣ Вамъ «Праздникъ мертвецовъ». Это легенда, мѣстный рассказ, ежегодное напоминаніе въ семье о Терешкѣ, попавшемъ къ мертвецамъ. Рассказанное по-нашему, какъ всѣ передають, это преданіе нравилось, перечитывали, затверживали. Перешло въ русское, и вышло ни се ни то, поводъ журналисту трунить, чего я и ожидалъ при прочтеніи ее въ Вашемъ журналѣ.⁴

З цього знати, що він хоч і писав по-російському, але це була силувана творчість, писання для заробітку, тим часом як українська творчість давала йому самому естетичну насолоду, і тільки в ній він почував себе повноцінним творцем-письменником.

В українському літературно-мовному процесі Квітка-Основ'яненко був свідомим піонером прозової мови. У «Суплиці до пана іздателя» (журнала «Утренняя звѣзда») він, перелічивши тодішні віршовані твори Котляревського, Гулака-Артемовського та Гребінки, написав: «Та е другі-прочі, що на стихах — на стихах, а то таки й просто розмовою пишуть».⁵ Тут він мав на увазі, безперечно, себе.

У мовостилевих його прозових шуканнях українською мовою відбилося боротьба двох тодішніх основних напрямків — старого бурлескного і нового поважного.

Квітчині твори з мовним гумором (бурлескні)

Перші свої твори Квітка написав у дусі бурлескного стилю. Ця ознака наявна в українських висловах з його «Малороссійських анекдотів», надрукованих 1822 року в журналі «Вѣстникъ Европы», як також і в першому українському творі «Шпигачки, або по-московському, епіграми» («Молва», 1833 р.). Те саме можна сказати й про його дальші твори: «Салдацький патрет», «Пархімове снідання», «От тобі й скарб», «Підбрехач», «На пущення як зав'язано». «Купований розум», «Конопська відьма». Перше з цих оповідань написане як трагестія («латинська побрехенька, по-нашому розказана»), а інші мають тільки гумористично-бурлескне мовне оформлення. «Тон оповідання зумисне проста-

⁴ П. Петренко. Згадувана праця, стор. 160.

⁵ С. Єфремов, «Історія українського письменства», Київ—Ляйпціг, т. I, стор. 414.

куватий, маніра широкомовна, трохи шаржована», характеризує ці твори з мовостилевого боку М. Зеров.

Пригляньмося ж ближче, як саме цей «умисне простакуватий тон» утворено!

З огляду на те, що розглядувані твори написані заспіль у пляні оповіді (Грицько Основ'яненко — це оповідач, що виступає як посередник між читачем чи слухачем і письменником), у цих текстах найяскравіше виявлені особливості цього засобу — засобу оповіді. Це: а) звертання до читача-слухача («Ви, що слухаєте або читаєте сюю книжку»... — «Салдацький патрет», «Ось слухайте»... — «Підбрехач», «А то і не досадно, скажете?» — «Купований розум»); б) вставні звороти та речення як нагадування про оповідь («Не було дурнішого, як я кажу, Пархіма Шеревертня» — «Пархімове снідання», «Така, бач, біда» — «Пархімове снідання»); в) зачинні звороти («Ось слухайте»); г) вставні звороти й речення як оцінка поведінки персонажа («Старий, та не вмєш розсудити — трохи не сказав батькові, що «дурний еси» — «Купований розум», «Бач, який швидкий! — се так син на батька каже», «Цур дурня тобі, Пархоме — се усе сам собі каже»); д) реторичні запитання, оклики («Та чого так у сотенному містечку, у Конотопі, чого так стало смирно, тихо? Де се вони подівалися?» «Після такої розмови що батькові та матері Хівриним робити?» — «Підбрехач», «Так що ж бо!» — «Салдацький партрет», «А й слобода була!» — «Пархімове снідання»); е) уривання речень як ознака забудькуватости («Еге, об чім я? Так отожд!»); ж) натяк («Гм! На здогад... себто против... та ви й самі, здорові, знаєте»). Останні два засоби особливо поширені в бурлескній українській мові, особливо в перших прозових спробах, як от у «писульках» Гулака-Артемовського.

Друге явище Квітчиної прози — ймення оповідачів як засіб ховання автора, мовляв Ю. Савченко, за маску оповідача. Ці ймення в Квітки з огляду на ціль мововжитку (гумор) забарвлені в комічний тон і як правило вульгарні — «Панас Пістряк» (пістряк — хвороба), «Юхим Хвойда», «пан Симейон джигунівський дяк» (у цьому останньому є натяк на «високий стиль»).

Третя група явищ — показники невігластва, малоуцтва, спрощення чи зниження думки. Це: а) удавана, насправді неможлива для автора як освіченої людини семантика слів («Та й як не дивуватись, бачачи, що чоловік о своїм умі ні з сього ні з того полетів як птах. І коли б се опівночі...», «Тут же був хрін, ріпа, гартоплі, що вже скоро хліб святий з світа Божого зженуть»... «Таки видимо-невидимо їх стояло. Коли сказати, то підвід двадцять їх тут було»); б) абсурдне поєднання відмінних семантичних рядів («Кузьма Трохимович таки що вздрить, так з нього патрет і вчеше: хоч би тобі відро або свиня, таки живісенько воно й є», «Постановили обідати — борщ з сулою... — іде перелік багатьох страв — та молошної каші півмакітри — тільки й усього»); в) перекручування чужомовних слів («кумандує», «парсуна», «мундер», «командер», «калавур», «скусно», «не дай нас ув абеду» — останнє — явище гіперурбанізму, що звичайно характеризує психологічне почуття меншої вартости).

Перекручених слів у Квітки не дуже багато. Це явище обмежується ще й тим, що нам не завжди ясно, де тут перекручення, а де просто невиробленість української мови. За цю останню можливість свідчить наявність ніби перекручених слів у негумористичних, як побачимо далі, Квітчиних текстах «Листів до любезних земляків». А слова, напр., «скусно» вживав М. Драгоманов у своїй статті про Квітку. Щодо чужомовних слів західноєвропейського походження, то Квітка стоїть на позиції демократичного пуризму В. Даля, як це доводить П. Петренко в згадуваній уже праці (стор. 143).

Четверта група явищ — наведення іншомовних слів у «попсованій» формі з метою негативного їх поцінування і порівняння з позитивними рисами української мови. Це: а) російські слова («расейські», «бряде», «сіня-ста», «нічаво-ста»); б) слов'янсько-книжні та канцелярські слова й звороти (яскравий приклад — мова писаря Ригоровича в «Конотопській відьмі»: «несорозмірно суть чоловічеству єдинопрєбіванє і в дому, і в господарстві», «сотворяйте ж ділоначинанє, угобзіте у нашій палєстині порадою»).

Ці останні явища — четвертої групи — пояснюються національною свідомістю й патріотизмом Квітки-Основ'яненка. Це та стилістична риса, що її вперше відзначив я у мові Котляревського й Гулака-Артемовського.

П'ята група явищ — вульгаризми. Це: а) загальні назви («А худобини до гаспида», «уписав» — поїв, «тирить і вареників макітру», «потім та як обрєпаюсь», «грошки процвиндрив»); б) власні назви (згадувані з іншого приводу). А втім, вульгаризмів у Квітки менше, ніж можна було б сподіватись, ніж, наприклад, у Гулака-Артемовського.

Шосте — здрібніло-голубливі форми, що ними просто таки рясніють Квітчині гумористичні тексти («маслечко», «сметанку», «яечок», «гвіздочками», «неділенька» — «Пархімове снідання», «чималенько», «кожушок», «веселенький» — «Купований розум»; «гарненько», «близенько», «сонечко» — «Салдацький патрет»). В гумористичному контексті й ці форми набувають гумористичного забарвлення (напр., про п'яного попа: «іде наш отець Микита, та ще, мабуть, було і в головці»), а в кінцевому висліді наявність їх надає Квітчиному мовному гуморові добродушно-глузливого, «доброго» відтінку. Характерний у цьому розумінні гумор діалогу в оповіданні «Підбрєхач», побудований на зіставленні здрібнєлих форм із звичайними:

- Є й волики.
- Та які волики? Таки настоящі воли.
- Є й овечата.
- Та які овечата? Таки настоящі вівці.

Сьоме явище — зіставлення семантично близьких форм чи слів — уживання (як у Котляревського) синонімів. «Тільки зачєпи її, так разом як залящить, затріщить, загомонить, перекорєнить і батька й матір» («Пархімове снідання»), «Забризкався, захлюстєвся» («Салдацький патрет»). «Заклекотіла громада, загули чоловіки, залящало жіноцтво, запищала дітвора» («Конотопська відьма»).

І наостанку — це восьме — уживання ідіоматичних явищ, переважно вульгарних своїм стилєвим відтінком. «Цур дурня та масла грудка»

(«Конотопська відьма»). «Бачили очі, що купували: їжте, хоч повилазьте», «обміняв личко на ремінець», «на пущення як зав'язано», «Цур йому вдень іти» й ін.

Переліченими явищами, можливо, не вичерпуються засоби мовного гумору в Квітчиній мові. Але й те, що тут відзначено, свідчить про неабияку складність цього його мовостилю. Це ні в якому разі не той примітивний гумор, що його я відзначив у мові Білецького-Носенка. Думитрашка й інших заступників «мовної котляревщини» (хоч спільні моменти й є) і що складається здебільшого тільки з вульгаризмів та перекручених слів.

Квітка-Основ'яненко широко використовує всі явища української мови, а передусім лексико-семантичні, морфологічні, синтаксично-фразеологічні, все те, що, мовляв, має «свою силу, свої красоти, неудобозрозумиме на другому, свої обороти, юмор, іронію». Отже, це живий гумор, вихоплений з реальної, хоч і препарованої в певному напрямку (*тим то це все таки бурлеск*) мови. В цьому, як і в інших моментах, виявився великий хист першого українського повістяра.⁶

Поважний мовостиль у Квітчиних творах

Пишучи бурлескним стилем, Квітка рівнобіжно дбав і про створення українського поважного мовостилю. Отже, в нього, як і в Гулака, обидва стилі не були двома різними етапами, а двома рівнобіжними методами. Поважним мовостилем Квітка користувався цілком свідомо, як це знати з його власних слів:

«Былъ у меня споръ съ писателемъ на малороссійскомъ нарѣчїи — писав Квітка до Плетнѳова, — Я его просилъ написать что-либо серьезное, трогательное. Онъ мнѣ доказывалъ, что языкъ неудобенъ и вовсе неспособенъ. Знавъ его удобство, я написалъ «Марусю» и доказалъ, что отъ малороссійского языка можно растрогаться».

Про це ж саме він писав і у «Суплиці до пана іздателя»: «Є такі люди на світі, що з нас кепкують і говорять і пишуть, буцім то з наших ніхто не втне, щоб було, як вони кажуть, і звичайне, і ніжненьке, і розумне, і полезне, і що, стало бить по-нашѳему, опріч лайки та глузування над дурнем більш нічого не можна й написати».

З цих його заяв знати, що його поважний стиль, — це передусім «ніжний стиль» — «трогательное», «ніжненьке», як це я відзначив і в Гулака-Артемовського. Ця спільність із Гулаком пояснюється не тільки загальним настроєм доби (сантименталізм і початки народництва), а й тим, що ці письменники спільно його, цей мовостиль, «продумали», бо отой «спор» Квітчин був з Гулаком, як про це пізніше посвідчила Квітчина дружина — Анна Григорівна Вольф («Артемовській говорилъ, что малороссійскій языкъ грубъ, а Григорій Федоровичъ написалъ «Марусю»).

⁶ Цю першість Квітки-Основ'яненка якоюсь мірою підживає недавно знайдена, написана українською мовою повість Миколи Венгера «Микола Коваль», що була видана в м. Миколаєві 1832 року, тобто ще перед публікацією перших українських творів Квітки-Основ'яненка. Інформацію про цю знахідку подав Є. Кирилюк у журналі «Радянське літературознавство», ч. 5 за 1967 р.

Свій «ніжний» мовостиль Квітка побудував, користуючись, як це робив і Гулак, пісенною мовою, взявши з неї, головним чином, голубливі форми і чималою мірою їх згустивши. Яскраво це видно з ось цих уривків:

«Схаменулась травонька, як окропила її небесна рісонька, піднялись стебелінки, розпускались цвіточки і пороззівляли ріточки свої, надихали на всю долину таким пахом, що, почувши його, забудеш про все і, тільки зідхнувши, подумаєш: «Боже милосердний».

«Висока, прямесенька, як стрілочка, чорнявенька, очиці, як тернові ягідки, брівоньки, як на шнурочку, личком червона, як панська рожа, що у саду цвіте, носочок так собі прямесенький з горбочком, а губоньки, як цвіточки розцвітають і між ними зубоньки, неначе жарнівки, як одна на ниточці нанизані» («Маруся»).

Річ ясна, що тут здрібнілі форми добрано згущено, умисне, щоб відштовхнутись від вульгарно-бурлескних текстів.

І це переконливо показав А. Шамрай, порівнявши такі місця з Квітиних творів із мовою українських казок. А як увесь час не можна так згущувати, то й Квітка в інших місцях давав значне розрідження здрібнених форм. Ось перший, що трапився, уривок з тієї ж таки «Марусі»:

«Не пішла ж Маруся до танців, а сіла собі сумуючи на призьбі біля хати та ті горішки, що взяла у Василя, усе у жмені перемина та назирцем за Василем погляда. Що ж у неї на душі, того й сама не розбере».

Це вже, як бачимо, цілком «нормальна», стилістично майже неутральна мова, за винятком, може, одного образного слова «назирцем». Саме ймення «Маруся», правда, голубливе, але не надміру (та воно й потрібне для відштовху від вульгарних імен). Синтаксичні ознаки цієї мови вказують на її джерело — *розмовну народну мову*: характерна для цього стилю частка «ж», еліптичність підрядного речення («що ж у неї на душі», — пропущено «діється»).

Цілком поважний ^{ди} стиль («розумне й полезне») Квітка дав у своїх моралізаційно-публіцистичних писаннях — «Листах» та в відповідних ^{13/6} уступах його белетристичних творів (напр., початок «Марусі»). Можливо, що глибше розробив це в «Священній історії», про яку є відомості, але тексту її ми не маємо.

Самі «Листи» як на тодішній стан української літературної мови — серйозна спроба. Але тодішній українській мові бракувало найзвичайнісіньких термінів та висловів етичних, суспільно-політичних, і Квітці довелося на свій ризик і страх добирати відповідний матеріал. А втім, він пішов тут лінією найменшого опору, ставши на шлях запозичень з російської літературної мови — російських слів та тих європеїзмів, що в ній були.

Ось деякі з тих запозик: а) адміністративно-державні терміни — «крестьяне казенні», «одставні», «виморочні», «поміщичі», «подушне», «становий», «вірнопідданий», «государь», «імператор», «команда», «ула-ни», «гусари»; б) слова «високого стилю» — «так Бог у святому писанію своєму повеліва», «начальника від того поставленого», «чи зволив же почитать» і ін.

Це все свідчить про свідоме шукання відповідного мовостилевого оформлення жанру, в даному разі моралізаційно-публіцистичного, і

докидає ще одну рисочку до характеристики Квітки як одного з найвидатніших творців української літературної мови.

Якщо мати на увазі ті жанри, що їх Квітка оформив українською мовою, то треба відзначити анекдоту, оповідання, повість (сантиментально-моралізаційна), «повчання», драму, приватний лист (писав українською мовою до Шевченка). Але в драмі він однієї проблеми не спромігся не тільки розв'язати, а й поставити — проблеми мови зросійщених персонажів чи заступників вищої кляси: у нього вони говорять російською мовою («Шельменко-денщик», «Дворянські вибори», «Щира любов»).

Тільки ж треба зазначити, що ця проблема ще й пізніше довго не була розв'язана. Так, в опері «Запорожець за Дунаєм» С. Артемовського султан (отже, турок!) співає російською мовою. Ці труднощі знали Старицький, Кропивницький (у них писарі, як освічені люди, говорять нераз своїм канцелярським російським жаргоном). Навіть уже в ХХ ст. В. Винниченко не знав, як із цим бути, і в деяких його п'єсах міські люди говорять по-російському («Дисгармонія», «Між двох сил»).

Лексико-граматичний характер Квітчиної мови

Лексичну характеристику Квітчиної мови я дав почасти в характеристиці його мовостилю. З наведених там прикладів знати, що його лексика походить з а) народної розмовної й фолклорної мови, б) з російської та церковнослов'янської мов (незначна кількість) і в) почасти, з огляду на пуристичну тенденцію, з інших чужих (європейських) мов. Семантично ця лексика охоплює побут і світогляд соціальних низів (селян, міщан), хоч заторкує й окремі прошарки з вищих кляс (офіцер-дворянин у «Щирій любові»). Новотворів майже немає, тільки «шпигачка» (епіграма), «збірник». До цього можна додати ті своєрідно-основ'яненківські слова, що їх підказала йому місцева мова (м. Харкова й околиць). Це такі слова, як: «год» (є й «рік»), «зиськати», «озьме», «зділай милость», «дівка бойка», «збитень», «алтин», «дядюшка», «совітується», «полезний», «любезний», «стало бить», «жалає», «пожалуста», «требує», «бумага», «риженький» (руденький), «красний» (червоний), «усегда», «отець», «кає» (каже) й ін. Це (за винятком останнього слова) здебільшого русицизми, що їх засвоювала тоді міська людність на Україні. Але поряд із цим треба відзначити в його мові й наявність таких яскравих для Слобожанщини «українізмів», як от: «але», «є» (не «єсть»), «господарь», «певно» «тее», «за сюю», «буцім то», «далебі», «бачиться» (здається), «агу» (своєрідний вигук), «себто», «Пархім би то»; «обтяті» дієслівні форми типу «дяк рип у хату», а також численні ідіоматизми («цур дурня», «дрижаки істи» тощо).

З граматичного боку Квітчина мова прикметна особливостями слобідських говорів. А як ці говори — частина південносхідного наріччя, то й усі основні риси цього наріччя наявні в мові Квітки-Основ'яненка. З цього особливо треба підкреслити яскраве виявлення ікання (навіть

у прийменнику «від» — «видрекатися видъ свого щастья», «уві сні»). Далі — ненаголошене «и» як «е» («лебонь»), «середне» «л» («тилки»), здовження приголосних у формах типу «кулаччям» (хоч у його правописі й помилкове «дастьтя») переважно м'яке «р» («по базарю», «господарь»), заміна чужомовного «ф» звуками «х» («хранцюзьких»), «хв» («ахвицер»), «кт» — «хт» («Венедихт») і ін. Є окремі місцеві явища, як от: «йде», «озьметь», «приньмаю», а також хибне «Пархі-мове».

У морфологічних явищах треба відзначити досить послідовне вживання кличної форми (навіть у назві по-батькові «Иване Хведоровичу»), вживання повної (членної) форми прикметників. А з своєрідних особливостей його мови («слобожанських» діалектизмів) — форми «жметь», «тямитиметь», наросток дієслівний «-ова» («-ува») — «згодовавши», форма «Микитови» зам. «Микитині», прийменник «о» («об») «ік» («об Новому году», «ік Семену»), прийм. «ув» («кохавсь ув обох»), в дав. дві форми — «отцю» і «синові».

У синтаксі багато своєрідних (українських) конструкцій, як от: «отця Микити кобилу» і «пан-отцевого двора», дієприслівникові звороти («не вмівши назвати»), такі, як «обступивши дівчата, стали»... конструкції з «обтятими» дієслівними формами («кусь його!»). Багато також, як уже казано, різних фразеологізмів (ідіоматизмів). Є окремі російські конструкції, як от «по уїздам». Взагалі синтакса — це чи не найяскравіша особливість Квітчиної мови, що її пізніше перевищила, може, тільки Марко Вовчок.

Історичне значення Квітчиної мови дуже велике: це перша українська прозова мова, вжита в творах талановитого письменника.⁷

МОВНА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ РОМАНТИКІВ 30—40 РОКІВ

Національно-мовні погляди українських діячів 30—40 р. р.

Якщо перші ранні відгуки західноєвропейського наукового народолюбства та романтизму зробили були вплив, за моїми здогадами, на мовну діяльність Котляревського, Гулака та Квітки-Основ'яненка, то повне перенесення романтизму в Росію й на Україну вже ґрунтовно змінило поставу «українського питання».

Саме вивчення в цей час — 30—40 р. р. — українського народу набувало іншого змісту.

«Те, що досі було предметом пієтизму різних «Малої Росії синів», родинного, сказати б, шанування, ні для кого не обов'язкового, шанування, що виправдувало себе природньою прив'язаністю до батьківщини й рідного, — пише М. Грушевський у своїй праці «Развитіе украинскихъ изученій въ XIX в. и раскрытіе въ нихъ основныхъ вопросовъ украиновѣденія», — набуває (тепер) цілком нової об'єктивної вартости і

⁷ Новознайдена повість Миколи Венґера, як свідчить Є. Кирилюк, ще дуже слабка в літературному розумінні.

права претендувати на неї перед очима освіченого людства».¹ А також, додаю я, права на розвиток виявлених національних цінностей, на створення нових у такому ж дусі. Інакше сказати, романтизм призвів на Україні (як і в інших, особливо слов'янських народів) до зародження ідеї відродження поневоленого народу, спочатку, мовляв Боровиковський, «въ ее словесномъ значеніи», а потім і в політичному.

Найраніш цю ідею виявила в своїй діяльності харківська група романтиків, що до її складу входили: І. Срезневський, Шпигоцький, Боровиковський (найстарша, за класифікацією А. Шамрая, генерація), Метлинський, Костомаров (середня генерація), Петренко, Корсун, Щоголів (наймолодша генерація). Але тоді ж виступив киянин М. Максимович та «руська трійця» в Галичині, а трохи пізніше (в 40-их роках) — кирило-методіївці як перша українська політична організація.

Перші ознаки такої національної свідомості — «відродженської», виявилися в ідеалізації минулого, у тузі за тим минулим та жалі з приводу того, що «рідна мова занепадає-конає». З таким, либонь, жалем називав Левко Боровиковський українську мову «полузабытымъ нарѣчіемъ». Такий, мабуть, сенс мала й заява А. Метлинського (у передмові до збірки «Думки і пісні») про те, що «южно-русскій языкъ со дня на день забывается и молкнетъ». А в «Смерті бандуриста» він розпачливо скрикує:

Грім напусти на нас, Боже, спали нас в пожарі,
Бо і в мені, і в бандурі вже глас замирає.

І далі:

Вже не гримітиме, вже не горітиме, як в хмарі,
Пісня в народі, бо вже наша мова конає.

Таке значення мало й згадане вище висловлювання П. Гулака-Артемовського в його листі до Анастасевича.

Але це була активна туга, і вона стала психологічною передумовою до... рятування від загибелі, до реставрації того, що мало зникнути. Тим то це романтичне констатування занепаду української мови насправді йшло в цих діячів у парі з досить енергійними заходами щодо творення української літературної мови. Не випадково, отже, Метлинський прокопався був крізь отой сум та тугу такими словами: «Но можетъ быть и то, что въ эпоху пренебреженія южно-русского языка любовь къ нему проснется».

Серед цих заходів найперше йшли спроби науково уgruntувати право української мови на саме звання «мови», а не «наріччя». І. Срезневський у своєму відкритому листі до проф. І. М. Снегирьова писав:

«Въ настоящее время, кажется, уже не для кого доказывать, что языкъ украинскій (или какъ угодно называть другимъ: малороссійскій) есть языкъ, а не нарѣчіе русскаго или польскаго, какъ доказывали нѣкоторые; и многіе увѣрены, что этотъ языкъ есть одинъ изъ богатѣйшихъ языковъ славянскихъ, что онъ едва ли уступитъ, на примѣръ, богемскому въ обиліи словъ и выраженій, польскому въ живописности, сербскому въ пріятности; что этотъ языкъ, которій, будучи еще необра-

¹ «Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящимъ». І. Москва, 1916 р.

ботанъ, можетъ уже сравниться съ языками образованными по гибкости и богатству синтаксическому, языкъ поэтической, музыкальный, живописный».²

А. Метлинський дав одну з ранніх спроб наукового опису звукової системи української мови (додав до збірки своїх віршів), хоч і примітивно, з грубими помилками, а з того опису зробив романтично-патетичний висновок, що, мовляв, «языкъ южно-русскій своєю м'яккістю и нѣгою похож то на віолончель, то на флейту и общею мелодією приближается къ словеноцерковному, который звучитъ величественнымъ органомъ». Обороняв науково українську мову й Костомаров. У своєму «Обзор-і сочиненій, писанныхъ на малороссійскомъ языкѣ», він писав, що українська мова — «не нарѣчіе языка русскаго, образовавшагося въ послѣднее время: онъ существовалъ издавна и теперь существуетъ какъ нарѣчіе славянскаго корня, занимающее по своему грамматикальному и лексикальному устройству средину между восточными и западными нарѣчіями огромного славянскаго племени, нарѣчіе правильное, богатое, гармоническое, способное къ развитію литературной образованности» («Молодик» на 1844 р.).

1844 року П. Білецький-Носенко подав на розгляд міністрові освіти рукописи словника й граматики української мови. Цей рукопис пробував на протязі довгого часу по різних інстанціях, аж поки Київська шкільна округа передала його М. Максимовичеві, і той написав на ці рукописи рецензію, з висновком, що вони «имѣють несомненные достоинства, особенно словарь». Та разом із цим він (Максимович би то) запропонував авторові запровадити його (Максимовичів) правопис («о» й «е» з «дашками»), щоб таким чином наблизити правопис цих праць до «загальноросійського». Білецький-Носенко написав контр-рецензію, обстоюючи свій фонетичний правопис (на місці «ѣ» — «і», апостроф — «паерок»), і відмовився переробляти. Через десять років Погодін згадував ці праці Білецького-Носенка в «Москвитянин»-і, зазначивши, що в словнику понад двадцять тисяч слів.³ Та треба сказати, що в поглядах Білецького-Носенка на походження української мови було багато фантастичного. Це, зокрема, знати з його статті про походження української мови, надрукованої в «Полтавскихъ губ. вѣдомостяхъ». Він уважав, що українська мова походить від церковнослов'янської, а окремі її слова нібито поперекручували запорожці («ведмідь», «горобець», «намисто», «тверезий»)⁴.

Виразно романтичною була «руська трійця» в Галичині — М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький, ці піонери українського відродження на Західній Україні, автори й видавці епохальної для західних українських земель виданої у Будапешті 1937 р. «Русалки Днѣстрової». Уміщені в цьому збірнику твори і висловлювані в них погляди були українським відлунанням західноєвропейського романтизму і його став-

² За «Історією українського письменства», С. Єфремова, Київ—Ляйпціг, 1919 р., т. I, стор. 289.

³ Відомості про ці праці подав Б. Бутник-Сіверський у «Наукових записках» Академії наук УРСР, т. II—III, Київ, 1946 р., стор. 207.

⁴ Граматика Білецького-Носенка ніколи не була видана, а словника видано вже нашого часу, — у Києві 1966 р.

лення до народу як носія національних традицій. За рік до виходу «Русалки Дністрової» М. Шашкевич у своїй брошурі «Азбука і Abecadło» (1836 р.) ось так визначив роллю національного письменства:

Literatura któregokolwiek narodu jest obrazem jego życia, jego sposobu myślenia, jego duszy; powinna się wykluczyć, wzrosnąć na tejże samej niwie, żeby nie była podobna do owega ptaka rajskiego, o którym powiadają, że nie ma nóg, a zatem ciągle w powietrzu wisi.⁵

А в своїх поезіях Шашкевич закликав не цуратися «руської мови»:

Руська мати нас родила,
Руська мати нас повила, —
Чом же мова ей не мила?
Чом ся ней встидати маєм?
Чом чужую полюбляем?

Важливе далі те, що український романтизм — це zarazом було й *усеукраїнство*: з одного боку, східноукраїнські діячі визначають мовну територію «од Висли до Кубані», а з другого — романтики-галичани визнають за свою мову Котляревського, Квітки й інших. На галицькому ґрунті в цей час уже українські діячі всіх земель спробували були об'єднати свої зусилля, скеровані на відродження українського народу. Так, у національних починаннях галичан підбадьорював М. Максимович, що, протестуючи проти вживання у них «язичія», вказував на живе джерело для літературної мови — народну мову. «Въковой опытъ нашего Русскаго стихотворства долженъ послужить въ урокъ для писателей Червонорусскихъ. Живая литература можетъ у нихъ процвѣсти только на ихъ народномъ живомъ языкѣ: пусть они изучаютъ его въ народныхъ пословицахъ, поговоркахъ, сказках и еще болѣе въ пѣсняхъ Малороссійскихъ, особенно Украинскихъ (наддніпрянскихъ), гдѣ народное выраженіе процвѣло съ наибольшою силою и красотою. Тѣмъ болѣе это прилично Червонорусской музѣ, которая возрождается въ средоточіи славенского міра въ ту именно пору, когда почти всѣ славяне сознали цѣну своей народности и такъ горячо за нее ухватились».⁶

Другим наддніпрянцем, що цікавився «червоноруським» відродженням, був П. Лукашевич, збирач народних пісень у всеукраїнському масштабі (видав «Малорусскія и Червонорусскія думы и пѣсни», 1836 р.). Він відвідав року 1839-го Львів і нав'язав безпосередні зв'язки з галичанами, зокрема з Я. Головацьким. Цікаве засвідчення цього раннього всеукраїнського єднання ми знаходимо в листуванні Головацького з Лукашевичем.

«Ох, не забувайте, будьте ласкави, на свою хоть положенієм далеку, — писав Головацький Лукашевичеві 1839 р. — але серцем дуже близьку братію».

Лукашевич надсилав йому українські видання, і той за це дякував:

«Спасибіг вам, українцям, що ви не цураєтесь тим паростком, віддаленим від рідного кореня, приглушеним чужими бур'янами, але живим, продираючимся скрізь колючі бодаки до світлого сонінка і обіцяючим цвіт, а колись і торонкіі плоди видати. Поможіть, братія, продратися до сонця, щоб цвіт у пуп'яшках не загиб» (лист з 1840 р.).

⁵ «Азбука і абецадло», передрук. Вінніпег, 1969 р., стор. 7.

⁶ За «Історією українського письменства» С. Єфремов, II, стор. 105, Київ—Ляйпціг, 1919 р.

Кульмінацією в розвитку української національної свідомости всеукраїнського засягу на східніх землях було Кирило-Методіївське братство (1846—47 р.), а на західніх — діяльність «Головної Ради Руської» (1848 р.).

Кирило-методіївці у своїх програмових документах (в «Книзі битія українського народу» й ін.) домагалися рівноправности українського народу серед інших слов'янських, поєднаних у формі всеслов'янської федерації.

У «Відозві до українців» кирило-методіївці писали:

«Ми приймаємо, що всі слав'яни повинні з собою поєднатися. Але так, щоб кожен народ скомпонував свою Річ посполиту і управлявся незмісимо з другими, так щоб кожен народ мав свій язик, свою літературу і свою справу общественну».⁷

Головна Руська Рада у своїй відозві писала: «Ми, русини галицькі, належимо до великого руського (українського — В. Ч.) народу, котрий одним говорить язиком і 15 мільйонів виносить, з котрого півтретя мільйона землю галицьку замешкує. Той народ був колись самодільний, рівнявся в славі найможнішим народам Європи, мав свій письменний язик (?), своїх власних князів, — одним словом був у добрім буттю, заможним і сильним. Але ж, браття, сини так великої руської родини, мали би сьмо самі одні на світі позістати надалі в тім нещаснім замертвінні? Ні. Пробудився вже й наш лев Руський і красну нам ворожить пришість. Вставайте ж, браття, вставайте з довгого сну вашого, бо вже час.

... Будьмо тим, чим бути можемо і повинні сьмо! Будьмо народом!».⁸

Тоді ж появилася й перша українська газета на Зах. Україні — орган Ради «Зоря Галицька», що виходила від 1848 до 1857 року. Того ж року (1848) ухвалено було запровадити українську мову в гімназіях та Львівському університеті (катедра української мови та літератури на чолі з Я. Головацьким).

Скликаний 1848 року собор руських учених заснував Галицько-Руську Матицю, 1849 року засновано «Народній дім» як осередок культурно-національної праці.

Мовотворчі завдання романтиків 30—40 р. р.

У своїй мовній діяльності романтики найперше піддали критиці та огуді мовну діяльність своїх попередників, особливо Котляревського з його «Енеїдою» і взагалі діячів т. зв. «котляревщини». Ця критика в основному зводилась до заперечення «трактирно-бурлацьких форм», як це сформулював був Євген Гребінка (діяч переходового типу від бурлеску, що його він відбив у перекладі «Полтави» А. Пушкіна, до нового, романтично-поважного стилю — в поезіях «Українська мелодія», «Човен») у листі до свого вчителя І. Кульжинського з 1833 р.

⁷ М. Костомаров, «Книги битія українського народу», Авґсбург, 1947 р., стор. 25.

⁸ За «Історією українського письменства», С. Єфремова, II, стор. 118.

Боровиковський висловлювався в такому ж дусі, коли писав: «Мнѣніе ложно, якобы языкъ малороссійскій способенъ только для выраженія смѣшнаго и низкаго». Засуджував навмисну «простонародність» М. Костомаров, кажучи (в листі до І. Срезневського з 1840 р.): «Старанія прикидываться мужикомъ портятъ нашу бѣдную литературу».

Аналогічні заяви були й на Західній Україні. Так, Я. Головацький у своїх «Вступительныхъ преподаваніяхъ» назвав мову перших українських письменників «простонародним невмісним висловлінням». «Коли ще досі, — казав він, — старі сліпці-бандуристи виспівують при торбані давню козацьку славу і розповідають чудні казки о давніх лицарях-козаках, а народ з гордістю wspominaє о них і жиє в тих давніх часах, тогди найлучшіі народніі писателі винайшли смішную єї сторону і бавлять народ своїми жартами».

Поряд із «теоретичними» висловлюваннями ішло практичне заперечення старого та ствердження нового — конкретна літературно-мовна діяльність. Напочатку найпомітнішу в цьому розумінні роллю відіграв Л. Боровиковський, що його історики літератури вважають за першого виразного українського романтика, поета, що вперше «дав зразки лірики, писані в новому стилі, позбавленому бурлескних і трагестійних елементів».⁹ Так розуміли Боровиковського й його сучасники. Це ж про нього писав у згадуваному вже листі Є. Гребінка: «Боровиковскій въ „Козакъ” неподражаемъ: онъ облагородилъ языкъ малороссійскій, представленый на судъ господиномъ Котляревскимъ въ трактирно-бурлацкихъ формахъ».

Та й сам він, Боровиковський, був свідомий цієї нової своєї ролі в царині українського мовотворення. «В моихъ (творах), — писав він у листі до І. Срезневського 1834 р. — надѣюсь, публика замѣтитъ и ту новость, которая кажется, доселе была неприступна для малороссійскихъ поэтовъ: это серьезность противная несправедливому мненію, что на малороссійскомъ языкѣ кромѣ шуточного, смѣшнаго писать нельзя».

Але «серйозне» як антитезу жартівливому романтики зрозуміли глибше й ширше, ніж то було в Гулака-Артемовського та Квітки, що зводили це поняття фактично до «ніжного» тільки (хоч Квітка й писав ще й про «розумне й полезне»): вони вкладали в це поняття всі відтінки, аж до «високого стилю» включно. Адже А. Метлинський, відзначаючи «мягкость» і «нѣгу» української мови, водночас добачив у ній і те, що вона «приближается къ словеночерковному, которій звучитъ величественнымъ органомъ». А М. Костомаров (як романтик) вважав, що вона взагалі придатна «къ развитію литературной образованности» без будь-якого обмеження.

Тим то ці романтики й охопили своєю творчістю всі, які тоді були, літературні жанри, а саме: романтична баллада («Корній Овара» Срезневського, «Малороссійская баллада» Шпигоцького, «Маруся» Боровиковського), романс («Украинская мелодія» Є. Гребінки), елегію, історичну драму («Сава Чалий» М. Костомарова), ба навіть трагедію («Пе-

⁹ А. Шамрай, «Харківська школа романтиків», Харків, 1930 р.

реяславська ніч» Костомарова). Якже згадати тут ще творчість ранніх Т. Шевченка та П. Куліша, то до цих жанрів треба додати ще ліро-епічну поему (у Шевченка) та історичний роман («Чорна рада» П. Куліша). У віршовій техніці можна відзначити спроби гексаметра — у Костомарова (хоч гексаметром пробував писати ще Думитрашко, але в гумористичному тексті, в «Жабомишодраківці»).

Слід згадати неслухно забуті твори Михайла Макаровського — поему-ідилію в дусі «Германа й Доротеї» В. Гете та «повість у віршах» «Гарасько, або Талан і в неволі». Обидва ці твори надрукував уперше А. Метлинський у своїм виданні «Южный русскій сборникъ».

Крім того, романтики не обмежувались тільки цариною красного письменства, а й проектували вживання української літературної мови в освіченому товаристві як розмовної мови, а також запровадження її в науці. Це питання порушував Срезневський у згаданому вже листі до Снегірєва.

«Но можетъ ли, долженъ ли онъ (укр. языкъ) въ настоящихъ обстоятельствахъ продолжать развитіе и сдѣлаться языкомъ литературы, а потомъ и общества, какъ было отчасти преждѣ, или же его удѣлъ останется навсегда языкомъ простого народа, непрерывно искажаться, мало-помалу вянуть, гложуть среди терній другихъ языковъ и наконецъ исчезнуть съ лица земли, не оставивши по себѣ ни слѣда, ни воспоминанія? Нѣтъ! Какая бы участь не ожидала его, что бы ни дѣлало съ нимъ легкомысліе и случай, онъ не исчезнетъ, и если бъ даже онъ не имѣлъ надѣжды на славу литературную, сказалъ я, но онъ имѣетъ и сію надѣжду, хотя и слабую, хотя еще въ зародышѣ, но имѣетъ. И почему же глубокомысленный Сковорода, простодушный Котляревскій, богатый фантазією Артемовскій, всегда игривый, всегда увлекательный Основьяненко и еще несколько другихъ, польстившихъ обѣщаніями и надѣждой выждать отъ нихъ чтонибудь достойное Украины, — почему они должны остаться одни въ доселѣ дикой пустынѣ Украинской Литературы?»

Языкъ Хмельницкаго, Пушкаря, Дорошенка, Палія, Кочубея, Апостола долженъ по крайней мѣрѣ передать потомству славу сихъ великихъ людей Украины!».

Боровиковський теж у листі до Срезневського висловлював побажання, щоб українська мова обшліфувалась «в обществахъ и салонахъ». А серед кирило-методіївців, що в своїй відозві до українців домагались, як ми бачили, права на окрему республіку з своєю мовою, питання про розвиток української літературної мови ставлено так, щоб вона розвинулась «до такой степени, что не только отечественная и всемирная история, но даже и точные науки будутъ излагаться на этомъ языкѣ». Само собою зрозуміло, що вони без вагання хотіли запровадити українську мову до публіцистики, і це знати зокрема з їхнього наміру видавати часопис українською мовою для пропаганди своїх ідей (це питання вони обговорювали 26. XII. 1846 р. в Костомарова) та різні видання для народу. Романтики робили спроби захитати, сказати б, найміцнішу фортецю церковнослов'янщини — запровадити українську мову до церковного вжитку. Про це свідчить спроба М.

Шашкевича в Галичині перекласти українською мовою Євангелію (він переклав усю Євангелію від Йоана та 1—5 розділи від Матвія), а на Наддніпрянщині задум Квітки-Основ'яненка видати «Священну історію» по-українському.

А. Метлинський, що хоч і не належав до кирило-методіївців, але відбивав загальні настрої, коли писав у 40-их роках до М. Костомарова: «Задумали есте (в Києві) издания для простого народа: чого б, кажу, лучше. Почав було і сам пригласити декого писати, що можна для того благого діла з людей, знаючих науку добре. Общества для печатанія не гудю, тільки нужно його утворити гаразд, а то ніхто не пристане з посторонніх».¹⁰

Але й ще одна риса характеризує їхню мовну діяльність — прагнення синтезувати в українській літературній мові всі говори народної мови, загально кажучи, східні й західні. Тоді, як Максимович радив західноукраїнським письменникам вивчати мову наддніпрянських пісень, наддніпрянські романтики, здійснюючи ідею всеукраїнства в своєму мовотворенні, вивчали й мову західноукраїнських пісень (а думали, десь мабуть, що вивчають західноукраїнську мову взагалі, отже й розмовну). Особливо виразно знати цю тенденцію в мовотворчості А. Метлинського та М. Костомарова. Перший у своїх «Замѣткахъ» прямо писав: «Отѣнки нарѣчія червонорускаго не важны, и почти всѣ состоятъ: въ употребленіи мѣстоименій — мя, тя, ся, ми, си, вм. мене, тебе, себе, менѣ, тобѣ, собѣ; въ отдѣляемости прилагательного мѣстоименія «ся» — ся взять, вм. взятъся, ся забарить, вм. забариться и т. п.; въ опущеніи «ть» въ 3 лицѣ единственнаго числа настоящаго времени въ глаголахъ на ся — вкриваеся вм. вкривається, двигаеся вм. двигается и т. п. Всѣ эти свойства придають языку червоноруссовъ много нѣжности, и могли бы быть съ пользою введены въ языкъ малоруссовъ».

І він, справді, уживав цих форм у своїх віршах, зокрема спеціально з ними написав «Думи червонорусця», де ми знаходимо ось ці звороти:

Вже ся втихомирило, либонь, заснуло.

Деколи гукне на башті й понесеся
Гук по городові, і мале жажнесе.

Форми типу «жажнесе» він уживає ще в поезії «Козача смерть»: «розлягаеся», «ховаеся». Брав він і слова західноукраїнські, як от «пукає» (стукає). Костомаров узяв двовірш із галицької пісні до свого збірника «Українські балади»:

На Вкраїні всього много: меду і горівки,
Дівки красні й молодичі, усі чорнобривки.

А в своїх текстах він уживав часто таких займенникових форм, як «мому», «твому», «свому», сполучник «нім» («нім на сході зірка устала»). Крім того, він запозичив із галицьких пісень цілу низку характерних пісенно-ліричних слів, що пізніше твердо увійшли в лексику україн-

¹⁰ «Україна», кн. 3, 1925 р., стор. 69.

ської любовної лірики: «кохання», «поцілунок» (це слово є й у Метлинського, навіть у російському тексті «Замѣтокъ»), «коханка», «коханок», «самотній» (це слово й у Метлинського — «Самотні співці»), «панна», як також слова «промінь», «співаночка», «отруї», «муж», «жона». Першу групу слів Костомаров, мабуть, узяв з тих пісень, що їх Я. Головацький пізніше (у своєму збірнику) назвав «думками образованного сословія». Цих слів (таких, як «коханок» тощо) в наддніпрянському фолклорі, в тих бодай записках, що на той час уже були¹¹ або не було зовсім, абож вони були не характерні, бо траплялися рідко.

І навпаки, галичанин Шашкевич уживав східноукраїнського м'якого «ць» в таких словах, як «конець», «воробець» «відерець».

Джерела розвитку української літературної мови в практиці романтиків

Якими ж мовними засобами користувались ці діячі для розвитку української літературної мови в таких широких межах і що саме з наміченого вони здійснили? Попередні письменники, як це ми бачили, користувалися майже виключно двома джерелами — українською мовою (в основному селянською) та українською фолклорною (пісенною переважно) мовою.

З цих двох джерел перше — *українська розмовна мова*, з її великою конкретністю в семантиці, не надавалась для романтичного стилю, ба й суперечила йому, але вони (письменники-романтики) не могли нею не користуватися, бо це ж була основа тієї літературної мови, що нею вони писали. Тільки ж брали вони з неї здебільшого стилістично нейтральні елементи, такі, що не порушували «серйозности» їхніх творів, та такі, що давали характерне романтичне забарвлення, переважно похмурий кольорит, бож останнє — притаманна ознака цього романтизму.

Це такі слова, як от: «хмара», «вітер», «буря», «вити-завивати», «місяць», «туман сивий» («сідий»), «могила», «бір», «мара», «мана», «смерть», «сови сірі», «кров» тощо.

Ось який, наприклад, ефект давали ці слова в контексті:

Ватагами ходили хмари,
Між ними молодик блукав,
Вітри в очеретах бурхали,
І Псьол стогнав і клекотав.

(Боровиковський, «Молодиця»).

Буря вис-завиває,
І сосновий бір тріщить,
В хмарах блискавка палає,
Грім за громом грохотить (?)

(Метлинський, «Смерть бандуриста»)

А ось із іншим, уже «людським» змістом:

Поміж трупами стогне, мов розмовляє.
То старий козак із сином віку доживає

¹¹ Пізніше в збірниках акад. А. Перетца вже були.

І, порубаний, з посіченим він розмовляє.
 — Батьку, батьку! Мені душно, мені пече.
 — Синку, синку! Біля мене все кров тече.
 — Батьку, батьку! Хто по нас в степу заплаче?
 Хто нас поховає?
 — Чуєш, синку! Чорний ворон в'ється, криче,
 За дяка співає.
 — Батьку, із-за плечей мороз подирає,
 В серці стине, стине...
 — Трупом вкрийся, кров'ю вражою умийся,
 Й їх не трохи гине...
 Отак розмовляло, далі застогнало,
 А далі й замовкло, тільки кров дзюрчала...
 (Метлинський, «Козача смерть»).

Як бачимо, ці тексти складаються з «звичайних» слів та висловів української розмовної мови (наявні в них русицизми: «мороз подирає», «стине», «грохотить», пояснюються тільки неповним знанням української мови, а не їх незамінністю), тільки вони відповідно добрані, згущені. В останньому тексті використано й формальні засоби української мови — форми середнього роду дієслова для підсилення таємності («розмовляло», «застогнало», «замовкло»).

Друге джерело — *фолкльорна мова*, сказати б, а ригіри відповідало романтичному мовостилеві, бо ж фолкльор навіть і в його реалістичних текстах ніколи не дає конкретних явищ дійсності, а тільки широкі в часі та просторі узагальнення.¹² «Узагальнений» характер має й фолкльорна мова — в ній багато старого, такого, що не в'яжеться безпосередньо з живою дійсністю і що сприймається як умовні в естетично-фолкльорному розумінні форми. Це ж фолкльор та фолкльорна мова зробили «неправдивою» (на думку, наприклад, П. Куліша) українську дійсність у Миколиних Гоголевих творах.

Тим то цілком натурально поети-романтики й повинні були звертатися до цього джерела — до мови українських пісень у першу чергу. Крім того, цей шлях був почасти вже уторований в літературній творчості попереднього покоління — в «поважних» творах Гулака-Артемовського чи в романтичних творах М. Гоголя. Відомо бо, як Гоголь пильно вивчав і використовував у своєму мовостилі українські народні пісні, хоч і писав не по-українському.¹³ Це робити радив українським письменникам і такий авторитетний для того часу діяч, як М. Максимович. Хоч Максимович з такою порадою звертався до галицьких романтиків («пусть они изучают его въ народныхъ пословицахъ, поговоркахъ, сказкахъ и еще болѣе въ пѣсняхъ Малороссійскихъ, особенно Украинскихъ, гдѣ народное выраженіе процвѣло съ наибольшою силою и красотою»), але на це могли зважати й надніпрянські романтики. І, наприклад, для Костомарова пісенні форми мови були критерієм не тільки з боку стилістичного, а й з боку граматичного. «Какъ Вамъ кажется правильнѣе писать, — запитував він Срезневського, — «забирає козаки свої» или «забирає козаків своїх», «любить діти» или «любить дітей»? Въ пѣсняхъ, кажется, больше «діти», «козаки».

¹² Див. мою працю «Український фолкльор у творчості М. Гоголя». «Сучасність», ч. I, Мюнхен, 1962 р.

¹³ Див. мою працю «Українізми в мові Гоголя», Авгсбург, 1946 р.

Также, напр., «усіх людей до купи злучає, луччих із їх одбирає» или «усі люди до купи злучає, луччих з тих одбирає» и пр.».

Що всі ці письменники користувались пісенною мовою, це з першого погляду впадає в очі. Є бо в них поезії, написані пісенною мовою, як от «Журба», «Убийство», «Рибалка» — Боровиковського, «В'язонько», «Розмова з покійними» — Метлинського, «Поцілунок», «Стежки», «Зірка», «Зозуля» й інші в Костомарова.

Дуже ясно в цих поезіях трапляються характерні пісенні вислови, як от «густий гай», «сивенькі голуб'ята», «ясний місяць», а часто навіть цілі куплети переносяться, як от у вірші Боровиковського «Убийство»:

На заході раннє небо,
Мов кров'ю залито,
Прийшли вісті до милої,
Що милого вбито.
Не на війні його вбито,
Затягнуто в жито,
Червоною китаїкою
Рученьки прикрито,
Зеленою оливою
Очиці залито.

У народній пісні (подаю за А. Шамраєм):

Ой на горі просо, під горою жито;
Прийшла вістка до милої, що милого вбито,
Зеленою оливою очиці залито.

Ясно, що такі перенесення мусіли бути в фальшованих думках, що їх, як відомо, складали видавці «Запорожско-і Старини» (здогадно — Розковщенко), а також у Кулішевій епопеї «Україна».

Найчастіше ці поети використовували з пісенної мови (як це робили й Гулак-Артемівський та Квітка) здрібніло-голубливі форми. Наприклад, у Костомарова в одному невеличкому вірші «Зозуля» маємо ось ці слова: «сонечко», «віконечко», «пташечка», «щебетушечка», «козаченькова душенька», «ранесенько», «білесенька», «зелененьке», «коханочком», «милесеньким», «доленька», «молодесенький», «рученьки», «ніженьки», «воріженьки», «крученьки», «оченьки», «головонька», «зіллячко», «часинонька», «годинонька», «горечко», «тополенька», «вершиночка», «вірнесенький», «дружечки», «дружиночку», «дитиночку».

Але ці форми є і в інших поетів-романтиків, аж до галицької «руської трійці» включно. Ось у Шашкевича в його «Бандуристі» можна відзначити такі, як «рибонька», «пісенька», «ясенький», «старенький». У Вагилевича в «Меді» — «вороненьких», «легників», «зозуленька», «жалібненько». У Головацького у «Двох віночках» — «рутонька», «козаченько».

У цьому факті, безперечно, відбито те постійне підкреслювання «ніжності» української мови, що її українські патріоти висували на противагу твердженню ворогів про її «грубість».

Ці форми відзначив А. Метлинський у своїх «Замѣткахъ»:

«Изъ свойства южнорусскаго языка достойно особенного вниманія его богатства на уменьшительные формы: мати, матіночка, матенька (?), матінка» . . . І далі багато цих форм.

Свідоме згущування цих форм у текстах — це те саме, що я відзначив у Квітці в його повісті «Маруся».

Але в текстах, написаних у стилі дум, ці форми були не до речі, бо в них, за характеристикою упорядників «Запорожско-ї Старини», не повинно бути «ни чопорнаго сладкогласія, ни изнѣженности чувствъ, ни роскоши выражений».

Проте, таке надмірне захоплення фолклорним стилем — це з одного боку була теж крайність (як і «бурлескна вульгаризація» розмовної селянської мови в письменників попереднього покоління), а з другого — воно не давало виходу за межі тільки ліричної (в ліриці) та розповідно-історичної (у думках) сфер і не забезпечувало здійснення тих широких жанрових та стилістичних завдань, що їх перед собою поставили романтики 30—40 років. Ці письменники зіткнулися з тим, що ресурсів цих двох джерел — розмовної української мови (якою, до того ще, як уже казано, вони користувались обережно) та фолклорної мови — для досягнення їхніх цілей не вистачало. Особливо виразно ці труднощі постали в практиці перекладів з чужих мов, що їх (перекладів) ці письменники бралися свідомо, уважаючи їх цілком слушно за один з важливих шляхів удосконалення української літературної мови. Про таке значення перекладів говорить у своєму листі до Максимовича Боровиковський:

«Истинно жаль, что желаніе мое служить Малороссіи — пять лѣтъ остается только желаніемъ, а это отнимаетъ возможность употребить въ пользу любовь и пытливость мою ко всему родному, малоросійскому въ отношеніи языка. Это была цѣль, для коей изучилъ я и языкъ польскій».

Перекладали ці поети (всі) з латинської, німецької, польської (Боровиковський), чеської (Шашкевич) і російської (Боровиковський, Гребінка) мов. Про «бѣдность полузабытого нарѣчія», його невідповідальність для перекладу говорить той же Боровиковський у примітці до перекладу «Свѣтланы» Жуковського. «Маруся, т.-е. Марья, есть подражаніе «Свѣтланѣ» Жуковскаго; ежели въ немъ очень мало складу, то принесу въ извиненіе бѣдность полузабытаго нарѣчія моея родины». Так само зазначав він і в примітці до перекладу Міцкевичевого «Фариса»: «Что дѣлать? Міцкевич неподражаемъ, темъ болѣе на ограниченномъ языкѣ Малороссіи».¹⁴

Чудова, як на той час, була мова в творах М. Макаровського, побудована вже переважно на розмовній селянській мові, але це все таки була мова селянського побуту та кавказької екзотики (в повісті «Гарасько» . . .), далека ще від «вищих» мовостилів.

Звідси виникла потреба шукати додаткових джерел для розвитку мови. Куди ж вони звернулись? Шлях прямих свідомих запозичень з російської мови (як то робив почасті Квітка) та з польської був для них виключений з огляду на їхню мовно-патріотичну позицію, що вела до відштовху від цих мов. Ті нечисленні польонізми («літавче», «ошуканий», «повітря», «одповідь» «поступ» — у Боровиковського, «вару-

¹⁴ А. Метлинський, навпаки, казав, що засобів народної мови на все вистачить, але це був загальник, без огляду на конкретні завдання.

нок», «валка» — війна, «шпони», «гасло», «сукня», «туляче життя» — у Костомарова) та численні русицизми (лексичні й морфологічні, і є вони у всіх поетів), що трапляються в їхніх текстах запозичені не-свідомо, внаслідок недостатнього знання української мови та недостатньої «розмежованості» цих мов — української з російською та польською.

Опинившись перед такими труднощами, ці письменники (це вперше в історії української літературної мови!) стали на шлях а) *семантичного перетягнення* старого лексичного запасу та б) *творення нових слів* (неологізмів). На цей шлях стали вони, видимо, стихійно, без твердого теоретичного усвідомлення нового методу. У всякому разі серед матеріалів цих письменників на це немає ні одного відповідного свідчення. Найімовірніше, що на цей метод наштотував їх загальний закон творення літературних мов, що, як відомо, не обходиться без роблених елементів.

Семантична перетяга зводилась у них до того, що вони звичне слово переінакшували з тьмового боку, надаючи йому ширшого або просто іншого значення.

Ось, наприклад, у Боровиковського вислів «розпістерлось мое око». У селянській мові це слово має вужче значення: «Ні як ніде розпістертись», кажуть про тісну хату. І ще у нього ж: «Не хоче він ради ні з ким розділити». Останнє слово має нове, абстрактніше значення проти значення, наприклад, ділити щось матеріальне. Або от слово «старець» у вислові «у головах старців сидих» усвідомлено по-новому проти звичного: «старець» — «жебрак». (У Метлинського це слово вжите ще без зміни — вірш «Старець»).

А втім, не всі спроби Боровиковського в цьому розумінні вийшли вдалі: таке речення, як «Затрубили в жерстяний ріг в гетьманським дворі» звучить не так, як треба б йому, за авторовим задумом, звучати.

Ще більше спроб за допомогою цього методу дав Костомаров. Напр.: «лаву залучають» (у селянській мові «залучають» телят), «норов» (у селянській мові це «примха», а в нього «нрав»), «герць» (в розумінні «лицарський поєдинок»), «ступінь» (крок). Але й у нього є невдалі спроби, як от «харцизтво» (в розумінні «завзяття»), «прийшла поплакати череда моя» (в розумінні «черга»), «під явором ступи знати» (ступні), «раховати» (в розумінні «обміркувати»).

Вдало перетямив слово «луна» А. Метлинський в заголовку «Луна із Славонії», себто вжив цього слова перенесено.

Але взагалі цей метод не міг багато дати: звичні слова були обтяжені значними тьмовими (семантичними) ознаками, що викликали небажані асоціації, як це видно з прикладів «жерстяний ріг», «череда моя», «ступінь». Тим то природно цим письменникам довелося удатися (хоч, як уже казано, й несвідомо) до методу словотворення чи, як пізніше, в другій половині XIX ст., стали казати, «кування слів», що давало більші можливості щодо інакшення тьмових елементів мови.

У Боровиковського можна відзначити такі лексичні новотвори (в заголовках затрачених перекладів Міцкевичевих сонетів): «розваління замку», «материна устріча», «заманка», «вигуба» «вивідка».

У А. Метлинського — «Словація», «Німеція» (останнє без потреби, бо було готове «Німеччина»), «садівничий», «навіщення» (відвідання).

У Костомарова — «піснярі», «підмова», «позбава» (рос. «лишення»), «гид» («омерженіє»). Поряд із цими безнаростковими новотворами у нього є й наросткові (віддієслівні) новотвори (у інших романтиків їх майже немає), вжиті на позначення процесів чи результатів дії: «сховання», «заклинання», «наругання», «волення», «стереження», «відпочиння» (і «відпочинок»).

З інших новотворів у Костомарова можна відзначити ще: «прохожалі», «визволитель», «оборонник», «оддячка», «послужник» (церкви), «всеміцна десниця», «тусан» (без потреби, бо було готове «стусан»), «хвиляв», «спокоїти» (заспокоїти).

У галицьких романтиків «передговор», «предслів'я», «согамор» (відгомін), «вотхновене» тощо.

Але й ці надбаня — перетявлені слова й новотвори, збагачуючи українську мову лексично, могли задовольнити лише певні мовостилеві шукання наших письменників, бо здебільша виступали як неутральні елементи мови, як терміни.

А тим часом цим письменникам потрібні були ще такі мовні засоби, що давали б звучання «величественного органа» (А. Метлинський), елементи «високого стилю». З цією проблемою зіткнувся Костомаров у своїх «роздумових» та історичних творах, таких, як «Енеїда», «Співець Митуса», «Ластівка», «Погибель Єрусалиму», «Турнія» (переклад з чеського) та п'єси «Сава Чалий», «Переяславська ніч», «Українські сцени 1649».

Для того, щоб створити «високий стиль» та історичний кольорит, він удався до нових джерел — до а) *українських архаїзмів* та б) до *церковнослов'янізмів*. Перше джерело — це мова стародавніх літописів та таких пам'яток, як «Слово о полку Ігоревім» (звідси в нього слова «коромола» та вивідне «коромолить», а також «буїсть»), мова козацьких літописів (звідси слова «рихтувати», «щерегувать війська», «рачитель»), мова красного письменства XVII—XVIII в. (звідси «братища», «оспалі» — з віршів гетьмана Мазепи).

Шашкевич з такою ж метою ужив таких слів, як «враг» (ворог), «перст», «глас», «дивий» (дикий), «крамола».

Костомаров цими мовними засобами створив історичний кольорит у «Переяславській ночі» та в «Сценах». При чому в останньому творі він додав ще «транслітеровані» латинські звороти та елементи польської мови, щоб схарактеризувати добу й дієвих осіб. Взагалі він дав у цьому творі вже складний стилістичної будови текст, єдиний і безпрецедентний на той час. Другим джерелом Костомаров скористувався для створення урочисто-піднесеного мовостилю. Це ми маємо, наприклад, у мові священника Анастасія («Переяславська ніч»): «Воїстину, кажу вам», «лик святий», «воїтелі», «кожна твар да веселиться», «воскрес і в гробі дарував живот» і ін. Цим джерелом скористувався Костомаров і для «Книг битія украинського народу», надаючи їм євангельського мовостилю. Про це він і каже в своїй автобіографії: «Я написав твір про слов'янську федерацію, намагаючись у стилі засвоїти біблійний тон».

Тут ужив він таких слів та зворотів, як от: «род чоловічеський», «отець страстей», «іже вездісий», «чувствія» (взяв, можливо, й з народних уст, бо це слово ще й тепер трапляється в селянській мові як запозика з церковної мови), «муж», «родителей», «общество» і ін. В синтаксі цієї мови переважають розмовно-сурядні конструкції («а то вже стали пани, а у їх невольники»), але є й цікаві складно-підрядні побудови, як от: «І хоч з української крові були ті виродки, одначе не псовали своїми губами мерзенними української мови і самі не називали себе українцями».¹⁵

«Можна сказати, — писав А. Шамрай про мову «Переяславської ночі», — що автор спромігся дати високий стиль у тих лексичних формах, які можливі були при тодішньому стані української літературної мови». Але правильніше буде, коли сказати, що це він, власне, й створив уперше зразки такого мовостилю і що вони показали це джерело пізніше Шевченкові та П. Кулішеві.

Треба також відзначити й те, що трохи чи не він таки (Костомаров би то) вперше вільно (свідомо!) став уживати й чужомовних слів.

Взагалі ж про романтиків 30—40 років (харківська школа, а заразом і всеукраїнська, бо в інших містах тодішньої України, за винятком Львова, нічого в цьому розумінні не зроблено) можна сказати, що вони спромоглися на цілком задовільне мовостилеве оформлення всіх при-таманих цій течії літературних жанрів.

Але тільки цим, цариною красного письменства в його переважно ліричних, ліро-епічних (баляди) та почасти драматичних жанрах (в дусі романтичної драми Шіллера, а може й трагедії Шекспіра) їхня мовна практика й обмежилась. Вони зовсім нічого не дали в галузі мистецької прози (тільки геть пізніше, бо аж у 50-их роках, це надолужив П. Куліш своєю «Чорною Радою»), як також нічого не здійснили з своїх плянів у царині наукового та публіцистичного мововжитку (за винятком відозви Кирило-методіївського братства та «Книг битія», але мовостиль цієї останньої специфічний — євангельський).

Не багато, мабуть, зробили вони й у царині побутового мововжитку, бо, наприклад, листувалися поміж собою переважно російською мовою. Я знаю тільки про один український лист А. Метлинського та шість листів, із них два невеличкі, розміру записочок, М. Костомарова. Яка це нелегка була для них річ — писати листи українською мовою, це знати із слів Костомарова в листі до Срезневського 1839 р.: «Та просіте у його (у Метлинського) вибачення, бо вже я знаю, що як він прочита отсей лист, так зараз і закепкує».

У листі Метлинського наявна деяка осуга бурлескного мовостилю, є цього трохи і в листі Костомарова до Срезневського (з 1839 р.), але в інших листах цього останнього уже маємо спроби поважного епістолярного стилю, з наявними в них характерними висловами та звертаннями, як от «ласкавий і коханий пане», «ласкавий мій добродію», «з щирим шануванням маю честь zostаватися приязний до Вас», «бувайте здорові», «до зобачення».

¹⁵ Подаю за згадуваним виданням — Микола Костомаров, «Книги битія українського народу», Авгсбург, 1947 р.

Якою мірою «шліфували» ці діячі українську мову в «сальонах», себто чи розмовляли між собою і в освіченому товаристві, про це немає певних відомостей (хоч є, наприклад, дані, що О. Бодянський розмовляв з М. Гоголем по-українському).

Історичне значення мовної діяльності романтиків 30—40 р. р.

Історичне значення мовної діяльності романтиків чимале, а в деяких моментах навіть дуже значне (напр., у драмах Костомарова).

В основному їхня заслуга зводиться до того, що вони а) дали вперше поважний стиль з головними його відтінками — «неутральним», «ніжним», «високим», б) збагатили українську мову багатьма словами культурного та абстрактного вжитку,¹⁶ в) намітили нові джерела для розвитку української літературної мови (до них була народна розмовна та фолкльорна мова, вони приєднали до цього ще семантичне інакшення та новотвори, а також архаїзми та церковнослов'янізми) і г) започаткували всеукраїнський засяг у мовотворенні.

Інакше сказати, вони намітили ті основні шляхи, що ними пішов найближчого часу розвиток української літературної мови. Якщо до цього додати ще те, що продовженням їхньої діяльності була рання мовотворчість Т. Шевченка та П. Куліша, то їхня заслуга в історичному аспекті покажеться ще значнішою.

Знецінює ж їхню мовотворчість те, що а) їхні тексти — це продукція молодих літ, себто такого віку, коли люди рідко дають повноцінні досяги, б) найдіяльніші з них (Срезневський та Костомаров) були щодо української мови «неофітами» (вислів з листа Костомарова), люди чужонаціонального походження й культури, і через те не могли мати органічного чуття мови і в) нарешті всі вони були неталановиті — і в поезії, і в мовостилі (за винятком, може, тільки Є. Гребінки в його байках та М. Макаровського в поемах) і через те не змогли дати досконалих текстів.

З причин, відзначених у п. п. а) та б), в їхній мові сила всяких неприємностей та порушень української граматичної системи («під скелей», «мні», «з кравчиной», «зубами клаць», «пре» — пере «ганчірки» й інше у Срезневського; «спиливши», «застряває», «із радощу», «під новий год», «сіла у вікна» й інше в Боровиковського; «рідкоханку», «в порога», «татару» — татаринів й інше в Метлинського; «пообвішана» зам. «пообвішувана», «зеленький» зам. «зелененький», «очиці жгучі» й інше в Костомарова), а з причини, відзначеної у п. в), у цих поетів маємо нераз просто таки абсурдні з семантично-стилістичного боку місця. Ось, наприклад, у Метлинського:

¹⁶ Після них увійшли в українську літературну мову такі слова, як «самотній», «коханий», «коханка», «поцілунок», «подарунок», «промінь», «проміння», «поступ», «злочинство», «заповняти», «бранець», «полон», «північ» (у Костомарова «північною добою»), «визволитель», «життя», «відпочинок», «хоробрий», «зрадник», «зобачення» (змінене пізніше на «побачення»), «година», «визволення», «вибачити», «зневажати».

Галас, гук і крик,
Аж трясеться шинк.
Хто пісню заводить,
Далі й занявчить,
Із барил дзюрчить,
Все ходором ходить:
Брязкотня чарок,
Шваркотня люльок,
Тріскотня лавок,
Трясється шинок.

Тут «пісню заводить, далі й занявчить» сприймається як нісенітниця через оте «далі й», там, де «все ходором ходить», «тріскотять (?) лавки», навряд чи буває чутно «шваркотню люльок». Такі самі абсурдні контексти є й у Костомарова, от хоч би в «Нічній розмові»:

Ой ти дівчино,
Гожого стану,
Вийди до гаю
Або к бур'яну.

Тут «гай» і «бур'ян» — цілком недоречне поєднання, що дискредитує найкращі ліричні наміри авторів. А далі в цьому вірші є ще більші недолатності, як от заклик сховатися в очерет, де м'яко та тихо і де персонажі мають намір

щось...
Нишком зробити».

Це ж просто непристойне місце! А автор же нічого лихого не мав на думці! Навпаки, він хотів дати таку картину, яку дав Т. Шевченко в своєму чарівному «У гаю, гаю вітру немає». Алеж яка велика різниця між тим і тим!

Такі стилістичні невдачі (а їх дуже багато в творчості цих поетів) могли так само дискредитувати саму українську мову, як і варнякання вульгаризаторів.¹⁷

У царині суто граматичного нормування української літературної мови ці романтики зробили дуже мало, а може й нічого, бож вони, виходячи з хибної думки про рівноправність усіх говорів у справі творення літературної мови, намагалися вводити до нашої літературної мови різнодіалектні явища.¹⁸ Тим то в їхній мові є й південносхідні явища, і південнозахідні (а в галицьких романтиків ці останні навіть переважають). Взагалі ж у них можна відзначити такі граматичні форми: 1) дав. від. іменника чол. р. на «-у» і на «-ові»; 2) інфінітив на «-ть»; 3) в наказовому способі досить часто вживають форми на «-іте» («ідіте»); 4) у 3 ос. дієслова Костомаров уживає ф. типу «живеть»;

¹⁷ Вони ж, либонь, призвели і до тих гостро-негативних оцінок поезії і мовної діяльності цих поетів, що їх дав, наприклад, П. Куліш. «Боровиковський не поет, — писав він у листі до О. Барвінського, — а до того має такі вірші, що не ймеш віри очам, як таке написати та ще й напечатати». «Костомаров має велику заслугу в історії, — писав він до того ж таки О. Барвінського 1869 р. — а в розвою слова ніякісінької. Метлинський у всьому нікчемний, навіть у виданні збірника пісень. Вірші його — горох у шкуратяному решеті».

Але їхні мовні заслуги не зовсім, як ми бачили, нікчемні.

¹⁸ Цього не треба плутати з принциповою наставою на всеукраїнський засяг літературної мови, і це в їхній діяльності було позитивне.

5) усі вживають членної прикметникової форми («крупнії», «зеленая»); 6) постійно вживають займенникових форм «ся», «сюю», «се», а «це» майже не вживають; 7) прийменник «від» у двох формах — «від» і «од»; 8) сполучник «але» майже тільки в галичан, а в наддніпрянців це слово в функції тільки вигука.

ПЕРШІ СПРОБИ В ТВОРЕННІ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОПИСУ

На той час, коли вперше стали свідомо вживати української мови у функції літературної мови, у нецерковних виданнях на Наддніпрянщині й Кубані була вже узвичаєна т. зв. гражданка, латинізована в накресленнях літер кирилиця. У Галичині її стали вживати значно пізніше — 1842 р. Цю латинізовану графіку запровадив ще 1708 року цар Петро I, а підказали йому цю думку амстердамські видання І. Копієвича, який мав у Амстердамі друкарню і ще 1699 року видав цією графікою книжку «Поверстаніє круговъ небесныхъ», що тоді вподобалась цареві Петрові. Митрополит Іларіон вважає, що «запровадження нового письма не було на користь українській мові; наприклад, воно вже не знало букви «ї», що ввійшла до нашого письменства з кінцем XVI в.»¹⁹ Але, очевидно, в цій новій графіці було щось добре, коли її прийняли й там, де російська влада не могла примушувати, — у всіх слов'ян, що вживали перед тим старої кириличної графіки. А ті надрядкові значки, що за ними жалкує митрополит Іларіон і що нібито «служили в Україні для наближення літературної мови до живої», швидше утруднювали читання, ніж у чомусь допомагали.

У Галичині були спроби запровадити для української мови латиницю. Року 1834 в ч. 29 часопису «Rozmaitosci Lwowskie» Йосиф Лозинський, автор першої друкованої в Галичині граматики української мови (1830 р., німецькою мовою) надрукував статтю «O wprowadzeniu Abecadła polskiego do piśmiennictwa ruskiego». Основним мотивом цієї його статті була думка, що нібито кирилиця, wcieleniu literatury słowiańskiej do ogólnej masy literatury europejskiej głównie na przeszkodzie staje. З критикою цієї статті виступив М. Шашкевич у своїй брошурі «Азбука і Abecadło», що була надрукована й поширена в кількості 3 тисяч примірників. Як видно з цієї брошури, М. Шашкевич був у курсі всіх питань тодішньої славістики, і його з'ясування цього питання було переконливе. Він покликався на думки таких авторитетних славістів, як Копітар, Шафарик, які вважали, що кирилиця більше надавалась для слов'янських мов, аніж латиниця. Але Шашкевич обстоював не стару кириличну графіку, а ту, «która osobliwszą pojedynczością (i przyjemnością dla oka wzaokraglonej, używanej przez Rossyan i Serbów) chlubi się».²⁰

Удруге виступив Шашкевич проти пропозиції Йо. Лозинського в «Русалці Дністровій», розглядаючи працю Лозинського «Ruskoje wesile».

¹⁹ «Історія української літературної мови», Вінніпер, 1950 р. Стор. 119.

²⁰ Цитати з брошури М. Шашкевича подаю за виданням: «Азбука і Abecadło», передрук з унікального оригіналу з 1836 р. Вінніпер, 1969 р.

На початку 50-их років з наказу австрійського уряду в Галичині була створена комісія, що мала укласти латинську абетку для української мови за зразком чеської. Але всі члени-українці цієї мішаної комісії висловилися проти латинізації української графіки. З ними солідаризувався й Йо. Лозинський.²¹

Коли мати на увазі уже властивий правопис (а не графіку), то слід сказати, що батько нового українського письменства І. Котляревський користувався традиційним українським правописом, що утворився на протязі віків. Цей його правопис найвиразніше виявився в списку «Енеїди» з 1799 р. Яскравою особливістю цього правопису було вживання «ѣ» не тільки на його етимологічному місці («вѣтеръ») а й на місці «о» та «е» в нових закритих складах («вѣнъ», «ланцѣвъ»). Перший видавець «Енеїди» Парпура трохи змінив цей правопис Котляревського, бо вживав уже «ѣ» тільки на його етимологічному місці, а «і» з «о» та «е» передавав за допомогою «и» («гримъ», «пичъ»). Розрізняв він і етимологічні «ы» та «и», як також зберігав і «ѣ» наприкінці слів («скупымъ», «жилъ»). І. Котляревський пізніше ці зміни прийняв.

Першу спробу створення нового українського правопису, пристосованого до звукової системи української мови, зробив О. Павловський у своїй «Граматиці української мови» (подаю назву в українському перекладі), виданій 1818 року (хоч була написана ще 1805 р.). Павловський уперше почав уживати літери «і» на позначення всякого українського звука «і», тобто на місці етимологічного «ѣ» і на місці «о» та «е» в нових закритих складах, («тінъ», «піпъ», «сімья»). Натомість «ѣ» він уживав на позначення йотованого «е» («немаѣ»). Уживав він написання «іо» відповідно до нашого сучасного «йо» та «ьо» («іого», «сіого»). Звук «г» передавав старовинним, уживаним ще в XVI—XVII ст., способом — літерним сполученням кг («кгуля»). Між губними та йотованими він ставив «ъ» («пьятъ»), зрідка — «ѣ» («вѣязы»). Але йотації «і» не позначав, бо писав «іі» («іі»). Дієслівні форми на «-ся» передавав так: «здаѣцьця», «смѣѣся» («смієшся»).

О. Павловський запроваджував фонетичне письмо цілком свідомо. Він писав: «Я маю замір писати всі малоросійські слова точно такими літерами, якими вони (тобто звуки, бо тоді не розрізняли явища звука й літери — В. Ч.) там вимовляються».²²

Цю спробу Павловського підхопили видавці «Русалки Дністрової» (1837 р.) — М. Шашкевич з товаришами, пішовши далі в фонетизації українського правопису. Вони відкинули «ѣ» наприкінці слова (за прикладом, щоправда, М. Лучкая, який це зробив у своїй граматиці, виданій ще 1830 р.). Вони вперше стали вживати кириличне «е» так, як ми його тепер уживаємо («волосе») та запровадили написання «йо», «ьо». Не відважились тільки викинути «ѣ», а вживали його замість «і» та «ї» («тѣло», «золотіѣ» — «золотіі»).

²¹ Цю інформацію подаю за передмовою М. Тершаківця до згаданого перевидання брошури М. Шашкевича, VIII.

²² Подаю в своєму перекладі за працею М. Жовтобрюха «До історії українського правопису», «Мовознавство», ч. 11 за 1937 р., стор. 90.

Але в Галичині, в Буковині й на Закарпатті цього правопису, як і народної мови, не прийняли тамтешні церковні діячі, в руках яких перебували тоді вся освіта й школа.

У всеукраїнському масштабі дуже зашкодила справі фонетизації українського правопису спроба М. Максимовича запровадити історично-етимологічний правопис. Видававши вперше свою збірку українських народних пісень (1827 р.), він, за браком в університетській друкарні потрібних для українського правопису літер, на пораду друкаря Басалаєва, ужив над літерами «о», «е», «ѣ» французького знаку наголосу *circumflexe*, що мав указувати на читання цих літер, як «і». Але пізніше Максимович став уперто цей випадково виниклий правопис захищати, ба й намагався теоретично його виправдувати. Це він робив не один раз, почавши з 1827 року. Але в цьому виправдуванні він виходив не з потреб українського мовотворення, а мав на увазі інтереси всеросійського читача. Ось як він писав: «Це я роблю, поперше, тому, що пишу не тільки для малоросіян, а й для росіян, для яких багато що було б незрозуміле, якщо писати за вимовою і не зближати хоч би трохи малоросійського правопису з російським».²³

Боронивши свій етимологічний правопис, Максимович вороже ставився до фонетичного правопису О. Павловського.

Цей Максимовичів правопис прийнято в Галичині, але й на Наддніпрянщині він уніс чималу замішанину і був перешкодою на шляху витворювання фонетично-української правописної системи, хоч його не приймали найвидатніші тодішні письменники — П. Гулак-Артемівський, Квітка-Основ'яненко, Є. Гребінка й інші.

От Гулак-Артемівський у листі до самого М. Максимовича писав: «Щодо правопису, який пропонуєте запровадити у Вашій книжці, то дозвольте мені, шановний добродію, сказати Вам з усією щирістю, яка впливає з почуття глибокої до Вас поваги, що цей правопис, на мою думку, не відповідає ні смакові наших земляків, ні духові самої мови: росіяни читатимуть її по-російському, а українці відчуватимуть у читанні самі труднощі».²⁴

Виразно виступив проти правопису М. Максимовича видатний тодішній науковий діяч і український поет О. Бодянський, але чомусь сховався за псевдонім «N» («Москвитянинъ», ч. 5, 1843 р.), і через те, мабуть, це не вплинуло на справу. «Ми хочемо, — писав Бодянський, — писати такою мовою, яка звучить в устах сучасників, а не такою, яка звучала за тисячу і більше років».²⁵ Але навіть П. Куліш спочатку вживав етимологічного правопису, напр., у поемі «Україна».

Дехто пробував створити «середній» між фонетичним та цим етимологічним правопис (А. Метлинський).

За півсторіччя від першого відомого нам списку «Енеїди» І. Котляревського і до середини XIX ст. не вироблено певної системи українського правопису, але були намічені проблеми, що їх треба було роз-

²³ Подаю за згаданою працею М. Жовтобрюха (в своєму перекладі), стор. 87.

²⁴ «Твори», Київ, 1964 р., стор. 214. (Текст цього листа, писаного по-французькому, подано в цьому виданні в перекладі).

²⁵ Подаю за згаданою працею М. Жовтобрюха (в своїм перекладі), стор. 93.

в'язати, або й знайдено графічні можливості, що їх пізніше запроваджено в українську графіку та правопис. З цих досягтів можна відзначити а) написання всіх трьох українських «і» за допомогою «i» (у Корсуна латинське «j» — «снїп»); б) можливість вилучення непотрібних літер («ъ» тощо), в) шукання знаку для «г» (у Павловського й у Бецького «кг», у К. Шейковського «г» з ризкою над ним, у А. Метлинського латинське «g»); в) спроба знайти знаки для африкат «дж» й «дз» (у Шейковського сербська літера — перевернуте «п» з хвостиком під ним для «дж» і старослов'янське «s» для «дз»); г) майже прийнято написання «йо», «ьо», хоч з ними й конкурувало російське «ё» (з двома крапками над ним); д) висунуто літеру «е» (в «Русалці Дністровій»).

ШЕВЧЕНКОВА МОВНА ДІЯЛЬНІСТЬ

Національно-мовна позиція Т. Шевченка

Людина, що з найбільшою, яка лише може бути, щирістю сказала:

Я так її люблю, і як так
Мою Україну убогу,
Що проклену святого Бога,
За неї душу погублю,

і в мовотворенні повинна була дати якнайвищий вияв української національно-мовної свідомості.

Цей патріотизм з теоретичного боку на початку Шевченкової діяльності був поєднаний із романтизмом та слов'янофільством, з ідеєю відродження недержавних націй, передусім слов'янських. Ці ідеї найповніше виявили на Україні в 40-их роках кирило-методіївці, що з ними був близько зв'язаний (організаційно чи ні — це не має ваги) й Шевченко. Ба більше: Шевченко був серед кирило-методіївців ідейним надхненником, як про це свідчать сучасники, він своїм вогненным словом запаливав братчиків, роздирав перед ними, як казав Костомаров, завісу народного життя.

Романтично-слов'янофільська позиція була для Шевченка теоретичною базою для уґрунтування права української мови на рівний з іншими мовами розвиток. Так, у передмові до задумуваного на початку 40-их років видання свого «другого кобзаря» він, навівши як мотто слова Грібоедова:

Воскреснем ли когда от чужевластья мод,
Чтоб умный, добрый наш народ
Хоть по языку нас не считал за немцев,

писав: «Велика туга осіла мою душу. Чую, а іноді й читаю: ляхи друкують, чехи, серби, болгар, чорногори, москалі — всі друкують, а в нас ані телень, неначе всім заціпило».¹

Але додержуючись цього, слов'янофільського погляду, Шевченко розумів його глибше, здійснював послідовніше, ніж інші його сучасники й поплічники в боротьбі. Тим то він і дорікав декотрим:

¹ «Україна», ч. 1—2 за 1925 р., стор. 72.

І Коллара читаєте
З усієї сили,
І Шафарика, і Ганку,
І в слов'янофіли
Так і претесь... І всі мови
Слов'янського люду, —
Всі знаєте, а свої
Дастьбі.

(«Посланіє»).

Для нього бо особисто життєве користування українською мовою було не тільки теоретичною модою, а й питанням національної та й просто людської гідності. Тим то він це питання ставить кожного разу гостро, упірно і навіть з якимсь болючим почуттям.

«Хай я буду й мужицький поет (себто український — В. Ч.), аби поет», — заявляв він гордо. Або казав з любов'ю до рідної мови: «Буде з мене, поки живу, і мертвого слова, щоб виливать журбу-сльози». А на поради (рецензентів) писати російською мовою відповідав відомим

Спасибі за раду!
Теплий кожух, тільки шкода,
Не на мене шитий,
А розумне ваше слово
Брехнею підбите.

І далі:

А за раду спасибі вам,
За раду лукаву.
Буде з мене, поки живу,
І мертвого слова,
Щоб виливать журбу-сльози...

(Пролог до «Гайдамаків»).

«Хіба ж я винен, — писав він у листі до Я. Кухаренка² з приводу поеми «Слепая», написаної російською мовою, тим «черствим кацапським словом», — що я уродився не кацапом або не французом». І далі в цьому ж листі: «Що нам робить, отамане-брате: прать проти рожна чи закопаться заживо в землю?»

Він уперто, використовуючи для цього кожную нагоду, дбав про побутово-ділове вживання української мови, зокрема в листуванні: писав сам, кому тільки можна було, листи українською мовою і того ж вимагав від інших. Особливо пильнував цього у зносинах з людьми свого соціального середовища — у листуванні з братами й родичами, як також взагалі з селянами. «Напиши до мене так, — писав він у листі до брата Микити, — як я до тебе пишу — не по-московському, а по-нашому...

Бо москалі — чужі люди,
Тяжко з ними жити;
Немає з ким поплакати,
Ні поговорити...

Так нехай же я хоч через папір почую рідне слово»... І, закінчуючи листа, знов за те саме нагадує: «Не забудь же, зараз напиши письмо — та по-своєму»... Це в листі з 15 листопада 1839 р., а в листі з березня

² Ця і всі наступні цитати з Шевченкових листів подані за виданням: «Повне зібрання творів Тараса Шевченка», вид. Української Академії Наук, т. 3, Київ, 1927 р.

1840 р. він нарікає на брата, що не написав «по-своєму», і кінчає цього листа такою вимогою: «Скажи Іванові Федьорці, нехай він напише до мене письмо окреме, та тільки не по-московському, а то й читать не буду»... Про це ж пише й Варфоломееві Шевченкові: «Шкода, що твої хлопці написали до мене чорт-зна по-якому, вони хоч би у Прісі вчилися писати по-людському»...

Його власні листи (що збереглися) писані на 70% українською мовою.

Дбав Шевченко і про наукове вживання української мови. Так, заходжуючись біля видання «Живописної України», він турбується про український текст до історичних малюнків. «Історичний текст, — писав він О. Бодянському, — будете ви komponувати, бо треба, бачте, по-нашому»... І знов: «На види й на людський бит текст писати буду сам або Куліша проситиму, а на історію будьте ласкаві ви писати, три листочки в год, тільки по-нашому, щоб тямилі безглузді кацапи» (лист із 13 травня 1844 р.). Була в нього думка й про запровадження української мови в школі, ба навіть він видав був «Южно-русскій букварь» (1860 р.) та плянував видання географії, етнографії, «лічби» й історії.

Отже, ясно, що Т. Шевченко свідомо прагнув того, щоб створити українську літературну мову на повний засяг громадсько-національного культурного вживання.

Маємо й цікаві дані про те, що Шевченкові були відомі всеукраїнські настави українських романтиків у мовотворенні.

З одного листа П. Лукашевича до Я. Головацького знаємо, що Шевченко з Лукашевичем читали «Русалку Дністровую» і говорили про мову вміщених у ній творів саме в такому аспекті (всеукраїнському). «Коли Вашу листину получил, — писав Лукашевич, — в той час з паном Шевченком цитовали Вашого «Медея», що есте напечатали в Бодині, дуже жалко, що такову поезію народную оставили; дарите нас чистою мовою Бескедською, ібо вона наша прадідівська». І далі: «Коли був у мене Шевченко, я запропонував йому запозичити у Вас деякі слова і форми Ваші, і він згодився».³

Тільки ж насправді, як це побачимо далі, Шевченко цією порадою не скористувався і не вжив ні однієї з західньоукраїнських мовних особливостей, хіба, може, тільки слова «русин».⁴

Шевченко і російська мова

Ненормальне, залежне культурно-політичне становище українського народу зробило й Шевченків мовний шлях не таким простим, як він міг би бути при нормальному становищі. Відомо, що й Шевченко (як і всі українські письменники до нього, та й багато-хто після нього), попри свій безпрецедентно-цирий патріотизм, чималу частину своїх

³ Подаю за працею Павла Зайцева «Життя Тараса Шевченка», Львів, 1939 р. стор. 137.

⁴ Є. Пеленський. «Шевченко й Галичина», 1942 р.

творів написав чужою мовою — російською.⁵ Це: дві поеми — «Тризна» та «Слѣпая», дев'ять повістей (збереглося, а написав більше, як сам писав в одному з своїх листів, коло двох десятків), уривки з драми «Никита Гайдай», російський текст «Назара Стодолі» і нарешті «Щоденник».

Отже, навіть найінтимніше своє писання — щоденник — він написав чужою мовою!

«Як пояснити ці факти? — запитував акад. Лобода в ст. «Між двох стихій». — «За випадкові їх не можна вважати: занадто багато місця займають вони в житті поета».⁶

І, відповідаючи на це питання, він пояснював це тим, що, мовляв, Шевченко був між двох стихій, і хоч перемогла українська стихія, але й російська залишила значні сліди.

Це пояснення хоч у головному й вірне, але дуже загальне, та ще й обидві «стихії» взято як рівнозначні в побутово-культурному та психологічно-творчому сприйманні поета. Із наведених у попередньому параграфі та й інших даних знати, що це далеко не так: українська стихія — це була, справді, стихія, близька й рідна, а російська — далека й чужа, накидвана живосилом від панівної держави й культури.

Щоб зрозуміти до краю цю, мовляв той таки Лобода, «трагедію Шевченка» (а це була трагедія всього українського народу), треба взяти до уваги всі ті конкретні історично-культурні умови, що в них доводилось нашому поетові жити й творити.

Передусім міг Шевченко писати по-російському з огляду на побутове взаємлення (близьке чи то листовне) з освіченими росіянами, такими, як наприклад, кн. Рєпніна, що їй, до речі, й був присвячений один із російських творів — поема «Тризна», а в тій поемі є й безпосередня вказівка на побутове зумовлення: «посвящаю на пам'ять 9 жовтня 1843 г.». Таке саме побутове зумовлення можна додати також у тому, що Шевченко хотів «уподобатись» своїми російськими творами («Матрозом») чомусь авторитетному для нього С. Т. Аксакову, «Нужно будетъ прочесть это рукодѣліе, — писав він у «Щоденнику» про повість «Матроз», — что изъ него выйдеть. Какъ приметъ его С. Т. Аксаков? Мнѣ ужасно хочется ему нравиться и только ему». А були ж іще серед цих росіян і такі, що від них нераз його доля залежала, як, напр., граф та графиня Толсті!

Далі. Писання російською мовою могли виникнути внаслідок освітньо-культурного обуття в російській культурній стихії (школа, читання книжок та часописів, відвідування театрів тощо). Звідси, з цього обуття, походить і називання російських письменників — Кольцова, Гоголя, Соловйова, Аксакова «нашими», це для нього були «имена, хорошо извѣстныя въ нашей (себто російській) литературѣ». Це психологічне призвичаєння й підказувало йому писати російською мовою: коли це

⁵ За підрахунком акад. Лободи, у «Повному збірнику творів Т. Г. Шевченка», Катеринослав, 1914 р., «на 319 сторінок української частини припадає 315 сторінок того ж формату віршів, повістей, уривків з драми, що їх наш автор написав, а частини й пустив до друку по-російському». «Шевченківський збірник», I, 1920 р.

⁶ Той же збірник.

«наше», то й йому можна писати тією мовою, що нею всі пишуть, навіть його близькі друзі — П. Куліш, М. Костомаров і ін.

Великою спонудою до писання російською мовою могла бути для Шевченка російська критика (а вона тоді фактично тільки й була). Ця критика, як відомо, то гудила (Белінський в журналі «Отечественныя Записки», 1842 р., висміяв автора «Гайдамаків» за «вульгарні й базарні слова»), то хвалила. Якщо на першу Шевченко, відчувши образ, міг відповідати з гордістю словами «Хай я буду й мужицький поет, аби поет», то друга могла викликати зовсім інший психологічно-творчий відгук. Яскравий факт у цьому розумінні (з боку критики) — критичні завваги «Бібліотеки для читенія», XXXIX, з приводу «Кобзаря»: «А есть поэты (поряд з поганими): по временам доходят до нашего слуха прекрасныя грѣсны, отрадные явленія, носящія не себѣ отпечатокъ несомненнаго дарованія. Къ такимъ явленіямъ принадлежитъ «Кобзарь» г-на Шевченко. Жаль только, что эта книга не может быть принята нашею литературою, что эти стихи не русскіе, что они писаны на особенномъ провинціальномъ нарѣччі, непонятномъ для большей части нашихъ читателей, при томъ малороссійскіе поэты, какъ намъ кажется, не довольно обращаютъ вниманія на то, что они пишутъ часто такимъ нарѣчіемъ, котораго даже не существуетъ въ Россіи: они безъ церемоніи передѣлываютъ великороссійскіе слова и фразы на малороссійскій манеръ, создают себѣ языкъ небывалый... Тут нѣтъ въ виду никакихъ личныхъ примѣненій къ «Кобзарю»: автор его, какъ человекъ съ дарованіемъ, самъ пойметъ нужную для себя пользу».

Інакше кажучи, критик лукаво (оте «жаль только», «человѣкъ съ дарованіемъ») спокушав нашого поета широкою літературною славою на полі російської літератури. І це тоді, як в українському письменстві таких перспектив не було!

Отже, він міг «зрозуміти потрібну для себе користь» і спробувати писати по-російському. У листі до В. Тарнавського з 21. І. 43 р. написання «обіцянки... по-московському скомпонованої» він пояснює бажанням показати, що й він російську мову знає («щоб не сказали москалі, що я їх языка не знаю»). Це ж таки при звичаєння до російської культури, ба, можливо, й деяке психологічне споріднення з нею могло підказати йому й намір написати «епопею» «Сатрапъ и дервишъ» російською мовою, як про це він пише в «Щоденнику»: «При лучшихъ обстоятельствахъ я непременно исполню этотъ удачно проэктированный планъ. Жаль, что я плохо владѣю русскимъ стихомъ, а эту оригинальную поэму нужно непременно написать по-русски».

Дуже ймовірно, що писанню російською мовою сприяли й більші технічні можливості реалізації (друкування) російських творів (наявність літературних журналів тощо), а то й міркування матеріального характеру, просто кажучи, заробітку (а це ж для Шевченка, як людини незаможної, мало не абияку вагу).

Ясно, що всі ці моменти (причини) могли переплітатись і діяти разом. Але всі вони пояснюють виникнення тільки тих Шевченкових творів, російською мовою писаних, що їх він призначав до друку, і ніяк не пояснюють, чому він і свої інтимні записки — «Щоденник» пи-

сав по-російському. Можна б, здавалось, тут подумати, що він це робив, боячись трусів, які, справді, постійно йому загрожували. Алеж у змісті його записок так багато протиурядових і протицарських думок, що проти них українська мова (тоді ще, до речі, спеціально й не переслідувана) — ніякий злочин.

Не можна згодитись і з думкою акад. Лободи, який казав, що «на такі теми, як у Тарасовому «Деннику», тогочасна українська мова ще мало надавалась». У таких випадках звичайно буває так, що геній письменника з непридатної мови робить придатну. Непридатною була українська мова до Шевченка і для таких творів, як його «Кавказ», «Сон» тощо, а він же зумів знайти в ній відповідні для своїх творчих завдань вислівно-стилістичні можливості.

Найімовірніше, на мою думку, можна пояснити російську мову «Щоденника» просто психологічною депресією, коли поет внаслідок багаторічних поневірянь ніби збайдужів до «мовної справи», мовляв, однаково, якою мовою писати, аби писати. Такі явища при фактичній двомовності людини цілком можливі.

Але відзначаючи Шевченкові писання російською мовою, треба відзначити й болючість цієї його творчості. Це була справжня його трагедія, навіть «гріх», як він писав у листі до Кухаренка 1855 р.

Мучило його й те, що, попри великі зусилля, його російські твори не мали ніякого успіху. Навпаки, їх просто гудили і свої, і чужі (зокрема С. Т. Аксаков, що йому Шевченко так хотів «уподобатись»).

«Про московські ж повісті скажу, — писав П. Куліш 1858 р. в листі до нього, — що зневажиш ти себе їми перед світом, я б у тебе купив їх усі разом да й спалив». «Не хапайся, братику, друкувати московські повісті», радив Куліш іншим разом.

Таку ціну складали цим творам і по смерті Шевченка. М. Лазаревський, оповіщаючи року 1862 в «Основі» про продаж рукописів цих повістей, зазначив у дужках: «довольно слабые». Негативно оцінював їх Ю. Тиховський⁷ («російські твори Шевченка здатні були на одно — мишам на снідання»), а також С. Єфремов у ст. «Спадщина кобзаря Дармограя».⁸

Тільки М. Костомаров у передмові до видання цих повістей 1888 р. назвав їх «драгоцінними каменьями». Та ще сучасні радянські «історики», що на замовлення добачають у цьому «доказ нерозривного зв'язку між двома братніми народами — російським та українським».⁹

Та й знав Шевченко російську мову таки поганенько. «Російської мови глибоко Шевченко ніколи не знав, — пише І. Огієнко в праці «Російська мова в Шевченка». — «Він учився її тільки «з голосу», практично, але систематичного курсу її ніколи не проходив».¹⁰

З огляду на це його російська мова (в рукописах, невиправлена при редагуванні) справляє враження малописьменного писання, без будь-якої правописної системи. У ній багато українізмів, та ще й не тільки

⁷ «Українська хата», ч. 2, 1910 р.

⁸ «Україна», ч. 1—2, 1925 р.

⁹ А. Бронський. «Повісті Т. Шевченка», Київ, 1939 р.

¹⁰ «Рідна мова», ч. 10 за 1934 р.

лексичних, а й фонетичних (вони виявлені в помилках проти російського правопису) та морфологічних. За незнання російської літературної мови свідчить і наявність суто народних російських явищ, таких, як от акання («каверъ», «каснулися», «секты Малакановъ», «падлецъ») та калічення чужомовних слів («верхвей», «оклематизувались», «корикатур» і багато інших).

Отже, ті москалі, які думали, що наш поет не знав їхньої мови, не помилялись, і його російські писання — це тільки болюча трагедія нашого великого поета.

Жанрово-тематичний засяг Шевченкової мовотворчості

У своїй мовній діяльності Шевченко охопив тільки деякі жанри. Це передусім поетично-віршовані жанри, а саме: а) лірична пісня в фольклорному дусі, б) елегія («Думи мої», «Минають дні»), в) ліро-епічна — романтична й реалістична — поема, г) байка («Сичі»), д) громадсько-політична лірика, в різних відтінках, аж до своєрідного віршового публіцистичного жанру («Послання», «Сон»). В цих жанрах Шевченко чималою мірою розширив царину українського літературного мововжитку, але zarazом був зв'язаний специфікою цих жанрів, тим, що це була віршована мова. Адже йому — попри те, що він вільно володів віршем — не раз, мабуть, доводилось відмовлятися від того чи того слова, від того чи того вислову з огляду на вимоги ритму й римування. Багато таких фактів залишились, як «секрети поетичної творчості», нам невідомими, і ми можемо про них говорити тільки здогадно, але в одному творі — «У Вільні, городі преславнім» — такий факт засвідчений прямо.

У Вільні, городі преславнім,
Оце случилось недавно, —
Ще був тоді... (От як на те
Не вбгаю в віршу цього слова!)
Тоді здоровий-прездоровий...

Не «вбгав» Шевченко «у віршу» слова «університет», що мало римується із словом «лазарет», був змушений до такого збіднення своєї лексики (взагалі цього слова він так і не вжив ніде більше).

Більші можливості давав Шевченкові жанр невіршованої драми, що його він теж використав у своїй творчості («Назар Стодоля»). Цей жанр дав йому змогу вільно виявити розмовні, діалогічні можливості української мови. Цей жанр давав можливість творення описової мови в ремарках, але Шевченко, на жаль, цим не скористувався: ремарки в «Назарі Стодолі» написані російською мовою. Це пояснюється тим, що п'єсу поет призначав для російського театру (українських же театрів тоді ще не було). Адже й уся драма спочатку була написана по-російському і тільки частину її він нібито переклав сам на українську мову, а решту — хтось інший. Справжню українську прозову мову Шевченко дав тільки в проєкті передмови до «другого Кобзаря» та в «Післямові» до «Гайдамаків» (але тут ця мова, як побачимо далі, мала чужий для Шевченка бурлескний мовостиль).

Найбільші спроби прозового мововжитку маємо в Шевченковому листуванні, отже, в епістолярнім жанрі.

Проблема Шевченкових текстів

Вивчання Шевченкової мови натрапляє на великі труднощі з огляду на специфічні текстологічні проблеми Шевченкової спадщини. Ці останні впливають із своєї «безсистемності» Шевченкового письма, що її можна б назвати просто правописною малописьменністю, на яку нарікав свого часу ще П. Куліш. Чим це можна пояснити — чи його байдужістю до правопису (як думає І. Огієнко, коли каже, що «правописові Шевченко не надавав ніколи великого значення, зовсім мало ним цікавився»), чи браком систематичної школи, як це й буває звичайно в самоуків, — але Шевченкова «неакуратність» у письмі, як казав П. Куліш, залишається фактом.

Користуючись традиційною з XVIII ст. графікою, головню в її російському варіанті (писав велике «н» як N), Шевченко не дбав ні про послідовність написань, ні про будь-який інший лад. Самих знаків-літер він уживав недбало, пишучи їх дуже невиразно, так, що різні букви часто схожі одна на одну («а» й «и», «ы» й «й»), раз-у-раз не дописував їх, не з'єднував тощо. Часто повторював або переставляв склади; той самий звук «и» передавав то літерою «ы», то «и». Допускався великих неправильностей у написанні слів — або розривав їх («за вернули», «про снулся» — в «Щоденнику»), або, навпаки, кілька слів писав укупі («ніврокуй», «взяла заруку»). Те саме слово, нераз у тому самому рядку писав по-різному. «Важкі» щодо правопису слова, здебільшого чужомовні, перекручував («верхвей», «оляповато», «оклематизувались», «голантерейныхъ», «корикатура».¹¹ Характерне також для його текстів, мовляв Огієнко, «беззначчя». Із знаків розділових він уживав тільки крапки та двокрапки, — першої за старою традицією в значенні коми, а другої — як знаку скорочення («К: П: Брюлов»).

Унаслідок цього Шевченкові рукописи такі, що їх просто не можна у виданнях відтворювати, а треба обов'язково робити поправки. Це й давало моральне право не тільки близькому другові Шевченка — П. Кулішеві, а й усім видавцям та редакторам «Кобзаря», від Мартоса почавши, на свою впадобу впорядковувати його тексти. Тексти Симиренкового видання «Кобзаря» 1860 року можна вважати за авторизовані, бо їх сам Шевченко переглядав, але «впорядковував», безперечно, не він. Усі наступні видання другої половини XIX та початку XX віку (Кожанчикова — 1867 р., пражське — 1876 р., петербурзьке — 1884 р., київське — 1889 р., Романчукове — 1907 р.) не мають і такої санкції від автора «Кобзаря».

І всі ці видання дають великі різниці в текстах. Епохальною була в історії текстологічної інтерпретації Шевченкової спадщини праця В. Доманицького «Критичний розслід над текстом «Кобзаря» на підставі безпосередніх даних із Шевченкових рукописів. Ці наново повернуті до першотворів тексти В. Доманицький видав 1910 р. Але пізніше, уже в 20-их роках XX ст. редактори С. Єфремов, Я. Айзеншток, М. Плевако й інші знайшли й у цих виданнях редакторські довільності та дали натовість нові поправки.

¹¹ Подаю за статтею І. Огієнка в ч. 10 «Рідної мови» за 1934 р.

Зрозуміло, що такий стан текстової неустійнености не дає змоги дослідувачам Шевченкової мови виявляти автентичні явища. «Не можна, — пише О. Синявський у ст. «Дещо про Шевченкову мову», — навести видання, де була б тільки Шевченкова фонетика».¹² Але це можна сказати й про всі інші явища Шевченкової мови: скрізь стоять на перешкоді і редакторські довільності, і отой «Шевченків правопис». Особливо «правопис», бо редакторські поправки можна б якось обминати, маючи рукописи поетові (а вони в чималій кількості збереглися). Справді бо: як треба читати, наприклад, слово «трохи», коли в ньому кінцева буква написана так, що її можна читати, як «а» і як «и»? А до того ще й у мові с. Кирилівки є форма «троха» («троха лишень»). Іноді невиразність цієї букви утруднює інтерпретацію навіть синтаксичних форм. Так, у виданні В. Доманицького 1910 р. читаємо «Скирти і клуня зайнялись», а в виданні «Книгоспілки» 1927 р. — «Скирти і клуня зайнялась». У вірші «Між скалами, неначе злодій» є неясне місце з огляду на такі написання в рукописі «Ишлы мажери пьючи», і його ніяк не можна задовільно впорядкувати. До таких труднощів призводить і відсутність пунктуації. Напр., у Доманицького надруковано:

Стоїть село невесело.
На горі палати почорніли.

А в виданні «Книгоспілки»:

Стоїть село. Невесело
На горі палати
Почорніли.

Крім того, є в Шевченковій мові й такі явища, що їх редактори й при ясності читання не відважуються, з огляду на іншу традицію в читанні «Кобзаря», відтворювати. До таких явищ належить, наприклад, слово «руна» — луна. Тільки такі редактори, як «академік» О. Корнійчук, можуть зберігати явні випадковості в Шевченкових текстах, як це він зробив у «Вибраних творах» (Київ, 1949 р.).

Джерела Шевченкової мови

У своїй мовотворчості Шевченко, в основному, користувався тими джерелами, що їх відкрили його попередники — романтики, тільки він як геній зумів скористуватися цими джерелами з більшою, без порівняння, глибиною й доцільністю.

Отже, це були згадані в попередніх підрозділах джерела, а саме: а) українська народна мова, б) церковнослов'янізми, в) етранжизми й г) деякі дрібніші явища.

Співвідношення й питома вага цих мовних матеріалів (засобів) були в його мовотворчості різні і помітно змінювались упродовж його діяльності.

Річ зрозуміла, що *українська народна (селянська) мова*, як основа української літературної мови, була й у Шевченка основним джерелом мовотворення. І він користувався обома її різновидами — розмовною мовою і фолкльорною, майже однаково (тим часом як романтики кори-

¹² «Україна», ч. 1—2, 1925 р., стор. 100.

стувалися переважно фолклорною). Відношення між цими двома складниками не можна показати, сказати б, статистично, але така (майже однакова) наявність їх у Шевченкових текстах очевидна. Іноді переважає той чи той елемент, а іноді вони переплітаються так, що їх майже не можна розрізнити. Як правило, розмовні елементи переважають у реалістичних його творах, таких, як от «Катерина», «Наймичка», «Сотник», у багатьох місцях «Гайдамаків», у «Назарі Стодолі», у багатьох дрібних речах («На Великдень на соломі», «І досі сниться» тощо). Розмовність цих засобів зберігає Шевченко в своїх віршованих текстах завдяки тому, що й у нього (як у Пушкіна, що про нього він так казав) вірш не заважає думці. Ось, наприклад, одно місце з «Катерини», з такими елементами мови:

Іде Катерина
У личаках — лихо тяжке! —
І в одній свитині.
Іде Катря, шкандибає,
Дивиться: щось мріє...
Либонь, ідуть москалики...
Полетіла, зустрілася,
Лихо!.. Серце мліє...
Пита: «Чи немає
Мого Йвана чорнявого?»
А ті: «Ми не знаєм».

Тут маємо «буденну» розмовну лексику в «буденному оформленні» («Катерина», «Катря», — не «Катруся», «личаки», «свитина», «шкандибає»), суто розмовну синтаксу (еліптичні конструкції «дивиться: щось мріє», «а ті», вставне слово «либонь», окликове слово «лихо!»).

Так само й текст «Наймички» наскрізь (за винятком романтично-фолклорного «Прологу») розмовний. В ньому маємо характерно-оповідний «зачин». «Був собі дід та баба», а в тому «зачині» такі розмовні форми, як от «удвох собі на хуторі жили, як діточок двоє». «Ще *змалечку* удвох ягнята пасли», «Та діточок у їх Біг-ма».

Ще яскравішу оповідність має початок «Сотника»:

У Оглаві... Чи по знаку
Кому цей Оглав білохатий?
Троха лиш! Треба розказати,
Щоб з жалю не зробить сміху...

Взагалі він (Шевченко) частенько дає для вмотивування розмовності (оповідності) своїх текстів оповідача: у «Москалевій криниці», у «Варнаку», в «Черниці Мар'яні» (тут кобзар оповідає).

Річ ясна, що розмовність мови наявна повною мірою в діалогах, у драматичних частинах «Гайдамаків», «Сотника», як також і в цілому драматичному творі — «Назарі Стодолі».

Немає потреби більше прикладів наводити: цих явищ у мові «Кобзаря» повно. Тільки ж тут я відзначаю розмовні елементи як матеріял, а не як явища мовостилю, про ці останні буде мова далі.

З фолклорної мови Шевченко використав майже саму тільки пісенну мову, трохи прислів'я, і зовсім мало уваги звернув на казкову мову (тим то перший рядок «зачину» в «Наймичці» справляє враження випадкового факту).

Пісенна мова наявна передусім у тих творах, що самим своїм жанром наближаються до пісень, у таких, як от «Нащо мені чорні брови», «Якби мені черевики», «І багата я» тощо. Частенько Шевченко вставляв цілі пісні чи уривки з них у свої тексти (у «Гайдамаках», «Хустині»). Але й у текстах інших (непісенних) жанрів пісенні елементи мови трапляються дуже часто.

Це характерні для пісенної мови початкові вигуки («Ой я свого чоловіка», «Ой вигострю товариша»), постійні епітети («карі очі», «чорні брови», «сизий орел», «сизокрилі мої голуб'ята» тощо), порівняння («Як та зозуленька куге», «як билина при долині, в одинокій самотині старіюся я»), пісенні форми прикметників (членні — «карії очі», «свекруха злая»), здрібнілі форми прикметників та іменників («чумаченьки», «А дівчині молоденькій»), займенники у функції означеного члена («кругом поле, як те море, широке синіє», «Та піду шукати правди і тієї слави»), окремі лексичні явища, такі, як «сон-трава», «м'ята-рута», як також цілі неподільні звороти («така доля моя», «безталанна я»).

Не раз уживає Шевченко цілих народних прислів'їв (в розмові старшини в «Гайдамаках»), а також сам утворює такі ж афористичні вислови («В своїй хаті своя правда і сила, і воля»).

Питома вага народномовних елементів у Шевченковій мові була більша на початку його творчості і менша наприкінці, коли вони поступились місцем іншим елементам (церковнослов'янізмам, етранжизмам). Але й в останні дні свого життя наш поет не раз удавався до цього джерела (в таких своїх речах, як «Над Дніпровою сагою», «Подражаніє сербському», «Титарівна-Немирівна», «Тече вода з-під явора», в перекладах із «Слова о полку Ігоревім»).

Якого ж діалектного походження цей (народно-мовний) матеріал?

Він походить «із центру української етнографічної території, із місцевості (південна Київщина) хоч і безперечно мішаних новоукраїнських говорів, але найстарших і найменше підпалих чужомовним впливам» О. Синявський¹³). А як ці говори входять до південносхіднього наріччя української мови, що лягло в основу літературної української мови, то й Шевченкова мова основними своїми явищами збігається з українською літературною мовою.

Можна відзначити тільки деякі особливості його мови, відмінні супроти літературної мови.

У фонетиці:

1) Частіше, ніж у літературній мові (у відкритих складах) стоїть «о» замість «і»: «зов'яла», «зо мною», «дождуся» (це східноукраїнське явище), хоч є й «і» («обікрадений»).

2) Досить часто в ненаголошених закритих складах стоїть «о» чи «е», а не «і» («явор», «регот», «обок», «корень», «сем'я», «меж ними», «щирість», «Хвастов»). Це явище переходових говорів від південного до північного наріччя, хоч у таких фактах, як «Хвастов» та наросток

¹³ «Елементи Шевченкової мови» (Збірник «Культура українського слова», 1929 р.).

«-ость», можна, на думку Сиявського, добачити й вплив російської чи старої української літературної мови.

3) «Л» виразно «середнє»: «білш», «неволник» «мелник» (хоч є й написання «невольник»).

4) Часто м'яке «р»: «крюки», «плугатарь».

5) «Кровавий», «чорнобровий» (і «чорнобривий»).

У морфології:

1) Прийменник «од», а «від» тільки в приростках («відкіля», «відтіля»).

2) Рівнобіжне вживання в дав. в. «-ові» й «-у» («яворові корінь мие», «голоду раді»).

3) Досить часте вживання повних форм прикметника («молодую» й ін.).

4) Частіше, як у літературній мові, вживання коротких форм дієприкметника: «я стар був, немощен».

5) Неузгоджена форма ступеня порівняння («мати чорніше чорної землі»).

6) Вживання форми наказового способу на «-іте» («окропіте», «порвіте»), властивої говорам Черкащини.

7) Рівнобіжне вживання «-ою» й «ею» в ор. в. іменників ж. р. («душею», «Машою» і «зорьою»).

8) Паралельно «мого» й «мойого», «сей» і «цей».

9) У присвійних прикметниках закінчення «-ови», «-(ин)и»: «батькови», «Адамови», «Настусини коси» (це східноукраїнське явище).

10) У дієсловах теперішнього часу тільки «хожу» (не «ходю» й не «ходжу», хоч «перехрестюся»).

11) Інфінітив на «-ти» й на «-ть».

У синтаксі немає виразних відмін (хоч є таке, як «розбивши вітер чорні хмари, ліг біля моря одпочить»), у лексиці також (за винятком окремих слів, як от сполучник «да» замість «та», як «руна», «тойді», «принамені», «цу-цу», «лучче», «півчварта»).

Церковнослов'янізмів Шевченко на початку своєї діяльності вживає мало. Їх, можна сказати, зовсім не було в «Кобзарі» 1940 року, за винятком, може, тих слів, що дуже міцно ввійшли в народну мову під впливом церкви, як от: «праведна душа», «єдиний».

Та вже в «Гайдамаках», творі тематично, образно й ідейно складнішому, йому довелося вдатися й до цього додаткового джерела: у промові благочинного («молітесь, братія, молітесь»), у передмові до «другого Кобзаря» — «Начнем же убо начало книги сице». І що далі, то частіше він цих мовних засобів уживає (пішовши в сліди, либонь, М. Костомарову). А в деяких пізніших творах, особливо з останнього періоду його творчості, є такі місця, що в них навіть фонетика не українська. Ось приклади: «Во Іудеї во дні они, во врем'я Ірода-царя». Або: «Достойно-пітая, благая царице неба і землі! Воньми їх стону і пошли благий конець, о всеблагая». Іноді вживає він церковнослов'я-

нізмів і там, де вони, з нашого теперішнього погляду, стилістично зайві, напр., у згадуваній вище «Передмові»: «До вас мое слово, о братія моя українська, возлюблена!» У цьому останньому тексті вони тим більше недоречні, що його написано бурлескним стилем. («Натовкмачатъ усяких індивідуалізмів тощо, так що аж язик отерпне, поки вимовиш»).

О. Синявський у своїй праці «Елементи Шевченкової мови» пояснює це тим, що Шевченко з огляду на дяківську школу і на те значення, що його мала церковнослов'янська мова в тодішньому культурному житті на Україні «відчував цю старожитну українську і взагалі церковнослов'янську мову ближчою собі, ніж, наприклад, відчуваємо ми її».¹⁴ Але можливо, що тут відіграла деяку роль й ота Шевченкова думка писати такою мовою, щоб її не тільки українці розуміли, як він казав про це в розмові з Тургенєвим. («Спогади про Т. Шевченка» в в празькому «Кобзарі»). А цю думку трохи чи не П. Куліш йому підказав, коли в «епілозі» до «Чорної ради» писав, що Шевченкова мова однаково близька і українцям, і росіянам.¹⁵

Рясно вживав Шевченко й *барбаризмів* (європеїзмів) і теж у творах здебільша не з українського, а західноєвропейського життя (в поемах «Іван Гус», «Неофіти» й ін.). Їх досить повно виписав М. Сулима в своїх статтях про Шевченкову мову. Ось його список: «автодафе», «арена», «армія», «банкір», «барон», «вальс», «гвардія», «герольд», «гетера», «гімн», «догмат», «драма», «елегія», «епілог», «інтродукція», «епопея», «інститут», «інвалід», «капрал», «кардинал», «кастрат», «катакомба», «колеґа», «лазарет», леопард», «маркіз», «маг», «муза», «неофіт», «німфа» «оригінал», «оргія», «плебей», «сенат», «сфінкс», «цигадель», «фельдфебель» й ін.

Серед чужомовних елементів є трохи в Шевченка польонізмів («конні народові», «не позваляю», «еще Польска не згінела»), русицизмів (в «Катерині» тощо) та тюркізмів («баша», «яничари», «гарем», «султан»), ужитих з стилістичними цілями.

Новотворів, що звичайно входять у процес творення літературної мови, у Шевченка, може, з огляду на оту жанрову обмеженість його мовотворчості майже немає. Ті півтора десятка слів, що їх наводить О. Синявський у згадуваній праці («душеубогі», «беззвичні», «давньоколишні», «хребетносилі», «билиця» «своеволя», «трибратні», «повінчання», «тихолюбці», «себелюби»), можна тільки з певним застереженням уважати за такі. А деякі з них просто народні слова, — як от «повінчання» і «трибратні»: перше трапляється в селянській мові (як «подзвіння»), а друге Шевченко записав, як об'їздив Україну з до-

¹⁴ Згадуваний збірник.

¹⁵ «Но всего удивительнѣе и всего важнѣе въ этихъ стихахъ то, что они ближе нашихъ народныхъ пѣсень и ближе всего, что писано по-мароссійски, подходят къ языку великорусскому, не переставая въ то же время носить чистый характеръ украинской рѣчи. Тайна этого явленія заключается, быть можетъ въ томъ, что поэтоу неизъяснимымъ откровеніемъ прошедшого, которое сказывается вѣщей душой въ настоящемъ, угадалъ ту счастливую середину между двухъ разрознившихся языковъ, которая была главнымъ условіемъ развитія каждого изъ нихъ», («Русская бесѣда», 1857 р., т. III, кн. 7, стор. 140—145).

ручення Археографічної комісії. Та й сам Синявський каже з приводу цих слів так: «Дуже ймовірно, що деякі з цих нечисленних новотворів Шевченкових, власне й не новотвори, що Шевченко їх десь чув». У всякому разі ясно, що в Шевченка не було свідомого наміру їх творити, це, можливо, були стихійні утвори, що виникли з вимог ритму та звучання (розміру), як і його алітерації та інші високовартні явища його поезійної (від «поезії») творчости. У прозі Шевченко вжив новотворів «передмова», «передслово», «разномова».

Шевченків мовостиль

Дбаючи про розвиток української літературної мови. Шевченко повинен був дбати й про відповідне стилістичне збагачення її. Це збагачення він розумів, як органічне, без чужомовного фальшу. Його, як людину, що справді «вродилась не кацапом» (себто від матері чула українську мову), не задовольняла мова попередніх українських письменників, що виховувалися здебільшого в зросійщеному середовищі і через те не мали органічного чуття української мови. Ось яку загальну характеристику дав він заступникам «котляревщини». «Прочитали собі по складах «Енеїду» та потинялись по шинках та й думають, що «от коли вже ми розпізнали своїх мужиків». Е, ні, братіки, прочитайте ви думи, пісні, послухайте, як вони співають, як вони говорять між собою, шапок не скидаючи, або на дружньому бенкеті як вони згадують старовину і як вони плачуть — неначе справді в турецькій неволі або у польського магната кайдани волочать, — от тоді й скажете, що «Енеїда» добра, а все таки сміховина на московський шталт»... «Щоб знати людей, то треба пожити з ними, а щоб їх списувать, то треба самому стать чоловіком, а не марнотратителем чорнила й паперу. От тоді пишіть і друкуйте, і труд ваш буде трудом чесним».¹⁶

А ось що він сказав про діяльність Гулака-Артемовського та Квітки-Основ'яненка: «Покійний Основ'яненко дуже добре приглядався на народ, та не прислухався до язика, бо, може, не чув його колись від матері, а Гулак-Артемовський хоч і чув, так забув, бо в пани постригся».¹⁷

Маючи з огляду на своє походження повний контакт з властивим українським мовним середовищем, несучи в своїй свідомості відчуття стилю української народної мови, Шевченко тонко відчував будь-який фальш у мові інших письменників. «А тепер я, — писав він у листі до Я. Кухаренка, — захожусь сердиться на тебе, отамане, наш батьку кошовий. Мабуть, ти давно в землях християнських не бував і доброї християнської мови не чував, що звеш мене *закадишним* (підкреслення Шевченкове) другом? Чи ж чути було колинебудь між християнами таке бридке, паскудне слово? Мабуть, ти, батьку, нашу християнську мову забув і доценту побасурманився»...¹⁸

¹⁶ «Україна», ч. 1—2, 1925, стор. 73.

¹⁷ Там же.

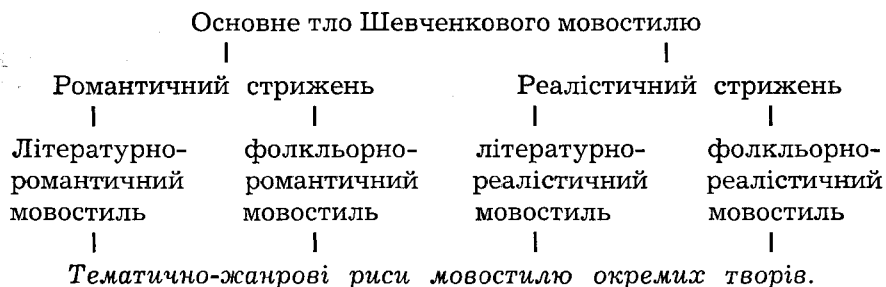
¹⁸ За згадуваним академічним виданням Шевченкового листування.

Тим то він уперше дав справді нормальні українські контексти, що якісно перевищили геть чисто всю попередню практику вживання української мови як літературної. Бо й мова романтиків, його попередників: А.Метлинського, Л. Боровиковського, М. Костомарова, ще мала в собі чимало «фальшу», і насправді нова в них проти «котляревщини» була тільки загальна принципова настава на поважний стиль.

Користуючись усіма можливими на той час мовними засобами, Шевченко дав у межах основного нормального стилю української мови надзвичайно багату скалу мовостилевих відтінків.

Головні стрижні цих відтінків лежать у площинах двох методів Шевченкової творчості — романтизму (переважно ранні твори) і реалізму (переважно пізніші твори), а на їх тлі як історично-безпрецедентне в українській літературній мові багатство міняться всіма можливими барвами мовостилеві відбиття тем, мотивів і жанрів його поезії. Це багатство особливо помітне в великих його речах, таких, як «Гайдамаки», що являють собою шедеври українського мовостилу взагалі.

Схематично загальне уявлення про Шевченків мовостиль можна показати так:

Цю схему можна було б продовжити, передбачаючи деталізацію мовостилів окремих, може, таких великих розміром, як «Гайдамаки», творів, але це вже було б зайве ускладнення.

Звичайно, таке зображення, як і всяка схематизація, чималою мірою спрощує складну картину Шевченкового мовостилу, але разом із тим вона дає змогу (як і всяка класифікація в науковому вивчанні) велику різноманітність фактів звести до меншої кількості груп типових явищ.

Основне тло Шевченкового мовостилу — це ті риси його мови, що їх він виніс із свого соціального середовища (селянського, на той час майже єдиного властиво-українського мовного середовища), мови без будь-якого чужомовного «фальшу» (явище історично-відносне, але на той час для української мови найтипівіше) плюс ті риси, що їх він дав від себе. Цієї основи Шевченкового мовостилу не можна визначити, але його легко відчуває і пізнає кожен, хто достатньо знає українську мову. Це те своєрідно-шевченківське, що його ніколи не сплутаєш з іншими українськими мовостиллями.

Але зате частковості його стилю, як певні визерунки на загальному тлі, визначаються легше. Полегшує тут визначення ще й те, що в цих

визерунках наявні певні спільності з мовостилем ширших літературних явищ.

Так, романтичний стрижень Шевченкового мовостилю має ті риси, що ними характеризується романтичний мовостиль початку ХІХ ст. Цей мовостиль дав Шевченко в таких своїх творах, як «Причинна», «На вічну пам'ять Котляревському», «Тарасова ніч», «Іван Підкова», «Тополя», «Перебендя», «До Основ'яненка», «Утоплена», «Великий Льох» тощо. Літературно-романтичні елементи в мовостилі цих творів такі, як і в мовостилі українських романтиків 20—30 р.р. Це оті «стилістично-похмурі» елементи, що їх можна відзначити в Боровиковського, Метлинського й ін. Адже початкові рядки «Причинної» «Рече та стогне Дніпр широкий» майже цілком збігаються своїм змістом (семантикою мовного матеріалу) з рядками Боровиковського:

Ватагами ходили хмари,
Між ними молодик блукав,
Вітри в очеретах бурхали
І Псьол стогнав і клекотав.

І таких елементів, як от «блідий місяць», «сичі», «русалки», «відьми», «ворожка», «зłodій з ножом у халяві» тощо, у згаданих Шевченкових творах багато.

Фолклорно-романтичний мовостиль Т. Шевченко, як і його попередники — українські романтики 20—30-их р., запозичив з українських народніх пісень. Це традиційні епітети («сине море», «сизий голуб», «козак молоденький», «чорні брови», «карі очі» й ін.), голубливо-здрібнілі форми («русалонька», «серденько» тощо). Ці елементи великою мірою наповнюють мовостиль усіх Шевченкових романтичних творів (мішма з літературно-романтичним) і цілком з них складається мовостиль великих речей, написаних у дусі народніх пісень, — таких, як от «Тече вода в сине море», «Дівочії ночі», «Ой одна я, одна» і багато інших.

Реалістичний мовостиль характеризує вже «Катерину». Це той літературно-реалістичний мовостиль, що його започаткував ще Котляревський в «Енеїді». Він складається переважно з «побутових елементів» української мови в її переважно селянському запасі (з огляду на відзначені вище історичні причини). Ось, наприклад, таке місце:

Вичуняла Катерина,
Одсуне кватирку,
Поглядає на вулицю,
Колише дитинку.

Або ще:

У латаній свитиночці,
На плечах торбина,
В руці ціпок, а на другій —
Заснула дитина.

(Є в «Катерині» й елементи романтичного мовостилю, як от «кричать сови, спить дїброва, зїроньки сіяють», але переважає реалістичний).

Цей мовостиль (літературно-реалістичний) переважає ще в «Москалевій криниці», «Наймичці», «Сотнику», в двох «Снах» — «На панщині пшеницю жала» й «У всякого свое лихо», в «Неофітах», «Марії», у

багатьох дрібних творах, таких, як от «Садок вишневий коло хати», «І досі сниться» тощо.

Фолкльорно-реалістичний стиль найменшою мірою наявний у мовостилі Шевченковім. Це зачин у «Наймичці» «Був собі дід та баба», приповідки в «Гайдамаках» («Де можна лантух, там торби не треба» й ін).

З окремих творів, що в них особливо своєрідно переплітаються два основні мовостилеві стрижні, — це «Гайдамаки». Так, у пролозі «Сини мої гайдамаки» наявні елементи романтичного стилю, те саме в «Інтродукції», в «Яремі» (фолкльорно-романтичне «Єсть карії очі»), в «Титарі» (цікавий приклад фолкльорно-романтичного мовостилю в розмові Яреми з Оксаною), в «Третіх півнях», в «Червоному бенкеті», в «Гупалівщині», в «Бенкеті в Лисянці», в «Гонта в Умані». Елементи реалістичного мовостилю в «Гайдамаках» це: сатиричне місце в «Інтродукції» («Співай про Матрьошу» й далі), початок («Яремо! Герш ту, хамів сину»), цілий розділ «Конфедерати», діалогізована частина «Свята в Чигирині», розмова Залізняка з Галайдою, сцена з кобзарем у «Бенкеті в Лисянці» (фолкльорно-реалістичний стиль — пісні «Ой гоп-гопака» . . . «Ой сип сирівець»). Стиль «Назара Стодолі» — це розмовний мовостиль.

З дрібніших мовостилевих явищ у Шевченковій мові треба насамперед відзначити *оповідний стиль*, збережений надзвичайно тонко в віршованій мові, без порушення звичайного українського словолоду (без інверсій).

Це можна відзначити в «Наймичці», в «Москалевій криниці», в «Сотнику» тощо.

Далі можна відзначити тонкий *стиль любовної лірики*, що для неї він використовує переважно засоби народної пісні («Нащо мені чорні брови», «І багата я, і вродлива я» й ін.), мовостиль *елегійної задуми* («Думи мої», «Доле, де ти . . .»), стиль *філософської лірики* («Все йде, все минає» — пролог до «Гайдамаків», «І день іде, і ніч іде»), *бойовий стиль громадської лірики* (в численних творах публіцистичного характеру, як от «Послання», «О люди-неборачки», «Заповіт» і ін.), *стиль сатири* («Якби ви знали, паничі», «Сон», «Кавказ») чи просто *іронії* . . . Цікаво, що для іронії він використовує елементи тодішнього (в російській мові) «високого стилю» — церковнослов'янізми («Умре муж велій в власяниці»). А втім, це досить рідкісний факт і в нього: церковнослов'янізми він використовує таки для високого стилю (в поезії «Пророк», в поемі «Марія», у наслідуваннях псалмів). Яскраве явище Шевченкового мовостилю — біблійний пророчий патос з картанням негативних проявів у житті. Наприклад, в «Подражанні Іезікіїлю»:

Возплач, пророче, сине Божий,
І о князях, і о вельможах,
І о царях отих. І рци:
Нащо та сука, ваша мати,
Зо львами кліщилась, щенята.

Або в «Осії глава IV»:

Погибнеш, згинеш, Україно,
Не стане знаку на землі!

Оце ще не всі дрібні відтінки мовостилю Шевченкових поезій, всіх тут не можна вичерпати.

Прозового мовостилю Шевченко не дав. Ті невеличкі тексти, що їх він залишив у формі передмови до «другого Кобзаря» та «Післямови» до «Гайдамаків», написані в чужому для нього стилі — в стилі «мовної котляревщини», бурлескних «писульок». Але варті уваги в цьому розумінні — в розумінні *прозових спроб його листи*, писані українською мовою: вони свідчать про його здібності «прозового стиліста». А пише він в листах різно — як до людини. У листах до Квітки-Основ'яненка переважає в нього чутливість в дусі стилістичних уподобань адресата. До Лизогуба (а з ним він поводився з певною обережністю та з навмисним святенництвом) він писав як релігійна людина. Ось уривок з листа до нього (1. II. 1848 р.): «Прочитав я вдруге вже о скорбі вашій, о вашій Лізі. Що маємо робить, коли того Бог хоче? Давид добре сказав: Кто возглаголет сили Господні: слышати сотворит вся. Будемо плакати і радити і за все те хвалить милосердного Бога» . . .

Його листи до Якова Кухаренка та до (наприклад) Максимовички позначені жартом, але ці жарти різні — до першого він звертається в тоні бурлеску, бо й сам Кухаренко, як знаємо, належить до гурту «вульгаризаторів», до другої — з відтінком флірту та жартівливого залицяння. Ось одне місце з листа до Я. Кухаренка: « . . . Отамане! Шкода, що в тебе руки не такі довгі, щоб досягти до моєї чуприни, а воно добре було б . . . Проклятуца ота справа, що ви розказували, неділь зо три снилась. Тільки очі заплющу, вареник так тобі й лізе в очі: перехристюся, заплющу очі, а він знову — хоч «да воскреснеть» читай» . . . А в листі з 26. XI. 1844 р. (до Кухаренка ж таки) є навіть такий вислів, що його не можна й виписати тут.

І, навпаки, до М. Лазаревського, до В. Шевченка, до братів він пише без найменшої вульгаризації: це все поважна ділова мова, витримана від початку до кінця. Але через те, що Шевченкові листи не були надруковані, вони не вплинули на розвиток української прози. Це тільки блискучі зразки епістолярної прози, що не вийшли поза межі Шевченкового індивідуального вжитку.

Вага Шевченкової мовотворчости в історії української літературної мови

Величезне значення Шевченкової літературної і мовотворчої діяльності зрозуміли ще його сучасники, такі, як Квітка-Основ'яненко, що йому аж волосся «настовбурчилось», коли він уперше читав Шевченкові твори, як М. Костомаров, якому здавалось, що Шевченкова муза роздирає завісу народного буття, як, нарешті, П. Куліш, діяч, що з найбільшою свідомістю сам працював в українському мовотворенні. У своєму епілозі до «Чорної ради» (1857 р.), Куліш писав, що Шевченко «в українській мові створив чи, краще сказати, знайшов такі форми, яких до нього ніхто й не передчував . . . У його віршах мова наша зробила великий поступ, що його звичайно робить спільними зусиллями народ та ще й упродовж довгого часу».

Ці Кулішеві думки підтвердив пізніше дальший розвиток української літературної мови: цей розвиток ішов напрямком Шевченкової мовотворчості, тільки розширювався щодо охоплення більшої кількості мовних жанрів, збагачуючись у зв'язку з цим відповідними відтінками мовостилю. Авторитет Шевченкової мови визнали беззастережно всі українські землі, навіть ті, для яких ця мова формально була досить далека (західні землі). Ба більше: з неї хотіли робити всеосяжне знаряддя для всіх випадків (жанрів) культурного мововжитку, вимагаючи, наприклад, від газетних працівників початку ХХ віку на Наддніпрянщині й Кубані, щоб ті писали «Шевченковою мовою». Це була хибна вимога, але вона цікава як «психологічне» свідоцтво (поряд із фактичним значенням) про те, що Шевченко, справді, був найбільшим творцем української літературної мови.

ПАНЬКОВА КУЛІШЕВА МОВА

Пантелеймон Куліш, як один із кирило-методіївців, стояв на їхній мовній позиції, себто прагнув створення всеосяжної щодо жанрів культурного мововжитку літературної мови, хотів «виробити форми нашої мови на послуги мислі всечоловічій». Але на цьому загальному історичному тлі його творча індивідуальність вирізняється своєрідними тенденціями та досягами. Ніхто бо з-поміж його товаришів кирило-методіївців не заходжувався коло мовної справи так свідомо, ніхто не мав таких, як на той час досить високих, науково-філологічних даних і так наполегливо та багато не працював над українською мовою, як він. З огляду на це він мав повне моральне право сказати наприкінці своєї діяльності:

Так, ми на те у наш убогий мир прийшли
Щоб мову з мів (?) людських принижено, забвенну
З народніх уст узять і в перло возвести.

(«До Ганни Барвінок»)

Практично Куліш охопив у своїй мовній діяльності такі жанри: перенесений в літературу жанр думи (епопея «Україна»), перенесена в літературу казка («Пів півника»), історичне оповідання («Орися»), історичний роман («Чорна рада»), історичну поему («Великі проводи»), історично-побутову поему-ідилію («Настуся»), драматичну поему («Магомет і Хадиза»), драму («Байда князь Вишневецький» і ін.), історично-наукове «оповідання» як перші зразки української наукової прози («Історія України од найдавніших часів», «Хмельницина» й ін.), літературно-критична стаття («Чого стоїть Шевченко яко поет народній»), а також перекладав твори світових письменників: Шекспіра, Шіллера й інших.

Користуючись для творення української літературної мови тими самими джерелами, що й інші видатні кирило-методіївці (Костомаров, Шевченко), Куліш по-своєму визначив вагу окремих джерел, підпо-

рядкуючи їх завданню створення «вищого смаку». Хоч народну мову вважав за основне джерело («Щодо простонародньої речі, то то ґрунт усьому, і без неї нічого не вдієш»), але практично більшої ваги надавав фолкльорній мові та — в пізніший період діяльності — історично-успадкованій церковнослов'янщині. Так, про користування мовою українського фолкльору він написав у листі до Милорадовичівни 1858 р.: «Я краще од Вас пишу по-нашому; не думайте ж, що так мені се й далось без праці. Я поти читаю було пісні, поки в мене в пам'яті остануться».¹ І вплив фолкльорної мови виразно знати в мові його літературних творів. Так, у пісенно-фолкльорному стилі оформлена його «Ориця» — у діялозі («моя дорога — до чийогось порога, моя стежечка — до чийогось сердечка») і в авторовій мові («головку схилила», «поцілував у тії губоньки» і інші голубливі форми). У казках його («Циган», «Пів півника») дана свідома стилізація під мову народних казок («Був собі колись якийсь то циган», «Була собі колись гарна курочка»). Чимало елементів фолкльорної мови в тексті «Чорної ради», особливо виразно знати вплив мови дум.

«Почали жолніри, консистуючи в городах і селах, беззаконні окорми і наптки од людей вимагати, жінок та дівчат козацьких, міщанських і посполитих безчестить і мордувати, людей серед зими по ломках льодових у плуг запрягати, а жидам приказовали їх бичовати й поганяти, щоб на один сміх і наругу лід плугом орали й рисовали».

Але найцікавіше, що Куліш характеристичні засоби фолкльорної мови переносив навіть у свою наукову мову. Ось яскраве в цьому розумінні місце з його «Хмельнищини»:

«Тоді езуїти по Україні ликували; тоді то орендари на орандах що-хотя виторяжали... Которий козак перед орендарем шапки не зняв, вже його хапали, судили й голову за той бунт стинали або перед орандою вішали... «З міщанами вони (козаки — В. Ч.) за торги й ярмарки почасту билися; попившись у городах, по базарах розбишаками буяли, великий бешкет людям чинили, чесних міщанок ледачими словами зневажали, а як коли то й вічним соромом окривали, на переходах по селах людей неоружних, смирних обижали-розоряли і все те, що й жовніри, творили, тільки віри не займали».

Це, як бачимо, виразний мовостиль дум з покладенням дієслівного присудка на кінець речення. Навіть ритмомелодика дум збережена в цьому тексті.

Своєрідність Кулішевого ставлення до елементів церковнослов'янської мови в тім, що він розширив її поняття до обсягу «староруської мови» залучивши до неї й «форми русскаго языка, котория выработались въ удѣльномъ періодѣ отечественной исторіи». Це джерело згодом, уже в 70—80 р. р. набуло в нього великої ваги, коли він, як колись Шишков у російській мові, став уважати його трохи чи не за основне джерело.

Оце ж уже тепер, поважні німці, знайте,
Що джерело нове живить наш руський дух, —

писав він у віршованій передмові до «Позиченої кобзи». І право на використання цього джерела мали, на його думку, не так «новороси», як українці, ці нащадки давніх «киян». А як давню українську мовну

¹ О. Дорошенко. «П. Куліш і Милорадовичівна». «Слово», Київ, 1925 р.

культуру використовували ще й поляки, то він казав, що треба і від поляків це відібрати. «Як більш читатимете по-нашому, — писав він у згаданому вже листі до Милорадовичівни, — то побачите, що наша мова із простонародньої ступила вже вгору і забирає в себе слова і форми із святого письма, а також із обох словесностей, которі од нас збагатились: московської і польської».

І в своїх писаннях, белетристичних і науково-прозових, навіть приватно-ділових (як от листи) він, справді, рясно вживає церковнослов'янізмів та русицизмів. Особливо багато їх у пізніших його писаннях, як от у «Позиченій кобзі», «Дзвоні», в поемі «Сковорода» тощо. Можливо, що в цьому позначився вплив його роботи над перекладом Біблії, чи, як казав Драгоманов, йому «памороки забили пророки».

Але й у цих перекладах він не завжди вмів їх до речі вживати. «Куліш, перекладаючи святе письмо на українську мову, — писав І. Франко, — не вмів ніколи знайти границі між народною і церковною мовою, і скрізь уживав такі слов'янізми, як «рече», «глагола» і т. ін. А поруч із тим ішла чудернацька українізація імен власних, таких, як «Мусій» замісто «Мойсей», «Оврам» замість «Авраам» і «Сруль» замість «Ізраїль».²

Ось деякі з Кулішевих церковнослов'янізмів: «хлад», «благо», «(о)лжа», «мрак», «возвістить», «они» (вказівний займенник «ті»), «да возвеличиться», «поставить во главизну». Навіть слово «життя», що його вживали романтики 30—40 р. р., показалося йому вульгарним, і він замість нього вживає слово «жизнь».³ Уживає він слово «мечта» і навіть такий характерний для російської літературної мови вигук, як «уви»...

Ці елементи страшенно архаїзували його (Кулішеву) мову і звучали прикрим дисонансом у загальній орієнтації українського мовотворення на народну мову, робили його стиль якимсь старомодним проти нових, свіжих засобів, хай то були й «ковані слова» (неологізми) чи етранжизми (про це в мене буде мова далі). А як узяти до уваги ще й те, що з Куліша був, усупереч дуже поширеній серед дослідників думці, *важкий стиліст*, такий, що не йде, на мою думку, ні в яке порівняння не то з Шевченком, а й з такими не першорядними письменниками (поетами), як Руданський, Щоголів, тоді можна сказати, що великою мірою в неуспіхові багатьох його творів (віршованих), у зменшенні історичної ваги їх заважила саме оця його мова.⁴ Візьмімо будь-який уривок з його пізніших писань, щоб у цьому пересвідчитись.

*Отечество собі ґрунтуймо в ріднім слові:
Воно одно від пагуби втече,
Піддержить націю на предківській основі...
Хитатимуть її політики воще!*

² «Нарис історії українсько-руської літератури», у Львові, 1910 р., стор. 122.

³ Хоч тоді цього слова вживали й інші, напр., І. Нечуй-Левицький.

⁴ Він знав мову свого часу, цього не можна заперечити. Але знання мови і стилістично-доцільне її використання — це явища різні. З практики мово-вживання можна згадати не один факт, коли найкращі знавці і навіть фахівці мови дають стилістично-незграбні тексти.

Або:

Молюся вам, воістину блаженні,
На осіяних правди висотах . . .

Про ці церковнослов'янізми можна б сказати словами Івана Огієнка, що це «старі латки на новому вбранні» української літературної мови.

Та чи не найпоказовіший «зразок» його несмаку стилістичного вживанні церковнослов'янізмів — його листи до Милорадовичівни. Не зважаючи на те, що це були листи любовного характеру, у них він так густо пересипає свою мову церковнослов'янізмами, що це (разом із навчальними думками) робить їх схожими на якість проповіді. Ось окремі вислови з них: «Да воскреснесть же рідна наша словесність і да расточаться вразі її». «Радуймося ж серцем і благодарім Богові, що дав нам зрозуміти ціну сьому сокровищу».

Цим таки, либонь, можна пояснити й те, що ніхто з письменників того часу не пішов Кулішевою стежкою, за винятком, може, тільки Кониського, що в своїй «Проповіді на горі» вжив церковнослов'янізмів, але й у цьому творі вони були тематично вмотивовані.

Побіч цих основних джерел Куліш частково вдався до новотворів. Але його новотвори були дуже обережні, і його «кування» слів має меншу питому вагу в його мовотворенні, аніж те думали декотрі з його сучасників (Горленко). Його метод «кування» в основному зводиться до небагатьох раз-у-раз повторюваних засобів, а саме: а) складання пнів (найчастіш у прикметниковій формі — «тяжкодугмен», «тихострунний», «всьогосвітній», «світоіскрявий», «людожерні»); б) використання іменникового наростка «-ощі» («відрадощі», «старощі», «солодощі»); в) утворення прикметникових форм від іменників, таких, як «погибний», «темрявий», «дугастий», «вітласта», «дивовижний», «недужний», «потопний», «баснословний» (із рос. м.), «безужитний», «байдужий» (від прислівника), «вимовний»; г) утворення від прикметників іменникових форм («смертники», «безсмертники», «півночник», «розумники», «ницаки», «переважники»); д) такі «сміливі» неологізми, як «небовці», «спонука», «надихання» (надхнення), а також безнаросткові іменники: «себелюб», «вдовіл», «кив», «гид», «гаяття», «пробуд», «нетям», «воскрес» (воскресіння), «подих», «осуд», «попуск», «прокид», «присвят».

Отже, як бачимо, за винятком останньої групи «сміливих» новотворів, всі інші — це майже не новотвори як такі, а те, що більше належить до поетичної творчості і що його можна знайти трохи чи не в усіх поетів.

Із сказаного про церковнослов'янізми та русицизми в Кулішевій мові знати, що йому була чужа пуристична (в розумінні демократичного пуризму) тенденція. Тим то він досить вільно вживав і етранжизмів, як про це свідчить наявність їх у його текстах, а також ось це висловлювання з пізнішого часу в одному листі до Л. Глібова з 1890 р.: «А що пишете про чужомовні слова, так згадайте, що греки надали через латинців усім народам такі назви, про які тепер дбаєте, передали греки й латинцям ще за їх варварства, а ті, вибившись із дикого побуту, надали іншим варварам, що позирали на них ізнизу вгору, бо й

ляхві, й москві, і нашій татарві. Англійську мову прошпиговано чужоземними словами над усяку іншу, а проте вона пішла вгору високо. Аби духа мови не зопсувати, аби слово дзвонило гарно в нас у бандурній струні, дак је prends mon bien partout, ou je le trouve».

Оці дані й визначають місце Кулішевої мовотворчости в історії української літературної мови. Найбільший його досяг у белетристичній мові — мова «Чорної ради», що в ній він дав першу вдалу спробу історичного змістом і мовостилем роману. Велика тут його заслуга в тім, що він знайшов джерело (хоч і не цілком самостійно, бо це зробив був і М. Костомаров у своїх історичних п'єсах) творення історичного колориту в новій українській літературній мові. Це джерело — мова козацьких літописів та документів козацької доби. Другий його досяг — інтесивні спроби наукової української мови.

Але, взагалі кажучи, його мову псувала надмірна орієнтація на фолкльорну та «староруську» мови. Отим то його заслуги в історії української літературної мови дослідники досі перебільшували. І хоч ще І. Франко (після Драгоманова, що, як уже казано, не похвалляв його «староруської мови») обмежував вагу його мовних досягів, поставившись критично до його перекладів Біблії, виправляючи мову його перекладів з Шекспіра та відзначивши, що «Куліш, крім живого язикового чуття, як артист, не мав ніякої філологічної освіти»,⁵ але високе поцінування Кулішевої мови не заперечено авторитетно ще й досі. Так, наприклад, Олена Курило, уже в 20-их роках ХХ ст. у своїх «Увагах» писала: «Надто висовую Кулішеву мову в перших п'ятьох розділах його «історії»: «Історія України од найдавніших часів», «Первий період козацтва», «Хмельницина», «Виговщина». Це найбагатші, накраці зразки українського слова, що досі не мають собі рівних в українській літературі».⁶ І це писано тоді, як уже були багато вищі зразки української наукової мови в писаннях Б. Грінченка, С. Єфремова, А. Кримського й інших діячів періоду 1905—20 р. р.! Сама ж вона відзначила далі в текстах своїх «Уваг», порівнюючи переклади з Біблії Морачевського й Куліша, його невміння обминути навіть у цих примітивних текстах активні дієприкметники! Коли Морачевський писав «І бачить, що усі у тривозі, і плечуть, і кричать дуже», Куліш давав таке: «І бачить тривогу, і плачущих, і голосящих гучно».⁷

МОВА «НАРОДНИХ ОПОВІДАНЬ» МАРКА ВОВЧКА

Марко Вовчок, як відомо, прийшла в українську літературу через етнографію та фолкльор, що ними вона захопилася була під впливом свого чоловіка О. Марковича. «Авторъ, — писав про неї П. Куліш, ре-

⁵ Я вище сконстатував протилежне явище в Кулішеві мовній діяльності — відносно добрі, як на той час, знання і брак мовного чуття.

⁶ «Уваги до сучасної української літературної мови», Київ, 1925 р., стор. 6.

⁷ Теж, стор. 18.

цензуючи «Народні оповідання», — трудився какъ етнографъ, но въ етнографіи оказався поетомъ».¹

Працюючи над піснями, Марко Вовчок, як про це свідчить на підставі відомих йому даних В. Доманицький,² вибирала з них «слова, оригінальні, типічні вислови і з того складала словника». У цьому свідченні ми маємо вказівку й на метод, яким користувалася в цій роботі письменниця, — це був метод *добору оригінального*, «типічного». Отим то й мова у неї, в фолкльорній її частині, вийшла незвичайна, сказати б, до деякої міри *спеціально препарована*, із згущеними, перебільшеними особливостями пісенної мови. Але, не зважаючи на це, її мова не справляє враження нереалістичної мови через те, що, з одного боку, і мова самого джерела — побутових пісень має не який інший, тільки реалістичний у специфічно-фолкльорному пляні характер, а з другого — . . . з неї була *першорядна стилістка*, і користувалася вона цим джерелом з великою умілістю. Ця її умілість особливо впадає в око, як порівняти її тексти з «фолкльоризованими» текстами П. Куліша або її епігонів чи взагалі пізніших письменників, що, як і вона, вдавалися до цього джерела — до української пісенно-фолкльорної мови. Що фолкльорні елементи своєї мови вона брала з пісень, а не з інших фолкльорних жанрів, про це свідчать насамперед голубливо-здрібнілі форми, характерні якраз для мови української народної пісні: «старенька», «молоденька», «укупці», «Василько», «серденько» і багато-багато інших, а також цілі ремінісценції. Вона, як і Куліш, перенесла пісенно-мовні форми до прозової мови, і з того в неї утворився своєрідний мовостиль, що, прямо можна сказати, зачаровував сучасників. Згадаймо захватний відзив про її мову Т. Шевченка. «Он (Марко Вовчок — В. Ч.) один владѣетъ нашей рѣчью», сказав він якось І. Тургеневу.³ А Кулішеві «дух займавсь», коли він читав її оповідання, бо «так зрозуміла вона красоту нашого слова, наче піснею заспівала».⁴ Справді, як бачимо, вона таки піснею заспівала!

Фолкльорні елементи у мові Марка Вовчка були, на мою думку, вирішальні, але не тільки з самих цих елементів складалася її мова: друга складова частина її мови взята з розмовно-побутової селянської мови, переважно в жіночій її відміні.⁵

Про те, що письменниця звертала увагу й на розмовно-побутову мову, свідчить не один факт із її біографії. Так, В. Доманицький у згадуваній уже праці розповідає, що Марко Вовчок, живши на Україні, «ходила між люди на базар, розпитувала людей про все, що її цікавить, записувала пісні, прислів'я, приятелювала з простими людьми». Син її Богдан Маркович згадував про те, що постійними гостями в Марковичів були «простолюдини и в особенности женщины», а жила

¹ «Русскій вестникъ», 1857 р., XII, стор. 234.

² В. Доманицький. «Марко Вовчок», «Діло», ч. 181 за 1909 р.

³ «Кобзар», у Празі, 1876 р., стор. VI.

⁴ Лист до Милорадовичівни з 1857 р.

⁵ Така мова на селі, справді, є, вона прикметна більшою проти чоловічої мови архаїчністю, наявністю устійливих характерно-жіночих зворотів, як от «ненько моя», як постійне «божкання» тощо. Це той «женственный способ выражения», що на нього звернув був свого часу увагу Гулак-Артемівський.

вона на селі «у селянській хатці». Елементи цієї (розмовної) селянської мови виявляються насамперед у її правдивому (реалістичному) діялозі, що немов живцем вихоплений із «живого» селянського побуту. Цікаво порівняти її «белетристичний» діялог із дослівним записом мови її куми-селянки, що зберігся в одному з її листів до чоловіка (з 1857 р.). Ось він. «Дивлюсь — це моя кума з Преварок. «Кумонька ж моя мила, люба, дорога!» — каже, обіймаючи мене. — «Бачу я — ідете». «Це моя кумонька», думаю. Ясно, що це ота, що про неї вже казано, характерно-жіноча мова, а паралелі до неї можна знайти на будь-якій сторінці Вовчкових творів.

Проте ці елементи відбилися не тільки в діялозі, а й в авторчинім супроводі до нього, і саме цей контекст, а не взятий «живцем» із побуту діялог — найхарактерніше в її методи використання розмовної народної мови. Для неї, як і для всіх українських письменників того часу, найважливішим (і найважчим) моментом у літературно-мовотворчій роботі було завдання подолати розмовність, діялогічність «основного джерела», бо українська народна мова жила тільки в розмовній функції з характерними для цієї функції особливостями — еліптичністю та сурядністю синтаксичних конструкцій, неунормованістю словоладу тощо. Найбільші ці труднощі були тоді, як ішло до створення логічно-впорядкованого описового українського контексту. І Марко Вовчок, власне кажучи, цих труднощів не подолала (як це сталося і з Квіткою), бо вона пішла лінією найменшого опору — діялог перетворила на монолог, побудувавши свої твори в жанрі Ich-Erzählung-у, що в ньому якраз найдоцільніший вислів розмовний. Такі побудування, як от «сичу сама у дівочій, сумно, тиша така», дуже до діла в «оповідному» супроводі до діялогу, та вони не досягають того мовного жанру, що про нього тут мова, — описового. Що вона була неспроможна створити описовий контекст, про це свідчать її спроби в «Листах із Парижу» (друковані 1863 р.).

Найвиразніше дала вона ці спроби в перших двох листах. Проте і в них вона раз-у-раз збивається на оповідь, що виявляється почасти в реторичних окликах («Скільки гарних молодичь!.. Скільки ще столиків!.. Скільки слуг!.. Скільки газет!.. Скільки розмов!..») та запитаннях («Що ще треба вилічувати? Якого тут палаців!.. Якого через ріку мостів!.. Якого квітничків!..»), але найвиразніше — в слідах, так би мовити, мовно-жестового супроводу («От навалена... гора ложок; от крамниця... от кафе... он далі повивішувані гравюри; а ось на ріжку... дівчина...»). Крім того, і в цій її мові багато здрібнілих форм — «квітнички», «рожечки», «пучечки».

Цікаві в цих листах її термінологічні спроби, але про це мова буде далі, в розділі про «ковані слова».

Маркова Вовčkova манера вплинула — і треба сказати потужно! — на багатьох українських письменників другої половини XIX ст., а серед них і на таких видатних діячів у царині мовотворення, як Кониський, Нечуй-Левицький, П. Мирний, а поза межами Наддніпрянщини — на Федьковича.

ІНЕРЦІЯ ЧУЖОМОВНИХ СУПРОВІДНО-ДІЛОВИХ ТЕКСТІВ У ТВОРЧОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

Від авторів «перших спроб» почавши (як це вже було відзначено у відповідному місці) і Т. Шевченком, П. Кулішем та Марком Вовчком кінчаючи, доводиться констатувати, що всі ці письменники були двомовні — на Наддніпрянщині й Кубані російсько-українські, а в Галичині — польсько-українські. Причому мови російська та польська були для них життєво-важливі і їх уживання впливало для них із колоніального становища українського народу, а рідна українська мова в їхній творчості була тільки «стихійно»-суб'єктивним виявом їхньої приналежності до українського етносу. З огляду на такі суспільно-політичні умови навіть українські романтики, попри щирі заміри вивести українську мову за межі естетичної функції і запровадити її в «сальони» та в науку й публіцистику, не змогли цього здійснити, — власне, на Наддніпрянщині не зробили в цьому розумінні майже нічого, а в Галичині зробили тільки почасті (наукові статті І. Вагилевича, Я. Головацького й інших). Ба більше: письменники всього півсторіччя не змогли цілком позбутися чужих мов як, сказати б, ділових посередниць між їхньою українською творчістю і читачами. Звідси походить чужомовне оформлення титульних сторінок (у виданні «Енеїди» І. Котляревського, повістей Квітки-Основ'яненка, «Букваря южнорусского» Т. Шевченка), польські й російські передмови (польська передмова М. Шашкевича до перекладу твору С. Г. Гоцинського «Канівський замок»), чужомовні заголовки українських творів, присвяти (навіть у Т. Шевченка як правило російські, у нього ж російські заголовки «Гоголю», «Марку Вовчку»). В українських драматичних творах цього періоду, аж до «Назаря Стодолі» Т. Шевченка включно (який, як уже сказано, був і написаний по-російському, і досі невідомо, хто його переклав), не тільки заголовки, а й усі авторські ремарки як правило були чужомовні (це, либонь, для того, щоб актори розуміли). До цієї посередницької ролі чужих мов частіше призводила й невірність української ділової та наукової мови. Адже тоді не було в ній навіть такого слова, як «твір», і Є. Гребінка, назвавши свій альманах по-українському — «Ластівка», мусів написати далі «Сочиненія на Малороссійскомъ языкѣ». М. Шашкевич писав «Слово до читателей руского языка», «Обступленіє Львова». За браком українських термінів уживали письменники таких російських слів, як «преданіє», «подражаніє», «отривок» тощо. А як і пробували тоді витворювати деякі такі слова, то в цих спробах не було ще усталености. Напр., для передмови М. Шашкевич запровадив слово «передслів'є», І. Вагилевич — «передговор», у П. Морачевського і в Т. Шевченка — «передмова». Цю інерцію чужих супровідних текстів почало на протязі цього періоду роз'їдати не що як та ж таки «мовна котляревщина», жартівлива мова, що, як уже казано, викликала була й саму можливість писати рідною мовою, оті «перші спроби». Цей мовостиль не зважав на будь-які «неправильності», і тому допускав навіть «мужицькі» заголовки. Отож П. Гулак-Артемівський і міг написати «Солопій

та Хивря або Горохъ пры дорозѣ, казка». Так само й Квітка-Основ'яненко не завагався озаголовити свій гумористичний твір «Салдацький патрет», дарма що останнє слово було перекрученням французького слова. Закономірно й байки, як низький жанр, допускали українські заголовки, і вони у всіх тодішніх байкарів наявні. А від байок ця «звичка» перейшла й до «поважних» творів.

ЗАГАЛЬНІ УМОВИ УКРАЇНСЬКОГО МОВОТВОРЕННЯ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ВІКУ

Несприятливі умовини для розвитку української літературної мови тривали в другій половині ХІХ в. далі. Найбільша перешкода в цьому процесі — поділ української мовної території між різними державами в цей час збільшилась, бо Угорщина, здобувши в рямцях Австро-Угорщини майже самостійність, дужче відгородила Закарпаття від Галичини, а Росія теж посилила кордон між Західною Україною та Наддніпрянщиною й Кубанню. Внаслідок цього утворились дуже відмінні політичні й культурні умови для різних частин українського народу, а це призвело до нерівності, ба й розбіжностей у процесі мовотворення.

Заборони української мови в Росії і боротьба з ними

Особливо болюче відбилися в цьому процесі заборони української культурної діяльності в Росії, що позбавила (після деякої полегкості в другій половині 50-их років, коли люди заговорили були навіть про відновлення політичної автономії України¹), основну частину українського народу найелементарніших людських прав. Першу заборону приніс 1863 рік, коли міністр Валуев видав обіжник, облудно покликаючись на якесь «більшинство малороссіяян», що нібито «весьма основательно доказываютъ, что никакого особаго малороссійскаго языка не было, нѣтъ и быть не можетъ».² Цим обіжником заборонено саме ті царини українського культурного мововживання, які найдужче могли б сприяти поширенню української літературної мови серед українських народних мас та молоді, і залишено тільки вузьку царину красного письменства. Валуев наказував цензурним комітетам «щоб до друку дозволяли тільки ті твори цією мовою, які належать до царини красного письменства, а книги духовного змісту, як також навчальні й узагалі

¹ «От-от, не за горами, панове, політична свобода й автономія України», говорили персонажі повісті О. Кониського «Юрій Горовенко», що в ній з документальною майже точністю зафіксовані ці настрої. Про це ж писав і М. Костомаров у своєму листі до Герценового «Колокола» (1860 р.).

² За «Історією українського письменства», т. II, С. Єфремова, стор. 47.

призначені для початкового читання народу, забороняли³ Року 1866 знову була видана додаткова інструкція, а нею наказувано вже брати на попередню цензуру геть чисто всі українські видання, бо вони, мовляв, усі «не без свого роду тенденцій». А як і цього було не досить, щоб задусити український рух (бож на початку 70-их років він знову виразно пожвавішав), то року 1876, з царського наказу скликано «особе совѣщаніє» в складі міністрів Тімашова й Толстого, шефа жандармів Потапова і «тайного совѣтника» Юзефовича, і внаслідок цього появився новий, т. зв. Емський указ, що поставив ще більші перешкоди розвитку української літературної мови. Цим разом заборонено: а) театральні вистави і прилюдне читання українською мовою, як також і друкування цією мовою текстів до музичних нот (це закривало один з найефективніших шляхів поширення літературної мови серед широких мас); б) переклади українською мовою (що, як відомо, відіграють велику роль в удосконалюванні молодого літературної мови); в) довіз із-за кордону без окремого на те дозволу Ѓоловної управи в справах друку будь-яких книг та брошур, видаваних за кордоном українською мовою (цим дужче розривано всеукраїнську єдність процесу, бож через це на Наддніпрянщину не могли потрапляти західно-українські видання).

Року 1881 цей указ удруге був розісланий губернаторам, але з додатками, а в тих додатках був деякий попуск, бо з-під заборони вилучувано словники та драматичні твори. Тільки ж заразом заборонювано влаштувати «спеціальні малоруські вистави». З огляду на цей попуск початок 80-их років видається якоюсь «відлигою» (вислів С. Єфремова) серед лютої зими, і цією відлигою не забарилися скористуватись найактивніші українські діячі того часу — О. Кониський, М. Старицький, що саме цими роками розгорнули найдужче свою діяльність, Олена Пчілка, трохи пізніше — Б. Грінченко. Цікаво, що М. Старицький та Олена Пчілка зуміли видати навіть переклади (творів Шекспіра, М. Гоголя), дарма що заборона на них залишилася в повній силі. Щоб це зрозуміти, треба згадати, що царська бюрократія, будиши жорстокою, заразом була й підкупною і за хабарі могла обминати навіть царські укази. І саме так доводилось іноді чинити українським діячам. Показова для цих років статистика українських видань. Якщо роками 1877 та 1879 вийшло тільки дві книги, року 1880 — ні однісінької, то роками 1881—83 — аж 75 книг. Але ця «відлига» тривала тільки до 1883 р., а тоді цензура знову зробилась непідкупною, заборонила, зокрема, Кулішеві переклади Шекспірових творів, Ніщинському — «Одіссеї», а як ці твори були видані за кордоном, їх не дозволено ввезти в Росію. Ба більше: забороняли тепер під різними приводами навіть дозволені типи творів. Так, Кропивницькому заборонили були п'єсу тільки за те, що в ній інтелігенція розмовляла по-українському, бо, мовляв, такої інтелігенції немає. На заборону творів із життя інтелігенції скаржився на всеросійському з'їзді театральних діячів М. Старицький. «1889 р. — казав він, — цензура почала забороняти вистави не лише драм із життя

³ За «Історією українського письменства», т. II, С. Єфремова, стор. 47.

інтелігенції, але й з купецького, а далі й з міщанського побуту, коли тільки в них (у драмах) фігурує сурдут».⁴ Дитячі твори забороняли, мотивуючи тим, що «діти повинні вчитись по-російському».

Ясно, що таке звужування українського мовного процесу досягало своєї мети, бо не допускало до головного в українському мовотворенні — до того, щоб усі суспільні верстви й усі покоління в усіх можливих формах призвичаювались до нової літературної мови. А згадані ж «цензурні», як і взагалі так чи так відомі заборони, — це тільки те, що випадково збереглося для історії, насправді їх було більше, а серед них багато й таких, що навіки затрачені для історії, і український народ ніколи про них не знатиме. Та й не тільки про офіційні заборони у вузькому розумінні треба тут говорити. Треба відзначити й те, що українська літературна мова на Наддніпрянщині в цей період була фактично позбавлена всіх, які тільки можуть бути, нормальних умов розвитку — політичних, культурно-побутових, психологічних, всієї тієї атмосфери, що без неї мова не може «існувати». Адже навіть М. Костомаров, що, як відомо, на схилі свого віку не мав віри в повний розвиток української мови і хотів зберегти її тільки для «хатнього вжитку», не міг не скрикнути розпачливо: «Ледве чи ще є на світі мова, нещасніша за українську!»

Хоч 90-ті роки принесли були знов деяке полегшення і українські діячі, скористувавшись цим, знов розвинули були досить помітну діяльність (див. розділ «На межі двох століть»), та юридично й фактично⁵ всі ті обмеження мали силу аж до 1905 року, коли українське слово «самовільно» вийшло на ширший шлях. З цієї історичної дати й є фактично кінець найтяжчого в історії української мови на Східній Україні періоду, коли точилася боротьба за саме її існування.

І цю боротьбу й треба відзначити як свідцтво великої життєвої опірливості українського народу, зокрема його передової частини — інтелігенції. Ця інтелігенція, діючи легально й нелегально (в нелегальних «громадах»: київській, одеській, полтавській), використовувала всі, іноді найменші можливості, уперто перемагала страшні перешкоди і творила нове життя українського народу. Найбільше було зроблено в двох напрямках: а) в напрямку піддержки українського національного

⁴ Проте треба сказати, що саме театр у 80-их роках проломив був значно ці заборони. Як року 1880-го дано право генерал-губернаторам дозволяти українські вистави, то цим скористувалась трупа Ашкаренка (з ініціативи М. Кропивницького, що був у її складі). Потім утворилася трупа братів Тобілевичів, що дали блискучий розвиток українського театру другої половини ХІХ ст., коли висунулись були, крім самих братів Тобілевичів (М. Садовський, П. Саксаганський, І. Карпенко-Карий), ще такі блискучі акторки, як Заньковецька, Затиркевич та інші. Правда, їхня діяльність могла поширюватись тільки на Лівобережну Україну та Кубань, бо київський генерал-губернатор Дрентельн не допускав їх до Києва, ні взагалі на Правобережжя (в межах т. зв. Південно-західного краю) аж до своєї смерті в 1888 році. Тільки новий губернатор Ігнат'єв дав дозвіл 1888 року на українські спектаклі в Києві, спочатку на один рік, а від 1893 року вже без такого обмеження. Велику роботу проробили тоді різні дрібні трупи, що їх у 90-их роках було понад 70.

⁵ Бо й у 90-их роках з 230 поданих на цензуру рукописів дозволено тільки 80, року 1895 спеціальним об'їзником головної управи в справах друку заборонено будь-що видавати українською мовою для дітей, року 1899-го заборонено українські переклади творів Пушкіна, а 1902-ого — М. Гоголя.

руху в Галичині і б) в напрямку наукової оборони українського народу та, зокрема, його мови. Останнє виявилось, з одного боку, в розбитті «теорії» Погодіна-Соболевського про неспоконвічність українців на Наддніпрянщині (М. Максимович, В. Антонович, О. Потебня, А. Кримський) і, з другого — в вивчанні української історії, етнографії, фольклору (праці «Юго-Западного Отдѣла Русскаго географическаго общества») та мови (праці О. Потебні — «Замѣтки о малороссійскомъ нарѣчїи» й ін., К. Михальчука — «Нарѣчїя, поднарѣчїя и говоры Южной Россїи в связи съ нарѣчїями Галичины», 1877 р., П. Житецького — «Очеркъ звуковой исторїи малорусскаго нарѣчїя», 1876 р., О. Огоновського — «Studien auf dem Gebiete der Ruthenischen Sprache», 1880 р., А. Кримського й інших).

Велике значення мала для оборони українського народу закордонна місія М. Драгоманова, що викривав перед широким культурним світом московську політику заборон на Україні, а також зробив у своїх закордонних виданнях, як побачимо далі, перші серйозні спроби творення української наукової мови.

Боротьба за українську літературну мову в Західній Україні

На Західній Україні, особливо в Галичині, конституційний лад Австрії в другій половині XIX ст. дав чималі можливості для розвитку української літературної мови. На жаль, самі українці не зразу скористувалися ними, не зразу стали на ґрунт народної мови і цим завернули далеко назад супроти того, що зробили галицькі романтики 30—40-их років. У 50—60-их роках тут узяли були гору москвофіли, що користувалися в культурному житті мертвим «язичієм», а мову народну зневажали, називаючи її мовою «пастухів та свинопасів» (Зубрицький). Москвофіли захопили в свої руки основні громадські установи — «Народний дім», «Галицько-руську Матицю» й ін. Москвофільськими були такі видання й діячі другої половини XIX ст. в Галичині: «Семейная бібліотека» (виходила 1885 р., редагував С. Шехович, співробітники — Я. Головацький, І. Раковський, О. Духнович, Д. Зубрицький); «Церковная газета» (виходили 1856—58 р., редагував І. Раковський); «Слово» з додатками (виходила 1861—87 р., ред. Б. Дідицький); «Пролом» (виходила 1880—82 р., ред. О. Марков); «Новий пролом» (виходила 1883—1887 р.); «Червона Русь» (1888—91 р.) і інші. Це був фактично агентурний, ворожий українському визволенню напрямок, фінансований від російського уряду,⁶ що прагнув русифікувати українські землі, пропагував російську літературну мову (стаття в «Слові» — «Въ одинъ часъ научитьсѣ малорусину по Великорусски»), і в історії української літературної мови його можна згадувати тільки як одну з перешкод. Найдовше (бо аж до подій 1939 р.) держалось москвофільство на Закарпатті, зробивши собі провідну постать з Духновича.

⁶ Правда, М. Драгоманов пояснював москвофільський рух у Галичині ще й іншими причинами, зокрема польським засиллям, але втручання російських чинників таки було, та ще й тривало аж до 1917 р. (граф Бобринський і ін.).

Але з цим антинародним і антинаціональним напрямком повели боротьбу всі здорові сили українського народу. На галицькому ґрунті багато заважив у цій боротьбі вплив українського руху на Наддніпрянщині, що появив уже тоді геніяльну творчість Т. Шевченка, і Шевченків «Кобзар» зробив тут чи не найбільше. Про це свідчать численні дані, зокрема спогади сучасників-галичан. Ось як згадував пізніше про це В. Барвінський:

«Вихопившись із школи, збиралась потай миру тихо молода громада, мов у другу школу, щоб почути свого вчителя і батька». О. Терлецький писав: «Новий нечуваний світ отворився нам із «Кобзаря», і молоде незопсоване серце відразу полюбило його. Зовсім інакше показався нам тепер мужик. Погорджений і зневажений донедавна, він нараз піднісся на висоту ідеалу»...⁷

Є непрямі дані й про те, що Шевченко був один із тих наддніпрянських діячів, що поставилися критично до москвофільської мовної «політики». Це можна твердити на підставі статті відомого російського революціонера того часу Г. Чернишевського «Национальная безтактность», що була надрукована в «Современномъ обозрѣніи» за липень 1861 р., а написав її Чернишевський на підставі начебто Шевченкових інформацій чи думок.

У цій статті Чернишевський називав галицько-москвофільську мову «ломанымъ языкомъ, смѣсю мѣстнаго галицїйскаго нарѣчїя съ нашимъ (рос. — В. Ч.) литературнымъ и съ церковнославянскимъ» і запитував: «Зачѣмъ вы выдумываете себѣ особенное ломанное нарѣчїе, отдѣляетесь отъ общей малорусской литературы? Наши малороссы уже выработали себѣ литературный языкъ, несравненно лучший».⁸

Ці ідейні настави заходилася здійснювати на галицькому ґрунті передусім молодь, що зорганізувалася в «Молоду Русь».

Однією з перших ластівок цього руху була газета «Вечерниця», що почала виходити 1862 року за редакцією Ф. Заревича, що був одним із членів нової «руської трійці», до якої належали ще К. Климкевич та В. Шашкевич, Маркіянів син. Співробітниками «Вечерниця» були ще: Ю. Федькович, а з Східної України — П. Куліш, М. Вовчок, О. Стороженко, М. Костомаров, В. Білозерський. Взагалі східні українці всіма силами — і співпрацею — допомагали цьому рухові. Коли взяти пізніший час, то треба до згаданих діячів додати ще О. Кониського, М. Ковалевського, а з меценатів — Симиренка, Милорадович. І він, цей рух, дедалі дужче зростав на силі, а його учасники стали називатись «народовцями». «Народовці» виразно відмежували себе від москвофілів, а український народ від московського. «Самостїйна народна література і народно-політичне становище, — писали в іншому «народовецькому» органі «Меті», — се есть те поле, на котрому ворошньою (?) працею dokonується в народах великого діла. Здобування самостайної народної руської літератури на основі одностайного розвою народної річі в

⁷ Подаю за «Історією українського письменства» С. Сфремова, т. II, стор. 131.

⁸ Див.про це в книзі М. Шагінян «Шевченко», Москва, 1946 р., стор. 341.

письмі й слові, і береження від прямування до якоїнебудь іншої слов'янської словесности — отже, збереження рідної мови від язикової централізації, то одно діло. Заступоване гадки о народньому единстві і народній самостайності всего южно-руського люду і одзисканю его прав природних і політичних через розбудження его народно-політичної чинности . . . то друге діло».⁹

У цій боротьбі «народовці» мали на увазі двох ворогів, що зазіхали на права українського народу й мови, — поляків і росіян (москалів). «Ляхи й москалі б'ються без відомости русинів, котрих не признають обое», — писав видатний «народовецький» публіцист К. Климкевич у тій таки «Меті». Але «який не будь кінець візьме теперішня борба, то неприготованими він нас не застане . . . наша доля не ззаду у нас, но перед нами, і що ми аж тоді доберемося до неї, як займем свое місце в сем'ї слов'янській».

Року 1867 була заснована перша тривкіша народовецька громадська організація — т-во «Просвіта», що згодом розгорнула чималу національну роботу.

У 70-их роках звернув свою увагу на Галичину М. Драгоманов, і під його впливом утворено там політичну партію поступового характеру — радикальну, з М. Павликом і І. Франком на чолі.

Року 1873 заходами О. Кониського та Пильчикова з пожертви п. Милорадович був утворений «Літературний фонд»,¹⁰ що став пізніше основою Літературно-наукового товариства ім. Т. Шевченка, зреформованого року 1892, яке відіграло велику ролю в національному пробудженні українського народу, в обороні його прав як його перша академія наук.

Так на галицькому ґрунті утворились умови для тіснішої співпраці східних і західних українців. Після указу 1876 року в «Правді», третьому органі народовців (виходив 1867—84 р.) і першому справді всеукраїнському органі, в ч. 13—14 за 1876 була надрукована стаття «Указ проти руського язика», а в тій статті писали: «Настигла ж пора для галицьких русинів сповняти довг для цілої руської народности. Україна дала нам взір народнього розвою, положила непохитні підвалини нашої народньої словесности, зберегла наше слово від заглади. Тепер має Галичина повести дальше велике і святе діло народнього відродження. Сподіваємося, що Галичина сповнить свое завдання».¹¹ Про це ж писав і Драгоманов: «Австро-Угорська Україна наша на теперішні часи може чи не саме найважливіше місце української праці».

⁹ Подаю за працею А. Животка — «Історія української преси», Регенсбург, 1947 р., стор. 59.

¹⁰ Організаційно в утворенні цього фонду брав участь М. Драгоманов, що саме тоді, 1873 р., був «першим пробутком» у Львові. «Незабаром з'явився сподіваний українець, — писав М. Др. в «Австро-руських спогадах» (Львів, 1892), — і показав нам 6000 рублів. Кілька разів збирались ми для нарад над статутом нового товариства, котре поклали назвати «Товариством ім. Шевченка» (стор. 177).

До цих 6000 карбованців згодом додано, як пише там же Драгоманов, ще 3000 карбованців.

¹¹ За згадуваною працею А. Животка, стор. 66.

І справді, аж до кінця важкого періоду в історії Наддніпрянщини, аж до 1905 р., з Галичини був, як тоді стали казати, справжній П'ємонт українського народу.

У значенні Галичини для розвитку української літературної мови заважило ще й те, що ця мова поширювалася на багато царин культурного життя українського народу, як от преса, книжка, школа, побут освічених людей тощо.

Гальмівна роль церков у розвитку українського мововжитку

Як це відомо ще з історії діяльності «руської трійці» в Галичині, великі перешкоди в розвитку українського культурного мововжитку чинила там українська Греко-католицька церква. Це вона домоглася конфіскації виданої в Будапешті «Русалки Дністрової», а самих видавців покарала виключенням із семінарії і взагалі всіляко переслідувала. Те саме можна сказати про духівництво Закарпаття та Буковини (уже православне). Користуючись у церковних відправах мертвою церковнослов'янською мовою, а в побуті польською (в Галичині), угорською (на Закарпатті), румунською або німецькою (на Буковині) і будучи переважно москвофільського напрямку, воно зневажливо ставилося до мови українського селянства, а звідси й до спроб запровадити цю мову в літературу. Ці перешкоди були тим більші, що українське суспільство на цих землях складалося тоді майже виключно з селянства й духівництва чи, як казали поляки, це було суспільство «рора і с'юра».

Ця ситуація не змінилася і в другій половині XIX ст., ба й пізніше. «На всьому Поділлі, на широкій смузі між Тернополем з одної і Станиславом з другої сторони, — писав у своїх спогадах про 90-ті роки XIX ст. д-р Євген Олесницький, — не було тоді ані одного цивільного самостійного русина. Всю тодішню інтелігенцію творило виключно попівство. А як воно виглядало? Це була справдішня аристократія... Надута, чимраз більше в собі замкнена, лише власним інтересам приступна кляса, відсувалася чимраз більше від народу та дивилася на нього звисока».¹²

Але ця кляса діяла на шкоду українському відродженню не тільки як суспільна сила, а й в організованій ієрархії, в органах церковної влади. «Остоею рутенства й москвофільства, — пише д-р М. Стахів, — була митрополича канцелярія у Львові».¹³

Коли на наполегливі вимоги парламентарних українських послів галицькі державні установи почали розсилати різні друки й українською мовою, то духівництво відсилало їх демонстративно назад, вимагаючи замінити їх латинськими або польськими (так було, наприклад, із статистичними бланками). Ось як характеризує ставлення цього духівництва до української мови д-р М. Стахів: «До яких божевільних кроків були здібні ці священники в своїй ненависті до української

¹² Подаю за вступом д-ра М. Стахова до спогадів д-ра І. Макуха «На народній службі». Детройт, 1958 р., стор. 6.

¹³ Те саме видання, стор. 10.

мови й фонетичного правопису, це можна бачити з такого типового прикладу з о. Курдидиком у Черняхівцях. Цей священник поставив внесення на заведення польської урядової мови в місцевій школі проти волі селян і місцевої шкільної ради. Москвофільські священники (а їх тоді в деканатах була більшість) воліли посилати своїх дітей до польських шкіл, щоб вони не мусли вчитися «хлопської мови».¹⁴

УМ Бувши москвофільським, але не знавши російської мови, це духівництво навіть тоді, коли не вживало якоїсь чужої мови в своєму мововжитку, витворювало потворне «язичіє», мішанину з церковнослов'янських, російських та почасти українських елементів. Таким «язичієм» писав закарпатець О. Духнович.

Якщо мати на увазі й православне духівництво Буковини та Наддніпрянщини й Кубані, то й воно було ворожою для українського відродження суспільною силою, — буковинське як москвофільське, наддніпрянсько-кубанське як вірні слуги Російської імперії. Останнє вживало в побуті російської вже мови, а в церковних відправах — церковнослов'янської, з російською вимовою, і через те було розносником русифікації навіть на селах. «Ось де найгірше „обрусеніє” в загальному сенсі цього слова, — писав свого часу М. Драгоманов, — ось де перша підвалина всякої «денаціоналізації» серед нашого народу, окрім того, що . . . це вживання старої болгарської мови в церквах на нашій землі було почасти тією дорогою, котра привела освітне життя російських українців до помосковлення!».

Нарікав М. Драгоманов і на галицьких народовців: «І цікаво, що навіть найревніші національники-народовці серед галичан ні слова не говорять проти такої зневаги нашої народної мови церквою, проти цього коріння всяких денаціоналізацій нашого народу».¹⁵

Прагнення синтези і вплив Галичини в українському мовотворенні

Потребу єдиної літературної мови, такої, що охоплювала б усі племінні (діалектні) частини українського народу, усвідомили були ще романтики першої половини ХІХ ст. З огляду на це декотрі з них (А. Метлинський, М. Костомаров), будучи східними українцями, свідомо вживали західноукраїнських мовних особливостей, розуміючи, видимо, процес творення літературної мови як синтезування говіркових явищ. Але це були тільки спорадичні спроби, і видатніші діячі українського мовотворення того часу (Т. Шевченко,¹ П. Куліш) цього зовсім не відбили, користуючись виключно своєю говіркою як діалектною основою своєї мови. Повною мірою ця ідея запанувала в другій половині ХІХ в. і серед західних і серед східних українців. Цьому, безперечно, посприяли оті специфічні умови цього часу — перенесення україн-

¹⁴ Згадане видання, стор. 39.

¹⁵ «Вибрані твори», т. І, Прага, 1937 р., стор. 279.

¹ Дарма що Шевченко знав про таку тенденцію, як про це свідчить згаданий раніш лист Лукашевича.

ського мовотворення до Галичини, зустріч на галицькому ґрунті заступників усіх частин українського народу.

З західного боку виразно став на цю позицію в 60-их роках «буковинський соловій» О. Федькович, що користуючись в основному гуцульською говіркою, заразом наслідував мовостиль Т. Шевченка (в поезії) та Марка Вовчка (в прозі). З східного боку найвиразніше виявили цю тенденцію М. Старицький, Олена Пчілка,² В. Мова (письменник з Кубані). Яскраво висловив цю ідею В. Мова (Лиманський) у своєму листі до О. Кониського з 1883 року. «До цього часу працювали більше галичани, — писав він, — але клопоти практичного життя зіпхнули їх переважно на дорогу науки та публіцистики. Література поетична, мистецьке повістарство у їх не розвивається. Сю прогалину заступила б російська Україна. У нас наукові твори на народній мові навряд чи скоро розведуться, та й практичного ходу їм не дають, але повістарство природно розведеться до ладу... А повістарство окрім прямої своєї користі пригодилося би ще й тим, що піддавало б галичанам сирого повісткового язикового матеріялу для літературно-наукового оброблення нашої речі. А хто дотепніший, то зумів би і в повістях своїх зужиткувати «літературно» обробленої мови. Ми на їх, а вони на нас чинили б живий і дуже корисний для народньої справи вплив».³

З огляду на таку наставу східні українці 60—70-их років досить часто свідомо вживали галицьких слів та форм, навіть у тих випадках, як на це не було потреби (бо були відповідні східні слова й форми). Так, невідомий українець у листі до «львівської громади» з 1862 р. вживає таких слів, як от «газда», «газдівство».⁴ Є галицизми і в мові самого В. Мови (та ще й такі яскраві морфологічні, як от «тихо чеше довгу косу, ся питаючи!»), у М. Старицького («най», «днина», «нім» і ін.), в Олени Пчілки («конечно», «тручають»). Багато галицьких слів знаходимо і в одному з ранніх наддніпрянських слівників української мови — у «словниці» Ф. Пискунова (перше видання 1873 р.), що мала на увазі всі наріччя «українського язика, розкинувшого свої різнообразнїйшія отрасли отъ Бескидовъ до Кубани» («абисьте», «бучуля», «бута», «най»). Частенько серед узятих у Галичині слів були звичайні польонізми, як це ми знаходимо, напр., у мові М. Старицького («помник», «колія» — залізниця, «твар» — лице і ін.).

Але кінець-кінцем зосередження українського мовотворення в Галичині призвело до переваги галицького в ньому впливу, до накидання галицьких слів та форм східноукраїнським письменникам і тоді, як вони цього не хотіли. Друкуючи свої твори в Галичині, в галицьких журналах та газетах, східноукраїнські письменники віддавали їх на повну волю (чи сваволю) редактора-галичанина, а редактор звичайно

² Вона, власне, обстоювала тільки волинські особливості: «Отож таки й здається, що уважне єднання лівобережного гомону (говору — В. Ч.) з правобережним було б найкориснішим при знаходках та упорядкуванні нашої літературної мови. І наводила приклади з правобережних говорів: «лаписька», «відомий», «переконатись».

³ М. Возняк. «З письменської спадщини В. Мови». «За сто літ», т. 3, 1928, стор. 27.

⁴ Акад. К. Студинський. «Галичина й Україна в листуванні», Київ, 1929 р.

виправляв мову, замінюючи незвичні йому наддніпрянські особливості своїми звичними. К. М. Мельник-Антонович у своїй передмові до I тому «Творів» В. Б. Антоновича, згадуючи ті часи, каже, що «другу редакцію мови (після редакції Кониського, «великого, на її думку, «пуриста галицької мови») переводили у Львові, надаючи українській мові галицького кольориту».⁵ Цим, безперечно, можна пояснити наявність, наприклад, у мові Олени Пчілки таких форм та слів, як «о вихованню», «заедно», «вив'яжеться із цього завдання» («Пігмаліон»). На це вона й сама скаржилась пізніше у своїй автобіографії. Багато скаржився на «обгаличанування» його мови, як відомо, й Нечуй-Левицький.⁶

Ці галицькі чи «погаличанені» видання, розходячись легально чи нелегально по всіх українських землях, розносили й галицькі елементи мови. Ось як про це свідчить І. Нечуй-Левицький у ст. «Сьогочасна часописна мова на Україні»: «Наші молодші люди начитались галицьких газет так, що по мові зовсім погаличанились, неначе так завзято падукували коло цієї справи, що аж повиучували ті газети й журнали і їх мову напам'ять».⁷ Цю думку він повторив пізніше (1912 р.) в ст. «Криве дзеркало української мови». Те саме підтвердив В. Дорошенко (для пізнішого часу): «Не знаючи гаразд мови, ми залюбки засвоювали всякі дивогляди, подибувані в галицьких виданнях, уважаючи їх через їх незвичайність для нас за якийсь особливий мовний спеціалітет. Пригадую собі, що нам незвичайно припало до вподоби слово «позаяк», яке заніс до нас лубенський громадянин як галицьку новинку. Але ще частіше несвідомо засвоювали».⁸

Сприяли засвоєнню галицьких мовних явищ серед східних українців їхні подорожі до Галичини. А ці подорожі були не тільки випадкові, з індивідуального почину (як от подорожі П. Куліша, починаючи з 1858 р. В. Антоновича, Нечуя-Левицького, О. Кониського⁹ й ін.), а й свідомо організовані з боку східноукраїнських громадських чинників. Напр., київська «стара громада» щороку призначала певні кошти на подорож до Галичини своїх молодих членів. Так побували в Галичині В. Самійленко (1888 р.), В. Кістяківський (1889 р.), Арабажин, Доброгаєва, Мельниківна (1895 р.). Ці відвідини дуже впливали на наддніпрянців самою культурно-українською мовною атмосферою, що була в Галичині. Це засвідчила, наприклад, Олена Пчілка в оповіданні «Товаришки», в якому подала зустріч у Відні наддніпрянки Люби з галичанином Бучинським. «І її просто брав сором перед тим інтелігентним русином, він говорить так вільно, ні трошечки не зупиняючись, про що тільки схоче, а вона мусить добре подумати, перше налагодитись, а тоді вже казати, ніби перше переложить в думці з російського». «Вона почувала: се органічна мова його бесіди і що так треба, що говорити з ним по-

⁵ В. Антонович, «Твори», т. I, Київ, 1932 р.

⁶ «Україна», ч. 3, 1907 р., стор. 8.

⁷ Там же.

⁸ «Молодь на Полтавщині в 90-их роках» («Краківські Вісті», ч. 90, 1944).

⁹ У листі до Белея з 20. XII. 1881 р. Кониський писав, що він хотів би поїхати до Львова на Шевченкові роковини, щоб хоч раз у житті почути рідне слово на вільному полі громадського публічного життя». М. Возняк, «Белей і Кониський», Львів, 1928 р., «Діло».

російському просто не випадає, власне, аж сором. Чого ж він уміє, а я ні? Вони виробили собі мову і для культурної потреби, а ми переходимо зараз на російську, коли заводимо поважнішу бесіду. Так не гоже».¹⁰ Для пізнішого часу це саме відзначила в повісті «Манівцями» Романович-Ткаченко. «Тут, серед сеї блискучої юрби, в залі, залитій світлом, він чує мову своїх степів, своїх ланів, мову, якою говорять ті брати його, що живуть у тісних халупках без світу, без повітря. Правда, мова нібито трохи відмінна, але се природна зміна, як і те, що з ним сталося: він той самий, що уродився під селянською стріхою і наче не той тепер; не в селянській сорочці, не в свиті, а в «німецькому» убранні. Але проте він той самий». «Потім почулася українська мова. Не та мова степів широких, ланів безмежних — повільна, барвиста, дзвінка, а мова швидка, одноманітна, але вже викінчена й культурна».¹¹

Отже, галицькі елементи виступали як елементи культурні, себто літературномовні.

Взагалі Галичина творила суспільну атмосферу, потрібну для нормального розвитку літературної мови і цим підбадьорювала наддніпрянську інтелігенцію. Цей позитивний момент впливу на розвиток української літературної мови відзначав навіть Б. Грінченко (що взагалі був проти «галичанення»), коли казав: «Коли б не бачив він (український народ — В. Ч.) роботи братів-галичан та буковинців... то давно б йому й уста замірили».¹²

Внаслідок цього до літературної української мови того часу ввійшло чимало лексичних (тільки лексичних) явищ, переважно з царини абстрактно-наукового та взагалі культурного вжитку. Ці слова не обов'язково галицького походження, чимало серед них чехізмів, польонізмів¹³ або й німецьких слів, тільки ж передала їх нам Галичина, і з цією ознакою вони назавжди залишаються в українській літературній мові. Ось деякі з тих слів (крім тих, що були засвоєні ще в мові романтиків): «повітря», «часопис», «читанка», «влада», «власний», «передплата», «підручник», «освіта», «відповідь», «рух», «підприємство», «тривати», «унікати», «ухилитись», «сучасний», «відродження», «відсоток», «співробітник», «остаточно», «прагнути», «збагнути», «існувати», «перешкода», «можливість», «мавпа», «гідність», «розпука», «вибух», «замах», «гасло», «страйк», «вплив», «злочин», «вказівка», «виконання» і багато інших.

Морфологічні ж і синтаксичні явища (за поодинокими винятками, як напр., наросток «-ічний»: «технічний»), як і багато лексичних, що тоді були засвоєні («позаяк», «женячка» й ін.), пізніше були відкинуті, і їх можна згадувати тільки в зв'язку з цим періодом як явища скороминуці в процесі культурного мовотворення.

¹⁰ Подаю за працею Ю. Шереха «Галичина в формуванні нової української літературної мови». Мюнхен, 1949 р., стор. 14.

¹¹ За цією ж працею Ю. Шереха, стор. 26.

¹² «Тяжким шляхом», Київ, 1907 р., стор. 54.

¹³ Мова тільки про ті польонізми, що засвоєні в цей період, а не загальноукраїнські запозички, як от «хлопець», «доценту» тощо.

РОЗШИРЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КУЛЬТУРНОГО МОВОВЖИТКУ

Незважаючи на величезні труднощі та перешкоди, розвиток української мови в другій половині ХІХ в. йшов уперед. Найвиразнішою ознакою і найбільшим на той час досягом було розширення українського культурного мововжитку на деякі нові царини, хоч і не на всій території, бо в основному тільки в Галичині. Тільки ж це розширення було програмою діяльності всіх українських діячів того часу. Цю програму висловив І. Нечуй-Левицький у «Правді» за 1884 р. ось так: «Україна буде й мусить домагатися права своєї національності, свого язика в усіх школах і в громадській житні, в адміністрації, права вольної преси, права заводити усякі наукові й суспільні товариства, які потрібні для широкого ліберально-прогресивного розвитку усїєї маси нації зверху до самого дна» (ст. «Сьогочасне літературне прямування»)¹.

Річ зрозуміла, що жанрове розширення повинне було призводити і до якісного удосконалення української мови, що мало на меті розвиток «до повного комплекту всіх барв на палітрі» (М. Старицький), «на послугу мислі всечоловічій» (П. Куліш). Тут діяв загальний закон розвитку літературних мов (та й мови взагалі), згідно з яким мова, розростаючись ушир, zarazом зростає й якісно. Одно неможливе без другого.

Ось які царини мововжитку були за цей період охоплені: а) розширена царина красного письменства, б) шкільний ужиток (на Наддніпрянщині тільки часткові спроби в 60-их роках), в) театральньо-сценічний ужиток, г) преса й публіцистична література (на Наддніпрянщині тільки в 60-их роках), д) наукове вживання (переважно в Галичині та на еміграції — М. Драгоманова), е) побутове вживання в середовищі освічених людей — в сім'ї, в салонах (переважно в Галичині), в приватному листуванні.

Річ ясна, що не в усіх цих царинах української мови вживано однаковою мірою. А крім того, майже зовсім залишилась неохопленою царина державного вживання (законодавство й канцелярсько-ділове), а також церковна царина, дарма що Біблію перекладено українською мовою.

Жанри красного письменства

У царині красного письменства дали практиковано такі старі жанри, як от а) особиста лірика (найвищі її досяги дала поезія І. Франка в Галичині, С. Руданський, Я. Щоголів, І. Манджура, В. Самійленко, Б. Грінченко — на Наддніпрянщині); б) побутове оповідання в дусі Маркових Вовчкових оповідань (О. Кониський, О. Федькович).

Але також нові жанри: а) побутово-соціально повість та роман, зокрема з інтелігентського життя (А. Свидницький «Люборацькі», І. Франко — «Воа Constrictor», «Перехресні стежки» й ін.; І. Нечуй-Левицький — «Микола Джеря», «Чорні хмари»; П. Мирний — «Хіба ре-

¹ За кн. С. Єфремова «Іван Нечуй-Левицький». Ляйпціг, стор. 58.

вуть воли, як ясла повні?», «Повія»; Б. Грінченко — «Соняшний промін», «Під тихими вербами», «Серед темної ночі»); б) соціальна драма (М. Кропивницький — «Глитай, або ж павук» і ін., М. Старицький — «Не судилось» і ін., І. Карпенко-Карий — «Бурлака» і ін.). Чимало заважили в розвитку літературної мови переклади з інших мов (О. Пчілка — твори М. Гоголя, М. Старицький — Шекспірів «Гамлет», П. Куліш — «Отелло» і інші Шекспірові твори; Ніщинський — Гомерова «Одісея», «Антигона» Софокла, І. Франко — «Фавст» Гете й ін., переклади Біблії). Переклади цього часу відрізняються від перекладів першої половини ХІХ ст. намаганням не «українізувати» чужих творів, зберегти стиль першотвору. «У нашому перекладі, — писав Куліш, видаючи 1882 р. свої переклади Шекспірових творів, — круто позагинати лайки й грубіанські жарти, котрими Шекспір, яко великий художник, відтілює в себе пречисте й ніжне, поперекладувано так, як воно стоїть у британському оригіналі. «З пісні слова не викидають», рече український розум».

Проти розширення української мови на переклади шедеврів світової літератури були, з одного боку, певні кола поміркованих українців (як от М. Костомаров, що закликав «оставить всѣх Байроновъ, Мицкевичей и др. в покоѣ»), а з другого — справжні вороги української мови, усякі там «неизвѣстные» з «Кіевлянина», що для них «Гамлет» в українському перекладі показувався «в постолох».²

Українська мова в школі

Виразні спроби викладати українською мовою в школі зробили вперше шестидесятники на Наддніпрянщині. Для цього вони скористувалися ліберальною політикою уряду, що зайшла була на початку царювання Олександра ІІ. Ідейно-педагогічну атмосферу, сприятливу для цього руху, створили видатні тодішні педагоги — Вессель, Ушинський, барон Корф, Пірогов, особливо останній, що працював на Україні як «попечитель» Київської шкільної округи. Ці педагоги висунули ідею навчання рідною мовою як неминучу умову для нормального розвитку дитини.³

З українських діячів особливо щиро бралися за цю справу такі, як Т. Шевченко, П. Куліш, М. Костомаров, М. Драгоманов, О. Кониський

² «Принцъ Гамлетъ в постолохъ» — така стаття була надрукована в газеті «Кіевлянинъ» 1882 року.

³ Вессель в «Учителі», 1863 р. писав: «Обучать его (дитину) не на народномъ языкѣ, хотя бы и самомъ близкомъ и сродномъ, значить извращать самостоятельное умственное развитие народа, извращать всю его духовную природу». Ушинський писав про російську школу на Україні так: «Во-первыхъ, такая школа гораздо ниже народа; что значить она со своей сотней плохихъ заученныхъ словъ передъ тою безконечно-глубокою, живою и полною рѣчью, которую выработалъ и выстрадалъ себѣ народъ въ продолженіе тысячелѣтій? во-вторыхъ, такая школа безсилна, потому что она не строитъ развитія дитяти на единственной и плодотворной душевной почвѣ — на родной рѣчи и на отразившемся въ ней народномъ чувствѣ; въ-третьихъ, такая школа бесполезна: ребенокъ не только входитъ въ нее изъ сферы совершенно чужой, но и выходитъ изъ нее въ ту же чужую ей сферу». «Педагогическая поѣздка въ Швейцарію». Собрание сочиненій К. Д. Ушинского. СПб., 1879 г., стор. 379—380.

і ін. Т. Шевченко за півтора місяця до смерті, 4 січня 1961 р., повідомляючи Чалого про свій буквар і проєкти видати лічбу, етнографію географію й історію «нашу», писав: «Якби Бог поміг це мале діло зробити, то велике б само зробилося».⁴

М. Костомаров написав і опублікував дві статті на теми про навчання українською мовою, розпочав збір коштів на видання шкільних українських підручників та літератури для народу і видав декілька підручників. У своїх статтях вимогу навчати українською мовою Костомаров обґрунтовував на потребі поширювати серед народу наукові знання, бож, мовляв, рідна мова — «удобнѣйшая и легчайшая форма передачи и выражения мысли». Намічав він такий тематично-предметовий засяг для викладання українською мовою: релігія, арифметика, космографія, географія, граматика рідної мови, права й обов'язки громадян.

М. Драгоманов надрукував 1866 р. в «СПБ Вѣдомостяхъ», ч. 73, статтю «О педагогическомъ значеніи малорусскаго языка», а в «Громаді» велику, на 108 сторінок розвідку «Народні школи», що в ній всебічно обґрунтовував потребу української школи. «До такого лиха з школами, спільного по всій Росії, — писав він у цій розвідці, — у нас на Україні прикладається ще своє особливе. У нас із самого початку учать мовою чужою, по книгах, що не пригнані до нашого краю й життя. Це лихо таке, которе тягнеться десятки років і само по собі може поставити наш народ позаду трохи не всіх народів у царстві Руськім».⁵ Свої думки про українську школу він висловив у листі з 30. XI. 1862 р. до В. Гнилосирова: «Як матимете случай написати щонебудь, пришліть швидше; та треба, щоб хтось узяв на себе в кожнім уїзді і продавати книжки між народом. Коли б то грошей більше, тоді б і діло пішло б, і книжки б надрукували, і школи завелись би, і народність наша піднеслась би і не пропала. Діло велике, приложіть руки і розум, і серце, в сім бо наша надія».⁶ Йому ж належить вислів: «Народня освіта — то всьому голова, всьому основа».

Слідком за теоретиками подали свій голос у цій справі й педагогіки практики. Так, за українську мову в школі висловились педагоги Київської шкільної округи, педагогічна рада 2-ої київської гімназії, директор житомирської гімназії й ін. Але практично це здійснене було тільки в т. зв. *недільних школах*, що саме тоді масово почали появлятися по всій Росії, а разом і на Україні (у Києві, в Полтаві тощо). Найперша така школа була організована в Києві 1859 р. Звичайно, не всі недільні школи на Україні були з українською викладовою мовою. В багатьох випадках це було предметом боротьби, найгірше, що серед самих українців не було тоді одности в погляді на цю справу. Наприклад, у двох київських школах — подільській та новостроєнській — це питання по-різному розв'язували: у першій, де працював і молодий М. Драгоманов (та інші «космополіти»), викладали двома мо-

⁴ «Україна», ч. 1—2, 1925 р., стор. 143.

⁵ «Громада», ч. 2 за 1878 р., стор. 129.

⁶ «Україна», кн. 3, 1925 р., стор. 69.

вами — українською й російською, а в другій, де працювали «українці», — тільки українською. За причину тут була відсутність підручників. «Ми, — писав пізніше в «Австро-руських споминах» Драгоманов, — рішили це питання тим, що вчили на обох мовах: на російській та українській, тільки, звісно, більше на першій, бо на тій було більше книг».⁷

У зв'язку з цими шкільними потребами почали появлятися різні підручники українською мовою. Були видані ось такі: «Катехизис» С. Опатовича, 1856; «Азбука Золотова для южно-русского края», Полтава, 1861 р.; «Букварь южно-русский» Т. Шевченка, СПб, 1861 р.; «Українська абетка» М. Гатцука, Москва, 1861 р.; «Грамаатка» П. Куліша, СПб, 1857 та 1861 р.; «Грамаатка» Ілька Деркача, Москва, 1961 р.; «Таблиці для початкового навчання грамоті» К. Шейковського; Грещанковського «Домашня наука — перші початки», 1860 р. «вищі початки», 1861 р.; «Арихметика, або щотниця» Д. Мороза, 1862 р.; «Арихметка, або щотниця» О. Кониського, 1863 р.; «Українські прописі», його ж, 1862 р.; «Оповідання з св. писання» Ст. Опатовича, «Життя святих» Гутиминського, 1863 р.

Але цей рух був незабаром припинений, бо недільні школи вже влітку 1862 р. заборонено, а крім того й українська мова підпала під заборону Валуєва.

На початку 80-их років знов заговорили про українську мову в школі (чернігівське земство, київський губернатор, київська дума), але вбивство Олександра II припинило ліберальні настрої. Так заглухла ця важлива для розвитку літературної мови справа на східних українських землях аж до початку ХХ ст. Але зате сприятливіші умови для української школи настали цими часами в Галичині. Тут почало розвиватись українське шкільництво у всіх майже його формах — у формі початкової школи, середньої (гімназії), ба навіть катедри української мови та літератури при Львівському (за професора був О. Огоновський) й при Чернівецькому (проф. Ст. Смаль-Стоцький) університетах. І в Галичині досить рано появились перші шкільні видання українською мовою. Так, іще 1842—43 р. вийшли: «Букварь» та «Способь борзо выучити читати» Йосафата Кобринського, написані «дуже гарною народною мовою» (І. Франко), 1852 р. «Руская читанка для низшої гімназії» В. Ковалевського. Але більше таких видань появилось пізніше, з 70-их років починаючи. Так, 1870 р. вийшли: «Руска читанка для висшої гімназії» О. Барвінського (редакція П. Куліша), 1873 р. — переклад «Ботаніки», 1873-го ж року — переклад «Географії», 1879 р. — «Руська читанка для низших кляс середніх шкіл» Ю. Романчука, тоді ж вийшли підручники Ом. Дейницького з арифметики й географії. У зв'язку з цим вироблялась науково-технічна термінологія, складались термінологічні словники (напр., І. Верхратський «Початки до уложення номенклятури й термінології природописної народньої», 1864—69 р.р.).

⁷ «Австро-руські спомини», Львів, 1892 р.

Українська мова в театрі

Значення театру як національного будителя й оборонця прав українського народу в другій половині XIX в. визначив П. Куліш у пролозі до першої частини своєї «Драмованої трилогії» так:

Боронячи народню Гіппокрену,
Духовну зброю без утоми носим
І се — на лицедійную арену
Свою борбу за правду переносим.
О, музо Мельпомено, правди мати!
Дай нам тобі достойно послужити:
Народній дух з занепаду підняти,
Гонителів його посоромити!⁸

А його вагу (українського театру того часу) в історії української літературної мови ось так охарактеризував Д. Антонович: «Коли українське слово скрізь гналося і переслідувалось, друковане українське слово було сливе заборонено, сцена — це був єдиний терен, де українське слово могло лунати прилюдно, і тому скрізь, де збиралися українці, де хотілося пропагувати українське слово, там хапалися за можливість уряджувати українські вистави».⁹

Коли в грудні 1881-ого року, вперше після кількарічної перерви Ашкаренкова трупа поставила спочатку в Кременчуці, а потім у Харкові «Наталку Полтавку» І. Котляревського, то українська громадськість сприйняла це, як надзвичайну подію, що дала змогу продемонструвати прилюдно не тільки українське минуле, українські вбрання, а й українську мову. Ще значнішою подією була постава «Назара Стодолі» в Києві 1882 р. Цікавий опис цього спектаклю залишила нам Старицька-Черняхівська в своїх спогадах під заголовком «Двадцять п'ять років українського театру». Ось окремі місця з цього опису: «То там, то сям маячать по ложах яскраві фарби українських жіночих костюмів. От ціла ложа — і діти, і батьки в українських убраннях. Чутно рідну мову і там, і тут. І серце починає стискатись од якогось надзвичайного почуття». Або ще (картина під час антракту): «Обличчя всім пашіли, очі блищали . . . стояв живий гамір . . . дзвеніла українська мова, — од ізбитка серця глаголали уста».¹⁰

Українські вистави, з одного боку, викликали любов до української мови серед самого українського громадянства, а з другого — переконували іноді й ворогів. «Ось перед вами талант, — писав І. Тобілевич про успіхи М. Заньковецької, — котрий показав цілому світові, що наша мова — не мова тільки чабанів», бож, мовляв, під впливом українських спектаклів навіть такий «камінь», як редактор «Нового Времені» Суворін писав: «Коли українські артисти так люблять свою мову, то чому б їм не перекладати своєю мовою п'єс європейського репертуару? Коли я, росіянин, захопився українськими п'єсами, то чому я не міг би захопитися п'єсами Шекспіра в українському перекладі? Укра-

⁸ Подаю за працею Д. Антоновича «Триста років українського театру» (присвятна сторінка), Прага, 1925 р.

⁹ «Триста років . . .», стор. 170.

¹⁰ «Україна», 1907 р., стор. X—XII.

їнські артисти не повинні замикатися в рямцях української драматургії, а повинні прагнути універсальності».

Звідси й виникали спроби перекладати Шекспіра українською мовою (переклади Старицького, П. Куліша), а це розширювало жанри українського культурного мововжитку. Проте до вистав перекладних драматичних творів в українському театрі тоді, в другій половині XIX ст. на Наддніпрянщині й Кубані ще не дійшло. На перешкоді цьому стояли не тільки ворожі заборони, а й розвиток української літературної мови та «смаки» українських глядачів, що звикли тільки до українського етнографічно-селянського та історично-козацького репертуару.

Гастрольні подорожі спочатку М. Кропивницького (1875), а пізніше М. Садовського й Заньковецької, а також деякі інші заходи (запрошення до театру «Руської Бесіди» Косиненка) перекидали місток між східньо- й західньоукраїнським театрами. Але це мало давало для вирівнювання мови в тому і тому театрі. Відмінні умови давали різні явища й у мові. Хоч у галицькому театрі досить вільно йшли переклади опери («Травіята», «Фавст», «Пташник з Тіролю» й ін.), але це не вплинуло на наддніпрянський театр, не перемогло отих специфічних суспільних і мовних труднощів.

Одно хіба можна відзначити як спільне тому й тому театрові, але, на жаль, негативне, те, що і галицькі, і наддніпрянські актори не користувалися ще рідною мовою в побуті. М. Кропивницький у своїх спогадах про перебування в Галичині свідчить, що актори Бачинські (подружжя), Натурський, Гордовський «за лаштунками» балакали польському, ролі для них переписували латинськими літерами, бо вони тоді «гражданки не вміли».¹¹

О. Лотоцький у своїх спогадах з 90-их років¹² свідчить, що М. Садовський здивувався, коли молоді студенти (делегатія від студентів — Стешенко, Лотоцький) звернули його увагу на те, що актори між собою розмовляють по-російському. — «А хіба ви на вулиці говорите українською мовою? — перебив Садовський. — Розуміється, — відповів Стешенко. — Ніде й ніколи інакше, як по-українському, не говоримо. — То будете в Сибірі! — з запалом вибухнув Садовський».

Змінилася ця мовна ситуація в українському театрі аж у XX ст., та й то не без труднощів і не одразу.

Спроби політично-публіцистичної, науково-популярної та наукової мови

Перший факт урядово-політичного вжитку української мови на Наддніпрянщині й Кубані — це нездійснена спроба видати український переклад царського маніфесту 19-го лютого 1861-го року (про скасування кріпацтва) та «Положення». Переклад цей з царської волі доручено зробити П. Кулішеві, і він обидва тексти переклав. Але через незгоду перекладача виправити деякі старі українські слова на росій-

¹¹ Подаю за Антоновичем: «Триста років . . .», стор. 102.

¹² «Сторінки минулого», I, стор. 254, Варшава, 1932 р.

ські офіційні терміни (як пропонували урядовці) переклад цей не був опублікований. Проте в зв'язку з цим маніфестом тоді таки з'явилися українські урядові тексти: київський губернатор Гессе видав свою промову до старост російською й українською мовами, те саме зробив і катеринославський губернатор.

Тоді ж таки, на початку 60-их років, з'явилися й революційні заклики до українського селянства. Відомо чотири такі заклики, три з них написали польські повстанці («Руський народ», «Золота грамота», «Голос Шевченка з Сибіру»), а один невідомого походження («Усім добрим людям», його урядово «прикидали» П. Чубинському, як висилали його на північ).¹³

Але найзнаменнішою була поява на початку 60-их років на Наддніпрянщині (власне, в Петербурзі, але з призначенням для наддніпрянських та кубанських українців) першого напівукраїнського (бо в ньому друковано й рос. мовою) періодичного видання — місячника «Основа», що його видавали В. Білозерський, П. Куліш, М. Костомаров. Це було видання журнального типу, літературно-наукове своїм характером, але й з дописами побутового змісту. В «Основі» вперше появились писані українською мовою публіцистичні статті й наукові праці. Це були передусім писання П. Куліша, його публіцистичні «Листи з хутора» («філософські» міркування про взаємини села з містом), його ж науково-популярна «Історія України од найдавніших часів», «Хмельницина», «Виговщина», стаття М. Костомарова «Християнство й кріпацтво», нариси Я. Кухаренка «Вівці й чабани в Чорноморії» та «Пластуни», науково-популярна стаття В. Коховського «Устня мова з науки про дощ», нариси А. Свидницького «Великдень у подолян» та С. Номиса «Різдвяні святки».

З усього цього матеріялу найбільшу вартість для історії української наукової мови мають Кулішеві праці, що їх пізніше, уже в 90-их роках ось так оцінив М. Драгоманов: «Куліш перший у нас почав писати тоді критичні й історичні статті по-українському, — історичні, зрештою, напівпопулярні».¹⁴

Сімдесятими роками появились такі наукові та науково-популярні праці І. Нечуя-Левицького: «Унія й Петро Могила» (1875 р.), «Перші київські князі: Олег, Ігор, Святослав» (1876 р.), «Св. Володимир і його потомки» (1876 р.), «Татари й Литва на Україні» (1876 р.), «Український гетьман Б. Хмельницький і козаччина» (1876 р.), «Український гетьман І. Виговський» (1879 р.). Він же написав українською мовою й суто наукову розвідку «Світогляд українського народу» («Правда», 1876 р.) та публіцистично-наукову «Сьогочасне літературне прямування» (1876 р.). Але найбільше праць наукового та публіцистичного характеру сімдесятими роками та й взагалі в другій половині ХІХ в. дав М. Драгоманов. Починаючи такими науково-популярними працями, як «Про козаків, татар та турків», «Віра й громадські справи», «Швайцарська спілка», «Рай і поступ», через такі соціологічно-публіцистичні,

¹³ Ці заклики зібрав В. Міяковський у виданні «Революційні відозви до українського народу 1850—70 р.р.». Державне видавництво. Київ, 1920 р.

¹⁴ «Листи на Україну Наддніпрянську», Київ, 1918 р., стор. 76.

як «Література російська, великоруська, українська й галицька (1877 р.), як «Передне слово до Громади» (1878 р.), «Нові українські пісні про громадські справи» (1881 р.), «Шевченко, українофіли й соціалізм» (1881 р.), наукові коментарі до «Політичних пісень українського народу» (1883 р.), «Чудацькі думки про українську національну справу» (1891 р.), «Австро-руські спомини» (1892 р.), «Листи на Наддніпрянську Україну» (1891 р.).

Мала значення для історії публіцистичної української мови його «Громада» (1878—82 р.), з різними науковими і публіцистично-побутовим (дописи з різних місцевостей Наддніпрянщини, з Кубані) матеріалом. Великої вартости для розвитку української мови були праці С. Подолинського — солідна науково-природознавча розвідка на 243 сторінки «Життя і здоров'я льудей на Україні» (1879 р.), «Ремесла й хвабрики» і «Багатство та бідність», повидані тоді ж таки в Женеві. Вартий уваги дослідника цілком свідомий підхід у цій справі, в справі творення української наукової мови обох цих діячів — М. Драгоманова як, очевидно, ідейного керівника, і С. Подолинського як його послідовника, а також те, що вони зуміли перебороти опір навіть свідомої частини українолюбців, організаційно причетних до цього видання. «Проба такої прози (наукової мови — В. Ч.), — писав пізніше в «Листах» Драгоманова, — була зроблена на російській Україні тільки в женеvських виданнях».¹⁵ Коли вийшла «Громада», такі свідомі українці стали вимагати, щоб допустити й російську мову. «Алеж я, — пише далі Драгоманов, — поставив справу на ґрунт принципіальний... і настояв на тому, щоб «Громада» печаталась уся по-українському. Послідком було те, що 10 з 12 головних сотрудників «Громади» не написали в неї ні слова, і навіть замітки проти мого космополітизму були мені прислані одним українофілом — по-московському».¹⁶

Останнє свідчить про те, що писати по-українському наукові праці було дуже важко, і Драгоманов прямо це відзначає: «Ще тяжче, звісно, було їм (українофілам — В. Ч.) писати по-українському, і вони не печатали українських праць ні в «Громаді», ні де інде, тоді як часто печатали російські».¹⁷

Тут була потрібна справді піонерська відвага, скерована на створення того, чого насправді ніколи ще український народ не мав — національної наукової мови.

Але переборюючи опір мови й ближчих співпрацівників «Громади», М. Драгоманов не міг перебороти інертності українських читачів. «По правді треба сказати, — писав Драгоманов у тих же таки «Листах», — що ми потратили страшенну працю майже задурно: нас не читали навіть найближчі товариші. За увесь час женеvських видань я получав від найгарячіших українолюбців раду писати по-українському тільки про спеціально-краєві справи («домашній обиход»), а все загальне писати по-російському. Про свої праці я говорити не буду, а, наприклад, про роботи Подолинського скажу, що вони по всьому були безмірно

¹⁵ «Листи», стор. 62.

¹⁶ «Листи», стор. 63.

¹⁷ «Листи», стор. 63.

вище всяких «Вперед»-ів і «Набат»-ів. І що ж? Навіть українолюбці читали ті «московські» видання, а Подолинського — ні! Для них просто було тяжко прочитати цілу книжку, та ще прозаїчну, по-українському».¹⁸

Річ ясна, що вплив цієї мови зменшувало ще те, що це були закордонні революційні видання, мало приступні для ширшого кола читачів.

З інших наддніпрянських діячів, що чимало зробили для розвитку наукової мови в другій половині XIX ст., треба згадати ще О. Кониського, що його «доброї мови» не міг не визнати навіть його ідейний супротивник М. Драгоманов. Найцінніша його праця «Тарас Шевченко-Грушівський, хроніка його життя», два томи (1898—1902 р.р.). Далі треба згадати В. Антоновича, М. Комарова й інших діячів того часу.

Року 1885 ці діячі допомогли О. Барвінському розпочати в Галичині видання «Руської історичної бібліотеки». Перекладали й редагували мову текстів для цієї бібліотеки О. Кониський, В. Вовк-Карачевський, М. Комаров. П. Жигецький допомагав порадами в справі термінології. Вийшло щось із 20 томів у цьому виданні. Року 1897 в Галичині ж вийшли «Бесіди про часи козацькі на Україні» В. Антоновича (але анонімно). Мову цього видання зредагував О. Кониський, але Антонович не зовсім був нею задоволений, зокрема йому не подобалось слово «бесіди», він хотів, щоб було «виклади».

Під кінець уже XIX ст. потужною силою на полі українського мовотворення виступив Б. Грінченко, що дав значні зразки наукової та публіцистичної мови в своїх численних статтях, зокрема в «Листах на Наддніпрянську Україну».

Але, загально кажучи, впродовж усєї другої половини XIX ст. більш розвивалася українська наукова мова в пляні суспільно-гуманітарних наук і значно менше — в пляні природничих наук. Крім отієї солідної книги С. Подолинського, наддніпрянці не писали з природознавства майже нічого, бо тільки декілька «метеликів», таких, як от «Земля і люди на землі», «Оповідання про комах», «Про обклашки» (80-ті роки), «Про холеру» (80-ті роки), «Децо про світ Божий» і інше.

Не рятувала тут справи й Галичина, що мала сприятливіші політично-суспільні умови, мала школи і видавала підручники. Про галицькі «учебники шкільні, елементарні й гімназіяльні» Драгоманов писав, що вони непридатні для Наддніпрянщини. «Для російських українців покищо та педагогічна література галицька великої вартости мати не може, як через різницю обставин шкільних, так і через дуже малу старанність галицьких авторів і перекладачів коло обробки мови. Мова та російським українцям видається важкою, мішаною, часто зовсім варварською»... Або ще: «По части вищої науки австро-руська література появила дуже не багато, не гляючи на те, що в ній вже більш сорок років існують руські університетські катедри».¹⁹ Тільки мову «Історії літератури руської» О. Огоновського відзначив як добру. «Мова

¹⁸ «Листи», стор. 63.

¹⁹ «Листи», стор. 78.

сеї праці старанно оброблена і легка, хоч манера солодковата і, без потреби підроблена під народні пісні, часто дратує».²⁰

Алеж це знов не природнича наукова праця!

Треба відзначити також, що всі суто наукові праці про українську мову другої половини XIX в. написані були і в Галичині, і на Наддніпрянщині не *по-українському*.

Спроби запровадження української мови в церкві

Перші спроби використати українську мову для церковного вжитку, як відомо, роблено ще в першій половині XIX, ст., але цілком безуспішно (нездійснені задуми М. Шашкевича та Квітки-Основ'яненка, спроба батька І. Нечуя-Левицького видати церковні проповіді). Тільки з 50-их років починаючи, стали появлятися видання церковного характеру й призначення. Року 1856 вийшли «Катехитичні бесіди на символ віри та молитву Господню» В. Гричулевича, 1857 р. — його ж «Проповѣди на малоросійскомъ языкѣ», 1859 року Максимович видав «Псалмы, переложенные на малорусское нарѣчіе».

Починаючи з 60-их років, почали перекладати українською мовою Біблію (переклади Євангелії Морачевського, що, проте, не були надруковані).²¹ Року 1868 П. Куліш надрукував у «Правді» переклад «П'ятикнижжя», у 70-их роках у Львові — віршовані переклади «Йова» й псалтиря. У 80-их роках той таки Куліш разом із Пулюєм переклали й видали «Святе письмо нового завіту». До кінця свого життя П. Куліш переклав майже всю Біблію, а чого він не встиг, те закінчив по його смерті, разом з тим же таки Пулюєм, І. Нечуй-Левицький. Яка це нелегка була праця, про це свідчать от хоч би такі слова І. Нечуя-Левицького в його листі до Стебницького (з лютого 1899 р.): «Оце тільки що скінчив переклад «Книги премудрости Соломонової». Ну й набрався лиха! Намудрив цей Соломон — александрійський адвокат, ритор еллінський, ще й до того софіст! Ця крутанина софістики та риторства схожа на промови президентів французьких або хитро-мудрих англійських політиків, що говорять часом не те, що думають, закручують думки в пусті гучні фрази, що сам чорт їх не розкрутить».²²

²⁰ «Листи», стор. 78.

²¹ Переклад Морачевського дуже високо оцінила Академія наук (Востоков, Срезневський, Нікітенко), але Синод не дозволив переклад опублікувати. Митрополит Исидор написав Морачевському: «По частномъ совѣщаніи съ Святѣйшимъ синодомъ, увѣдомляю васъ, что переводъ евангелій, сдѣланный вами или другимъ кѣмъ-либо, не можетъ быть допущенъ к напечатанію». (Подаю за О. Лотоцьким, «Сторінки минулого», Варшава, 1930 р., стор. 38). Високу якість цього перекладу через 50 років знов підтвердила та ж таки Академія наук (О. Шахматов, що переклад цей зроблено «съ блистательнымъ успѣхомъ»), а трохи пізніше Богумил і Житецький у своєму «Начерку історії української літературної мови» написали: «Морачевський понад усякий сумнів у великій мірі володів чуттям народньої мови, так би мовити, психологією її» («Україна», II, 1914, стор. 39). Ще пізніше, в 20-их роках XX ст. вартість цього перекладу відзначила О. Курило в своїх «Увагах до сучасної української літературної мови» (друге видання, Київ, 1925 р., стор. 18).

²² Подаю за кн. С. Єфремова «Іван Левицький-Нечуй», Ляйпціг, Українська накладня, без дати, стор. 47.

Спольщення освічених верств на Україні Західній і зросійщення на Східній довго не допускало в їхній побут української літературної мови. Так, для другої половини XIX в. цей стан у Галичині засвідчений, наприклад, в оповіданні В. Будзиновського «Як чоловік зійшов на пана» (1897) р.). «От ти, твій отець, твій стрийко — всі ви українці, — говорить панна Сальця до Стефана Порубальського, молодого студента-народовця, — і до церкви ходите, і українські свята святкуєте, а дома всі говорите по-польськи».²³ Аналогічне становище засвідчив А. Свидницький у повісті «Люборацькі» для того ж часу на Східній Україні (на Правобережжі, де польонізація зустрілася з русифікацією). Друга половина XIX в. дуже поволі змінювала це тяжке для розвитку української літературної мови становище, — швидше в Галичині і повільніше на Наддніпрянщині й Кубані. Спогади всіх активних діячів Наддніпрянщини про цей час (С. Русової, О.Пчілки, пізніше Є. Чикаленка) свідчать про те, що буквально тільки в декількох українських інтелегентних родинах розмовляли по-українському. Це були родини В. Антоновича, М. Старицького, М. Лисенка, Русових, Косачів. «У більшості членів громад, — каже Є. Чикаленко в «Спогадах», — родини були «общеруські». А про окремих громадян зазначає таке: «Дмитро Пильчиков, колишній член Кирило-Методіївського т-ва, патріот, але промови патріотичні говорив по-московському». Павло Житецький (український філолог!) «говорити не міг по-українському на теоретичні абстрактні теми і тільки звичайні короткі обіхідні фрази говорив українсько-полтавською мовою».²⁴ Д. Яворницький спочатку «був кацапик, що не вмів і слова до пуття по-українському сказати».²⁵

Очевидно, що в побуті середньої української інтелігенції й півінтелігенції українська мова могла бути вживана, але «стихійна», нелітературна, часто зжаргонізована польськими та російськими впливами. Така, наприклад, була родина батька Марії Заньковецької, чернігівського діда Адамовського, що в його домі, як свідчить біограф Заньковецької, «постійно чулася українська мова». Те саме, мабуть, можна сказати й про родину К. Тобілевича, що з неї вийшли відомі брати — українські театральні діячі.

Такий же стан здебільшого був і в середовищі сільського духовництва, як це засвідчено хоч би в повісті А. Свидницького «Люборацькі» чи в спогадах О. Лотоцького, О. Кошиця й ін. «Балакали старші між собою, — пише Кошиць, — по-українськи, але вже молодь, що приїздила з семінарії та гімназії, старалась «гандаляпати» по-російськи, кажу «гандаляпати», бо це була така російська мова, що правдивий росіянин утік би, почувши її. Наприклад, якась попадя розказувала, що хтось щось загубив, а друга питає: «І што ж, нашлась ета потеря?» Або були такі вирази: «Зделать предлог» (посвататись), велике дзер-

²³ «Як чоловік зійшов на пана». Оповідане Вячеслава Будзиновського (Віннігер, 1921 р., стор. 51).

²⁴ Є. Чикаленко. «Спогади» (1861—1907), частина друга. Львів, 1925 р., стор. 39.

²⁵ Теж, стор. 101.

кало звали «тавалет», рукавички — «пальчатки», наколку на голові — «хваншон» і т. д.²⁶

А ось як про це свідчить О. Лотоцький у своїх спогадах «Сторінки минулого»: «З погляду національного за мого часу (це 80-ті роки на Поділлі—В. Ч.) не було якихнебудь ідейних українських течій, що свідчили б про глибшу національну свідомість учнів семінарії. Але твердо держалася українська стихія... Мова між самими семінаристами вживалася виключно українська... Українську мову вживали не з яких засадничих мотивів, а як єдину доцільну в життєвих відносинах мову, яку найкраще знали, до неї звикли і тому найзручніше її було вживати... Таке було становище мови і в духовних родинах, таке воно було і в духовних школах... Певний виїняток склали дві єпархіяльні жіночі школи — кам'янецька та тульчинська, де пансіонерок спеціально і дуже треновано на московській мові. Тому на священних балях з участю єпархіялок часто бувало на початку вечора чути мову московську, яка поволі, в міру того, як спадали офіційні пута відносин між молоддю, перемінювалася на мову українську».²⁷

Про родину свого батька О. Лотоцький пише так: «Українська мова була виключною мовою у нас і в родині, і в зносинах з стороннім оточенням — з сусідами-священиками, з місцевою адміністрацією, офіціалістами сусідніх маєтків і т. і.»²⁸ Дід-протоєрей питав селян: «Як здоровля твоєї пані?» Тільки ж це була родина, що, очевидно, мала вже зв'язок з українським відродженським рухом, бо батько Лотоцького був товариш А. Свидницького й С. Руданського (помер 1898 р.), а мати читала газету «Рідна Справа — Думські Вісті», як появилася українська преса в Російській імперії.

Церковні проповіді священники виголошували «переважно російською мовою», свідчить Лотоцький, бо такі зразки заучували на лекціях гомілетики в семінарії.

З усіх цих фактів бачимо, що це, власне, була тільки інерція попереднього, давнішого стану, і не вона була рушійною силою нового процесу. Вона могла бути тільки вдячним ґрунтом, на якому вплив, що йшов від отих передових діячів та їхнього побуту, пізніше легше прищеплювався. У цей же час ця «інертна стихія» ще навіть гальмувала поширення української літературної мови, до якої носії цієї «стихії» ставилися з недовірою або й ворожістю. Ось як згадував пізніше Б. Грінченко про основного стихійного носія української мови того часу — селянство (в Донеччині):

«Дуже дивувалися наші селяни, почувши, що і вчитель, і вчителька говорять по-хахляцькому не тільки в своїй сім'ї, не тільки з мужиками, а й з панами. Питались: «Скажіть, спасибі вам, з яких ви єсть: чи ви з панів, чи ви з мужиків, що по-мужицькому балакаєте?»²⁹

²⁶ О. Кошиць, «Спогади», Вінніпег, 1947 р., стор. 147.

²⁷ Лотоцький. «Сторінки минулого», частина I, Варшава, 1932 р., стор. 35.

²⁸ Ті ж спогади, стор. 8.

²⁹ «Перед широким світом», Київ, 1907 р., стор. 11.

ДЖЕРЕЛА ДЛЯ ТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ В

З яких же джерел черпали творці української літературної мови цього часу матеріал для її творення?

Цими джерелами були: а) українська народна мова, себто те «старе» й невичерпне джерело, що ним переважно користувались і діячі попередніх періодів; б) новотвори, або «ковані слова» і в) запозички з інших мов — етранжизми чи барбаризми. Останні двоє джерел, — це для другої половини ХІХ ст. майже цілком нові джерела, бож у першій половині цього століття ними користувались тільки спорадично, «стихийно». Зате в цей час майже цілком відпало одно з «старих» джерел, а саме: архаїзми та церковнослов'янізми. Правда, старий ветеран українського мовотворення П. Куліш і далі цим джерелом користувався, ба ще й збільшив, як це я відзначив на своєму місці, питому вагу цих елементів у своїй мові, але молодші діячі цього часу вже принципово це джерело відкидали, особливо для звичайних жанрів мововжитку, допускаючи церковнослов'янізми хіба тільки в дуже спеціальних умовах (як це зробив, напр., О. Кониський у «Проповіді на горі»). Можна думати, що цьому сприяли не тільки народницькі ідеї, які збільшили в цей період увагу до народної (селянської) мови, а й зріст національної свідомости та патріотизму, що штовхали на шлях демократичного пуризму та відштовхували від російської літературної мови з її численними церковнослов'янізмами. Можна тепер думати, що невдалі Кулішеві спроби у використанні цього джерела — церковнослов'янізмів, остаточно його, це джерело, здискредитували. Не допоміг закріпленню церковнослов'янізмів в українській літературній мові навіть Т. Шевченко, що вживав їх з більшою, ніж Куліш, стилістичною тактовністю (у творах на біблійні теми переважно). А вже пізніші творці української літературної мови тільки спорадично поверталися до цього, справді таки, мертвого джерела. Взагалі ж використання церковнослов'янізмів уявляється нам як незначні спроби в історії української літературної мови, і в пізнішій літературній мові, дарма що основи її були створені в ХІХ ст., себто тоді, коли переважно й роблено ці спроби, їх майже зовсім немає.

Народна мова як джерело

Віра деяких українських діячів у повну вистачальність народної мови для всіх жанрів культурного мововжитку зародилася ще в першій половині ХІХ ст. «Кажеш, приятелю, — писав Я. Головацький 1945 р. в примітці до «Псалмів Русланових», — що простим язиком нашим можна лиш о домашніх, щоденних річах бесідовать, що руський народний язик зовсім неспосібний до вираження висших понять? От тобі показав живим приміром Шашкевич, як можна своїм нарічієм без чужої примішки і найвисші понятія о Бозі виговорити, та ще як сильно, як мудро, як положительно, основно».

Так висловлювався, як я відзначав уже, й А. Метлинський.

Стихійне порушення цього погляду в мові Котляревського та Квітки-Основ'яненка («стихійні» запозики з інших мов, зокрема з російської), а також свідоме розширення джерел у мові романтиків 30—40 років не примусили людей його занедбати. Особливо цей погляд був поширений серед масової української інтелігенції. Дуже характерний у цьому розумінні факт, живцем вихоплений із життя, та ще й на початку «гарячої» для цього питання пори — з 60-их років, маємо в одному з листів того часу — в листі невідомого українця до «Львівської громади», посланому з Києва 1863 р. Автор листа ставить проблему створення української наукової (шкільної) термінології. Це було тоді актуальне на Наддніпрянщині питання в зв'язку з «недільними» школами (хоч у момент писання листа їх уже й закрили; «жалко, що теперки змінили», каже автор), в зв'язку з появою перших підручників, українською мовою написаних. Цей «українець» хоче з'ясувати, як назвати по-українському Zaehler та Nenner («у москалів числитель, знаменатель»), а далі розповідає (до речі, досить таки просторікувато) про його суперечку на цю тему з «буцим-то українцем» Сокальським «з П'ятнобурха», і з цього знати його велику пошану до української народної мови як джерела для української наукової мови; зокрема, він покликається й на конкретну носійку цього джерела «стареньку Тимохвійку з Чернихова». А втім, ось той яскравий «малюнок»: «Недавно їдучи в Канів паровиком, мовля старенька Тимохвійка у Чернихові . . . стрілися ми з братом покійного батька Тараса . . . Тамечки надибали ми буцим-то вкраїнця Сокальського з П'ятнобурха — давай базікати за наш люд, за мову, за те, чи вистачить вона, дасть Біг, для наукового вживання. Саме тогди зіпхнули паровика з пісковини на глибшу воду — він і кинувся борзо плисти. Сокальський каже: как вы назовете «фарвоттер» (farewatter) по-малорусски? Воно б то по-нашому «глибочінь», а звичайно кажуть «матка» . . . Ах, видите, какое изобиліє! А що, кажу, почитали б ви, добродію, «Листи з хутора», та поседьте з рік поміж народом, тогди скажете, чи можемо ми надіятись, вистачить рідною мовою без усяких бурховських хварватерів».¹

Проте була б помилка гадати, що цього погляду держалися тільки отакі «невідомі українці», оті масові носії-творці української мови. Ні, так дивилися на цю справу й чільні діячі українського мовотворення другої половини цього століття. Так, Марко Вовчок, уживаючи навіть неологізмів, поклікала на «санкцію від народу». В «Листах із Парижу» вона писала:

« . . . Над столом висить лямба. — Як її по-нашому назвати? Одна київська дівчина, як вгледіла таку, «бач, каже, яка світиця світить!» — то нехай же тепер буде, як хто собі схоче, кому лямба, а мені світиця». І далі в тексті вживає цього слова: «На столі світиця одна і друга під шапчуком (це теж таки київська дівчина назвала, «бач», каже, «ще й під шапчуком»). Так розуміли цю проблему О. Кониський, П. Мирний, а особливо І. Нечуй-Левицький. Нечуй-Левицький писав

¹ Акад. К. Студинський. «Галичина й Україна в листуванні», Київ, 1931 р.

у статті «Сьогочасне літературне прямування»: «Книжний язик повинен вироблюватись на ґрунті живого сільського язика, вигрібаючи з його мови термінологію, змінюючи суфікси, приставляючи їх до кореня народного язика; він не повинен шукати нових слів в інших слов'янських язиках, хоч би і в церковнослов'янському, а розвиватись на основі народних українських вимов (говорів — В. Ч.): наддніпрянської, галицької, польської (?), навіть чорноруської (коло Вільни) і білоруської (коло Могилева, Мінська та Вітебська), котрі мають один спільний з українським лексикон слів. Народні провінційальні вимови дають часом несподівано дуже добрі терміни для літературного українського язика».²

Або ще й так писав: «Для літератури взірцем книжного язика повинен бути іменно язик сільської баби з її синтаксисом».

Використовувано народну мову в обох її варіантах — розмовному і фолклорному. Той же таки І. Нечуй-Левицький захоплено рекомендував мову українських пісень.

Методи користування народною мовою для збагачення літературної були такі: а) пряме вживання («вигрібання», як казав Нечуй-Левицький) і б) семантичне інакшення через перенесення на іншу річ, явище, поняття.

Але виразно розмежувати ці два методи не завжди можна, бо й пряме вживання селянського слова в «неселянському контексті» уже таїло в собі (як «матка» в значенні «фарватер») якусь семантичну зміну. Тим то цей метод не виводив фактично за межі селянського побуту й селянського сприймання природи та світу. Тільки з великими труднощами (натягненнями) можна було ним користуватись у творах із життя міщанського, попівського, а особливо в творах із життя інтелігенції. Безмірно збільшувались ці труднощі в спробах наукової мови. Дуже бо були, з одного боку, специфічні ці засоби і з другого — дуже були обтяжені великою конкретністю, не кажучи вже про те, що в селянській мові не було багато засобів для вислову наукового мислення. Ось, наприклад, як звучить наукова мова в М. Драгоманова, побудована цим методом: «Чи вмітимуть наші письменні люди (інтелігенція — В. Ч.) вхопитись за край тієї нитки, що тягнеться сам по собі в нашому *мужицтві* (демократизм? В. Ч.), чи вмітимуть прив'язати до нього й те, що виплела за XVIII—XIX вік думка *людей* (народів — В. Ч.), котрих історія не переривалась... — ось у чому тепер все діло для письменних людей на нашій Україні» («Передне слово» до «Громади», 1878 р.). Це ж наче мова для дітей!

А в ній же ще й синтакса не «сільської баби», а побудована за схемами літературних мов інших народів (складно-підрядне речення, з уживанням сполучного слова «котрих» і ін.)! Писав він іще: «*мужицькі бунти та письменні бунти*» (революції). В кращому разі така мова мала характер науково-популярної мови, а не справжньої наукової, і так звучать майже всі тексти Драгоманова, писані українською мовою (за винятком, може, «Листів», алеж у цій його мові багато руси-

² «Правда» за 1878 р., стор. 26.

цизмів). А втім, спрощення мови впливало в нього з ідейної настави — «писати про все як можна зрозумілою простому народові мовою».³

Другим методом — методом семантичного інакшення доводилось користуватись тоді, коли прямих значень у селянській мові зовсім не було. Це роблено переносуванням назв із змінами семантики чи надаванням абстрактного значення. Так, Марко Вовчок у своїх листах із Парижу, маючи потребу назвати деякі юридичні поняття, використовує для цього народні слова, тільки трохи змінивши їх семантику. Напр., у вислові «чи по тямі злий чин» народному слову «тяма», з досить розпливчастим значенням (уміння, розуміння, свідомість, див. у Грінченковому словнику), вона надає вужчого, але зате точного значення (це ж характерна ознака наукового терміну) — «свідомість», слову «винують» вона надала юридично-термінологічного значення проти морального, що його воно мало в народній мові. М. Левченко, автор словника мови, в своєму проєкті термінів, надрукованому в «Основі» («Замѣтки о малорусской терминологіи»), висував такі слова, як «чад» в розумінні «газ», «потвора» — карикатура, «волочити» — буксировать. Таке можна знайти й у другого автора українського словника того часу — Ф. Пискунова. Так робив М. Драгоманов, уживаючи, наприклад, слова «проповідь» у розумінні «пропаганда», «думковий» — теоретичний.

Нечуй-Левицький на річ з міського побуту — «блюдце» переносив слово «мисочка», слову «пружок» (від «пруг» — край тканини, межа) він надав значення «риса обличчя». Я. Щоголів слову «сницар» (різьбар, «каретник») надав значення «ювелір». «Иногда я обобщал слова, — каже він у передмові до «Слобжанщини», — напр., слово «сницер» (собственно рѣщикъ) дал значеніє ювелиръ (въ «Келих»), находя что лучше придать существующему уже слову болѣе широкое значеніє, нежели выдумывать новое слово». Слово «мистець», що в народній мові означало «умѣющій, знающій, понимающій, опытный и вообще мастеръ своего дѣла» (з словника Ф. Пискунова, 1873 р.), набуло значення «художник», вірніше «Künstler»; з таким значенням його вживали ще в «Основі», вживала його й Марко Вовчок у своїх «Листах із Парижу». Від цього слова в Левченковому списку є слово «мітецьтво» — спеціальність.

Проте й цей метод — метод семантичного інакшення — не давав, за деякими винятками (напр., слово «мистець»), потрібного ефекту. Що більше: він нерідко навіть до дискредитації самого джерела — народної мови, призводив, бо давав стилістично фальшиві контексти, як це часто траплялось, напр., у Нечуя-Левицького.⁴

³ «Галицько-руське письменство». Проте ці його тексти мають велике значення в історії української наукової мови як ранні (після Кулішевих праць з 60-их років) серйозні спроби такого характеру.

⁴ Тут мова не про такі факти з Нечуєвої мови, як от «втирив очі», «прищелепалась» зам. «прийшла»: вживання цих слів можна пояснити просто браком стилістичного чуття, їх легко можна було замінити іншими словами з народної ж мови.

Варто згадати тут марність спроби дилетанта В. Даля реформувати за допомогою цього методу російську літературну мову. Він же пропонував слово «мірколиця» — атмосфера, «родовспомогательний врач» — акушерка.

«Ковані слова»

Недостатність засобів української народної (селянської) мови для розвитку української літературної мови штовхнула українське мовотворення на неминучий у творенні літературної мови метод — *метод творення нових слів, новотворів, неологізмів*, чи, як тоді казали, «кованих слів». Частково це мусіли робити, як я це відзначав, ще романтики першої половини XIX ст., але особливо нагальною ця потреба стала тоді, як треба було творити науково-технічну термінологію, писати шкільні підручники — в Галичині ще в 40—50 роках,⁵ на Наддніпрянщині — в 60-их роках, коли появились «недільні» школи.

З огляду на таку неминучість для літературної мови методу «кованих слів», він виник в історії українського мовотворення сам собою, його підказало життя, ота потреба мати українські шкільні підручники, наукові, публіцистичні терміни та вислови, що з нею зустрілись у своїй практиці і масові носії-творці (журналісти, педагоги, агрономи, лікарі), і творці *par excellence* — письменники та вчені-філологи. Над тим, як буде по-українському «фарватер», задумувався, як уже вище писано, «невідомий українець», обмірковував проблему граматичних українських термінів А. Свидницький у своєму з 1862 р. листі до Гнілосирова, запитуючи його — «граматика — письменниця (чи добре?), имя — слово імення (чи добре?), мѣстоименіе — займення (?)».

М. Левченко пропонував: «численниця» — математика, «щотниця» — арифметика (останнього слова вжив і О. Кониський для свого підручника «Арихметика, або щотниця»), «винець» — алькоголь, «вапнець» — калій, «лікарня» — аптека, «первотвор» — оригінал, «книгарня» — бібліотека, «первець» — атом, «теплівщина» — тропічні країни, «мовниця» — граматика, «глинець» — алюміній (бо, мовляв, його руда — глина), «ковань» — метал, «ніякось» — нейтральність.

І. Верхратський пізніше згадував, що Куліш уперше вжив слова «обставина», а він сам утворив «обстанова». Він же порадив Климковичеві відповідно до німецького *Richtung* не «направленіє» (рос.) чи «керунок» (польськ.), а «напрям».⁶

І таких фактів у житті могло бути багато. На жаль, цей процес на Наддніпрянщині не зберігся для історії в своєму повному обсязі з огляду на важкі умови суспільно-політичні, в яких він відбувався, бо не було ні періодики, ні інших «нормальних» для культурного розвитку мови видань, а були тільки белетристичні видання, що в них цей процес відбивався із зрозумілих причин однобічно. Тільки частково

⁵ Йо. Лозинський у своїй граматиці, надрукованій 1846 р., писав: «Коли в мові народу не вистачас якого слова, треба утворити нове слово або з українського кореня... або з іншої мови, найбільшчої до нашої, як от великоруська і польська».

⁶ «В справі народного язика». ЛНВ, кн. XVIII, 1902.

цю «прогалину» надолужувано листуванням, бо звичайно сливе всі діячі того часу через відсутність інших засобів для вияву громадської думки усі «пекучі питання» свого життя обговорювали в листах, що їх писали один до одного.⁷ Справді, вивчаючи це листування, ми, сказати б так, ставимо перед собою навч той живий процес, з усіма його перипетіями, з труднощами, досягами, ми бачимо, як той чи той діяч ставить якесь слово на обговорення, бажаючи одержати на нього суспільну санкцію, як знов інші, винайшовши слово, просто його, як, мовляв уже звичне, вживають, з такою думкою, що його (те слово) кореспондент зрозуміє. А в загальній сукупності це дає часто надзвичайно повчальну історію того чи того слова. От, наприклад, слово (поняття) «відповідь», слово, що без нього майже неможна написати листа при обопільному листуванні. А його спочатку не було, і в листах ми маємо декілька його «замінників»: у А. Свидницького — «відпис», у інших — «одказ»... А яке було болюче народження слова для позначення «письменник»! Куліш, як уже письменник другої половини ХІХ століття, вживає того слова, що його вживали в першій половині цього століття, — «писатель», але потім — «письменник» і «письмак» (друге з негативною оцінкою, хоч у народній мові воно означає — «грамотій»), В. Мова — «письмар», Нечуй-Левицький — «писальник» (пізніш «письменник»), Старицький — «письменець», Олена Пчілка — «письмовець», у декого навіть «писака» (без негативною оцінки), М. Драгоманов — «писач». Такі самі були труднощі і з словом «читач» — «читатель», «читальник», «читаць» (у Старицького), «читака» (у В. Мови). На означення поняття «твір» (літературний) — «утворок», «писання», «твора» (жін. р.), «твір», «утвір». З галицької преси того часу знаємо такі новотвори, як от «самовіжа» — самосвідомість, «свічна» — освічена, «краснорічна словесність», «бут» — побут. Іноді трапляються й справжні курйози, як от «залізничка» (залізниця), «шпигачка» (епіграма, це слово було ще у Квітки-Основ'яненка), «сумногра» (трагедія).

Це було те болюче, що його переживала українська літературна мова в процесі свого зростання. Та поряд із цим у листах ми знаходимо і багато тих неологізмів, що ввійшли до української літературної мови як невіднятні тепер її елементи, слова, що до них ми тепер звикли. От, наприклад, «прихильність», «нахил» (В. Білозерський, 1867), «часопис» (Карпенко, 1867 р.), «півріччя» (Русов, 1873 р.), «громадянин», «злочинець» (І. Рудченко, 1871 р., ще раніш його вживала М. Вовчок), «незвичайність», «ласкавість», «необачність», «свідомість» — терміни з абстрактним значенням (Лисенко, 1869 р.), у нього ж таки — «читанка», «передмова» (було ще в Шевченка), «умова», «книгарня», «правопопис», «рукопис» (Нечуй-Левицький).

Це все слова, що тоді ввійшли вже в загальний обіг, і про них не можна сказати, хто їх винайшов чи вперше запровадив до вжитку. Швидше всього, це були продукти «колективної творчости».

⁷ Надзвичайно цінну збірку таких листів дав К. Студинський у згадуванім виданні «Україна й Галичина в листуванні». Таку ж вартість має й листування М. Драгоманова з І. Франком та М. Павликом.

Та й не всі слова (хоч вони природою своєю й неологізми) були створені на ґрунті української мови, деякі з них узято з інших слов'янських мов (але не з російської, від якої український процес мовотворення відштовхувався).

М. Левченко в отій своїй «замітці» («Основа», ст. 185) писав: «Руководством при его составлении служили мнѣ словари чешскій и польскій, а также наш украинскій». І в нього знаходимо такі слова, як «громовина» й «строй», узяті з чеської мови, «бігун» (поліус) — із польської. Інші вживали тоді таких чеських слів, як «часопис», «читанка», «злочинець», «злочин» (по-чеському *čítanka, časopis, zločinec, zločin*, у Марка Вовчка «злий чин»), таких польських, як «передмова» (із відповідною звуковою зміною, по-польському *przedmowa*), «керунок».

Про поширеність «кування» слів ще в 60—70-их роках свідчать словники того часу, а для них характерна наявність «множества слов не только образованныхъ различными писателями и приобретенныхъ уже, в большей или меньшей степени право гражданства в литературномъ языкѣ, но также и словъ, составленныхъ самими авторами словарей».⁸ Справді, новотворів дуже багато в таких, наприклад, словниках, як словник Ф. Пискунова, що в ньому ми знаходимо: «абетка», «бідота» (пролетаріят), «благач» (прохач), «царянець» (рояліст), «царянка» (роялістка), «будівник», «безважність», «числениця» (математика), «дбач» (стяжатель), «бурьма» (революція) і т. д.

Проф. Р. Смаль-Стоцький у своїй праці «Українська мова в підсоветській Україні» (Варшава, 1936 р.) подав понад 300 неологізмів, утворених цими часами.

Що ідея «кування слів» була тоді «в повітрі», про це свідчить наукове у справжньому розумінні цього слова виправдання методу «кованих слів», що його дав пізніше видатний український мовознавець другої половини ХІХ ст. К. Михальчук у своїй праці «До питання про українську літературну мову». Хоч вона, ця праця, з огляду на тодішні злигодні не була свого часу опублікована, але викладені в ній думки, — безперечно, тодішні думки, і вони, без сумніву, мали, так би мовити, обіг серед прихильників «кованих слів» як теоретична аргументація та оборона. У цій статті Михальчук підкреслює, що «літературна мова тим більше й відрізняється від мови народної, що з неї, порівнюючи з останньою, витвір переважно штучний». І, застерігшися щодо можливого помилкового порівняння цієї робленості до робленості «мовних воляюків та есперанто», він додає, що «літературна мова е . . . систематичний (проти випадковості та спорадичності роблених елементів у народній мові — В. Ч.) витвір найвищого мистецтва, так само як і культурна музика, малярство, різьбарство та інші мистецтва». Потім того він прямо каже про збагачення літературної мови «силою наново втворених з тих, котрі вже існували в мові, елементів — слів та висловів, щоб позначити різні культурні ідеї й думки».⁹

⁸ Б. Грінченко, «Предисловіє» до «Словаря української мови», Київ, 1907 р., стор. ХІІІ.

⁹ «Український діалектологічний збірник», кн. ІІ, Київ, 1929 р., стор. 17.

Але все разом свідчить про те, що не можна зв'язувати початку запровадження в українську літературну мову неологізмів з діяльністю однієї людини, як це в нас досі роблено, коли за ініціатора методу «кованих слів» вважали М. Старицького. Річ зрозуміла, що саме письменники як головні творці літературної мови того часу зробили тут найбільше, а як мати на увазі тільки їх, письменників, то можна сказати, що не було серед них (серед письменників другої половини ХІХ в.) ні одного такого, щоб не вигадав або не вжив якихось неологізмів. Тільки одні з них діяли в цьому відношенні обережніше, а другі сміливіше, одні запровадили менше неологізмів, другі — більше.

Марко Вовчок уживала неологізмів: «цілошибне вікно», «метельщики», «метельнички» (ж. р.), «завинитель», «присторонно» (сторонничо), «оборонця» (наз. від.) «вияв» (зізнання).

Удався до новотворів, як уже писано (див. «Панькова Кулішева мова»), й Куліш, драма що він надавав найбільшої ваги іншому джерелу — церковнослов'янським та «староруській мові».

Не обійшовся без нових слів і Яків Щоголів, що винайшов досить вдале слово «грало». «Я признавал также за собою право, — писав він у передмові до «Слобжанщини», — допускать словопроизводство от существующих корней, например «грало» — всякого рода музыкальный инструмент». Рясно неологізмів у В. Мови, і вживав він їх навіть там, де, бачилося, можна було б і без них обійтися, як от у поемі «Троїсте кохання» («заступа» — оборона, «нахабець», «забавлянка», «чутоба» — чуття, «ставка» — струнка, «мимовіль», «вершець» — верхів'ття, «трemt» — тремтіння, «слугатор» рідного народу). Як побачимо далі, його словотворчість найближча своїм характером (хибами) до словотворчости М. Старицького.

Хоч і з певною обережністю, але теж творив і вживав неологізмів і Нечуй-Левицький. У статті «Сьогочасне літературне прямування» він допускав можливість «змінювати суфікси, приставляти їх до кореня народного язика». Проте заразом він радив «не дуже квапитись та силкуватись утворювати неологізми часом невдатні, часом помилчані й непотрібні і з тієї причини часом смішні, як от імовірний (вероятний), майбутній, але цим добродіям уявляється, що воно значиться й справді будучий».¹⁰ У нього ми знаходимо такі загально тоді вже поширені слова, як от «одсвічується», «громадянство» і слова його власної творчости (і, треба сказати, невдалі), як отой, згадуваний уже, «писалник», «покладний» (положительный), «одкидний» (отрицательный), «помилчаний», «прямування». Є неологізми і в Панаса Мирного, — «простомова» (проза — взяв у Білика, а той, либонь, у Квітки), «поспів'я» (вірші, є й у Старицького).

І Нечуй-Левицький, і П. Мирний запроваджували неологізми з мотивів пуристичних, відкидаючи таким робом чужомовні слова (етранжизми).

Багато створив неологізмів М. Драгоманов, деякі з них я згадаю далі.

¹⁰ «Граматика українського язика», частина І, стор. 74.

Та найпослідовнішими «ковалями», такими, що свідомо давали перевагу новотворам, були все таки О. Пчілка та М. Старицький. Ось як згадує про цю роботу у своїй автобіографії О. Пчілка, протиставляючи позицію Старицького і свою тому поглядів, що поза народньою мовою «нічого не бачив». «Новіший же погляд, що до нього приходився погляд Старицького й мій, признавав значну волю за дальшим ходом нашої літератури, признавав право неологізмів і взагалі ширшого стилістичного розвитку української мови. Нас із Старицьким у ворожому таборі прозвали були навіть «ковалями» за те, що ми допускали змогу «кувати» нові слова, яких не вистачало в літературній українській мові».¹¹ Так само пояснював свою позицію й М. Старицький. Обороняючи в статті про Самійленка свій переклад «Гамлета», він писав: «Моїм головним завданням було передати всі тонкощі перетвору тими ж самими барвами, я уникав обминати трудне місце або переказувати його власними словами... Мені хотілось виробити саму мову до повного комплексу всіх барв на палітрі».¹² А в листі до Мордовцева з 1882 р. він написав, що «зумисне ніхто не зважиться видумувати непуцящі слова», цебто, якщо він і видумував, то тому, що так було треба, що цього вимагало завдання «передавати всі тонкощі перетвору» в перекладах, вимагала потреба, як казала О. Пчілка, «ширшого стилістичного розвитку української літературної мови». Отже, даремно дехто з дослідників пробували були заперечувати те, що Старицький «кував» слова, і показати, що його неологізми — це швидше галицизми.¹³ Галицизми і в нього, і в О. Пчілки, як ми вже бачили, є, але так само є й неологізми.

Словотворча діяльність українських письменників нахопилася на великий, як про це каже О. Пчілка, опір та осуд з боку «ворожого табору». А як найактивнішим «ковалем» був тоді М. Старицький, то й критичні удари були скеровані головним чином проти нього. Найпомітнішим у цьому розумінні був виступ авторитетного ветерана українського руху Костомарова. У цьому виступі — у статті «Задачи украинофильства»¹⁴ він радив «не прибѣгать къ насильственной ковкѣ словъ и выражений», мотивуючи це вузькими, що їх він ставив, завданнями української літературної мови — бути знаряддям культурної обслуги «простолюдинів». Цей свій «теоретичний» виступ Костомаров підсилив і практичним заходом: передаючи в Академію наук гроші на премію за словник української мови, він поставив умову (спеціальний

¹¹ «Оповідання», в-во «Рух», 1929 р.

¹² «Літературно-науковий Вістник», 1907 р., кн. 2.

¹³ П. Филипович у вступній статті до українських перекладів творів О. Пушкіна, що їх видала «Книгоспілка» (у ній він полемізував зі мною).

¹⁴ «Вістникъ Европы», 1882 р., т. I, кн. 2.

До речі буде сказати, що не всі слова, що проти них скерував свій удар Костомаров, були неологізми, а були й справжні народні слова: «не вгавав», «пільма», «мить», «навіть», «приїдешне» (див. у Грінченка); слово «помник» запозичене з польської мови. І тільки «гробкове» утворено від слова «гробки», а також «безлюдяний» (без потреби створене слово, бо в народній мові було «безлюдний»). Творення слів без потреби — характерна риса словотворчості М. Старицького, дарма що він у згаданому вище листі до Д. Мордовцева це заперечував. Ставалося це в нього несвідомо, через недостатнє знання української мови.

пункт), щоб у той словник увійшли слова з української літератури не пізніше 70 років.¹⁵

Про «опозицію» до «кування» свідчать і інші дані. От один із найдіяльніших співробітників органу «українофілів» «Кіевск-ої Старици» Горленко в листі до Мирного охарактеризував «школу Старицького» (О. Пчілка, Л. Українка й інші) як «убійственную», «фальшивую».¹⁶ Відомий свого часу маляр і етнограф Мартинович, як про це розповідає в своїх спогадах про нього Сластьон, намалював і поширював карикатуру на «голову київської кузні» Старицького, а в тій карикатурі змалював Старицького у вигляді коваля, що б'є по ковадлу, а з-під молота летять «ковані слова». Під малюнком підпис:

Мов Борвій по хвилях тризубцем бурхає (? — В. Ч.)
Отак моє слово з ковадла злітає.

Річ зрозуміла, що «критика» повинна була бути і з боку справжніх ворогів української літературної мови — з боку всяких там «неизвестных» із «Кіевлянина», що підіймали на глузи будь-які спроби розширити засяг української літературної мови, незалежно від того, з якого джерела брано для того засоби.

Втручались у справу творення неологізмів в українській мові й російські урядові чинники. Року 1881 Головна управа в справах друку в таємному обіжнику зазначала про потребу не допустити «въ малоросійській говоръ (? — В. Ч.) *новыхъ словъ, вновь придуманыхъ* и взятыхъ изъ языковъ польскаго и нѣмецкаго».¹⁷

Усю цю «опозицію» яскраво охарактеризував І. Франко, коли казав, що «на ковані слова . . . д. Старицького нарікають звичайно ті, які раді б звукати обсяг українського письменства до рамок «домашнього обихода» і яким українська мова видається а ргіогі непридатною для вислову інтелігентних думок, абож се мимрять люди, які перед тим або хвилию по тім без церемонії будуть доказувати бідність та некультурність української мови, брак у ній найпростіших слів і термінів для культурної потреби».

Проте кінець-кінцем ця лінія, попри її хиби (а про це мова буде далі), таки перемогла, і «головний коваль» Старицький мав моральне право наприкінці своєї діяльності писати:

Кепкували з мого слова
В рідне кидали каміння,
А воно, живуче, знова
Одягалось в проміння,
Озброялось в ясну крицю,
Окрилялось в дивні згуки
І будило, знай, орлицю —
Нашу матір зняти руки . . .

¹⁵ На щастя, Грінченко обминув цей пункт, увівши до свого словника і слова з творів пізнішого часу — аж до 900-их років включно. Тільки ж слів Старицького він не взяв.

¹⁶ Листи Горленка до П. Мирного, видання 1928 р.

¹⁷ Р. Смаль-Стоцький. Українська мова в Підсоветській Україні. Варшава, 1936 р., стор. 32.

А все це свідчить про те, що процес запровадження в українську літературну мову неологізмів був одним із внутрішньо-найболючіших моментів її творення.

Типи неологізмів

Неологізми, що виникли в другій половині ХІХ в., були двох типів: а) властиві неологізми і б) кальки. *Властиві неологізми* — це неологізми, утворювані з українського мовного матеріялу (корені, елементи словотвору — приростки, наростки) без огляду на будь-яку іншу мову, а *кальки* — це неологізми, утворювані з українського мовного матеріялу, але за зразками чужомовних слів. У загальній великій кількості неологізмів української літературної мови досліджуваного періоду переважають неологізми першого типу — властиві неологізми. Це такі слова, як от: «небовці», «могота», «кив», «гид», — у Куліша, «грало» — у Щоголева, «простомова», «приспів'я» — у братів Рудченків та Старицького, «сконалець», «завзятець» — у Старицького, «дитинно», «нестямлення», «мистецтво» — в О. Пчілки, «громадівство» — у Драгоманова і багато інших у багатьох письменників.

Кальок було далеко менше. А пояснити це можна, либонь, тим, що серед українських письменників мало було поширене знання чужих мов (на це, як відомо, часто нарікав Драгоманов). Справа в тому, що для творення кальок треба добре розуміти граматичну будову калькованих чужомовних слів. Характерно, що й ті нечисленні кальки, які в цих письменників є, — це переважно кальки з російської мови, тобто з тієї мови, що її письменники знали. Кальки є в Куліша — «небно» (з нім. «himlich»), «себелюб» (з нім. «Selbstliebe» і рос. «самолюбіє»), у Марка Вовчка (хоч для неї неологізми взагалі не характерне явище) — «коменотрус» (з рос. «трубочист»), у Драгоманова «розумність» (раціоналізм), «дійсність» (реалізм), у Старицького — «однодумець» (з рос. «единомышленник»), «плетуха» (з рос. «сплетница»), «зналець» (з рос. «знаток»), у О. Пчілки — «до побачення» (з рос. «до свиданія». фр. au revoir, раніш в українській мові вживано «до зобачення»), у Нечуя-Левицького — «покладний» (з рос. «положительный», з лат. positivus), «одкидний» (з рос. «отрицательный», лат. negativus). Деякі кальки прийшли з інших слов'янських мов через Галичину, напр., «вплив» (польськ. wpływ, фр. influence), «часопис», (чеське časopis, нім. Zeitschrift, фр. journal — денник), «правопис» (з рос. «правописаніє», загальноєвропейське з грецького orthos і graphō).

Як мовні іновації, трудніше прищиплювались властиві неологізми — з огляду на їхню абсолютну новість, і легше кальки — з огляду на відносну новість цих побудов, особливо кальки з російської мови, що її всі читачі знали, бодай на Сході: сприймання такого, наприклад, слова, як «однодумець», полегшувалось усвідомленням його подібності до звичного рос. «единомышленник»; так само — «правопис» і «правописаніє». Річ зрозуміла, що серед неологізмів було й багато хибних, невдалих. Виникати такі «невданки» могли з багатьох причин. Насамперед вони могли бути невдалими просто через те, що вони були...

неологізми, через те, що в творенні нових слів просто неминучі й невдачі. Друге — одною з причин була граматична неопрацьованість української мови взагалі (не тільки літературної). Адже тоді, на протязі всього XIX в., на Наддніпрянщині не написано ані однієї граматики української мови, хоч би практично-шкільної, не то що наукової.¹⁸ А ті наукові праці, що їх дали Потебня, Михальчук, висвітлювали переважно тільки фонетичну систему української мови (та й то в її генетично-історичному, а не описово-нормативному пляні), а морфологічний бік української мови, що якраз міг найбільше в справі творення нових слів заважити, не розроблювано аніяк. Навіть з лексичного боку українська мова вивчена була мало, бо спроби слівників, що їх тоді видали (Афанасьева-Чужбинського, Н. Закревського, К. Шейковського, Пискунова, Левченка) були або незакінчені, або невдалі (це останнє особливо можна сказати про «словницію» Пискунова). А звідси й виникло таке явище, що навіть найкращі знавці української мови того часу, ті, що їх за таких мали і сучасники, і пізніші історики української мови, не раз виявляли погане знання української мови. Напр., у Куліша знаходимо такі «неорганічні» форми, як «мів» (род. мн. від «мова»), «тене» (зам. «тіне» — клична форма).

Не знаючи граматичних законів української мови і її продуктивних засобів, письменники й давали мимохіть невдалі новотвори. Третє — вдалість чи невдалість нового слова могла залежати ще й від індивідуальних словотворчих здібностей письменника. У цьому розумінні чи не «найталановитішою» була не дуже талановита письменниця О. Пчілка, що залишила нам, як дехто думає, таке слово, як «мистецтво».¹⁹ Досить добрі новотвори давав М. Драгоманов («громадівство», «громадівець», «безначальство», «прилагода» — застосування). Цю індивідуальну причину, в разі неталановитости «коваля», міг посилювати ще лінгвістичний дилетантизм його, а також іще те, що ці письменники вийшли не з селянського мовного середовища (тобто середовища, що в ньому тільки українська мова реально й існувала) і в них здебільшого не було «органічного» «чуття мови». А як ті письменники, що творили неологізми, були здебільшого не першорядними стилістами, то вони й не завжди могли стилістично виправдати навіть створені неологізми, не могли дати їх у такому контексті, де їх можна було б сприймати як органічні елементи мови.

Усе сказане в третьому пункті чи не з найбільшим правом можна прикласти до Старицького, в якого, справді, було чимало всяких таких недоладностей, і ті недоладності, без сумніву, виникли в нього через

¹⁸ Граматика О. Павловського була дуже схематична, граматика Білецького-Носенка не була видана. Наприкінці XIX в. граматику української мови («Опытъ грамматики малороссійского языка») написав був Науменко, але цензор повернув її, навіть не читавши, мотивуючи тим, що «не можна дозволяти до друку граматику тієї мови, яка приречена на небуття». Видані в Галичині «Граматика руского языка» М. Осадци (1862 р., 1864 р., 1876 р.), «Граматика руского языка для шкіл середних» О. Огоновського (1881 р.), мабуть, мало могли допомагати наддніпрянським «ковалям», бо були побудовані на західноукраїнській морфології, та ще й, мабуть, не дуже відомі в Росії.

¹⁹ Воно є й у Левченковому списку термінів, але з іншим значенням — фах, спеціальність.

недостатне знання української мови як такої. Ось факти, що свідчать про це останнє (про погане знання української мови): «Пашкиних» (тут порушено чергування приголосних, треба було «Пашчиних»); «дякую вас» (зам. «дякую вам», і це на схилі його віку — в 900-их р.р. ХХ в.); «зайняли» в розумінні «запалили», а воно ж можливе тільки з «-ся» у ф. «займатися»; «пишає» (зам. «пишається», це дієслово без «-ся» не вживається); «понюхне» (контамінація двох дієслів — «понюхає» й «нюхне»); «напхне» (у значенні «наниже», «надіне», тим часом як «напхнути» можна чогось усередину); поєднання семантично суперечливих «огрядний» і «стрункий» — «красень-юнак», або ще «огрядна ніжка»); «наладнувати» (зам. «наладнати» чи «наладжувати» — як до потреби); «ледаща» (множина, а такі слова множини не мають, пор. у Шевченка: «бо всюди сироти — ледащо», — при множині слова «сироти» слово «ледащо» в однині); «два приятеля» (неукраїнська флексія), псевдонародні форми «всьогісенько», «усесінько»). Не знаючи гадраз української мови, Старицький некритично користувався тодішніми словниками, такими, як от словник Пискунова, що, як це вірно відзначив Б. Грінченко, складався з «случайно откуда то ~~недерганых~~ словъ, дополненныхъ множествомъ словъ, сочиненныхъ или самимъ составителемъ, или кем-то другимъ, а так же безпричинными заимствованиями изъ другихъ языковъ» та ще й з «невѣрнымъ объясненіями, опечатками и пр.».²⁰ Ось слова, що їх Старицький, можливо, взяв із цього словника: «тривати» (інфінітивна форма в розумінні «чекати», а тим часом це дієслово у значенні «чекати» вживається тільки в наказовому способі, ця форма ізольована від інших форм); «тяжа» (в значенні «балаят», а тим часом воно вживається тільки у вислові на означення вагітності — «зайти в тяжу»).

Унаслідок цього в Старицького й складались такі неможливі з погляду граматичних законів української мови неологізми, як от «стямок» («смысл»), що для його створення він ужив основу не від «тямити» («смыслить»), а від «стямитись» — на мить утратити розум, самообладу (хоч цього останнього він і сам уживав: «не стямилась тут гавонька моя»); «непросяжний» (непроницаемый, хоч слово «сягати» має значення тільки поширюватись на поверхні, досягати); «верховодар» (наросток «-ар» в українській мові непродуктивний); дуже часто вживаний у нього наросток «-ець» у розумінні дієвої особи теж майже непродуктивний, а через те й такі неологізми, як «сконалець», «зналець», видаються мертвонародженими (хоч «знавець» і засвоєно).

Хибою в цій роботі Старицького, як про це згадувано вже, було й те, що він створював нові слова й форми для таких випадків мововживання, для яких уже були відповідні слова й вислови. Наприклад, «без просвітанку» зам. загально-вживаного «без просвітку», «хвастка» зам. «хвастовита», «хвастлива», «крижняна» зам. «крижана» (вода), «поглум» зам. «глум», «знуцання», «глузування», «дзень-телель» зам. «дзень-дзелень» (тут завинила рима).

²⁰ Б. Грінченко. «Предисловіє» до «Словаря української мови», стор. XVI.

Найкращі з неологізмів Старицького — це безнаросткові слова, як от: «допит», «нелад», «помах», «подих», «загин», «ощада», а також такі, як «бурхит», «квокит», «вискит». Річ зрозуміла, що не він був ініціатором цього типу новотворів, бо як я відзначив уже, їх досить рясно продукував і Куліш. Та й у слівниках того часу, навіть таких, як слівник Пискунова, вони (слова такого типу) частенько трапляються, напр., слово «брязкіт». Отож і немає в мене певности, що всі ці слова — продукт його творчости (напр., слово «подих» трапляється ще в мові Куліша та Ганни Барвінок) і, навівши їх тут, я цим хочу тільки показати, що він таких слів — неологізмів уживав. Взагалі поки немає слівників окремих письменників, важко говорити про те, хто запровадив уперше те чи те слово. І ще один мінус у мові Старицького можна відзначити з огляду на наявність у ній неологізмів, — це те, що він уживає їх у таких контекстах, де без них любісінько можна було б обійтись (згадаймо висловлену вище думку, що українські письменники не вміли часто стилістично виправдати наявність неологізмів у своїй мові), у перекладах байок, казок, у таких творах, як «Облога Буші», в ліричних поезіях.

Близький до Старицького хибами новотворів, як про це вже казано, В. Мова: і він уживає їх здебільшого без потреби . . .

І от, підсумовуючи все сказане про «кування» слів в українській літературній мові, можна, либонь, висловити думку, що саме це, отакі хиби — а не принципово, з наукового боку легко виправдувана настава на творення неологізмів²¹ — і викликало здебільшого виступи проти «ковалів». Велике число непотрібних неологізмів, дане в невідповідному контексті, «в супроводі» до того ж іще явних (як у Старицького) помилок проти української мови — усе це й псувало намірений від письменника ефект, дратувало читача. Це й відзначав свого часу Б. Грінченко (в листі до Олександрова), не засуджуючи «кування» слів взагалі: «Алеж здається, що кияни не такі вже грішні, як Ви кажете. Правда, що дехто (і Старицький, звісно) кують безліч слів і часто-густо зовсім недоладних, найгірш, що *це робиться тоді, як в нашій мові існують уже потрібні слова, автори їх не знають і кують нові, часто зовсім не в дусі нашої мови.* Але правда також і те, що зовсім без кованих слів нам не перебутися (так само, як і всякій іншій мові)».²² Цим же можна пояснити й те, що Франко, який, як ми бачили, взагалі був не проти запровадження в українській літературній мові неологізмів, дав негативне поцінування Мовиної мови («силувані звороти»), а також казав про Старицького, що він силкується украсити її (українську мову) штучними клейнотами, нагинає, а іноді й насилує на свої шаблони». Не що інше викликало й гостро-негативну думку Драгоманова про мову Старицького в листі до В. Навроцького з 1873 р. «Не знаю, чи ви бачили новий переклад казок Андерсена Старицького, — писав він. — Він мені справив болість на три дні своїм

²¹ Адже навіть Костомаров допускав цей метод, коли казав: «Создавать новые слова и обороты вовсе не бездѣлица, если ихъ только создавать съ надѣждою, что народъ введетъ ихъ въ употребленіе» («Задачи украинофильства»).

²² «Український Засів», ч. 3, В. В. Александрів, 1943 р.

самовільно й безграмотно кованим язиком. Господи! Яких слов не вдумав, що не покалічив! Я написав сердиту рецензію, — котру пошлю в «Правду», но котрої вона, звісно, не напечатана».²³

Проте, як не є, а саме цей метод, попри всі його хиби, дав чи не найбільше для розвитку української літературної мови, сприяв піднесенню її до рівня повноцінного знаряддя і літературної творчості, і наукового мислення. Якщо порівняти сучасну українську літературну мову з мовою письменників другої половини ХІХ в., то можна легко спостерегти, що якраз мова «ковалів», їхній стиль, особливо О. Пчілки, в її оповіданнях з міського, інтелігентського життя, і є прототип багатьох наших сучасних слів, висловів та й усього стилістичного «обличчя» мови.

А втім, мова О. Пчілки, що я її висунув, так би мовити, на передній плян, близька нам не тільки наявністю в ній неологізмів, а ще й матеріалом, узятим з іншого джерела, — *етранжизмами*. Можна сказати, що цим її мова відрізняється від мови Старицького, якого можна вважати за пуриста, бо, здається, це був один із мотивів (хоч ніде відповідного висловлювання на цю тему в нього я й не знайшов), що ним керує (поряд, звичайно, із мотивом «розвитку»), він і запроваджував свої неологізми.

Етранжизми в українському мовотворенні

Поряд із новотворами-кальками як непрямыми запозиками з чужих мов не обійшлась українська літературна мова і без прямих запозик — етранжизмів. Етранжизми, або барбаризми — це слова, перенесені з однієї мови до іншої без будь-яких змін або майже без змін. Практично в цю добу під чужими словами розуміли науково-технічні терміни неслов'янського походження (латинські, грецькі, німецькі, французькі тощо). Таких етранжизмів уживав досить вільно Котляревський. Але вже Гулак-Артемівський їх обминав. Те саме можна сказати й про Квітку. Це залежало від вузького тематичного засягу українського мововжитку (адже її вживано тільки в функції естетичній та ще й у творах тільки з селянською тематикою), що не викликав потреби на ці слова. Проте, як відомо, вже Т. Шевченко мусів був удатися до цього джерела, і в його мові знаходимо багато етранжизмів. Та особливо актуальним стало це питання в другій половині ХІХ ст., з огляду на велику спрямованість до всеосяжності української мови та на потребу творити науково-технічну термінологію. Проте й на цьому етапі виявилась досить устійливо пуристична тенденція: вона була зв'язана з отією, охарактеризованою вже «вірою» в стовідсоткову вистачальність основного джерела — української народної мови.

Додержувались цієї тенденції найбільше оті масові творці мови (згадаймо ще раз міркування на цю тему «невідомого українця» — «чи вистачить рідною мовою без усіляких бурховських хварватерів»), але вона була й у декого з чільніших діячів, як от П. Мирний, Нечуй-

²³ «За сто літ», кн. I, стор. 135.

Левицький. Як уже відзначено, пуристична тенденція характерна й для М. Старицького... Її ж виразно виявляє навіть М. Драгоманов, особливо в ранніх текстах. («Передне слово» до «Громади»). Але й ці письменники не могли обійтися без етранжизмів, і у всіх у них ми знаходимо чимало й етранжизмів.

На принципову височінь поставив це питання не хто, як той таки Куліш, висловивши оті наведені вище (в розділі про його мову) з листа до Л. Глібова думки про чужомовні слова.

Етранжизми ще більше, ніж неологізми, як про це свідчить вивчення листування й інших текстів другої половини ХІХ в., «стихійно» промикувались в українську літературну мову, і тут можна спостерігати таку семантичну послідовність у закріпленні їх (етранжизмів) в українській мові: терміни, сказати б, загальноосвітнього характеру (основні назви з історії, географії тощо), потім терміни, зв'язані з літературно-творчими «питаннями» (це ж було найближче першим творцям української літературної мови), далі шкільна термінологія і наостанку, коли з'являються словники з «усеосяжним» засягом, коли виникає питання про створення української наукової мови, терміни з усіх галузів знання.

Звичайно, наводити тут приклади немає потреби та й змоги, бо їх уже так багато до кінця ХІХ в. зацепилося в українській літературній мові, що довелося б складати цілого словника.

Треба ще тільки відзначити, що оформлювано чужомовні слова в тодішній українській мові двояко: на Наддніпрянщині й Кубані під впливом російської літературної мови, через яку приходили, на Західній Україні — під впливом польської та німецької. Звідси й виникали такі розбіжності, як різне фонетичне оформлення, напр., «філософія» (на Наддніпрянщині) і «фільзофія» (в Галичині), або різне морфологічне оформлення: «Аполлон» (на Наддніпрянщині) й «Аполльо» (в Галичині).

І ця розбіжність дуже довго стояла на заваді в справі творення єдиних норм української літературної мови.

МОВА ПИСЬМЕННИКІВ-РЕАЛІСТІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ВІКУ

Мова О. Кониського, І. Нечуя-Левицького й П. Мирного

Про мову цих письменників були вже принагідні згадки в попередніх розділах. Там же наведено й висловлювання найактивнішого з них на полі публіцистики та теоретичного усвідомлення українського мовотворення — І. Нечуя-Левицького.

Найхарактерніше для їхнього методу — орієнтація на мову села в найближчих для них діалектних формах (говір Звенигородщини — в Нечуя-Левицького, Полтавщини — в П. Мирного; звідси вживання тільки таких форм, як приросток і прийменник «од», як дієслівна форма «прохожу» — в Мирного, «роздзявив рота», «теперечки» — в

Нечуя). У їхній мові маємо й елементи фолклорної мови, і елементи мови розмовної, але вже з *виразною перевагою останньої*. Елементи фолклорної мови найпомітніші, може, в Нечуя-Левицького, бож він міг використовувати це джерело у згоді з своєю наставою, розробленою в статті «Українське сьогочасне літературне прямування» («Правда», 1878 р.). У цій статті він вимагав, щоб українські письменники оформлювали свої писання в дусі української усної поезії. «Українські письменники, — писав він, — повинні обсіпати свої твори цими перлами народньої поезії, як золотою ряскою. Вони дадуть їхнім творам гарячий поетичний народній колорит, і колорит живий, врівні з котрим твори, писані книжним робленим язиком, будуть похожі на мумії з їх гнилими тисячелітніми покривалами, що тхнуть трухлявиною (невдале порівняння, бож саме фолклор відгонить старовиною, а не роблені явища літературної мови — В. Ч.).¹ Хоч, кажучи це, він і мав на увазі зображувально-мистецькі засоби фолклору («метафора», «іронія»), та на практиці він використав, особливо в діалогах, і елементи пісенно-фолклорної мови. Ось, наприклад, розмова з «Кайдашевої сім'ї»:

— «Якби на мене, то я б сватав Палажку, — сказав Лаврін: — в Палажки брови, як шнурочок; одна брова варта вола, другій брові й ціни нема...
— Коли в Палажки очі витрішкуваті, як у жаби, а стан кривий, як у баби».

Тут, як бачимо, живцем перенесено фолклорні вислови з «іронічним» їх перетовмаченням. Тільки ж заразом маємо тут і всю епігонську незграбність, як порівняти це з мовою Марка Вовчка.

П. Мирний часто вживає народних прислів'їв, як от: «Ти не дивись, що забродивсь, аби халяв не покаляв». «З щастя та горя скувалася доля». Або ще заголовок роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»

Характерні, в дусі Марка Вовчка, здрібнілі форми знаходимо на першій же сторінці роману П. Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні» («легенький вітрець», «нивка», «травиця»).

Проте в основному, як уже сказано, ці письменники орієнтувалися на розмовну селянську мову, і той таки Нечуй-Левицький вимагав, щоб письменники писали так, як «говорить народ, чи, просто сказати, мужики». Одначе в багатьох випадках і цей метод відгонить у них *епігонським знеціненням матеріялу*, а подекуди доходить просто таки до мовно-стилістичного абсурду — коли письменники-чоловіки в своїх навіть авторських контекстах сходять на мову... бабів Палажок та Парасок. Так, наприклад, у Кониського знаходимо розповідно-жіночу манеру вислову без наявної, як це ми бачили у Марка Вовчка (та й у нього в оповіданні «Дід Євмен», «То йому за чужі гроші» й інших), жінки-оповідачки. От у його оповіданні «Козарський ланок» знаходимо таке: «Мухи, крий Боже, як допікали Кузьмі», «Здоров'я у Гречаного так і світилося, нівроку йому», «Не поблагословив Господь Настю дітьми». Відгомін цього треба вбачати і в додержуванні «народного» календаря. Ось як, наприклад, починається найвидатніший твір другої

¹ За кн. С. Єфремова «Іван Левицький-Нечуй», Ляйпціг, стор. 74.

половини ХІХ в. — роман П. Мирного «Повія»: «Осінь була дощова: від другої Пречистої, як почалися дощі, та день-у-день лили до самого Пилипа». І це тоді, як сам письменник жив за астрономічним календарем, за місяцями, числами!

Це були явні невдачі, і на них дуже гостро реагували тодішні критики та тямущі читачі. Наприклад, Драгоманов говорив прямо, що Кониський «безвкусен», що Нечуй-Левицький теж «нікогда вкусомъ не отличался».

Особливо виразно відчувався цей фальш в описах побуту інтелігенції, зокрема в діалогах. Отим то й правильно казав І. Франко, що ці письменники (Кониський, Нечуй-Левицький) не вміють дати «розмови освіченого товариства» і що «недаром... поляки сказали про «Причепу», що навіть такого «висшого товариства, як економ та офіціялісти, Нечуй не знає».

Не рятувало справи, наприклад, у Нечуя-Левицького й часткове використання (всупереч його поглядам!) церковнослов'янізмів. Ось мова Сухобруса (в «Хмарах») у зверненні до дочки:

— «Нехай вибачає. Він старший і я старша».

Сухобрус прийняв академічну позу й почав уговорювати по-вченому:

— Марто, ти *еси жена* його. Ти повинна покоритись йому, бо сам Бог так велів: «Жена да убоїться свого мужа», так *глаголе* святе письмо».

Якщо дослівну цитату з «святого письма» тут ще с'як-так можна виправдати, з огляду, головним чином, на тодішнє вживання цієї мови в церкві, то вже оті «еси жена», «глаголе» в суто побутовім контексті цілком недоречні, це фальш. Та ще поряд із майже «жіночими» висловками, такими, як от:

«Оце вигадала не знати що! Хіба ж він таки підіймає на тебе руку»...

Попри свою пуристичність, ці письменники майже ніколи не пробують перекладати російських слів, зв'язаних з тодішньою дійсністю, а вживають їх прямо («прошеніє», «предводитель», «гласний», «часовой» — у Мирного), а також уживають неминучих чужомовних, західноєвропейського походження слів («костюм», «аромат», «механічно» — у Нечуя, «генерал», «охвицер» — у Мирного).

Але всі ці явища їхньої мови не свідчать про те, що в їхній мові переважає «негативне». Для їхнього часу, для того етапу розвитку нашої мови це було майже неминуче. Але вони дали й нові досяги в її розвитку.

Найвище стоїть у цьому розумінні П. Мирний. Та й у Нечуя-Левицького маємо не один зразок уже «нормальної» описової мови (в описах, наприклад, природи).

Дуже цікаву спробу використання розмовної мови дав А. Свидницький у «Люборацьких», але цей твір, написаний 60-ими роками, свого часу не був виданий, і через те його мова не вплинула на розвиток української літературної мови.

Мова драматургів: М. Кропивницького, М. Старицького,
І. Карпенка-Карого

Мова драматичних творів цього часу була, в основному, така, як і в інших літературних жанрах, але в ній були й деякі специфічні особливості. Це останнє особливо доводиться відзначати, коли мова йде про драматичні твори цих трьох драматургів. Справа бо в тому, що всі вони були театральні діячі, які творили для себе репертуар, і через те їхні твори розраховані передусім на «слухове публічне сприймання». У цьому розумінні показове для творчості перших двох — Кропивницького й Старицького, те, що серед їхніх драматичних творів чимало є просто інсценізацій чужих епічних творів («Енеїда», «Вій», «Невольник» та «Титарівна» — в Кропивницького, «Тарас Бульба», «Різдяна ніч», «Утоплена» й ін. — в Старицького). Ще показовіше те, що Старицькому доводилось переробляти, пристосовуючи для сцени, навіть драматичні твори інших письменників, що писали без огляду на театральне сприймання їхніх творів («Чорноморський побит на Кубані» Я. Кухаренка, «На Кожум'яках» І. Нечуя-Левицького, «Перемудрив» П. Мирного). Цю залежність від «слухового публічного сприймання» боляче відчував «найлітературніший» з них — Карпенко-Карий. В уривковій незакінченій автобіографії² він нарікає на те, що його твори сприймають тільки як . . . лібретта до театральних вистав. «Надруковано 1200 примірників «збірника» (3 п'єси) і особо (четверта) 2400 пр. «Наймички», а розійшлося за 3 роки так мало, що сором сказати. Та й те, що розійшлося — куповано, здебільшого, не в книгарнях, а в театральній касі, замість лібретта! Де ж мої читателі? Нема».

І далі: «Бажаю перш усього, щоб публіка познайомилася з моїми творами не на театрі — куди йдуть *слухати* акторів — а з книжки, котру читають ради автора».³

Звичайно, в пристосуванні драматичних творів до сцени діячі мали на меті передусім творення сценічності, але й мовне оформлення їхніх творів таки залежало від цього (від пристосування до сцени). У зв'язку з цим треба відзначити насамперед нерозв'язану як слід у творчості цих драматургів «стару», ще з першої половини ХІХ ст. «успадковану» проблему мови неселянських та некозацьких (в історичних п'єсах) персонажів: ці персонажі говорять здебільшого російською мовою.

Тут діяли різні причини. *Перша з них* — *етнографічний напрямок* тодішнього українського театру, що його, головним чином, створили ці ж таки театральні діячі. Згідно з поглядом заступників цього напрямку, на сцені могла бути тільки така мова, як і в житті. Через те М. Кропивницький та М. Старицький «дієвих осіб, одягнених не в свитки (у «сучасних», а не в історичних творах — В. Ч.), а в європейські вбрання, примушували балакати по-московськи» (Д. Антонович).

Звідси ж, від такої «натуральності» походить і та обов'язково жаргонізована російсько-українська мова, що нею характеризували ці драма-

² Уривок цей опублікував С. Єфремов у монографії «Карпенко-Карий» (Ів. К. Тобілевич), Київ—Ляйпціг (без року, друге видання).

³ Згадана праця С. Єфремова, стор. 111—112.

турги сільських писарів, канцеляристів тощо. Взагалі ці драматурги ще не знали принципу мінімального кольористичного чи характеристичного дозування в українських п'єсах чужомовного (переважно російського) матеріалу, цілком можливого і в реалістичних творах.

Друга причина — «співзвучна» з побутовою дійсністю «театральна інерція» в глядачів. «Зрештою, в ті часи і в тих обставинах, — пише історик українського театру Д. Антонович про другу половину XIX ст. на Наддніпрянщині й Кубані, — виробився в громаді такий настрій, що п'єса з інтелігентського життя в українській мові і просто інтелігенти в українськiм убранні, що забалакали б на сцені по-українськи, викликали б сміх у глядачів, і не тільки у ворогів українського руху, а й у прихильників його».⁴

Але чимало заважила в цьому — це третя причина — й російська цензура, що забороняла, як це я вже відзначав, українські драматичні твори з життя інтелігенції та взагалі з персонажами, одягненими «в сурдут», якщо вони говорили по-українському (п'єси М. Кропивницького й ін.).

Проте в окремих творах цих драматургів уже є спроби дати українську мову в устах «інтелігентних» персонажів: у «Не судилось» М. Старицького, в «Суеті» та «Житейському морі» Карпенка-Карого.

Далі треба відзначити, що ці драматурги не зовсім уміли давати історично-мовний кольорит в історичних п'єсах («Сава Чалий» Карпенка-Карого й ін.). У цьому розумінні вони не використали навіть досвіду з першої половини XIX ст., набутого в історичних п'єсах М. Костомарова. Причина — відсутність у них філологічної та історичної освіти, без якої правильне мовне оформлення історичних творів неможливе.

В неісторичних їхніх творах повно побутових русицизмів, навіть таких, що їх можна замінити відповідними українськими мовними засобами («зонтик», «диван», «шляпа», «принарядилась», «поздравляю» — з мови вчителя в «Суеті» Карпенка-Карого), а також вузько-місцевих льокалізмів — «херсонських» у Кропивницького та Карпенка-Карого (інфінітив на -ть, такі форми, як «пустю», «ходю», «ходе»; «хазяїн», «нужніше», «бомага»).

У М. Старицького і тут, у мові драматичних творів, як і в інших його жанрах та «куванні» новотворів, виразно виявлено недостатнє знання української мови. Ось приклад із драми «Не судилось»: «Одним ви миром мазані: обтешетесь зверху тією культурою (як то можна «обтесатись» культурою? — В. Ч.) . . . а дмухни тільки на вас, подряпай (пошкреби! — В. Ч.) трошки, — то такі ж жирюди у ґрунті». Або ще в драмі «У темряві»: «Нема чим віддавати, так наділи заставляй чи на роботу запродавайся». В останньому слові сконтаміновано два дієслова: «запродались» і «продавались», а з цього вийшла фіктивна форма.

Заслуга цих драматургів у тому, що вони подавали із сцени українську мову широким колам громадянства в живому звучанні, а це для повного суспільного функціонування мови має велику вагу: без цього мова може стати вживаною тільки на письмі, «мертвою латиною».

⁴ Д. Антонович. «Триста років українського театру». Прага, 1925 р., стор. 131.

А збільшує цю заслугу те, що це вони робили тоді, коли українська літературна мова була під різними заборонами.

Мовна позиція Івана Франка

На початку своєї літературної діяльності Франко не зразу зорієнтувався був у заплутаній мовній ситуації, що була тоді (в 70-их роках ХІХ ст.) в Галичині. Його перші твори друкувалися в москвофільському часописі «Другъ», і мова їх була «якась мішанина української, польської і російської мови».⁵

Але потім, приєднавшись до народовців, Франко рішуче перейшов на мовну позицію цього напрямку, а народовці ж уважали за єдино прийнятну для літературного вжитку мову — українську. І з цієї позиції Франко вже ніколи на своєму віку не сходив, усіма силами боронячи те «слово», що було «потрібне міліонам», як він визначив значення української мови в полемічній відповіді «Антошкові П.» (1902 р.):

Хай та мова вбога в славнім роді,

писав він у тій відповіді, —

Хай московська, чеська, польська краща —
Поки служить матері в пригоді,
То вона культурі не пропаща.

Тільки ж української літературної мови тоді, на початку Франкової діяльності, в Галичині ще не було, були тільки спроби писати мовою «пастухів і свинопасів», як називали зневажливо москвофіли українську народну (селянську) мову. Була, власне, ще тільки сировина, що з неї треба було створити літературну мову як повноцінне знаряддя культурного життя українського народу.

Це були труднощі в площині відстані від мови народної до літературної. Але були ще й інші труднощі — говіркове порізнення української народної мови. До того ще Франкові довелося користуватися, з огляду на його походження з Галичини, говором, дуже віддаленим від основного стрижня української мови, від тієї мови, що нею писали творці української літературної мови: І. Котляревський, Т. Шевченко, П. Куліш, І. Нечуй-Левицький, П. Мирний, Карпенко-Карий і ін. А як український народ не жив тоді спільним політичним життям, ба й був в основній своїй частині, східній, «під забороною» і творити літературну мову в повному обсязі фактично можна було тільки в Галичині, — то Франкові, як і іншим діячам того часу, не зразу стало ясно, що з тієї сировини треба для літературної мови брати, який говір (наріччя) треба покласти в основу. Тоді ж бо галицькі редактори, як уже сказано, нераз навіть виправляли мову наддніпрянських письменників, що змушені були друкуватись у Галичині, замінюючи східно-українські форми галицькими.

⁵ Д-р В. Лев. «Західно-українські признаки мови Івана Франка в його ранніх творах». «Рідне Слово», ч. 6, 1946 р., стор. 62.

Тим то Франко, пишучи по-українському, користувався спочатку говором, що його засвоїв змалку в с. Нагуевичах (переходовим від бойківського до наддністрянського). На жаль, ця його мова в первісному вигляді (в такому вигляді, як була в рукописах та першодруках) не вивчена ще, а той матеріял, що його подав д-р В. Лев у згадуваній уже праці, не дає повної картини. Проте дещо з того матеріялу таки можна відзначити як характеристичні явища. Наприклад, з *лексичних* явищ: «віно», «гостинець», «смок», «змора», «шмате», «газда», «п'ясть», «спуза», «опосочений», «гаюкати», «злудний», «травити», «цвілити», «д'горі», «прецінь», «долів», «ту», «тутки», «гнеть», «сли»; з *морфології*: форми відмінків — «добов» (ор. в.), «плечом» (ор. в.); наросток прикметників вищого ступня «-ійш-ий» («тривкійший»), наросток «-вш» («тривальшої»); займенникові форми — «повідж ми» (мені), «му» (йому), «м'я» (мене), «го» (його), «тя» (тебе), «сесь» (оцей), «нич» (нічого); дієслівні форми — «гнесь» (гнеться), «ся схилили», «му ходити»; з *синтакси* — конструкції з прийменником «о» — «о щастю снів» і інше.

Взявши участь у мовній дискусії 90-их років (про це в розділі «Небезпека роздвоєння і мовна дискусія 90-их років»), Франко виступив був проти надання переваги в українській літературній мові східноукраїнським елементам і за використання всіх «відтінків, котрих годі не бачити, на котрі тяжко гніватися».

Але ця позиція І. Франка практично була безплідна, як її слушно охарактеризував (хоч і з інших, як у мене, міркувань) Юрій Шерех у ст. «Мовна дискусія 1891—1893 років і участь у ній Франка», надрукованій в ч. 6 «Рідного Слова». І він (Франко) сам це пізніше зрозумів, бо в пізнішій своїй статті «Літературна мова і діалекти» (ЛНВ, ч. 2, 1907 р.) писав: «Кождий, хто брався писати тою мовою, наскільки черпав із книжної традиції і мусив зачинати від Котляревського, Квітки-Основ'яненка, Шевченка, Марка Вовчка, Нечуя-Левицького, мусить бачити, що тут, у мові тих письменників, лежить основа того типу, яким мусить явитися вироблена літературна мова всіх українців».⁶

Та й у практиці мовотворення І. Франко став систематично наближати свою мову до наддніпрянської. А робив він це не тільки в тих творах, що були написані після дискусії, а й при перевидаванні своїх давніших творів. Про це він не раз писав у передмовах до перевиданих текстів. Так, наприклад, в одній із таких передмов він писав: «Я користувався авторським правом і, не тикаючи основної думки, *підправляв мову*, вироблення котрої до ступня мови літературної за останніх 20 літ усе ж таки значно посунулося вперед, може, й не без моєї скромної підмоги. Що в моїх давніших віршах мова не все чиста, це ще тим легше зрозуміти, що я особисто переходив деякі ступні розвитку (а хто в Галичині не переходив їх у тім часі?), де панувало намагання притупити почуття живої, чистої народної мови, котре змалку ще було в мене сильно розвите. На мені в мініятурі повторилося те, що в ве-

⁶ Подаю за статтею Я. Рудницького «Франко про діалекти й літературну мову». «Свобода» (недільне видання), ч. 22 за 1952 р.

ликим розмірі бачимо на всій галицько-руській літературі: школа, граматики і спори мовні прибили й закаламутили чистоту народної мови.⁷ Передруковуючи 1914 р. статті «Причинки до оцінення поезії Т. Шевченка» та «Темне царство» (вперше надруковані 1881 р. в журналі «Світ»), він писав: «Передруковуючи цю статтю по 33 роках, я поробив у тексті деякі не дуже значні мовні стилістичні та мовні зміни». У змінах, що їх робив Франко, є такі, що в них відбився взагалі розвиток української літературної мови (напр., замість «висказувались» — «висловлялись» — новотвір), але є й заміна галицьких локалізмів наддніпрянськими явищами («тота» — «ця» й ін.). Ось більший список⁸ цих поправок:

1881 р.	1914 р.
в його мислі	в його думках
хоть	хоч
стоїть нагадати	варто, треба нагадати
високообразованих	високоосвічених
висказувались	висловлювались
писателі	письменники
остатнє	останнє
переводились	перекладались
замічаємо	завважуємо
тота	ця
ничтожність	нікчемність
наболівшу	наболілу
котре мов грім	що мов грім
противно	навпаки
другі пісні	інші пісні
в котрих	в яких
та прецінь	та все таки, проте
множество, много	багато
обширний ставок	широкий ставок
угнетених	пригноблених
чувство	почуття
знакомим	знайомим
звісна	відома
неправду, лежачу	неправду, що лежить
в тім взгляді	з того погляду
о критиці	про критику
їй помочи	їй помогти
прочих	інших.

Усіх своїх текстів Франко за життя не перевидавав, через те й не міг повиправляти, а в віршах це ще й не так легко було зробити, бо там чи там граматична форма залежала від розміру або римування. Тим то в його творах, особливо віршованих, залишилось чимало галицьких локалізмів.

З огляду на це текст його популярного твору «Лиса Микити» наддніпрянцям доводилось навіть переробляти. Свого часу це зробив Мусій Кононенко (зб. «Хвилі», 1917—1918 р. р.), пізніше досить обережно передруковував «Лиса Микиту» М. Рильський. Краще справа стоїть із Франковою прозою, де наддніпрянці можуть ставити свої наголоси, а наукові його тексти, в яких і сам Франко не вживав вузьких локалізмів, — це повноцінні зразки української наукової мови. Його моно-

⁷ Цит. за В. Левом — «Західно-українські признаки мови Івана Франка в його творах». «Рідне слово», ч. 6, стор. 62.

⁸ Подаю за статтею П. К. в «Літературному Архіві», ч. 1—2, Харків, 1932 р.

графії про І. Вишенського, про Данте Аліг'єрі, численні статті з історії українського письменства та інше у мовному розумінні великою мірою переважають мову його вчителя М. Драгоманова.

Франкова тенденція щодо очищення літературної мови від вузьких галицьких льокалізмів мала велике значення взагалі, бо це визначало шлях, яким повинні були йти пізніші галицькі діячі в царині українського мовотворення.

Цілком свідомо ставився Франко й до інших проблем українського мовотворення. У відповідному розділі була згадка про його участь у полеміці, що точилася навколо «кованих слів», його оборону методу «кування». Сам він зрідка лише «кував», але й у нього є неологізми: «назадник», «порятівник», «пригноба», «перекова», «сухарина», «недумство».

Взагалі він допускав усе, що потрібне було для того, щоб українська мова була «придатна для вислову інтелігентних думок». Наявність у його мові багатьох етранжизмів (чужомовних слів) свідчить про його позитивне ставлення й до цього третього джерела.

Одне слово, Франко усяково дбав про те, щоб створити повноцінну українську літературну мову, «єдину й одноцільну», як він був якось висловився в одній із своїх передмов. І в цьому його велика заслуга, особливо для Західньої України. Відіграти більшу, рівну його літературним заслугам ролю в історії всеукраїнської літературної мови перешкодило йому «галицьке» діалектне середовище.

ДАЛЬШІ ШУКАННЯ Й ПЕРЕШКОДИ В ТВОРЕННІ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОПISY

З 50-их років починаючи, діячі українського мовотворення продовжували розпочаті в першій половині XIX ст. шукання в царині українського правопису. Помітним етапом у цьому розумінні був правопис П. Куліша, використаний у його виданні «Записки о Южной Руси» (1856 р.) та в його «Граматці» (1857 р.). Згодом цей правопис стали називати «кулішівкою», хоч, на думку митрополита Іларіона, й неслухно, бо він, мовляв, «тільки зібрав і широко спопуляризував усе те найкраще, що було вже до нього».⁹

Особливості Кулішевого правопису: а) «і» на місці етимологічних «ѣ» («літо»), «о», «е» (в нових закритих складах: «стілъ», «пічъ»), б) «и» на місці етимологічних «и» й «ы» («лисиця», «синъ»), в) «е» («щасте»), але тільки після приголосних, бо писав «гуляе», г) «ё» («ёго», «всёго»), д) «ъ» навіть наприкінці слів (як це видно з наведених прикладів).

Пішов значно далі в фонетизації українського правопису М. Гатцук у своїй книжці «Ужинок рідного поля», виданій 1857 р. під псевдонімом «М. Куций». «У цій збірці він подав досить оригінальний проект орфо-

⁹ «Історія української літературної мови», Вінніпер, 1950 р., стор. 308.

графії української мови», пише про цей його правопис М. Жовтобрюх.¹⁰ Він викинув з абетки не тільки всі непотрібні російські літери, такі, як «ы», «ѣ», «ѡ», а й «ѳ», «ѵ», а натомість запровадив польський значок-рискун над літерою («буд'»), що її вживав і для позначення йотації («'ім»). Для «г» він ужив літери «г» із ризкою під ним («гедз'»). Для передачі подвоєних приголосних, а в звучанні здовжених звуків він писав риску над одним приголосним, як це роблять і тепер у науковій транскрипції («б'ец'-я»). Але у своїй «Українській абетці» (здається, він уперше й ужив у цьому виданні слова «абетка»), виданій у 1961 р., він повернувся до церковної кириличної графіки. Тільки ж ні його радикально-фонетичний правопис, ні тим більше повернення до кирилиці не знайшли послідовників, а якщо кирилиці вживали навіть у світських виданнях на Закарпатті ще й пізніше (напр., цією графікою видано «П'єсни народныя» «въ Унгварѣ», без зазначення року видання), то це була інерція попередньої практики.

У «Записках» Південно-західного відділу Російського географічного товариства, що їх упорядкував П. Чубинський, вперше стали вживати літеру «і» для позначення йотованого «і» («мої», «істи»). Перший том цих «Записок» вийшов 1873 р. С. Желехівський у своєму «Малорусько-німецькому словарі» (1886 р.) став уживати «і» не тільки для йотації, а й для позначення м'якості приголосних перед «і», що виникло з давніх «ѣ» та «е» «ніс» — від «нести», але «ніс» — від «носа»). Він же вперше став уживати апострофа у таких випадках, як от «з'явище», «з'уживати».

Оригінальний правопис запропонував був М. Драгоманов. Він викинув зовсім історичні літери «ю», «я», «є» та «ї», а натомість запровадив латинську літеру «j» і писав «ja», «моju», «моji» тощо, він же викинув «ц» і писав «шч», тобто він наблизив був український правопис до сербського, цього може, найфонетичнішого серед слов'янських правописів. Цим правописом М. Драгоманов видавав у Женеві «Громаду» та інші праці. Цей правопис і відомий в історії як «драгоманівка».

Деякий час цим правописом користувався І. Франко, на Наддніпрянщині його додержувався М. Тулов (1879 р.). Ось зразок цього правопису, взятого з тексту І. Франка (з його листа до Вол. Левицького): «Дорогий Друже! Не прогнівајсья на мене, шчо сими дньами не буду міг до тебе загостити .Обставини так складајутьсья, шчо на пару день мушу јіхати до Наг(увечів) . . . Львів д. маја 1884».¹¹

На жаль, цей справді науково побудований правопис не був прийнятий до загального вжитку, ні в Галичині та Буковині, ні на Наддніпрянщині й Кубані.

Можливо, до цього призвела майже цілковита заборона українського друкованого слова в Росії (Ємський указ 1876 р.) та засилля москвофілів і прихильників етимологічного правопису в Австро-Угорщині. Царський указ 1876 р., забороняючи українські наукові видання і дозволяючи тільки белетристичні тексти, поставив для цих останніх

¹⁰ «До історії українського правопису». «Мовознавство», ч. 11, 1937 р.

¹¹ Подаю за цойно згаданю працею митрополита Іларіона, стор. 311.

абсолютну умову, щоб у них не було жодного «відхилення від загальноприйнятого російського правопису», тобто так званої в українському середовищі «ярижки» (назва ця походить від назви літери «ы» — «ери»).

Це ж був час, коли російські шовіністи намагались запроваджувати свою графіку для мов усіх «іногородців», як це видно з постанови факультету східних мов С.-Петербурзького університету з 1878 року, та ще й «у тому вигляді, як вона існує, без будь-яких змін і без будь-яких до неї додатків».¹²

Як відомо, цим «ярижним» правописом видавав у другій половині XIX ст. свої твори І. Нечуй-Левицький, що якимось умів обминати суворі цензурні умови того часу.

У Галичині великі перешкоди для творення українського фонетичного правопису чинила Греко-католицька церква як могутня організована суспільна сила. От 18 грудня 1870 р. канцлер М. Малиновський, в порозумінні з митрополитом Й. Сембратовичем, у своїм плані злиття «Просвіти» з москвофільською «Русскою радою» писав: «Уживати намъ припадає нашого народного галицко-русского языка... Украинщина вообще и такъ звана кулѣшовка въ частности суть нововведеніями, противными духу нашего языка галицко-русского... Тая украинщина, а особливо кулѣшовка має ся залишити (тобто її слід відкинути — В. Ч.)».¹³ А коли року 1893 австрійське міністерство освіти офіційно запровадило фонетичний український правопис, то всі три галицькі греко-католицькі консисторії надіслали протести до того міністерства, а підлеглим їм священникам наказали писати до них тільки «етимологією». «Спархіяльні відомості» цих трьох консисторій виходили «етимологією» аж до 1914 року.

«Етимологія» — це був правопис М. Максимовича з «французькими» дашками над літерами, що ними здавна позначали етимологічні звуки «о», «е» й інші, які в українським читанні звучали як «і». Ось як згадував пізніше письменник Б. Лепкий про навчання цієї «етимології» в школі: «Не легко нам приходилося засвоювати собі правила етимологічного правопису, де писати «йор», «йори», «ять», де «і» з коромислом, а де «о» під дашком, «щоб не затекло». А що тоді виходила «Правда» і «нечисленні книжки» «фонетикою» (тобто «кулішівкою»), то одного разу він, із своїм шкільним товаришем Яричевським, написали шкільне завдання «фонетикою» і так подали катехитові Соневицькому. А той ось як умотивував потребу писати «етимологією»: «Усі культурні народи — німці, французи й англійці, пишуть етимологічно і навіть їм на гадку не прийде фонетизувати свій правопис, тільки лінивий русин не хоче вивчитися тих декілька знаків, без яких ніяк не можна граматично писати... Візьміть же і перепишіть свої завдання так, як Бог приказав, і на другий раз не робіть мені таких дурниць».¹⁴

З огляду на цей опір духівництва в Галичині десятиріччями точилась т. зв. «азбучна війна», яку так яскраво висміяв І. Франко у своїй

¹² Подаю в своєму перекладі за згаданою працею М. Жовтобрюха, стор. 91.

¹³ Подаю за вступом М. Стахова до спогадів І. Макуха «На народній службі», Детройт, 1958 р., стор. 6—7.

¹⁴ «Казка мого життя», Нью-Йорк, 1967 р., стор. 80—81.

сатирі «Ботокуди», написаній 1880 р. «Слідуючий розділ поеми описує найважливіше діло ботокудів, — писав І. Франко в пізнішій публікації цієї поеми (вона не була свого часу надрукована), — славну битву за азбуку». А далі йшли віршовані строфи, що з них можна навести ось хоч би ці:

«Ні давніше, ні пізніш ви
Не робили стільки гуку,
Як тоді, коли велася
Славна битва за азбуку.

Неприятні елементи,
Люд підступний і завзятий,
Ваші найлюбіші букви
«Ъ», «Ы» вам хтіли взяти.

«В «йотах», «ятях», — ви сказали, —
Тут вся наша вартість людська,
Вся будучність, сила, слава,
Вся надія ботокудська!»

І ви сміло піднялися,
Щоб за них до бою стати,
І що сили закричали:
«Згинем за «йори» та «яті»!¹⁵

Коли наказом австро-угорського міністерства освіти з 25 листопада 1892 р. у Галичині й Буковині запроваджено фонетичний правопис («желехівку»), І. Франко привітав це в солідній статті «Етимологія і фонетика в южноруській літературі», що була надрукована в часописі «Народ», ч. ч. 13—15 за 1894 р. У тій статті, зокрема, він висловив таку думку: «Що ж до нашої новішої народної літератури, то ми можемо сміливо сказати, що вона виросла на принципі фонетичної писовні, що вона оскільки була народною, остільки була й фонетичною, що кожна реакція проти фонетики до традиційного етимологічного хаосу була разом і реакцією проти живої народної мови і проти живого змісту».¹⁶

НА МЕЖІ ДВОХ СТОЛІТЬ

Календарно-хронологічні межі, звичайно, не мають ніякої ваги в живому історичному процесі, і ми користуємося ними тільки для орієнтації в часі, а не для розмежування окремих реально-історичних періодів. Тим то й тут, дарма що розгляд попереднього матеріялу ішов у мене під знаком другої половини ХІХ ст., я мушу, з огляду на певні явища українського життя на межі двох століть — ХІХ—ХХ, з одного

¹⁵ «Твори», т. XV, Нью-Йорк, 1960 р., стор. 135—136. Між іншим, у цьому виданні правописні та мовні поправки значною мірою попусвали розмір Франкового вірша, тим то я в останньому чотиривірші, в рядку другому змінив «стать» на «стати», а в рядку четвертому — «ять» на «яті».

¹⁶ Подаю за «Хрестоматією матеріялів з історії української літературної мови», частина II, упорядкував П. Тимошенко, Київ, 1961 р., стор. 26.

боку, відірвати від тієї другої половини 90-і роки, а з другого — при- точити до цього десятиріччя перше п'ятиріччя ХХ віку.

Це п'ятнадцятиріччя відрізняється від попередніх десятиліть чима- лими змінами прогресивного порядку, що сталися в українському русі взагалі, а для центральних та східних українських земель з нього був наче переддень революції 1905 року. «Після темної глухої реакції 80-их років, — пише про 90-і роки в своїй «Історії українського письменства» С. Єфремов як свідок і учасник українського політичного й культур- ного життя того часу, — нове десятиліття принесло деяку пільгу, — не в зверхніх обставинах, бо вони не одмінились, а в настроях самого громадянства».¹ І про початок ХХ ст. він пише: «Вже перші роки ХХ віку ознаменувалися загальним розворушенням навіть на російській Україні, збільшенням українських виданнів і припливом нового інте- ресу до українства та українського письменства».²

Ці «настрої», конкретніше кажучи, виявилися в більшій *політи- зації* українського руху, в *наближенні до ідеї самостійности України*, у зміцненні *ідеї всеукраїнства та в побутовій*, сказати б, *радикалізації* українства як такого.

Політизація українства виявилася найвиразніше в утворенні по всій Україні різних політичних гуртків, громад, партій. Так, у Галичині й Буковині на самому початку 90-их років (1890 р.) була утворена Русько-українська радикальна партія на чолі з І. Франком та М. Пав- ликом, а 1899 року Національно-демократична партія, що до неї ввійш- ли найдіяльніші народовці й радикали, такі, як Романчук, В. Охрімович, І. Франко, М. Грушевський і ін. Цими ж таки роками (1899 р.) постала в Галичині й Українська соціал-демократична партія. На централь- ніх і східних українських землях тоді потворились були такі органі- зації, як братерство «тарасівців»,³ до якого, між іншим, належав і М. Коцюбинський, як соціал-демократичний гурток (до нього належала Леся Українка), активізувалися групи заснованої ще раніше — 1885 року, Української партії соціалістів-революціонерів, а безпартійні укра- їнські «громади», що були в двадцятьох містах — від Ананієва й Ка- теринодару (Краснодару), від Севастополя й до Москви з Петербур- гом, року 1899 з ініціативи В. Антоновича й О. Кониського об'єдналися в одну Загальну українську організацію. Цього ж року радикальніші діячі на чолі з Д. Антоновичем утворили Революційну українську партію. Загальні політичні настрої українського громадянства штов- хали вперед навіть пасивніших у цьому розумінні діячів і призвели до того, що навіть «безпартійна» Загальна українська організація року 1904 перетворилася на Українську демократичну партію.

До ідеї самостійности України з більших партій найбільше набли- зилися — в Галичині Радикальна партія, яка на своєму з'їзді 1895 року заявила, що «здійснення всіх соціалістичних ідеалів можливе лише при

¹ «Історія українського письменства», т. II, стор. 236.

² Та сама праця, т. II, стор. 282.

³ Ідейні настави цієї організації висловив учасник її І. Липа, надрукувавши 1893 року у львівській «Правді» статтю «Profession de foi молодих українців».

політичній самостійності українського народу,⁴ а на Наддніпрянщині — Революційна українська партія, що видала року 1901 брошуру «Самостійна Україна» (написав М. Міхновський), від якої, либонь, і починається самостійницький рух як такий. Попри історично-правне обґрунтування (на підставі аналізу Переяславського договору) ідеї самостійності України в цій брошурі проголошено ще й ідею всеукраїнства, згідно з гаслом: «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ». Практично ця остання ідея виявилася в посилених зносинах східних українців із західними, в утворенні на терені Західньої України спільних всеукраїнських органів («Зоря»), у таких всеукраїнських «демонстраціях», як відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві, на яке приїхала з Галичини ціла група українських діячів. Велику роль відіграв у цьому особисто М. Грушевський, що, ставши року 1894 професором Львівського університету, не забував заразом і про центрально-східню частину України. За свідченням С. Єфремова, «ідея всеукраїнського єднання» була «найлюбіша Грушевському ідея».⁵ І на цю тему Грушевський писав дуже часто в своїх публіцистичних статтях.

Ось як, наприклад, він писав про це трохи пізніше в ст. «Галичина і Україна». «В інтересах всеукраїнського національного розвитку в теперішній стадії лежить, власне, концентрація всіх національних сил, а для того всіх частей української території. Треба розвивати в них почуття єдності, солідарності, близькості, а не роздмухувати різниці, які їх ділять і які при таких роздмухуванні можуть привести до повного відокремлення, культурного й національного, різних частей української землі».⁶

Ідея всеукраїнства відбилась також у тому, що й галичани стали потроху вживати назви «український», «українець».

Побутову радикалізацію українства засвідчили на Наддніпрянщині найбільше «тарасівці». Ця настанова була скерована головно проти старих українофілів, що, попри своє ідейне українство, «нікодимствували», користувались у своїх писаннях російською мовою (здаймо докір М. Драгоманова!), не дбали про побутову українізацію своїх родин, не розмовляли в товаристві по-українському тощо. На противагу цьому «тарасівці» проголошували таке: «Будьмо скрізь і всюди українцями. Розмовляти мусимо тільки по-українському, виховувати дітей тільки в українському національному дусі в противагу українофілам, що в них у родині розмовляли по-російському. Заперечувати скрізь і у всьому українофілів».⁷ Цю ідею взяв за основу свого оповідання «Хо» М. Коцюбинський, а його тему підказав керівник «тарасівців» В. Боровик, як про це він написав року 1894 в листі до І. Липи:

⁴ Подаю за працею Григорієва «Доба М. Драгоманова» (Зб. «Вибрані твори М. Драгоманова», стор. 48, Прага, 1927 р.).

⁵ «Історія українського письменства», т. II, стор. 241.

⁶ Там же.

⁷ За працею С. Козуба «Коцюбинський у братстві „тарасівців“», «Твори М. Коцюбинського», т. VII, ДВУ, Харків, 1930 р.

«У числі 19 «Зорі» буде надруковано нову казочку Коцюбинського — «Хо», присвячену мені, позаяк тему і плян подав я. Там випроваджено тип «хвила» і трохи зачеплено нас». У цій цитаті звертає на себе увагу зневажливе трактування українофілів (тип «хвила»⁸). Додержуючись цих настав, Коцюбинський писав у листі до дружини 1898 р.: «Що там синочок наш, які слова вивчив? Не вчіть його тільки по-московському, бо дитина звикне, то трудно буде відвикнути. Стеж і за Мариною, щоб не вчила бозна яких слів. Хай говорять чисто, краще, ніж їхні батьки».

Т. зв. «нова ера» (угода з поляками в Галичині), що її здійснили В. Антонович та О. Кониський, дала українську катедру при Львівському університеті.

Ці всі настрої та організаційні заходи 90-их років та початку 900-их років дали певний ефект передусім у видавничій справі. На Західній Україні, oprіч згадуваної вже «Зорі», впродовж цих років виходили різні газети, а також такі журнали, як Франкове «Жите і слово», цей попередник «Літературно-наукового вісника», а з року 1898 почав виходити і сам «Вісник», що став потім під проводом М. Грушевського й Франка на довгі роки немов би конденсатором творчости українських науковців та письменників. Крім того, мали в цьому розумінні велике значення численні видання реформованого 1893 року Т-ва ім. Т. Шевченка. Як наукове товариство, воно стало видавати «Записки» (пізніше виходило шість книжок на рік), «Збірники» секцій — історично-філософичної, математично-природописно-лікарської, «Історичну бібліотеку», «Студії з поля суспільних наук і статистики», «Жерела до історії України-Руси», «Українсько-руський архів». «Етнографічні збірники» й ін.

На Наддніпрянщині Загальна українська організація утворила солідне видавництво «Вік», і це видавництво випустило на відзначення століття нового українського письменства під такою ж назвою два збірники української поезії й прози, що являли собою наче підсумки творчих досягів українського народу в слові. Розвинув чималу видавничу діяльність Б. Грінченко, що випустив різних книжок для народу в загальній кількості 50 назов з тиражем до 200 тисяч. Здійснювано це з великими труднощами, бо цензура по-давньому лютувала: з 230 поданих на дозвіл рукописів дозволено 80, не кажучи вже про те, що періодичних українських видань у цей час не дозволяли зовсім. Існувала тільки стара «Кіевская старина», що від початку 900-их років почала потроху містити белетристичні тексти й українською мовою.

Але, як уже казано, відсутність цих видань на Наддніпрянщині почасти компенсувалась наявністю загальноукраїнських органів у Галичині та Буковині, що частково проривались крізь цензурну рогачку й на Наддніпрянщину (ЛНВ від 1898 до 1903 року). Тим то ці роки дали чималий розвиток української публіцистики (напр., відомі «Листи» М. Драгоманова й Б. Грінченка), наукових праць українською мовою (серед них «Тарас Шевченко-Грушівський» О. Кониського, перші томи

⁸ «Коцюбинський», збірник статтів, ДВУ, 1931 р.

епохальної «Історії України-Руси» М. Грушевського й інші твори українських письменників).

Це пожвавлення українського політичного й культурного життя автоматично й висувало на денний порядок різні проблеми українського культурного мововжитку, зокрема проблему єдиної для всіх українських земель літературної мови.

НЕБЕЗПЕКА РОЗДВОЄННЯ І МОВНА ДИСКУСІЯ 90-ИХ РОКІВ

Наївна віра перших свідомих діячів українського відродження в можливість створення всеукраїнської літературної мови шляхом злиття всіх її говорів нахопилася на закон творення літературної мови, згідно з яким в основу її може лягти тільки один якийсь діалект, а інші звичайно відпадають. І на українському ґрунті цей закон гостро виявився, та ще й тоді, коли українські діячі особливо щиро бажали злиття говорів і коли, бачилося, й потреба на це була найбільша, — тоді, коли люди з різних частин України примушені були працювати на одному ґрунті — галицькому (після заборон у Росії 1863 й 1876 років). Показово, що «жертвою» цього закону впад навіть один з перших східноукраїнських ініціаторів «злиття» — М. Костомаров, що ще в першій половині XIX століття спробував був запровадити західноукраїнські елементи в українській літературній мові. Року 1863 він написав в одному з своїх листів до О. Кониського: «А що про Червону Русь пишете, так вона не єдиним правописом одрізнялася од нас, але й мовою, нехай вона до нас прихилиється, а не ми до неї. Самі розумні русини так говорять».¹ А року 1865 у розмові з тим же О. Кониським казав: «Самооборона (від поляків) вимагає, щоб русини створили у себе літературу на народній мові, *взявши за основу і мову*, і літературу, яка вже є на Україні». Те саме сталося з другим окличником і практиком ідеї всеукраїнства — П. Кулішем. Нав'язавши й підтримуючи з Галичиною якнайінтенсивніші зв'язки, він разом із тим гостро виступав проти галицької мови. «Коли ж ви (галичани) стоїте за свої особини, то тим самим виявляєте узкість своєї тенденції. Ми хочемо, щоб нас читала не одна Україна, а також і Галичина, чого й доказуємо не одним Шевченком, а ви бажаєте писати для своєї Галичини. Наш народ яко нива неписьменного слова — від Есмані по Карпати, а ваш тільки від границі по Карпати. Читати нас у Галичині будуть і мусять, хоч би ми не прийняли нічого і нічого з вашого смаку; а вас тільки тоді читатимуть на Україні, коли ви приймете смак український, піднявши вище головаччини, дідиччини і всієї нової галичанщини. Ваша словесність буде насліддям самої бібліографії поти, поки Галичина не зіллється духом своїм з Україною в одно тіло».² «Розумними русинами» на той час (до 1876 року) були Є. Сакун та І. Верхратський. Перший

¹ «Україна», ч. 3, за 1925 р., стор. 74.

² В. Дорошенко. «Галичина й Велика Україна». Календар-альманах «Дніпро» на 1924 р., Львів, стор. 11.

писав у своїй статті «Замітки о рускім язичі»: «З'їздивши сливе всю Україну й прислухавшись до говорів її, дійшов-ем до гадки, що нам потрібно задля розвою нашої літератури писати українською мовою, а не якимнебудь з українських говорів. Від цього я взяв за фонд подніпрянський говір, яко головний, і приносив до його найвідрубніші від других мовні варіанти».³ Другий висловився на цю тему в двох своїх статтях з однаковим заголовком «В справі народного язика», що були надруковані в «Правді», ч. 14 за 1873 р. і в ч. 5 за 1874 р. Він теж не заперечував орієнтації української літературної мови на «подніпрянський говір» і відкидав такі слова, як «файний» на користь «хороший», такий вислів, як «купа більший» на користь «далеко більший».⁴ Пізніше проти «галичанення» української літературної мови гостро виступив Нечуй-Левицький, далі можна згадати ще В. Самійленка, що в листі до Б. Грінченка з 7 серпня 1892 року висловився проти галицької мови. І цих виступів з боку східних українців ставало дедалі більше, вони робилися дедалі гостріші. Інакше сказати, східня Україна не приймала тієї літературної мови, що її творено в Галичині, бо це, як виявилось, була не сподівана всеукраїнська мова, а вузько місцева, створена на основі тільки галицьких говорів. Але попри наявність окремих «розумних русинів», більшість галичан стали свою мову боронити, бож практично їм не так легко було засвоїти «подніпрянський говір». *Так виникла небезпека роздвоєння українського літературно-мовного процесу.* Ця проблема була винесена на сторінки тодішньої преси, і так виникла наприкінці ХІХ ст. мовна дискусія між східними і західними українцями. Розпочав цю дискусію Б. Грінченко статтею в «Правді», ІХ, за 1891 р. під заголовком «Галицькі вірші». У дискусії з східнього боку взяли участь ще А. Кримський (А. Хванько — «Наша язикова скрута та спосіб зарадити лихові», «Зоря», 1891 р., ч. 24, стор. 275), М. Кононенко (М. Школиченко, «Чайченко і Франко», «Зоря», ч. 20 за 1891 р.), а з західнього — І. Франко («Говоримо на вовка, скажімо і за вовка», «Зоря», ч. 18 за 1891 р., стор. 357), І. Кокорудз («Причинок до спору язикового», «Зоря», ч. 24 за 1891 р.), Лосун («В справі язиковій і декотрі замітки про книжки для українського люду», «Зоря», ч. 7—9 за 1892 р.). Сам Грінченко забирав голос у цій справі аж тричі.

Східні автори (головним чином, Грінченко) висунули такі негативні з позицій всеукраїнських моменти в галицькому мовотворенні: 1) Галичина не може претендувати на творення української літературної мови, бо з неї тільки невеличка частина України (Грінченко: «Що таке Галичина? Частина великої України-Руси, — така сама частина, як Буковина, Київщина, Полтавщина, Херсонщина». «Язика галицько-руського не може бути, як не може бути язика херсонсько-українського»); 2) витворена в Галичині книжна мова — це макаронічне «язичіє», незрозуміле величезній більшості українського народу (Грінченко: «Дуже помилялися ті земляки, які думали досі, що

³ Подаю за працею Ю. Шереха «Галичина в формуванні української літературної мови». Мюнхен, 1949 р., стор. 5.

⁴ Також.

в Галичині тільки одно «язичіє» — москвофільське: навпаки, є й друге — рутенське»); 3) ця мова відбігла від мови перших творців української літературної мови — Котляревського, Квітки, Шевченка, Марка Вовчка.

Висновок із цієї констатації східні автори (Грінченко й Кримський, бо М. Школиченко виразно не ставав ні на той, ні на той бік) робили такий, що творення української літературної мови треба зорієнтувати на мову Східної України, що, кінець-кінцем, і започаткувала була це творення, давши зразки мови в творах головних українських письменників. «Галичани можуть сказати на се, — писав Б. Грінченко, — що саме так і ми, українці з Росії, повинні дбати про єдність. Не сперечаємось і думаємо, що й ми мусимо, може, дечим поступитися нашим галицьким братам. Алеж ми маємо право сподіватися насамперед сього від галичан, бо не в галичан, а в нас були Квітка, Гулак-Артемовський, Марко Вовчок, Стороженко й інші».

«Якщо досі галичани прийняли багато слів українських, — писав А. Кримський, — а декотрі намагаються писати прямо по-українськи, то це сталося напевно не через докази пуристів... З України досі йшло світло в Галичину, твори українські стояли вище од галицьких та й мали вплив».

Галицькі автори супроти цього висували 1) «стару» тезу про те, що всі українські говори мають право на використання їх в літературній мові (І. Франко: «Народ з його мовою, звичаями й творчістю, не сходячи з спільної української основи, все таки проявляє багато відтінків, котрих годі не бачити, на котрі тяжко гніватися. Ані знівечити, ані замазати тих відтінків не можна, та чи й треба? Адже се не жадне крадене добро, а здобутки дійової праці, котрі чомусь же народились і повинні вийти на користь цілості»); 2) що тільки Галичина має всі суспільні умови для творення літературної мови (І. Кокорудз: «На Україні по нещаснім указі 1876 р. обмежено розвій язика на белетристику, очевидно, поле завузьке для розвою язика так великого народу... В... широкім ужитю, як є широкі течії життя людського, найшовся язик руський в Галичині. Ним ту вітає ся цісаря, виголошує ся мови політичні в соймі, ним викладає ся всі предмети в гімназіях, він розлягає ся з катедр університетських, ним пишу ся листи і розправи філософічні, педагогічні, історичні, математичні, фізичні, правничі і т. ін. Оскільки, отже, широкий круг ужиття, остільки ширший його розвій». «Підчас коли на Україні рідко язик українсько-руський є розговорним між тамошньою інтелігенцією, то в Галичині говорять ним як в простій хаті, так і в найелегантнішій сальоні»⁵).

Але становище «східніх» авторів було сильніше, ніж становище «західніх». Кажучи це, я маю на увазі *живий історичний процес*, а не методологічні позиції тих і тих, що нераз були хибні. Так, Грінченко, безумовно, помилявся, коли рівняв Галичину до Буковини, Київщини, Херсонщини, Полтавщини. Ні одна з цих частин України не мала своїх

⁵ Цитати подаю за працею Ю. Шереха «Мовна дискусія 1891—1893 р. і участь у ній І. Франка». «Рідне Слово», ч. 6, Мюнхен-Карльсфельд, 1946 р.

окремих культурно-історичних традицій і потенціально-творчих тенденцій у творенні української культури, а Галичина це мала і через те могла претендувати на керівну роллю в творенні української літературної мови. Так само помилявся й А. Кримський, коли угрунтовував свої погляди тільки на тому, що «з України досі йшло світло в Галичину, твори українські стояли вище од галицьких та й мали вплив». У мовних процесах діють окремі соціальні закони, що не мають вирішного зв'язку з характером і значністю літературних творів. Хіба «галицький» Франко не дав найсильніших після Шевченкових творів у нашому письменстві? Хіба Стефаник не великий майстер? А тим часом ні Франкова мова, ні тим більше Стефаникова не ввійшли до норм нашої літературної мови. Хибне в поглядах «західніх» авторів було те, що вони (Кокорудз) покликались на австрійсько-галицькі легальні можливості як основу в творенні літературної мови та на потребу синтезувати всі говори й наріччя. Ні те, ні те в живому мовотворчому процесі не могло бути вирішально-дієвим.

Але, взагалі кажучи, Грінченкова позиція була правильна.

І глибоко помиляється Ю. Шерех, добавуючи у виступі Б. Грінченка «дух нетерпимости й льокальної обмежености», думаючи, що Грінченко «проголошував монополію одного «хутора».⁶ Ситуація бо була така: або «галицька», або «східня» мова, а злити їх не можна! При такій дилемі вибір міг бути тільки на користь другої. Та й сам Грінченко не був якимсь ненависником галичан і дуже добре розумів своє всеукраїнство, стверджуване з «східньої позиції». «Ми проміж себе, в своєму гурті, — писав він, — можемо про далеко важливіші речі сперечатися, але це ні трохи не пошкодить іти нам до однієї мети вкупі, і такі люди, як д. І. Франко, все ж сидітимуть на покутті в українській хаті . . . І коли б трапилося так, що нас, українців-русинів з Росії, яких . . . випадком змушено не писати так, як ми пишемо, то ми й хвилини не вагаючись — почали б писати такою мовою, якою тепер пишуть автори тих галицьких віршів, знаючи добре, що хоча вона й не зовсім відповідає нашим смакам та звичкам, але все ж вона нам — своє, рідне». А в листі до В. С. Олександрова, обговорюючи з ним справу творення української мови, він писав: «Опріч того, як на мою думку, то ми забуваємо ще одно, а саме те, що за кордоном існує 3 мільйони наших земляків, котрі не зробились ні ляхами, ні німцями, а живуть українським життям і склали вже літературну мову. Нехай ця мова і шкандибає, алеж вона існує, і її треба мати на увазі, та ще найбільш, як у них поміж поганим єсть і багато гарного і гарного більш, ніж поганого».⁷ Отже, де ж тут «дух нетерпимости й льокальної обмежености»?

Навпаки, галицькі автори, при всій їхній кон'юнктурній перевазі, навіть в основному помилялись, і навіть сприятлива кон'юнктура не рятувала їхнього «язичія». Становище тих і тих вдало охарактеризував тоді ж таки (1892 р.) в своєму листі до Б. Грінченка В. Самійленко: «Спасибі Вам за Вашу працю. Ви даєте її так багато і в такому доброму

⁶ Згадана Шерехова праця, стор. 75.

⁷ За згаданою працею Ю. Шереха, стор. 78.

напрямі. Ваша замітка про галицьку мову, як видно, возом зачепила галичан, що їй досі гризуть Вас та хотять проковтнути. На превеликий жаль, бачу, що Вам трудно з ними порозумітися. Вони дивляться на річ трохи з іншого погляду, а нашого погляду не хотять зрозуміти. З їх погляду виходить, так, що якби воля нашого слова була тільки у лемків, то діалект лемків повинен би стати літературною мовою, не вважаючи на те, що 20 мільйонів говорять далеко інакше. Їм байдуже про те, що три чверті говорять одностайною й досить відмінною від них мовою; їх діалект здається їм кращим: то єсть справжня літературна мова, бо

Нев і цісаря вітась,
І казань кажесь на амбоні,
Бо нев кобіті освідчаєсь
У щиро руському сальоні».⁸

Отже, з погляду всеукраїнського сприятлива галицька кон'юнктура надавалась хіба до отакого висміювання й пародіювання мови.

Значення дискусії 90-их років у тому, що вона, поперше, *сигналізувала про небезпеку* — про загрозу роздвоєння українського культурного процесу, подруге, — *намітила вихід із ситуації*, вказавши на *потребу орієнтації на одно наріччя української народної мови* — «східне» чи «наддніпрянське» (точніше тоді це не було визначене) і тим самим — це потрете — допомогла багатьом практичним діячам у царині українського мовотворення (напр., І. Франкові) скорегували свою «лінію поведінки».

МОВНА ДІЯЛЬНІСТЬ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

Загальна характеристика його діяльності

Свої мовні погляди Б. Грінченко висловив у численних статтях на мовні теми, від дискусії 90-их років починаючи та такими працями, як «Тяжким шляхом» (1906 р.), «Народні вчителі і вкраїнська школа» (1906 р.), «Якої нам треба школи?» (1907 р.) та книжка «Перед широким світом» (1907 р.), кінчаючи. І цих поглядів, зокрема щодо «південносхідної» діалектної основи української літературної мови додержувався впродовж усього свого життя, всупереч думці Ю. Шереха, що нібито він після 1905 року «еволюціонував» до визнання «діалектної мноґоосновности» української літературної мови (див. про це в мому підрозділі «Мовна дискусія пореволюційних років»).

Бувши взагалі для своєї доби, мовляв С. Єфремов, «вартовим, що цілі десятиліття не сходив з свого важкого й відповідального місця»,¹ він і в царині мовної діяльності був одним з найбільших діячів того часу (до смерті в 1910 р.). Як дуже плодovitий автор, він і практично

⁸ «Український Засів», ч. 3, 1943 р. В. В. Александрів, «Спогади про В. С. Александрова».

¹ «Історія українського письменства», II, стор. 200.

творив мову різних жанрів: у багатьох малих оповіданнях, у великих повістях («Соняшний промінь» «На розпутті», «Під тихими вербами», «Серед темної ночі»), у декількох драматичних творах («Ясні зорі», «Серед бурі», «Арсен Яворенко», «Степовий гість» і ін.), у перекладах з чужих мов, у поезіях, у «незчисленній силі» (С. Єфремов) критичних, публіцистичних, популярно-наукових та наукових статей і праць.

Уже з самого переліку цих жанрів видно, що Грінченко дбав про всебічний розвиток української літературної мови. І хоч був він не першорядної величини письменник, та з мовного боку всі його твори, як це побачимо далі, ніколи не були фальшиві, його «добру мову» му-сили визнавати навіть такі ідейні супротивники, як М. Драгоманов. Це останнє — уміння уникати фальшу в мовистилі — дуже важливе для мовного діяча. А в Грінченка пояснити це можна передусім тим, що він виніс свою мову безпосередньо з народної гущі, перебувши впродовж багатьох років у якнайближчому контакті з «стихійним» українським мовним середовищем (учителював на селі від 1881 до 1893 р.). Велику вагу для його мовної діяльності мало також те, що це було південносхідне діалектичне середовище (Катеринославщина), цебто те, що на ньому як на основі творено тоді й пізніше остаточно створено українську літературну мову. А до всього цього треба додати ще його невсипущу працьовитість на полі вивчення української мови взагалі, отже й мови попередніх для його доби письменників — не тільки народної. Найвищим же пунктом його «проникання» в самісіньке, сказати б, осердя української мови була його дворічна робота (від 1902 р. до 1904 р.) над епохальною працею — «Словарем української мови» (Київ, 1907—1909 р.), що його нагородила Російська академія наук коштомарівською премією (див. про цей словник далі).

Не відкидаючи попереднього культурного надбання і ставлячись критично до «галицької мови», Грінченко використовував значною мірою й її, як це ми знаємо з багатьох його висловлювань на цю тему. «Нехай ця мова й шкандибає, але вона існує, і її треба мати на увазі», писав він у згадуваному листі до В. С. Олександрова.

Але про Грінченка мало тільки сказати, що з нього був добрий *знавець* та *творець* української літературної мови, — він був ще й її *пропагатором серед національного несвідомого ще тоді українського народу*. Це він робив уперто й наполегливо впродовж усього свого життя, від 17 років почавши, як це відомо з його життєпису. Чи то було селянське середовище, в яке він ще в другій половині ХІХ ст. поніс був усе тодішнє культурномовне надбання (див. його чудову книгу «Перед широким світом»), чи середовище зросійщеної української інтелігенції, що її він гостро картав за занедбування рідної мови (напр., у ст. «Тяжким шляхом»), чи проблема української школи, що в боротьбі за неї він вів перед, чи, наостанку, справа творення газетно-публіцистичної мови для перших українських газет на Наддніпрянщині й Кубані, де він був, як свідчить у своїх спогадах Д. Дорошенко, «мовним диктатором», — усюди він зробив дуже й дуже багато.

Характеристика Грінченкової мови

Але що можна сказати про конкретні явища його мови? Щоб скласти попереднє загальне уявлення про її складники, варто проглянути мову ранньої пам'ятки з Грінченкової діяльності — його «Української граматки», написаної ще 1880 року, як це відзначив сам Грінченко в її виданні 1907 р. Це та рукописна граматка (буквар), що з неї він навчав селянських дітей ще тоді, як українські підручники в Росії були абсолютно заборонені. У мові цієї граматки, як у малій краплині води, відбився тодішній стан української літературної мови, започаткованої на «наддніпрянській» діалектній основі і підданої саме тоді посиленому галицькому впливові, в «культурній частині» передусім. Є в ній і «східні» льокалізми («учити по їй»), що пізніше не ввійшли до літературних норм, є й безперечні галицизми, як «граматка до науки», «учень», «гречна» (дівчина), «злучені» (докупи згуки), «не вільно» (не можна). Відбилася в мові цієї граматки й загальна неунормованість тодішньої літературної мови. Так, Грінченко вживає слова «азбука», дарма що ще в 60-их роках Гатцук запровадив був слово «абетка», і це слово сам Грінченко пізніше відзначив у своєму словнику. Чужомовні слова з «ф» він подає в двох формах — «фарба» і «хварба», «фабрика» («ф» вимагали галичани) і «хвабрика», «фурман» і «хурман». І хоч ця «краплина» розрослася пізніше в велику будівлю його мовного надбання, але співвідношення складників залишилося те саме, недарма він не змінив цієї мови, видаючи граматку наприкінці свого життя. Скрізь бо, у всіх його писаннях, навіть найпізніших, є його «південносхідні» льокалізми: займенникові форми типу «в їй», дієслівні форми «виходе», «засвітю», приросток і прийменник «од» («одіславши», «од учителів»), форма родового «питаннів», але й «від» («відпливаючи», «відразу»), є паляталізоване «р» («словарь», «сухарь»). Пізніше, під час його проживання на Чернігівщині, до південносхідніх льокалізмів приєдналися ще й деякі північні діалектні явища, напр., частка «дак» («дак ви лікар»). Є в нього й напівкнижні, напівфолкльорні форми — повні прикметники й займенники («співочії пташки», «нечистая вода», «цікавіща за тую», «за віщо ж ся кара?»).

Але наявність у його мові східніх льокалізмів не свідчить про те, що він їх дуже обстоював, ні, він розумів, що вживає їх лише тому, що вони йому ближчі за інші вузько-діалектні явища його мови.

«І як з усіх діалектів витворюється літературна мова, — писав він у праці «Тяжким шляхом», полемізуючи з одним читачем «Громадської думки», — то звичайно письменник бере форми з того діалекту, до якого найбільше звик, який йому найбільше подобається. Через те в молодих літературних мовах раз-у-раз стріваються паралельні форми того самого значення. З часом одна з їх бере перевагу, друга зникає, а іноді обидві лишаються і любісінько живуть собі разом».² Але зате в нього послідовно додержані всеукраїнські граматичні явища, і це великий плюс його мови. Так, він послідовно вживає кличної форми («то радий я, душі моєї світе, що догодив» — «Ясні зорі»), навіть у чужо-

² «Тяжким шляхом», Київ, 1907 р., стор. 42.

мовних іменниках («Як вам не сором, Плеце?» — «Огні Іванової ночі» Зудермана), не порушує ніколи конструкції з прийменником у ступенях порівняння («це ще цікавіша за ту»), допильновує закону милозвучності, але не механічно, а залежно від умов ритмомелодики («нас ізвеселив», але «о квіточко найкраща у садку»). Синтаксичні конструкції в нього не тільки правильні з погляду навіть пізніших норм, а ще й, так би мовити, багаті. Такі звороти, як от «А ти здобувсь там прізвизца якого?» трапляються в нього раз-у-раз і являють собою один із складників краси й цінності його мови. Те саме можна сказати про фразеологізми: їх у нього багато, і їх він уживає завжди доречно («воду варити» — сваритись). Дуже широко використовує він народну лексику («увесь денечки нема просвітку за роботою», «юшка» — суп, «нелюб»), пристосовуючи її до літературних потреб. Як плюс треба також відзначити те, що в нього зовсім немає невірних русицизмів, не так, як у інших наддніпрянських письменників того часу.

Але проблема збагачення української літературної мови етранжизмами (барбаризмами) взагалі (як і неологізмами) була йому цілком ясна. Року 1903 він писав у ст. «Неосторожность въ важномъ дѣлѣ», що «безъ нихъ нѣтъ возможности обойтись совершенно», хоч і не слід уживати без потреби.³ Пізніше, року 1907, в ст. «Якої нам треба школи?» він писав так: «У кожній науці є багато термінів (назвищ) для всяких наукових речей і справ . . . А в вас наука тільки починається, то всі терміни треба або позичити, або поскладати нові».

Маючи в своєму розпорядженні такий мовний матеріал, Грінченко цілком свідомо, з відповідною стилевою доцільністю використовував його в своїх писаннях. Так, дбаючи про розвиток української публіцистичної мови, він розрізняв популярний жанр, призначуваний для народу, і жанр для освічених кіл суспільства. Його популярні тексти прикметні передусім обережним уживанням етранжизмів, а як він їх і вживав, то звичайно додавав український переклад чи пояснення. Наприклад, у наведеній вище цитаті з популярної статті «Якої нам треба школи?» він пояснив слово «термін» словом «назвище». Цього він не робив у писаннях для інтелігенції, чи то були політично-публіцистичні тексти (як от «Плятформа української радикальної партії» 1905 р., що її він написав як ініціатор заснування й голова цієї партії), чи наукові («Огляд української лексикографії», «Ідея федералізму в декабристів» і ін.).

Річ зрозуміла, що в белетристичних своїх творах (а вони в нього були жанрово різноманітні) він повинен був давати значно складніші мовостилеві ходи.

В оповіданнях та повістях із селянського життя Грінченко використав реальні мовостилі селянської мови, з усіма можливими її відтінками — поважним (мова старого Сиваша в пов. «Під тихими вербами»: «Та я з дорогою душею, — аби сини»), гумористичним (в оповіданні «Сам собі пан»), «жіночим», відомим з часів Квітки та Марка Вовчка, дитячим, з використанням «дитячої мови». Майстерно володів він та-

³ «Кіевская Старина», ч. 3, 1903 р., стор. 408.

кож «старим» українським жанром оповіді («Нелюб»). Але в нього навіть у гумористичних текстах немає й натяку на «мовну котлярєвщину», що зраджувала, як відомо, зневажливе ставлення «панів» до «мужицької мови». Ось як він, наприклад, дає в опов. «Сам собі пан» мову селянки з гумористичною метою (Данило переказує мову своєї жінки): «Ой лишенько! Пропав же ти, пропав же ти навіки! Та тебе ж закатують, та тебе ж на Сибір або на Соколинний острів запроторють. А там же гаду-гаду, що й ступнути хрищеній душі ніде! (І звідки вона те знає — про той гад?)». У цьому ж оповіданні він використовує для мовного гумору російську, «панську» мову в устах українського селянина (це т. зв. гіперурбанізм): «То, чуеш, табак не той, а в теб'я тютюнище такої, што весь вагон засмердев». Коли він виводить письменного селянина, то навіть у діялозі вживає українських неологізмів на ознаку того, що українська літературна мова потроху ширилася вже й серед селянства. Данило каже: «Я їхав залізницею», «Оце добре, що в вас такий напрямок». Це він робив у згоді з своїм поглядом, що, мовляв, «досягти поєднання з масами інтелігенція може, не знижуючись до того рівня, на якому вони стоять, а навпаки — піднімаючи їх угору до тих високостей, на які вже вибилася людська думка».⁴

Але вже зовсім інакший мовостиль маємо в його творах з міського та інтелігентського життя («Соняшний промінь», «На розпутті»). У цій мові він уже рясно вживає і чужомовних слів, і неологізмів, створених на галицькому ґрунті. Ось авторова мова на початку повісті «Соняшний промінь» (1890 р.): «Він їхав до Городинських, багатих панів, що мали тисячів (?) із п'ять десятин землі, жили здебільшого на селі і тільки взимку, місяців на три, приїздили до губерніяльного міста» . . . Або ще: «Більше зацікавлювала Марка Катерина. Врода її дуже дивувала його». Взагалі в цій повісті він ужив ось цих «галицьких» слів та неологізмів: «місто», «губерніяльне» (не «губернське»), «зацікавлювала», «дві години», «повітря», «життепис» тощо. Ось його опис міста: «Тихо вийшов Марко з штахеток, замкнув їх і пішов додому. Був уже вечір, і велике рухливе місто починало де-не-де перерізуватися блискучими низками ліхтарів. Гугіт та гомін чути було здалека. Марко не любив того гуготу та гомону, але він ішов тепер туди, відкіля його було чути».

У драматичних творах Грінченко добирав відповідні мовні засоби для «діялогічної» характеристики дієвих осіб. Крім того, він навіть у віршованих текстах п'єс уміє зберігати розмовність мовостилю. Ось, наприклад, у «Ясних зорях»: «Туди к чортам! Добувсь таки свого! Тепер же утікати, постарівшись, не здужаю ніяк». Ось приклад східнього високого стилю в мові паші: «Та радий я, душі моєї світе, що догодив. Я сам іду сюди, як у едем, щоб раювать з тобою, о квіточко найкраща у саду Алаховім».

Мову персонажів-росіян він перекладав українською мовою, залишаючи тільки окремі вислови для кольориту. Отже, він уже знав принцип «кольоритного дозування» чужомовних елементів. Тим то, пе-

⁴ «Перед широким світом», стор. 5.

рекладаючи російський твір Костомарова «Чернігівка» по-українському, він дав і розмови московських людей українською мовою. І тут він з'ясував цей принцип у примітці: «Нагадуємо читачам, що Чоглоков, його люди та всі інші московські люди розмовляли з українцями так само, як і поміж собою, тобто по-московському. Перекладаючи їх слова, часом zostавляли ми тільки деякі московські або церковнослов'янські вислови».⁵

А втім, треба сказати, що ефективність його мовних досягів у белетристичних творах взагалі значно знижувалась через невисоку мистецьку якість більшості його творів, прозових і віршованих. Але вже з повною силою його мовне багатство виявилось у перекладах з чужих мов: тут він виступає вже тільки як прекрасний знавець мови, добираючи за чужими образними й думальними схемами свій матеріал. Деяка парадоксальність цього твердження буде переконливіша, якщо згадати й інших наших діячів, що тільки в перекладах могли на повну силу виявити своє знання української мови, — С. Єфремов (переклади творів В. Короленка) й А. Ніковський (переклади з Гоголя), бо, наприклад, спроби С. Єфремова писати оригінальні оповідання нічого не дали (він навіть підписувався іноді під ними псевдонімом «П. Устяк», що означало «пустяк», — у зб. «Січ»). З високоякісних Грінченкових перекладів (або перекладів його жінки Марії Загірної за його редакцією) можна відзначити такі: «Чернігівка» М. Костомарова, «Візник Гершель» Гавптмана, «Геда Габлер» Г. Ібсена, «Огні Іванової ночі» Зудермана, «Монна Ванна» Метерлінка. Згаданий на початку цього переліку переклад «Чернігівки» стоїть, може, не найвище серед них, але й у ньому Грінченко зумів використати, наприклад, пісенну мову («Багато квіток є по садах у заможного козацтва, та нема в світі квітки над тую рожу-троянду») та знайти засоби для історичного кольориту («Чутка у нас права, що *турський* цар, довідавшись про Дорошенкову зраду, *нарік* гетьманом сина славної пам'яті Богдана Хмельницького Юрася, настановив його князем Малоросійської України»). У згаданих же драматичних творах він зумів діалогічно-фразеологічні багатства української мови використати так, як цього не зробив ніхто в нас до нього, ні після нього. Наприклад, в устах німецьких жінок («Візник Гершель») цілком нормально звучать яскраві українські фразеологізми: «Тільки прокинетесь, зараз і почнете воду варити», «Увесьденечки нема просвітку за роботою». Те саме можна сказати про гукання на ймення, із «перескоком» наголосу («Ганно! Ганно!»).

Взагалі кажучи, Грінченкові заслуги в історії нашої літературної мови величезні, його вплив на інших наших діячів безсумнівний, як от на молодшого С. Єфремова. Окремого розгляду заслуговує його «Словарь української мови».

⁵ «Чернігівка», вид. «Ратай», Київ—Ляйпціг, стор. 5.

Чимало було спроб і до Грінченка зібрати й записати у вигляді слівників лексичні скарби української мови, але ні один із тих слівників не дорівнювався якістю опрацювання й обсягом Грінченковому. То все були або принагідно зібрані матеріали (слівничок при першому виданні «Енеїди» Котляревського), або ж дилетанські спроби некомпетентних людей (слівники — Закревського 1861 р., Шейковського 1861 р., Пискунова 1873 р. й ін.). Навіть такі, здавалося б, солідні слівники, як «Малорусько-німецький» С. Желехівського 1882 р., що вперше запровадив фонетичний правопис у Галичині і був для свого часу «вельми цінним придбанням» (Грінченко), або слівник Уманця і Спілки (М. Комарова) 1893—98, не були на потрібній висоті наукових і практичних вимог. Тільки слівник М. Левченка 1874 р. критики відзначали як слівник, що давав «матеріал високої якості» (Грінченко).

Сам Грінченків слівник має довгу й складну історію. Цю історію започаткував ще в петербурзькій «Основі» 1861 р. П. Куліш, надрукувавши оповістку про збирання українського слівного матеріалу. Але Куліш від цього наміру відмовився. Пізніше його матеріал був перевезений на Україну і переданий групі київських учених для дальшого опрацювання.

Наприкінці 70-их років була утворена редакційна колегія для остаточного впорядкування слівника в складі П. Житецького, А. Лоначевського-Петруняки, В. Науменка й О. Русова. Ця робота була закінчена в кінці 80-их років. Проте це ще була тільки чорнова обробка матеріалу, і його передано для викінчення В. Науменкові. Але Науменко був зайнятий в редакції «Кіевск-ої Старин-и», тож слівник знов був переданий іншому редакторові — Є. Тимченкові. Тимченко закінчив цю працю в 90-их роках, і цей слівник почали були видавати як додаток до журналу «Кіевская Старина». Тільки ж потім виявилось, що його можна б подати на одержання премії М. Костомарова в Петербурзькій академії наук (М. Костомаров передав для цієї мети гроші, зібрані ще в 60-их роках на видання підручників для української школи). Але для цього слівник треба було наново опрацювати. І от для такого опрацювання його передано 14 лютого 1902 року Б. Грінченкові. Всього Грінченко одержав від редакції «Кіевск-ої Старин-и» 40 тисяч слів, і він їх наново опрацював «по всем буквам и во всех отношениях», як про це пізніше написав у своїй передмові. Крім того, він сам, за допомогою своєї дружини М. Загірної, зібрав ще новий матеріал із різних джерел, і внаслідок цього слівник розрісся до 68 тисяч слів. Цю величезну працю Грінченко виконав за два роки, поспішаючи, щоб не спізнитись подати слівник на конкурс.

Що ж він являє собою, цей слівник, в остаточній Грінченковій редакції із його додатками?

Типом своїм це *двомовний* українсько-російський слівник, у ньому українські слова пояснюються російськими однозначними словами. Тільки ж це обробки слів не вичерпує: до російських перекладів подано ще українські вислови чи речення, що визначають точніше

тямові відтінки слова (бож тільки так ми довідуємось про достеменне значення слова). З огляду на це його можна б уважати ще за *пояснювальний* чи *товмачний* *словник*. А що контекстовий матеріал має в собі багато фразеологізмів української мови (таких висловів, як от «піймав облизня»), то його можна б уважати ще й за фразеологічний (не тільки лексичний) *словник*. Скрізь, де тільки можна було, Грінченко дав указівки на джерела, звідки слово взяте, — твір письменника чи місцевість, де таке слово записане. Крім того, на кожному слові поставлено наголос, а це дуже важлива річ з огляду на рухомість українського наголошування та наявність діалектних розбіжностей у ньому.

З огляду на таке сумлінне і науково-витримане опрацювання матеріалу Грінченків *словник* став цінним і авторитетним джерелом для творення української літературної мови. Правда, не всі слова, що є в цьому *словнику*, увійшли до української літературної мови. Це *словник* не тільки книжної, а й народної мови, з усією різноманітністю її говорів, отже, не *нормативний*, себто не такий, що містив би в собі тільки слова літературної мови.

УКРАЇНСЬКІ ДОМАГАННЯ Й ПРАГНЕННЯ ПІСЛЯ РЕВОЛЮЦІЇ 1905 Р. В РОСІЇ

Боротьба за скасування обмежень українського друкованого слова

Організовані нелегально напередодні революції 1905 року українські національні сили (див. «На межі двох століть») наполегливо провадили й легальну боротьбу за скасування в Росії, як тоді казали, «обмежень українського друкованого слова». Либонь, не без впливу цих організованих українських сил ще року 1900 службовець Головної управи в справах друку К. А. Воєнський подав «по начальству» записку з пропозицією «змінити нарешті визначений у правилах 1876 року погляд на малоросійську літературу і поставити малоросійські твори щодо цензурного на них дозволу в однакові умови з творами загальноросійської літератури».¹ Наприкінці 1904 року українське громадянство м. Києва, зібравшись на ювілей І. Нечуя-Левицького, ухвалило резолюцію з вимогою скасувати заборону української мови. Цю резолюцію надіслано до Петербурга, і кабінет міністрів на своїх засіданнях 28 й 31 грудня того ж таки року розглянув її та визнав, що заборона, справді, «перешкоджає підвищенню теперішнього низького рівня селян малоросійських губерній». З огляду на це доручено міністрам освіти і внутрішніх справ запитати про думку щодо цієї справи київського, подільського та харківського губернаторів, а також Академію наук. Усі запитані

¹ О. Лотоцький. «Сторінки минулого», Варшава, 1933 р., стор. 246.

губернатори і Академія наук висловились про потребу скасувати заборону. Крім того, сама Академія наук доручила спеціальній комісії дослідити глибше цю справу. До складу комісії увійшли академіки: Ф. Корш (як голова), В. Зеленський, Лаппо-Данилевський, С. Ольденбург, А. Фамінцин, Ф. Фортунатов, О. Шахматов. Ця комісія кооптувала українських діячів: подружжя Русових, Ф. К. Вовка, П. Я. Стебницького, М. А. Славинського, О. Лотоцького. Ці українські члени комісії подали фактичний інформаційний матеріал, що його потім використала комісія. Це були такі «доповідні записки»: «Нарис розвитку чинного цензурного режиму щодо українського письменства» П. Стебницького, «Про потрібність малоруських книжок для піднесення розумового розвитку малоруського народу» С. Русової, «Українофільство» О. Русова, «Короткий огляд українського літературного руху в Росії і за кордоном» О. Лотоцького. Крім того, комісія скористувалася ще й іншими «повідомленнями» та матеріалами, що їх постачили українські кола, як от «Повідомленнями» Н. М. Саладиллова, В. Науменка, листом В. Леонтовича до М. Мордовцева, згадуваною «Запискою» Воєнського, працею О. Русова «Про кількість українців» і ін.

На підставі цього матеріалу академіки Ф. Корш та О. Шахматов склали «Записку про скасування обмежень малоруського друкованого слова», її затвердила конференція Академії наук, і 1905 року вона була опублікована.

Зміст цієї записки поділявся на дві частини: 1) історія репресій на українське слово і 2) огляд аргументів на користь скасування цих репресій. Основні тези цього змісту такі: а) спільна колись мова для всіх «руських» розпалась пізніше на три галузі — великоруську, українську й білоруську; б) загальноросійська літературна мова, будучи «сумішкою церковнослов'янських і народних елементів», була в суті своїй великоруська; в) рівнобіжно до цієї літературної мови на українському ґрунті природним шляхом виникла українська літературна мова, і з нею годі боротись. З огляду на це треба скасувати дотеперішні заборони української літературної мови. Для мотивації «цілевих» аргументів автори записки (уже, власне, Шахматов як автор другої частини) почасти використали ті міркування українських діячів, якими вони вмотивовували постійно свої домагання волі для українського друкованого слова, а саме: а) це мало б піднести культурний рівень українського народу, б) сприяло б поширенню серед українського селянства потрібних сільськогосподарських знань і в) піднесло б його моральний рівень. Але разом із цим автори мали на увазі й інтереси російської держави та культури. Висловлюючись за волю для української культури, вони хотіли відвести його від «хибного політичного напрямку» в розумінні політичного сепаратизму, а також «хотіли, щоб малоруська література у всьому складі своєму залишалась російською», тобто якимсь провінційним додатком до властивої російської. Що ці останні міркування були для них не тільки тактичним маневром, а й щирим переконанням, про це свідчать слова акад. О. Шахматова, сказані Стебницькому пізніше, 1918 р., коли Україна виявила вже була свою волю до незалежності: «Коли б я передбачав подібне щось, я б і раніше казав те, що

тепер кажу рішуче: «non possumus».² Проте «Записка» мала для українського народу велике значення, бо факти та аргументи її — як свідчить О. Лотоцький — стали широко уживаними серед українського громадянства в його боротьбі за право на розвиток української мови й культури взагалі.

Поява першої української преси на Наддніпрянщині

Тільки ж фактично «Записка» не призвела до урядового скасування заборон: вони впали самі собою внаслідок революції 1905 року, коли взагалі була спочатку зникла в Росії цензура на друковане слово, а потім стала ліберальнішою, як рівняти до попередніх часів.

1905 року появилися передусім з українського боку заяви типу надрукованих у «Сын-і Отецеств-а» — «Записки о нуждах украинской печати» та «О нуждах украинской школы». Після появи царського маніфесту 17 жовтня в різних російських газетах, що виходили на Україні, стали появлятися статті українською мовою. Першу таку статтю надрукував С. Єфремов у газ. «Кіевскіе Отклики» — «Чи буде суд?» Потім «явочним порядком» вийшла й перша українська газета — «Хлібороб» у Лубнях, а останніми днями 1905 року почала виходити газета «Рідний край» у Полтаві (видавець Дмитріїв) та «Громадська думка» в Києві (видавець Є. Чикаленко). Слідом за цими пішли дальші видання — місячники «Нова громада» в Києві та «Вільна Україна» в Петербурзі, гумористичний «Шершень», соціал-демократична «Боротьба» (у Києві), «Народня справа» та «Вісті» в Одесі, «Запоріжжя» й «Добра порада» в Катеринославі, «Слобожанщина» в Харкові тощо. До половини 1906 року народилося було до 35 таких періодичних видань. Тільки ж незабаром з різних причин, а головним чином через повновний наступ реакції кількість українських періодичних видань дуже зменшилась, і більш-менш твердо стали на ноги тільки такі: щоденна газета «Рада» (видавав той же Чикаленко замість забороненої «Громадської думки»), тижневик «Рідний край», перенесений зі Львова «Літературно-науковий вістник», далі літературні журнали «Дзвін» та «Українська хата», а також такі видання, як «Світова зірниця», «Дніпрові хвилі», журнал для дітей «Молода Україна». Виходили ще спеціальні видання, як от «Записки» Українського наукового товариства в Києві, «Україна», «Рілля». Року 1909 виходило «Село» як масова селянська газета, потім, як «Село» було заборонене, замість нього став виходити «Засів». Виходили й інші, не такі довговічні.

На початку першої світової війни все це знов заборонено. Січня 9-го 1915 року київський губернатор, виконуючи наказ начальника Київської військової округи, розпорядився «припинити на весь час воєнного стану всі періодичні видання «малоросійським наріччям», старожидівською мовою і жидівським жаргоном. Так упали «Літературно-науковий вістник», «Дзвін», «Рідний край», «Сяйво», «Молода Україна», «Світло», «Україна», «Рілля», «Згода», «Наша кооперація»,

² За спогадами О. Лотоцького, II, стор. 359.

«Записки» Наукового товариства в Києві. Щоденна газета «Рада» була заборонена ще до цього наказу — ще в липні 1914 року.

Пізніше були спроби видавати деякі журнали, як от «Основу» в Одесі, «Промінь» у Москві, але й їх вийшло тільки по декілька чисел до 1917 року.

Значення цих перших періодичних видань для центральних і східних українських земель було величезне. Це вони освідомили національно широкі маси української інтелігенції та письменних селян, підготувавши їх до подій 1917 року. Якщо на початку 900-их років усі мемуаристи відзначають майже цілковиту відсутність серед цих кіл національної свідомости, то в 1914 році ця картина була вже багато відрадніша. І не без підстав начальник Полтавського жандармського управління, на запит міністра внутрішніх справ, написав, що «українством заражена майже цілком уся малоруська народна інтелігенція, що стоїть близько до народу, а особливо вчителі, велика частина земського «третього елементу», а також почасти й духівництво із малоросів та духовні семінарії» по всіх українських губерніях, аж до Кубанської області включно».

Один з найактивніших українських видавців цього періоду Є. Чикаленко, що систематично доплачував до своєї газети «Рада», побачивши 1917 року в Києві могутню українську демонстрацію, сказав: «Ні, моя праця не пропала».

Звичайно, ця національно свідомо українська інтелігенція не обмежувалась уже самою вимогою української преси, а висувала всю сукупність проблем українського культурного відродження, як от українізації шкіл, допущення української мови в церкву тощо.

Справа української школи на Наддніпрянщині й Кубані

Ще напередодні революції 1905 року збільшилися були вимоги українського громадянства щодо «українізації» (як стали казати пізніше, після революції 1917 року) школи на центральних і східних українських землях. Формально ці вимоги висували різні громадські організації, здебільшого земства, міські думи, сільсько-господарські комітети тощо. Так, року 1902 ухвалили відповідні постанови сільсько-господарські комітети — хотинський, ананіївський, бердичівський, лубенський, полтавський, лохвицький, чернігівський і воронізький. Тоді ж таки заговорила про це Одеська міська дума, ухваливши постанову на пропозицію міського голови Зеленого. 1903 року таку вимогу внесено, на пропозицію учасників-українців, у постанови технічного з'їзду в Петербурзі. 1904 року Полтавське губерніяльне земство в постанові про заснування школи ім. І. Котляревського, на пропозицію В. Н. Леонтовича, надіслано до уряду домагання офіційно запровадити в цій школі навчання української мови нарівні з «державною» (цебто російською). Але особливо рясно появились такі постанови під час самої революції 1905 року і в наступні після неї роки, коли, мовляв О. Лотоцький, «якийсь промінь громадянської волі, що давав можливість творити свої національні установи... викрещував надзвичайну

енергію в українських свідомих колах, спонукав до дальшої неустанної праці».³ Так, року 1905 рада Харківського університету ухвалила вимогу, «щоб у початкових школах місцевостей з українською людністю було запроваджено навчання українського читання й письма». Полтавська міська дума постановила, щоб у новозаснованій школі ім. І. Котляревського 1) навчання грамоти починати з українського букваря та читанки, 2) «закону Божого» навчати теж українською мовою і за українським підручником, арифметики навчати теж українською мовою, 4) знайомити дітей з місцевим краєм (Україною), 5) знайомити учнів із зразками українського письменства, 6) навчання російської мови починати з другого року. В газеті «Полтавщина» була надрукована «Записка» до комітету міністрів з підписами 50 учнів учительських семінарій з вимогою викладати в середніх школах 1) українську мову, 2) українське письменство, 3) історію України. 20 листопада 1905 року Полтавський губерніяльний з'їзд Всеросійської спілки вчителів одностайно ухвалив 1) вимагати навчання в народній школі всіх предметів українською мовою, з російською мовою як предметом тільки, 2) видавати український дитячий журнал, 3) організувати для вчителів курси українознавства, 4) скласти українські підручники і 5) домагатись створення при Харківському, Київському й Одеському університетах українознавчих кафедр. Вимагали української школи й кубанські вчителі на з'їзді цього року в Катеринодарі. Українські студенти Одеського університету внесли на загальних студентських зборах вимогу щодо відкриття при університеті кафедр — української мови, української літератури, історії й географії України, і рада університету дала на це згоду, тільки з умовою, щоб мова викладів залежала від складу слухачів. На початку 1906/7 шкільного року такі ж пропозиції висунуто в Харківському університеті. У Києві такі вимоги висунули студенти політехнічного інституту та вищих жіночих курсів. У Київському університеті до такої постанови не дійшло через негативне ставлення до цього питання ректора. Сільські громади теж висловлювалися за українізацію народної школи, як про це свідчать відповідні дописи в тодішніх газетах — «Хліборобі», «Громадській думці», «Полтавщині» (виходила російською мовою), «Рідному краї».

1906 року В. К. Прокопович зробив на Всеросійському з'їзді культурно-освітніх установ доповідь «Народна школа і рідна мова на Україні» (між іншим, за це його звільнено з посади в двох гімназіях у Києві).

Заслужують на особливу увагу факти з тодішньої столиці Росії — Петербургу. Серед цих фактів є такі, що свідчать, з одного боку, про «шкільну» діяльність тамошніх українських діячів — О. Лотоцького, П. Стебницького, Д. Мордовця й інших, а з другого — про ставлення урядових кіл до цієї справи.⁴ Так, іще постанову полтавського земства

³ О. Лотоцький. «Сторінки минулого», ч. 3. Варшава, 1932 р., стор. 302.

⁴ Дуже цінні документальні дані збереглися в «Дѣл-і о малорусскомъ языкѣ» департаменту загальних справ при міністерстві внутрішніх справ, що їх (ці дані) використав О. Лотоцький у своїх спогадах «Сторінки минулого».

Факти з петербурзької діяльності українців я беру з цих спогадів Лотоцького.

з 1904 року про школу ім. І. Котляревського підписав для передачі урядовим чинникам Д. Мордовець. Велику участь брали ці діячі, як ми бачили, в справі «Записки» Академії наук, що між іншим теж торувала шлях для української школи. Коли була обрана Перша Державна Дума, а в ній утворилась українська фракція на чолі з І. Шрагом, О. Лотоцький виготовив для цієї фракції законопроект про українську народну школу. Але ця Дума незабаром була розпущена, і законопроект не був використаний. У другій Думі теж була утворена українська фракція (47 членів), і депутат Сайко прочитав при обговоренні бюджету міністерства освіти від її імені, вимагаючи 1) українізації на Україні початкової школи, 2) видання для цієї школи підручників, 3) організації курсів українознавства для вчителів, 4) запровадження українознавчих дисциплін у середніх школах і 5) заснування українських кафедр у Харківському, Київському та Одеському університетах. Коли голосували в Думі законопроект про початкові школи польські, литовські, лотиські, естонські, вірменські, грузинські, німецькі й чеські, проф. Лучицький запропонував додаток і про українські, але цей додаток відхилено більшістю голосів. Проти цього додатку виступав, між іншим, редактор «Кієвлянин-а» проф. Пихно, вихований на гроші «старої громади». 29 березня 1908 р. законопроект про українську мову в школі був поданий на розгляд Третньої Думи. Він складався з таких пунктів 1) розпочати навчання українською мовою в початкових школах наступного 1908/9 шкільного року, 2) російську мову залишити тільки як обов'язковий предмет, 3) всі закони, суперечні з цими пунктами, скасувати. Але цей законопроект застряв у шкільній комісії і до розгону цієї Думи не був поставлений на голосування. Безпосереднього практичного значення він не мав ніякого, але певну агітаційну роль відіграв. У Четвертій Думі проблему української мови, преси й школи заторкували різні промовці, уже не тільки українці: Мілюков (на підставі попереднього бльоку кадетів з українськими партіями), Г. Петровський як депутат від с.-д.-більшовиків (як пізніше виявилось, цю промову написав Ленін). Проти українських домагань виступали Родзянко й Скоропадський. Проти виступу цього останнього заперечували в письмовій формі 118 українських діячів і майже дві тисячі селян. «Питання мови й просвіти, — пише про цей час О. Лотоцький, — фактично були головним, наочним фронтом національної боротьби, бо соціальні перипетії тої боротьби провадились у невидних підвалах життя».⁵

Усю цю боротьбу за українську школу віддзеркалила тодішня українська преса. Але українці використовували й російську пресу для цього. Так, 1905 року в «Сын-і Отецеств-а» була надрукована колективна заява «О нуждахъ украинской школы». Далі пішли такі статті, як «На безпросвѣтномъ пути» Б. Грінченка, що була спочатку надрукована в журналі «Русское Богатство» (X, XII, 1905 р.), а потім, 1907 року, вийшла окремою книжкою. Він же, Грінченко б то, опублікував ще такі статті про українську школу: «Народні вчителі і українська школа» (1906 р.), «Якої нам треба школи?» (1907 р.). Почасти теж

⁵ «Сторінки минулого», ч. 3, стор. 94.

освітні проблеми розглядає він і в надзвичайно цікавій книжці, багатій на фактичний матеріал про освітній рівень українського народу — «Перед широким світом» (Київ, 1909 р.). У формі спогадів, «записок» опублікував цікавий матеріал про народну школу на Україні Ю. Бундук — «Записки вчителя» (ЛНВ, 1909 р. кн. IV й декілька дальших). М. Грушевський написав такі статті: «Українські катедри» («Громадська думка», ч. 23, 1906 р.), «Справа українських катедр і наші наукові потреби» (ЛНВ, кн. I, 1907 р.). Від 1910 р. до 1914 р. виходив спеціальний педагогічний журнал «Світло», а в ньому писали такі автори, як Я. Чепіга (Зеленкевич), С. Черкасенко, О. Шерстюк і ін. Олена Пчілка видавала журнал для дітей «Молода Україна», нагромаджуючи в ньому дидактичний матеріал — читання для дітей. О. Лотоцький через петербурзьке «Товариство для видавання дешевих і загальнокорисних книжок» видав чимало різних дитячих книжечок («Кобзарик», «Коза-дереза», «Мальовані казочки»). Він же видав читанку «Вінок» (під псевдонімом «О. Білоусенко»). Видавали для школи й дітей ще Б. Грінченко, С. Черкасенко, Ю. Сірий (Ю. Тищенко) й ін. О. Шерстюк видав «Українську граматику» для початкової школи, Є. Тимченко — для українських гімназій, частини 1 й 2.

Позашкільну освіту дорослих здійснювано здебільшого через «Просвіти», що повиникали тоді не тільки по всіх головніших містах України (у Києві, Чернігові, Одесі, Новочеркаську, Херсоні, Кам'янці, Миколаєві, Катеринодарі), а й по селах (Мануйлівка біля Катеринославу й ін.).

Якими ж аргументами орудували борці за українську школу, щоб переконати російські урядові кола, російське громадянство і своїх таки українських «перевертнів»?

Ці аргументи варіювались так чи так, залежно від того, кому їх адресовано, але в основному повторювано ті самі думки, не виходячи ніколи за межі політичної легальності. (Нелегальні мотиви допускано тільки в середовищах конспіративного українського життя, мовляв О. Лотоцький, «у невидних підвалах життя», але звідти фактично йшли і всі задуми щодо легальних заходів).

Взагалі ж уся аргументація зводилась до таких основних моментів: 1) російська школа чужа українському народові і мовою, і духом; 2) нерідна й незрозуміла російська мова гальмує розвиток української дитини; 3) нерідна школа практично веде до величезної неписьменности українського народу, бо за нею слідком іде явище рецидивів неписьменности; 4) перебуваючи через чужу школу на низькому рівні духової культури, українське селянство не може піднести й свого матеріального добробуту, а звідси натурально випливає шкода й для всієї російської держави. Останній момент особливо підкреслювано в звертаннях до уряду, і він під скрутну руч (постанова комітету міністрів з грудня 1904 року), сказати б, піймався був на цей «гачок».

Для уґрунтування цієї аргументації використовувано науково-педагогічний арсенал ще з другої половини XIX ст., покликаючись на видатних теоретиків виховання й навчання — російських (особливо охоче, якщо це були ті, що не заперечували ідеї української школи і

заразом були авторитетами для росіян, такі, як Ушинський, Водовозов), закордонних, українських.

Але водночас збирано й новий фактичний та науково-теоретичний матеріал.

Незрозумілість російської мови для українських дітей була одним з найпоширеніших аргументів на користь української школи. Багато яскравого в цьому розумінні матеріалу зібрав Б. Грінченко в своїй праці «На безпросвітномъ пути». Серед інших прикладів він дає аналізу байки Крилова «Лягушка и вол», що її звичайно виучувано в народних школах: з 17 повнозначних слів цієї байки (прийменники й сполучники «в», «на», «і» — зрозумілі) для українських дітей було зрозумілих тільки трое. У букварі Тихомірових з 36 слів, уміщених на двох сторінках — 4-й і 5-й — 20 незрозумілих, а 16 інакше вимовляються. Наводить він також цілий список слів, що хоч звуковим складом в обох мовах тотожні, але значенням різняться: «луна», «шар», «наглий», «уродливий» тощо. Ю. Тищенко в своїх спогадах наводить факт, що його він, безперечно, використовував свого часу в боротьбі за українську школу на Бердянщині: «Коли закінчував я народну школу — а між дітьми я був один із перших — до нас прислано кілька москалів-каменярів будувати нову церкву. Коли я почув їхню розмову, то признатись, із того, що чув, буквально нічого не розумів. Мова була мені так само чужою й незрозумілою, як і польська чи сербська».⁶

Використовувано тут і моральний момент — приниження дитини в школі через рідну мову та пізніший моральний відрив дітей, що засвоїли «панську мову», від батьків, з їхньою «мужицькою мовою». Є. Чикаленко в своєму «Щоденнику» згадував, як його висміювали і дражнили в школі реченням з подільською вимовою (тверде «р»): «Запражу я рабі коні, застелю радном та й поїду до цара в Харків». С. Васильченко в оповіданні «Роман» показав «трагічні» переживання селянського хлопця, що не міг навчитися вимовляти по-російському слово «перепелята». Чимало такого матеріалу наводить Ю. Будяк у ст. «Записки вчителя». Образ деморалізованого через русифікацію сина — Романа вивів Б. Грінченко в своїх повістях «Під тихими вербами» й «Серед темної ночі».

На доказ того, що чужа (російська) школа гальмує розвиток дитини, а рідна, навпаки, сприяє, Б. Грінченко в своїй праці «На безпросвітномъ пути» наводив відповідні висловлювання Ушинського, Водовозова, барона Корфа, Весселя, М. Драгоманова, О. Єфименко. О. Лотоцький у своїй «Записці» до згаданого думського законопроекту про українську школу навів ось ці слова з відомої праці О. Потебні «Языкъ и народность»: «Школа (з чужою мовою — В. Ч.) не пользуется языкомъ учениковъ какъ главнымъ образовательнымъ средствомъ, но, обучая ихъ новому языку, тратитъ время на то, чтобы приготовить изъ сознания учениковъ родъ палимпсестовъ. Очевидно, что воспитанники такой школы, при равенствѣ прочихъ условий, будутъ во всѣхъ отношеніяхъ ниже тѣхъ, которымъ при поступленіи въ нее нужно было не забы-

⁶ «Мій шлях» (рукопис), стор. 27.

вать, а лишь учиться, прилагая школьные крохи к огромному дошкольному запасу мысли».⁷ Я. Чепіга, що сам виступав у цей час як педагог-теоретик, (1911 року вийшли його «Проблеми виховання й навчання»), у першому числі «Світла» писав: «В денационалізаторських школах замість розвитку ми бачимо перекручування національної психіки».⁸ А про рідну мову й школу писав так: «Рідна мова (отже й школа) це народний скарб, в нім зібрано й сховано найкоштовніше, найкраще, найдорожче, — все, що підносить людину до найвищих ступнів культурного рівня».⁹

Використовуючи різні дані з статистики й побуту, борці за українську школу показували кричущі факти неписьменности серед українського народу (селянства), що, мовляв, у минулому, ще в XVIII ст. був освіченіший за росіян, а тепер відставав не тільки від них, а й від багатьох «інородців». «Він (український народ) не вмів читати, — писав Б. Грінченко у книзі «Перед широким світом». — Двічі не вмів читати...» О. Лотоцький у «Записці» до свого думського законопроекту наводив такі цифри: в усій Росії письменність складає 21,2 відсотки, підвищуючись подекуди до 36 відсотків, а на Україні, за наявності 11,8⁰% письменних на Київщині, 10,7⁰% на Поділлі, 15,8⁰% на Херсонщині, 24,4⁰% на Катеринославщині, на Волині, в деяких повітах, вона знижувалась до 9⁰%. Отже, ніби здійснювалось те, що його ще в 70-их роках XIX ст. передбачав М. Драгоманов, коли писав: «Це лихо таке, котре тягнеться десятки років і само по собі може поставити наш народ позаду трохи не всіх народів у царстві руськім». І цю цитату наводив Б. Грінченко в своїй книжці «На безпросвітномъ пути». Усі з авторів, що писали на цю тему, відзначали факти рецидивів неписьменности. «Ще раніш я бачив, — писав Ю. Будяк у своїх «Записках учителя», — як майже всі, скінчивши школу, через рік-три забували писати, а читали так, як той дядько, що читав табличку на фотографії» (далі наводить анекдотичний випадок). Він же наводить статистичні дані з місцевої школи й села, згідно з якими тих, що ходили до школи, грамотними («та й то не дуже») залишились тільки 52,05%. Заразом це, зрозуміла річ, означало, що й від російської мови, вивченої в школі, не залишалось в цих людей нічого. Ю. Тищенко у згадуваних уже не раз спогадах писав: «Дуже часто я сам був свідком того, що учень, який закінчував народну школу, через рік у розмові не міг скласти пари речень по-московському».¹⁰

Всі ці міркування, повторювані вперто при всякій нагоді, прихилили до цієї справи передову частину російських науковців («Записка» Академії наук), ба навіть пробивали іноді «кригу» урядових сфер (відома постанова комітету міністрів з 1904 р., прихильне ставлення гр. Вітте до українських домагань, промови Мілюкова в Четвертій Думі на користь української школи), але не зразу могли зрушити кільківову «кригу» національної несвідомости та темноти самого україн-

⁷ «Сторінки минулого», стор. 99.

⁸ «Світло», ч. 1, 1910 р.

⁹ Там же.

¹⁰ «Мій шлях», стор. 59.

ського народу. Б. Грінченко в своїй статті «Народні вчителі і українська школа» відзначає як одну з головних перешкод щодо «українізації» школи *опозицію більшості українського народу супроти незначної жменьки ініціаторів цієї справи*. Над денационалізованою українською інтелігенцією тяжіла інерція русифікації (згадаймо виступи в Сенаті Пихна, а в Думі — Скоропадського!), а також культурні й політичні обставини, що давали людям з російською освітою перспективи службово-державної кар'єри, тим часом як українська освіта була цілком безперспективна. Щодо селянства, то тут неборною перешкодою була передусім його темність, а з нею разом і та, зацеплена в його свідомості внаслідок кількавікового національного поневолення думка, що російська мова — «панська», а його (селянства) власна — «мужицька». «Розуміється, було б навіть чудно, — пише в своїх «Записках учителя» Ю. Будяк, — коли б селяни... зняли таке величезної ваги питання (про українську школу — В. Ч.): одно, що над проблемами народної школи їм і міркувать ніколи, а друге — і головніше — що селяни настільки темний народ і настільки їм на всіх усюдах товкли про російську грамоту-мову як єдиний засіб освіти їх дітей, що про інакше, корисніше навчання їм, певно, і в думку ніколи не приходило. Пам'ятаю, коли я звернувся раз до одного, зовсім неграмотного селянина з питанням, як, на його думку, краще учить в школі дітей, по-російськи чи по-українськи, він з хвилину здивовано дивився на мене і несміливо, мов боячись, що я жартую, спитався:

— А хіба є й наша грамота? — А є... Тільки нам забороняють. — Забороняють?!»¹¹

У цьому діялозі, мов у оптичному фокусі, зібраний увесь трагізм проблеми: неписьменні селяни, що не знали навіть про існування української «грамоти», мали вирішувати — як заінтересований чинник, з погляду і українських діячів, і російського уряду — цю проблему. «А коли зайшла мова, — згадує й Ю. Тищенко про свої розмови на цю тему з селянами Бердянщини, — про те, що, мовляв, у школах треба вчити по-своєму, по-мужицькому, то це сприйняли, як якусь насмішку».¹² Тищенко наводить ще й такі факти: «Коли я прочитав їм з пам'яті кілька поезій Шевченка, то почув, що то «якийсь пан на глум нас бере». Важило ж для селян і те, що «по-мужицькому ні один святий не молився» (наслідок русифікації церкви). І таких фактів з того часу можна б навести ще більше. Але, крім того, і селяни розуміли безперспективність української «грамоти», її практичну непотрібність. «Воно, знаєте, добре було б, щоб знали нашої грамоти, коли вона, справді, є, — сказав інший селянин Будякові. — Але... куди ж із нашою грамотою поткнешся? Адже скрізь, куди не зарвись, тільки російська грамота потрібна».¹³ Б. Грінченко теж відзначав як одну з «селянських» перешкод те, що «краще, мовляв, учитися — хоч і трудніше — державною мовою».¹⁴ А разом з усіх цих моментів складалось таке,

¹¹ «Записки вчителя», ЛНВ, 1909 р., кн. V, стор. 461.

¹² «Мій шлях», стор. 27.

¹³ «Записки вчителя», ЛНВ, 1909, кн. VI, стор. 161.

¹⁴ «Якої нам треба школи?» Київ, 1906 р., стор. 6.

що багато селян «зовсім вороже ставились до цього питання» (Ю. Бундук).

Не все гаразд було спочатку і з українським учительством у розумінні національної свідомості. «У ті часи, — пише Ю. Тищенко в своїх спогадах про першу половину 900-их років, — серед учительства дуже й дуже рідко можна було знайти національно-свідому людину».¹⁵

Отже, кінець-кінцем, виходило, що *справа української школи була невіднятною частиною всього складного визвольного комплексу українського народу на цьому історичному етапі*. Не здобувши більших перспектив розвитку українського народу, не можна було здобути й української школи. Це добре розуміли українські діячі того часу. Тим то вони, почавши від вимог українізації народної (початкової) освіти, висунули потім і вимогу щодо українізації всієї системи освіти на Україні. Б. Грінченко в брошурі «Якої нам треба школи?», розрахованої на освідомлення широких народних мас, писав: «Се річ дуже погана, коли освічені люди (або, як їх звать, — інтелігенція) одбиваються мовою од свого народу» . . . «А найголовніше, що коли всі школи в нас од нижчої до вищої будуть українські, то вони найшвидше поєднають інтелігенцію з робочим народом» . . . «А сього не можна буде зробити, коли в нижчій школі буде одна мова, а в середній та вищій друга». Ще рішучіше поставив це питання М. Грушевський у своїх статтях про вищу освіту на Україні. Він вважав просто «стихійною» справу «націоналізації (так тоді говорили відповідно до пізнішої «українізації» — В. Ч.) освіти по всіх ступнях школи, починаючи від найнижчої до найвищої». Та, взявши на увагу реальні можливості того часу — наявні педагогічні сили, стан української наукової мови тощо, ініціатори українізації вищої освіти допускали різні переходові етапи. От Б. Грінченко в отій своїй брошурі писав: «У кожній науці є багато термінів (назвищ) для всяких наукових речей і справ . . . А в нас наука тільки починається, то всі ті терміни треба або позичати в когось, або поскладати нові, а це справа дуже марудна й затяжна». «Тим то тут не можна діло зробити так швидко, як з народною школою, а доведеться робити його помалу». Грушевський теж, висунувши принципову важливість «українських дисциплін і українських викладів у вищих школах, передусім — в університетах української території», далі каже, що «се завдання не одного дня».¹⁶ Крім того, він розрізняв дві проблеми: 1) запровадження українських дисциплін — української мови, літератури, історії, географії, і 2) викладання всіх дисциплін університетського навчання українською мовою. Першу проблему він розглядав як «мінімальні домагання, які, так сказати б, мають служити пробним каменем доброї волі університетських та інших професорських корпорацій супроти культурних потреб української народности».¹⁷ А про другу писав так: «Кожний українець, свідомий культурно-національних інтересів свого народу, повинен у принципі обстоювати за тим, щоб університети на

¹⁵ «Мій шлях», стор. 27.

¹⁶ «Справа українських катедр і наші наукові потреби». ЛНВ, кн. I, 1907 р., стор. 414.

¹⁷ Там же.

українській території мали виклади на українській мові всього університетського курсу».¹⁸ Але це останнє він розглядав як максимум домагань, що могли бути здійснені в другу чергу.

Які ж тоді були, сказати б, *дидактичні можливості* для української школи й освіти?

Розглядаючи цю проблему в брошурі «Народні вчителі і українська школа», Грінченко перераховував усі тодішні українські видання, що ними учитель міг би скористуватись, навчаючи в початковій школі по-українському. Але це були тільки а) суто наукові видання Наукового т-ва ім. Т. Шевченка, б) науково-популярні видання (нечисленні наддніпрянські), в) періодичні (теж тільки наддніпрянські). Підручників серед цих видань не було зовсім. Для високошкільної освіти огляд дидактичних можливостей дав М. Грушевський. Він розглянув усю тодішню наукову літературу з українського мовознавства (праці П. Житецького, О. Огоновського, К. Михальчука, П. Науменка, Соболевського, Верхратського), з літературознавства (праці Петрова, Дашкевича, Перетца, П. Житецького), з історії України, з права, з географії. Зважив він при цьому й наявність педагогічних сил для університетів. «Ще менше можна говорити про перешкоду, яка (нібито) виникає з браку відповідних приготованих професорських сил, — писав він у ст. «Справа українських кафедр і наші наукові потреби». Переглядаючи вищеподаний досить довгий реєстр пожаданих кафедр, я не можу вишукати ані одної, до якої б зараз не можна було знайти відповідної сили, навіть з українським викладом».¹⁹

Проте, на мою думку, це був, мабуть, перебільшений, із зрозумілих у даному разі «телеологічних» міркувань оптимізм: сил цих тоді було не так багато.

Підсумовуючи все сказане про справу української школи на той період, доводиться відзначити, що *перешкод, безперечно, було більше, ніж можливостей*. Перешкоди були такі: 1) майже непохитно-відмовна позиція урядових чинників та панівного в імперії російського елементу взагалі, 2) опір зросійщеної більшості української інтелігенції та національно-несвідомих, здебільшого неписьменних мас українського народу, 3) недостатність учительських сил і для початкових, і для середніх, і для вищих шкіл, 4) відсутність підручників. І ці труднощі були більші в початковій школі, ніж у вищій. Це теж була одна з «трагічних» суперечностей проблеми: треба було починати там, де були більші труднощі! І хоч ініціатори «націоналізації» школи на Україні цього або не усвідомлювали цілком, або з тактичних міркувань це замовчували, але фактичне становище було саме таке. Справді бо: а) навчання в початковій школі без підручників було неможливе, а їх не було зовсім; б) ця школа зразу потребувала багато тисяч національно-свідомих учителів, а можна було спочатку знайти тільки одиниці, крім того, освітній рівень взагалі в цих одиниць був не такий, щоб вони самостійно могли користуватись згаданою в Грінченка науко-

¹⁸ Там же.

¹⁹ «Справа наукових кафедр», ЛНВ, кн. I, 1907 р., стор. 417.

вою літературою; в) нерозробленість української науково-технічної термінології в цій школі була особливо великою перешкодою, бож у ній треба було охоплювати всі царини людського знання. У високій же школі, навпаки, а) педагогічних сил треба було безмірно менше (може, кілька десятків лише), б) підручники теж були непотрібні, бо студенти звичайно записують лекції професорів, в) українська наукова мова й термінологія найкраще була розроблена в царині українознавства, цебто в тих дисциплінах, якими хотіли починати українізацію університетів на Україні.

Взагалі можливості для українізації школи, можна сказати, були тоді тільки в потенції. Найбільшою потенційною силою була сама ідея української школи як один із моментів визвольної боротьби українського народу. І ця ідея, кінець-кінцем, впродовж цього періоду — між 1905 і 1917 роками — призвела до того, що вже 1914 року Полтавське жандармське управління на запит міністра внутрішніх справ, мусіло сконстатувати, що «українством» «заражена почти цілкомъ вся малорусская народная интеллигенція, близко стоящая къ народу, преимущественно учителя». І це останнє сконстатовано для всіх українських губерній, з «Кубанською областю» включно.

Значення оглянутого в цьому розділі періоду з історії боротьби за українську школу в тому, що тоді, в основному, були усвідомлені труднощі й можливості її здійснення, а головне — кинуте в маси, в умовах конституційних вільностей, ідею цієї школи.

Без цього «українізація» школи на Україні 1917 й пізніших років була б значно трудніша.

Українська мова в театрі

Нові прагнення в українському суспільстві — створити повноцінну в європейському розумінні культуру відбилися на початку ХХ ст. і в театрі. Ще в 90-их роках ХІХ ст. українське громадянство, властиво, та молодь, що їй судилося пізніше, в першій чверті ХХ ст. відіграти провідну роль в українському житті, заявила свої вимоги до тодішніх театральних діячів. О. Лотоцький у своїх спогадах («Сторінки минулого») згадує яскравий у цьому розумінні факт, зв'язаний з діяльністю трупи Садовського — Заньковецької. Він пише: «Але сама трупа не додержувала ансамблю з ними (Заньковецькою, Садовським). Перебої виявлялися головню в шаржеві, у вульгарності народніх сцен, в особливому підкреслюванні мужицької простакуватости та мужицької лайки».²⁰ З огляду на це українське студентство послало до керівників трупи делегацію — І. Стешенка та самого О. Лотоцького. Але керівники — Заньковецька й Садовський поставилися до цієї вимоги негативно.

Проте дедалі ці вимоги ставали наполегливіші. Новий драматург В. Винниченко висміяв старий театр в опов. «Антрепренер Гаркун-Задунайський». І Садовський, уже тоді, як заснував свій постійний театр

²⁰ «Сторінки минулого», стор. 253.

у Києві (1907 р.), мусив хоч частково їх задовольняти, поставивши перекладні п'єси — «Мазепу» Словацького, «Продану наречену» В. Сметани та нові оригінальні «Брехню», «Натуся», «Молоду кров» В. Винниченка, «Камінний господар» Лесі Українки. Але ці вистави просто провалювались. Ще гірше пройшли п'єси настрою й символістичні О. Олесея — «Осінь», «По дорозі в казку».

М. Садовський сказав Є. Чикаленкові про співробітників «Ради»: «Пишуть, що треба раз-у-раз ставити європейський репертуар. Та якби я ставив отой репертуар, то навіть по контрамарках не назбирав би українців на повний театр... «Збор» мені дають міщанство та жида, то я ставлю любий їх репертуар».²¹

На перешкоді стояли і «старі звички» театральних діячів, і відсталість масового українського глядача, отого «міщанства» в масі, — що не міг вийти в уявленні про український театр поза межі етнографічно-селянського побуту та історично-героїчної драми, тобто того, до чого він призвичаївся ще в другій половині XIX ст. Не змінилося й його розуміння мовних відносин, подаваних на сцені. Так, Ю. Тищенко в своїх спогадах пише так: «Після постанови в Катеринославі п'єси «Суета» (Карпенка-Карого) чулося багато голосів з уст інтелігенції, скерованих проти автора, що порушив трафарет і випустив на сцену з українською мовою вчителів гімназії, адвокатів, директорів, вважали це неприродним, вигаданим».²² Радикально змінилося це становище аж після революції 1917 року.

Спроби запровадити українську мову в церкві

На початку 900-их років українські діячі, зокрема українська громада в Петербурзі на чолі з О. Лотоцьким спробували знову активізувати справу запровадження української мови в церковному вжитку. Узв'язку з цими замірами згадали про старий переклад Євангелії Морачевського, що зберігався в архіві Академії наук. Року 1902, з доручення Академії, цей переклад переглянув О. Шахматов і оцінив його як виконаний з «блистательным успѣхомъ». Року 1904 Кулішева вдова (Ганна Барвінок) подавала прохання про допущення в Росію перекладу Біблії П. Куліша й ~~Балея~~, що його видало Лондонське біблійне товариство. Але їй відмовлено. Тоді (в грудні 1904 року) «Благодійне товариство» подало до Синоду заяву про бажання видати Євангелію українською мовою. Заразом звернулися й до міністерства внутрішніх справ. Міністер Плеве поставився до цього позитивно та написав листа до Академії наук з проською розглянути цю справу. Коли й Синод згодився на видання Євангелії українською мовою, Академія наук зразу утворила комісію для перегляду перекладу Морачевського в складі Шахматова, Корша, Фортунатова, Коковцева, Ф. Вовка, Падалки, а та комісія кооптувала ще українських діячів — О. Русова, П. Саладиліова, М. Славинського, П. Стебницького, О. Лотоцького. Комісія працювала два роки, засідаючи раз на тиждень. Видання цього перекладу Синод

²¹ «Щоденник», стор. 43.

²² «Мій шлях» (рукопис).

доручив архієпископові Парфенієві (Левицькому), він же був і редактором тексту. Але він — як пише О. Лотоцький у своїх спогадах — попсував своїми поправками те, що зробила академічна комісія.

Так був уперше в Росії виданий український переклад Євангелії. Але до українізації церкви було ще далеко. Одна з перешкод була ще й у тому, що серед духовництва на Україні було мало національно-свідомих людей, як про це свідчить О. Лотоцький у згадуваних спогадах. «Таких випадків (національної свідомости — В. Ч.) було небагато, — пише він. — Архієпископ Парфеній Левицький — на Поділлі сам заохочував духовництво казати проповіді українською мовою, але потім, під час реакції, «охолов» і гальмував справу перекладу апостольських діянь».²³ Крім Парфенія, згадує Лотоцький ще єпископів Амвросія Гупала та Агапита Вишневського, що за Директорії виступав як український діяч. Н. Василенко-Полонська згадує, що митрополит Антоній (Храповицький) уже під час подій 1918 р. за гетьманщини заборонив українську мову в церкві і переслідував тих священників, що зважувались правити по-українському».²⁴

Українська літературна мова в побуті міста й інтелігенції

Протегована від державної влади, вживана в функції єдиної державної й культурної мови впродовж більш як ста років на Наддніпрянщині й Кубані, російська літературна мова на початку ХХ ст. майже цілком опанувала побут міської людности та інтелігенції не тільки як письмова, а й як засіб усного взаємлення. І нею в цей період користувалися вже майже на сто відсотків українці в містах, не кажучи вже про жидів та інших неукраїнців, що разом з росіянами склали більшість міської людности.

За переписом 1897 року на Наддніпрянській Україні людність за національною ознакою була розподілена в містах і селах так (дані у відсотках):

Тип селища	Українців	Росіян	Жидів	Німців	Інших
1. Губ. міста	20	49,5	21,9	1,6	7
2. Інші міста	44,7	25,3	25,8	0,4	3,8
3. Села	84,4	7,5	3,6	1,7	2,8

А втім, прямого відношення між національним складом міської людности і мововжитком не було. У цьому розумінні швидше треба брати на увагу розміри міст та їхню промислову й адміністративну вагу: що більше й значніше в промисловому розумінні було місто, то більше панувала в ньому російська мова, і навпаки — по менших і промислово незначних містах більше зберігалася українська мова, і нею говорили часто навіть неукраїнці (напр., жиди в правобережних містечках).

Великі міста та такі промислові «скупчення», як Дінецький басейн та селища при Криворізьких копальнях, російщили майже автоматично

²³ «Сторінки минулого», II, стор. 394.

²⁴ «Митрополит Антоній і українська мова». «Українська культура», ч. 10—11, 1952.

кожну свіжу одиницю українського походження, що прибувала туди з села. Ось як пише в своїх спогадах про українських міських робітників Ю. Тищенко: «Здебільшого це були молоді люди з спролетаризованого селянства. Школу на селі вони мали тільки московську, а прийшовши кудись на працю, чули від начальства, службовців та й товаришів виключно російську мову. Самі теж мусіли відповідати тільки по-московському. Тим то русифікація їх наступала дуже швидко».²⁵

Міська й сільська інтелігенція теж користувалися в побуті переважно російською мовою. Ба більше: навіть українські патріоти, як про це свідчить той же Тищенко, українською мовою говорили здебільшого тільки на якихось урочистих зборах, на шевченківських святах тощо, а вдома, з власними дітьми розмовляли по-російському, щоб, мовляв, не попусувати їм «прононсу» (отже, й життєвої кар'єри, що вимагала знання державної російської мови, додамо).

Такий сумний стан українського мововжитку серед української інтелігенції болюче відчували активні пропагатори української мови. «Або ще так, — писав Б. Грінченко у своїй праці «Тяжким шляхом», — хіба ж мова тільки в книжках виробляється? Вона ж у житті родиться і в йому найбільше виробляється! А де ж у нас виробляється мова культурної людини? Може, в ваших сем'ях міг її український письменник почути? Може, ви її в громадських промовах випробовували? Любісінько ви собі «москалем вирубали», як колись Сава Чалий «ляхом вирубав».²⁶ «Русифікаційна школа та й усі взагалі русифікаційні обставини приводили до того, — свідчить у своїх спогадах «Сторінки минулого» О. Лотоцький, — що багато вихованців середніх шкіл мало знали, а то й майже не говорили по-українському».²⁷ У першому студентському журналі того часу — в «Українському студенті» відзначувано, що українські студенти мови рідної здебільшого не знали».²⁸

Взагалі ж тут діяли складні переплітання різних чинників: національна несвідомість, кар'єризм, особиста відвага, русифікаційний тиск і опірливість української мовної стихії. Ось який, наприклад, яскравий факт з кар'єристичних тенденцій згадує О. Лотоцький у своїх спогадах. А цей факт тим «красномовніший», що в ньому фігурує відомий український діяч ще з другої половини XIX в., співавтор роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» — І. Рудченко! «От одного разу, по скінченні засідання, коли вийшли ми разом з Рудченком та вже досить одійшли од Експедиції і нікого з членів комісії не було з нами, я й звернувся до нього мовою українською в усіх тих справах, що мав до нього (справа видання етнографічних матеріалів — В. Ч.). Щойно почав я з ним говорити, розглянувся він боязко на всі боки, чи хто нас не чує, а опісля, дуже оживившись, почав оповідати також по-українському».²⁹

²⁵ «Мій шлях», стор. 32.

²⁶ «Тяжким шляхом», стор. 55.

²⁷ «Сторінки минулого», II, стор. 105.

²⁸ «Сторінки минулого», II, стор. 106.

²⁹ «Сторінки минулого», II, стор. 452.

Факти особистої відваги та впливу русифікації ми знаходимо, наприклад, у «Нових знадобах до життєпису С. Руданського», що їх (знадоби б то) зібрали А. Кримський та М. Левченко. Це історія листування А. Кримського з подільським священником В. Боржковським. «До о. В. Т. Боржковського проф. Кримський удався натурально (отже, для А. Кримського це вже було «натурально», хоч він теж був на російській службі; це факт особистої відваги — В. Ч.) мовою українською. Але характеристична річ — що о. Боржковський, передплативши «Громадську думку», вважає її за єдину норму для писання, — а він, провінціяльний батюшка, так писати не вмів. Через те на перший лист А. Кримського він одписав мовою російською, — по-українськи писати ще не зважився». «Тільки ж проф. А. Кримський одписав о. Боржковському знов мовою українською, а не російською — і тоді о. Боржковський теж удався до української мови, але до правопису ярижного». «Тільки ж не стало українських набоїв у о. Боржковського, — і він у третьому своєму листі знов перейшов на російщину».³⁰ Користування російською мовою в побуті сільської інтелігенції значно обмежувала сила української мовної стихії. Так, Ю. Будяк у своїх «Записках учителя» пише, що «майже всі вчителі (сільські — В. Ч.) говорили на українській мові», дарма що здебільшого не мали національної свідомости. Тут бо, на селі та почасти серед передміського міщанства, особливо в малих містечках, ще й тепер стояла міцним муром супроти русифікації, справді, стихійна (бо темна) товща української народної маси.

Але процес запровадження української літературної мови в побуті йшов згори вниз через отих *людей особистої відваги*. Вихідним резервуаром патріотично-мовної наснаги були тодішні культурні діячі та їхні родини, тобто найкваліфікованіша українська творча інтелігенція. Супроти другої половини XIX в. цих родин тепер стало більше. До старих родин з розмовною українською традицією — Старицьких, Лисенків, Косачів, Русових тепер приєдналися ще Грінченки, Чикаленки, Дорошенки, Лотоцькі і багато інших. «Я, як свідомий українець, раз-у-раз говорив з усіма по-українському», — пише про себе в спогадах Є. Чикаленко. А про його родину Ю. Тищенко згадує так: «Його (Чикаленкова) родина належала до тих небагатьох родин інтелігенції на Наддніпрянщині, де українська мова була мовою природною, органічною. В цій родині, чи то вона перебувала в Києві, чи в Конювці, чи на Херсонщині, говорили тільки українською мовою. Говорив нею сам «пан», говорила його дружина, діти між собою і з гістьми та прислугою».³¹ І ці люди, будучи видавцями, письменниками, вчителями, редакторами тощо, розсівали українську літературну мову серед мас через українські газети, через особистий приклад розмовної практики, листування тощо (як це ми бачили на прикладі листування А. Кримського з о. Боржковським). Це насіння найлегше проростало там, де нова національна свідомість поєднувалася з національною стихією, хоч би й заторкнутою злегка русифікацією — в середовищі сіль-

³⁰ Назване видання, стор. 7—9.

³¹ «Мій шлях», стор. 58.

ських учителів, лікарів, агрономів тощо. Ось як про це свідчить Є. Чикаленко в своїх «Спогадах»: «Всі кононівські вчителі, буваючи літом у нас і бачачи, що вся наша родина і наші гості говорять по-українському, переставали соромитись своєї мови і читали в мене «Раду» та українські книжки з моєї бібліотеки і ставали свідомими українцями».³² Цей процес потроху відбувався й у місті. Лакей у Винниченковому романі «По свій» каже: «Та розговор у вас малоросійський. Правда, тепер скрозь і по городах заводиться мода на ето малоросійськое. Ну, больше так говорят, хто з деревенських. От у нас стоить один батюшка, дак той слова не скаже по-благородному, усьо ето «але» та «як». І кінець-кінцем українська мова в побуті свідомої української інтелігенції потроху стає ознакою громадського престижу.

Це явище відзначив В. Винниченко в п'есі «Співочі товариства». Ця п'еса починається тим, що жінка одного з персонажів — Михалевича бере за образу вимогу одного з гостей балакати по-українському і говорить ще по-російському. Але сам Михалевич каже: «Я член редакції української газети, я член партії (української ж — В. Ч.). Здається, цілком зрозуміло, що від мене можна вимагати, щоб моя родина балакала по-українському».

Взагалі Винниченко вивів у своїх творах багато різних, сказати б, побутових носіїв української літературної мови. Це, крім згаданого Михалевича, ще Гаркун-Задунайський, «щирий» з оповідання «Уміркований та щирий», «паніч» з оповідання «Громадський діяч», старий Сосненко («Хочу»), старий Сліпченко, його зять і інші з драми «Між двох сил», Ганджула, Скалозуб, Пампущенко й інші «відродженці» з роману «Божки». Серед цих носіїв наявні різні відтінки — від «найщиріших» (Сосненко, Сліпченко й ін.) до «звичайних» членів українського інтелігентського середовища, як от Вадим Стельмашенко з роману «Божки» та «По свій» чи Софія з «Між двох сил». Серед перших наявна вже тенденція говорити навіть «чистою» українською літературною мовою, як це робить Водосвятський у романі «По свій». У других ще міг бути російсько-український жаргон, як от у Діни («По свій»), що каже: «Ето тебя не торкається». Ба більше: українську літературну мову почали потроху засвоювати навіть неукраїнці. У п'есі «Між двох сил» Винниченко виводить Грінберга, що говорить книжною українською мовою.

Ця «книжна українська мова» була прикметна передусім наявністю в ній галицьких висловів. Ось яскравий образ носія такої мови з роману Винниченка «Божки»: «В цей час якраз прийшов Скалозуб. Це був стрункий, сильно й гарно збудований молодий ще чоловік, бездоганно по-європейському одягнений, в смокінгу, рукавичках, в лякованих черевиках з верхом із жовтої замші... Говорив він, як галичанин, хоч сам був у Галичині разів два та й то дуже недовго. Любив уживати маловідомі на Україні вирази й трохи тим сам милувався».³³ С. Васильченко висміяв побутовий «опортунізм» щодо російської мови в оповіданні «Московський гедзь».

³² «Спогади», стор. 59.

³³ В. Винниченко, «Твори», т. VIII, В-во «Дзвін». Київ—Відень, 1919 р., стор. 234.

Слід відзначити цікавий факт українського культурного мововжитку на Кубані. Коли там будували залізницю, то тамошній громадський діяч Безкровний зробив так, що службовців приймали на заяви, писані українською мовою.

Велику роль в пропаганді української літературної мови серед широких мас української людности відіграли «Просвіти» з своїми аматорськими виставами, що привчали й учасників і глядачів (слухачів) до живого звучання цієї мови. Річ ясна, це саме, тільки ще з більшим успіхом робив і професійний український театр.

Але чи не найбільший опір цій пропаганді чинила та основна гуща нашого народу, що ради неї начебто все це й роблено, — темне українське селянство та міщанство. (Згадаймо мотивації в українських петиціях до російського уряду!). Ставлення селянства до цих спроб суспільної реабілітації української мови на початку цього періоду було таке, як і в другій половині XIX в., що його відзначав Грінченко, — в основному негативне. В одному з ранніх Винниченкових оповідань «Громадський діяч» (ЛНВ, 1903 р.) «паніч», перейнявшись ідеєю українського відродження, пропагує українську літературну мову серед селян, зокрема дбає про її чистоту в селянській дівчини Ганни, що в неї був закоханий. Селяни ж абсолютно не розуміли цих його заходів, вважаючи його українську мову за дивацтво, а Галька просто каже: «А ну так, чудні... Одягається в просте, роздає книжки, говорите по-мужицькому»...

А ось як сприймали селянські діти українську мову в устах учителя. «Діти, звичайно, були трохи здивовані, — згадує Ю. Будяк, — що я балакав і давав пояснення українською мовою»... Так само «здивовані» були й їхні батьки. — «Ви, мабуть, з наших, з мужиків? — запитав раз мене один з молодих селян. — Хіба ви не з панів? — запитав один із старих дядьків. — А хіба ви гаразд не вмієте по-руському? — питали інші».³⁴

Але потроху й селяни почали призвичаюватись до «мужицької мови» в устах «панів». Є. Чикаленко згадує, що селяни кінець-кінцем почали його навіть хвалити. «А от наш пан, — казали вони, — не то, що ви, а на всю губу пан, уміє говорити на всіх язиках, а з своїми дітьми і зо всіма говорить по-нашому».³⁵ Нарешті треба відзначити, що навіть селянські депутати в Державній Думі, «наструнчені» від близької до них української інтелігенції, промовляли по-українському (А. Грабовецький, М. Онацький).

Так, з труднощами, але дедалі більше українська мова впродовж цього періоду здобувала суспільну санкцію від свого народу. Тільки ж повна перемога була ще далеко. Потрібна була ще велика революція 1917 року, величезний розлив крові, щоб ця перемога стала справжньою дійсністю.

³⁴ «Записки вчителя», ЛНВ, кн. IV, 1909 р., стор. 108.

³⁵ «Спогади», стор. 10.

ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОГО МОВОТВОРЕННЯ МІЖ ДВОМА РЕВОЛЮЦІЯМИ

Нові суспільно-політичні й культурні умови, що склалися для українського народу в Російській імперії після революції 1905 року, виразно перенесли справу творення української літературної мови на «східний ґрунт», відсунувши Галичину й Буковину на задній плян. І дарма що галицького надбання, як побачимо далі, не можна вже було цілком знехтувати, історична дійсність поставила всю сукупність мовотвірних проблем наново, вимагаючи докорінного перегляду всіх попередніх досягів. Тільки ж не можна думати, що це відновило загрозу роздвоєння української мовотворчості, навпаки, ці нові умови давали більше можливості для здійснення того, що було усвідомлене внаслідок мовної дискусії 90-их років, — *творення єдиної української мови* (літературної) *на основі «східніх говорів»* (точніше: на основі південно-східного наріччя), і спільні зусилля всіх чільніших українських діячів того часу, незалежно від їхнього походження з «заходу» чи зі «сходу», були тепер скеровані в цьому напрямі. Відбувалося це, видима річ, не без труднощів, і про це в багатьох місцях у мене буде мова далі, але основна настанова була саме така.

Основні проблеми цього мовотворення були такі: 1) визначення норм української літературної мови, 2) вироблення газетно-публіцистичної мови, 3) запровадження української мови в шкільному — початковому, середньому й вищому навчанні на центральних і східніх українських землях (Наддніпрянина й Кубань), 4) створення української наукової мови, зокрема науково-технічної термінології, 5) дальше розширення й удосконалення літературних мовистилів, зокрема в драматургії й театрі, 6) «морально»-побутова реабілітація української мови і поширення побутового її вжитку серед міської людности та освічених шарів суспільства на тих же таки центральних та східніх землях, 7) спроби церковного її вжитку.

Серед цих проблем були загальноукраїнські (п. п. 1, 4, 5) і тільки східньоукраїнські (п. п. 2, 3, 6, 7).

Мовна дискусія пореволюційних років

Конкретні проблеми українського мовотворення й мововжитку на Наддніпрянині й Кубані після 1905 року, що вимагали безпосереднього практичного розв'язання, величезні труднощі цієї практики викликали нову мовну дискусію про шляхи розвитку української літературної мови. Правда, обговорення цих проблем після дискусії 90-их років не припинялося цілком і до того: то в українсько-галицьких виданнях, то в тих виданнях, що виходили на Україні російською мовою (напр., у «Кієвск-ій Старин-і»), час від часу з'являлись статті на ці теми (І. Верхратського, В. Науменка, Б. Грінченка, А. Кримського й ін.). Але тепер це був наче новий вибух дискусії, коли творці української літературної мови з таким великим запалом, як і в 90-их роках, заговорили про цю справу.

Розпочав цю дискусію старий І. Нечуй-Левицький. Цей його виступ був логічним продовженням його давньої боротьби з «обгаличанюванням» його власних писань, спочатку в галицьких виданнях, а пізніше й у київських, зокрема в видавництві «Вік», де це робив начебто С. Єфремов, який нібито, «побувавши в Галичині, змовився з галичанами», як писав про це Нечуй-Левицький у листі до П. Стебницького з 24/І 1905 року. Апелюючи із своїми скаргами до цього останнього як заступника петербурзького «Благодійного товариства для видання дешевих книг», Нечуй-Левицький разом викладав у цих листах і свої погляди на цю справу, і тому з них, цих листів, тепер важливі документи його переддискусійних настроїв.¹ В одному з цих листів він навіть писав про те, що збирається «обрушитись» статтею проти шкідливого напрямку в українському мовотворенні. І така стаття, справді, появилася у ч. 3 «України» В. Науменка (за 1907 р.) — «Сьогочасна мова на Україні». Друга його велика стаття на цю тему «Криве дзеркало української мови» вийшла в Києві 1912 року окремою книжечкою. В обох цих статтях мовиться про те, що «усі ці українські газети (перші наддніпрянські — В. Ч.) були написані галицькою мовою, неначе їх писали й видавали не українці, а заходжі галичани,² про те, «що українські письменники ніби закохались у деякі галицькі слова».³

Але за головного винуватця в «обгаличанюванні» він проголосив у цих статтях уже М. Грушевського. Це Грушевський, на його думку, «заповзявся нахрапом завести галицьку книжню мову й чудернацький правопис в українському письменстві й на Україні і зробити їх загальними і для Галичини, і для українців». Або ще: «Може, ми й надаремно винусемо в усьому лихові галичан. Може, в руйнуванні української мови треба винуватити одного тільки М. Грушевського. Основні його аргументи⁴ проти «галицької мови» були: 1) галицькі говори не можуть бути в основі літературної мови, бо з них, мовляв, окраїнні говори («Скрізь в Європі за ґрунт і основу книжньої мови були взяті осередкові мови, маючі в своїх формах і лексиці найбільший район, а не усякі дрібні підмови й чудернацькі говірки, а часом мішанки на краях, межуючі з сусідніми націями,⁵ і 2) галицька книжня мова дуже роблена, тимчасом як українська літературна мова повинна зберігати свій народний (селянський) характер, як вона зафіксована в творах перших українських письменників. Тим то він був проти «шкідливої системи й теорії механічного з'єднання й змішування двох мов — галицької книжньої і мови наших клясичних письменників».⁶ «Коли постановлено писати живою народньою мовою («східньою», видима річ — В. Ч.), — писав він у листі до Стебницького ще раніш, — то й треба писати так, як говорять, а не вигадувати і вносити в книги таких галицьких форм, як вносе київська спілка» («Вік» — В. Ч.).

¹ Йх видав С. Єфремов у кн. «І. Нечуй-Левицький», Київ, 1922 р.

² «Сьогочасна часописна мова на Україні», стор. 9.

³ «Криве дзеркало», стор. 9.

⁴ С. Єфремов, «Іван Нечуй-Левицький», стор. 164.

⁵ «Криве дзеркало . . .», стор. 37.

⁶ «Криве дзеркало», стор. 47.

У цій дискусії, крім самого Нечуя, взяли участь ще М. Грушевський, А. Кримський, І. Стешенко, Б. Грінченко, І. Франко, М. Филипович (М. Левицький), М. Пачовський і ін. Тривала ця дискусія роками і навіть тоді, як на Наддніпрянщині знов заборонили українські видання (після 1914 року статті на ці теми друковано в московському журналі «Украинская жизнь», у «Промені», що теж почав був виходити в Москві). Не завжди, правда, полемізовано безпосередньо з самим Нечуєм-Левицьким, але суперечки точилися навколо тих проблем, що їх він заторкнув, а найбільше про взаємини між «галицькою варіацією нашої літературної мови» (Б. Грінченко) і мовою «наддніпрянською». Та й сама дійсність нагально висувала тоді цю проблему.

Тільки ж дискусія ця відбувалася вже в іншому пляні і інші проблеми були в центрі уваги її учасників, як рівняти до дискусії 90-их років XIX ст. У ній уже не було мови про можливе злиття всіх українських наріччів та говорів в одній українській літературній мові, бо тепер, після дискусії 90-их років, що в основному розв'язала цю проблему, та в аспекті нових можливостей для розвитку української літературної мови всі визначали однодіалектну — «східню» основу її, точніше кажучи, — вважали за таку південносхідне наріччя (чи піднаріччя, за Ганцовим). Адже й Нечуй-Левицький, кінець-кінцем, відкидав не тільки галицькі говори, а й чернігівсько-поліські. «Я встоюю за форми живої центральної київської та херсонської мови», писав він у згаданому листі до П. Стебницького з 14/I 1905 р.,⁷ протестуючи проти мовної політики «київської спілки» (С. Єфремов, Б. Грінченко й ін.), у якій нібито було «багато чернігівців, що встоюють за свою мову, за *«щасте, мені, сей»*. Цю думку він повторював пізніше і в отих своїх статтях. «Треба писати так, як тепер говорить народ на Україні, — писав він у першій із тих статей, — а не в Галичині та на Поліссі».⁸

Найближче до позиції Нечуя-Левицького стояв А. Кримський, що ще раніше в своєму «Вступному слові» до «Практичного курсу вивчення української мови», розпочатого 1906 року в московському журналі «Зоря» (пізніше він передрукував це «Вступне слово» в своїй «Українск-ій граматиці»), писав так: «Мій „Практичний курс” буде тільки для східньо-малоруського наріччя. Та й то не для цілого. Треба, щоб читачі пам'ятали от що:

1) Граматика, яку в мойому «практическомъ курсѣ» читачі знайдуть (етимологія, синтаксис, фразеологія) — це буде граматика переважно для тієї української мови, що нею говорить центр східньої України і якою писали й пишуть найкращі письменники. Інакше сказати, це буде здебільша граматика тієї мови, що нею говорить Україна Наддніпрянська, а найбільше Київщина та Полтавщина . . . 2) Так само й словарний репертуар, якого я держуся в свойому курсі, це буде переважно спільний словар Наддніпрянської України, обох боків Дніпра: і правого, і лівого, — звісно, настільки спільний, наскільки він справді являється спільним».⁹

⁷ «Іван Нечуй-Левицький», стор. 161.

⁸ «Сьогочасна часописна мова на Україні», стор. 37.

⁹ «Украинская грамматика», Москва, 1907 р., стор. 25.

Далі він пише, що обминатиме вузькі льокалізми східні й даватиме перевагу *східнім* правобережним словам. «Часом трапиться в мене ще й от яка зазначка, — пише він далі: «гал.; це значить: «галицьке слово», тільки ж таких слів у мене обмаль».¹⁰

Часті покликання інших учасників дискусії на мову Котляревського, Квітки-Основ'яненка та Тараса Шевченка теж свідчать про орієнтацію саме на це нарідччя. А ці покликання були вже не тільки в наддніпрянців, а й у галичан — у І. Верхратського, в Пачовського¹¹ та І. Франка. Особливо показове це для І. Франка, що, як відомо, в 90-их роках обстоював був злиття всіх діалектних явищ української мови, а тепер, у ст. «Літературна мова й діалекти», яку я в підрозділі про Франкову мовну позицію вже цитував, вважав «наддніпрянську мову» за «основу того типу, яким мусить явитися вироблена літературна мова всіх українців». І цю свою думку він обґрунтував так: «Уже хоч би тому, що та мова на величезному просторі від Харкова до Кам'янець-Подільського виявила таку однотайність, такий брак різних відмін, який вповні відповідав українському національному типові, також «вимишаному» і вирівняному в цілій масі, як мало котрий подібний тип у світі. І от кожний галичанин чи українець, хто бажає друкованим словом промовити до найбільшої маси українського народу, мусить уживати мови тої найбільшої маси, а до того мови, виробленої найбільшим числом талановитих та популярних письменників».¹²

Тим то викликає здивування висновок з цієї дискусії Ю. Шереха, що його він зробив усупереч фактам у своїй праці «Галичина в формуванні української літературної мови».¹³ Шерех пише, що нібито «передові кола українського суспільства . . . розв'язали для себе недвозначно питання розвитку української літературної мови в пляні піднесення її на найвищі щаблі розвитку на основі передусім принципової діалектної мноґосновности з широким використанням доцільних для цілої будови галицьких мовних елементів».¹⁴ Ба більше: Шерех знайшов якусь «еволюцію» щодо цього навіть у Грінченка, що тепер уже начебто теж «визнавав діалектну мноґосновність літературної мови».¹⁵ Насправді ж Шерех перекрутив Грінченкові думки, відповідно спрєпарувавши його слова з відповіді передплатникові «Громадської думки», що відмовлявся передплачувати газету через «граматичний і правописний хаос у ній». Він (Шерех) навів із цієї відповіді тільки слова «на світі нема суцільної, по всіх місцях однакової живої мови, а єсть тільки місцеві діалекти, сума яких і творить мову» та уривок з дальшого (підрядного!) речення: «З усіх діалектів витворюється літературна мова». У першій частині Грінченкової думки, як бачимо, мова йде про живу, тобто

¹⁰ Там же, стор. 26.

¹¹ На знак заперечного ставлення до галицьких говірок він у ст. «Літературна мова на Україні» («Україна», ч. 2, 1907 р.) наводить ось цю форму як приклад непридатного для літературної мови матеріалу: «Я з тобов ніц венци не говорю, що би ти не хтів потім чіпати сі, же я зробив-ім пльотки на спацїрі».

¹² За книжкою І. П. Іжакевича «Питання російсько-українських мовних зв'язків». В-во Академії наук УРСР. Київ, 1954 р., стор. 62.

¹³ «Галичина в формуванні української літературної мови», Мюнхен, 1949 р.

¹⁴ «Галичина . . .», стор. 35.

¹⁵ «Галичина . . .», стор. 30.

народну мову, що й справді скрізь у світі ділиться на діалекти, а не про літературну (як це подає Шерех), а друге речення у Грінченка таке: «І як (Шерех відкинув ці важливі для дальшої думки слова) з усіх діалектів витворюється літературна мова, то звичайно письменник бере форми з того діалекту, до якого найбільше звик, який йому найбільше подобається». Але для ясности треба читати ще далі. «Через те, — пише Грінченко, — в молодих літературних мовах раз-у-раз стриваються паралельні форми того самого значення. З часом одна з їх бере перевагу, друга зникає, а іноді обидві лишаяються і живуть собі любісінько разом».¹⁶ Отже, Грінченко говорить про процес творення літературних мов, про те, що «в молодих літературних мовах», справді, може бути і хаос, і паралельні форми, які пізніше можуть і зникнути, а не про ідеал літературної мови, що його треба досягти. А крім того ж, у Грінченка в цьому ж тексті є ще інша думка, і її Шерех наводить, не додаючи суперечности до отого його твердження про «діалектну многоосновність»: «Серед усієї цієї плутаниці українському письменникові єсть одна тільки рада: завсігди пам'ятати, що його мова тоді тільки буде і найкращою, і найрозумілішою, коли в основі її буде народня мова Наддніпрянської України (підкреслення Грінченкове — В. Ч.) з потрібними додатками буковинців та галичан».¹⁷

Отже, чи з усіх цих даних можна робити висновок, що Грінченко, мовляв, «твердить тепер, всупереч своїм колишнім вимогам «наддніпрянської чистоти й незайманости літературної мови, що літературна мова вже в принципі мусить бути діалектно-многословною»?

А Шерех такий висновок зробив!

І Грінченко, і інші учасники дискусії, з тактичних, сказати б, мотивів, дбаючи про всеукраїнську єдність літературної мови, згадували «всі наріччя української мови», але при цьому обов'язково додавали про «наддніпрянську мову» як основу цієї всеукраїнської літературної мови, а «буковинсько-галицькій мові» залишали лише місце «додатків». Тільки ж ні Грінченко, ні інші учасники дискусії конкретно не визначали, що саме з «буковинсько-галицької мови» мало ввійти до всеукраїнської літературної мови. До згаданих уже в Грінченка «додатків буковинців та галичан» можна навести ще відповідне місце з листа П. Стебницького до Нечуя-Левицького: «В основу її (літературної мови — В. Ч.) лягла мова лівобережна — мова Котляревського та Квітки; на всесвітню вишину її підніс правобережник Тарас — і через те перевагу в ній узяв елемент правобережний (? — В. Ч.), але не можна відкидати й інших краєвих елементів мови, не можна, наприклад, заплющити очі, щоб не бачити такої краси, як Стефаник з його покутським діалектом, котрий, може, й не ввійде в значній мірі в склад загальної літературної мови (підкреслення моє — В. Ч.), але мусить у більшій або меншій мірі на неї вплинути».¹⁸

Отже, й у Стебницького нема натяку на те, що саме з «покутського діалекту» та «правобережного елемента» (вислів цілком до-

¹⁶ Грінченко, «Тяжким шляхом», Київ, 1907 р., стор. 42.

¹⁷ Грінченко, «Тяжким шляхом», стор. 88.

¹⁸ «Іван Нечуй-Левицький», стор. 172.

вільний, бож діалектний поділ української мови не збігається з поділом на Правобережжя й Лівобережжя, як також Шевченкова мова діалектно мало чим відрізняється від мови Котляревського) і як саме могло інтерферуватися в загальноукраїнській літературній мові. Чи могло це статися з буковинсько-галицькими фонетичними й граматичними явищами, чи тільки з лексичними? Тодішній теоретичний рівень українського й російського мовознавства (бож у цій дискусії почасти, хоч, може, й не безпосередньо, брали участь і російські мовознавці, такі, як Ф. Корш, О. Шахматов; крім того, російське теоретичне мовознавство впливало й на українських діячів) був такий, що воно не могло допомогти дискутантам у всіх питаннях мовотворення, і більшість цих виступів з теоретичного погляду стояли на досить низькому теоретичному рівні. Вийнятком, може, була тільки одна стаття І. Стеценка «Про українську літературну мову», що трактувала мовні процеси соціологічно і тим з'ясовувала їх не раз таки добре. Але у цій статті читач не міг знайти відповіді, чому при творенні літературної мови діалектні одиниці звичайно не синтезуються, а борються між собою; у ній не було й не могло бути згадки про те, що на перешкоді тут стоїть закон *одности* чи *непроникненности мовного знаку*, який просто виключає синтезування граматичних явищ, а лексичні допускає тільки за наявності «порожніх місць» у головному діалекті, тобто за відсутності певних назв у ньому.¹⁹

З цієї причини дискутанти, навіть такі чільні, як Б. Грінченко, Кримський та М. Грушевський здебільшого тільки емпірично, в практиці, під тиском живої дійсності намацували правильне розв'язування животрепетних мовотворчих проблем. Прикладом того, як життя відкидало наївні спроби цих людей хоч частково синтезувати «східні» й «західні» граматичні форми, може бути історія форм «житте» («східне» здовжене «т» й «західне» та північне «е» як синтетична форма однини) та «життя» (цілком «південносхідня» форма, вживана при першій як форма множини): пізніше, в результаті «намацування» перемогла тільки східня форма «життя» і для однини, і для множини. Взагалі ж ця практика показала, як це ми побачимо в підрозділах, де буде мова про творення публіцистичної та наукової мови, що можна було тепер говорити тільки про прийняття з галицького варіанту української літературної мови (а не з галицьких говірок!) деякої частини лексичного, вужче — термінологічного надбання, тобто того літературного мінімуму, який був на той час (з огляду на відомі культурно-історичні причини) тільки в Галичині та Буковині і якого не було й не могло бути ні в «західніх», ні в «східніх» говорах, як також і в мові старих наддніпрянських письменників — Котляревського, Квітки-Основ'яненка, Шевченка й інших.

Тож питання про цей літературно-мовний лексичний мінімум і було властивою темою цієї дискусії.

Через те в цій дискусії уже не стояли одні проти одних «східні» й «західні» автори (як це було в дискусії 90-их років), а були, з одного

¹⁹ Див. ст. «Типи мовних актів» у мойй кн. «Децо про мову», Нью-Йорк, 1959 р.

боку, ті, що відкидали цей мінімум, а з другого — ті, що його боронили, незалежно від їхнього походження з «заходу» чи «сходу».

Першу групу складали І. Нечуй-Левицький, почасти А. Кримський і всі тодішні активні наддніпрянські читачі, що бомбардували редакції українських часописів листами та дописами, другу — галичани М. Пачовський, І. Верхратський, І. Франко і наддніпрянці — М. Грушевський, Б. Грінченко, І. Стешенко, М. Пилипович (М. Левицький), Є. Чикаленко й ін.

І. Нечуй-Левицький, як уже казано, відкидав не тільки буковинсько-галицькі та чернігівські говори, а й книжну галицьку мову, приймаючи з неї тільки «трохи більше десятка слів». А. Кримський теж допускав у своїй граматиці «обмаль» слів з зазначкою «гал».

Заступники другої групи, приймаючи фактично першу половину Нечуєвої тези (тобто *південносхідну діалектну основу*), не погоджувалися з другою половиною, тобто боронили «*галицько-буковинські*» *досяги в царині публіцистичної, науково-технічної та культурно-побутової термінології*. «Невже наша більш як піввікова праця ні на що не пригожа для всеукраїнського культурного стремління?» — запитував галичанин М. Пачовський, відгукнувшись на статтю І. Нечуя-Левицького «Сьогоднішня часописна мова на Україні». — Невже там має йти робота *ab ovo*?²⁰ Інші з цієї групи (Б. Грінченко, І. Стешенко, М. Пилипович) аргументували оборону цього надбання тим, що це ж, власне, було єдине українське суто літературне надбання, без якого ніяк не можна обійтися ні в публіцистиці, ні в науці, ні в побуті освічених людей. Крім того, вони вважали, що ці досяги здобуто зусиллями всіх українських діячів, а не тільки самих галичан та буковинців. «Невірно це, — писав М. Грушевський у ст. «Про українську мову і українську справу», — і кривда українцям з Росії, які велику участь брали у виробленні цієї мови і нестерті (? — В. Ч.) впливи на ній положили». «Ігнорувати цю культурну мову, — писав він далі, — вироблену такою важкою працею кількох поколінь, відкинути, спуститися на дно і пробувати незалежно від тої «галицької» мови творити нову культурну мову з народних українських говорів наддніпрянських чи лівобережних, як деякі хочуть тепер, — це був би вчинок страшенно шкідливий, хибний, небезпечний для всього нашого національного поступу».²¹

Грінченко теж писав, що це здобутки «не тільки їх» (галичан — В. Ч.). Але найсоліднішу відповідь на «Криве дзеркало української мови» І. Нечуя-Левицького дав І. Стешенко в своїй ст. «Про українську літературну мову».²² Як уже казано, це була перша в українському мовознавстві взагалі і єдина серед тодішніх полемічних статей праця, в якій мову трактовано соціологічно. Стешенко розглядав мову не як щось самодостатнє, а тільки як «орган для зносин» і пов'язував її розвиток з соціальними процесами та історичними умовами взагалі. Так він пояснював розвиток української літературної мови в Галичині

²⁰ «Україна» ч. 2, 1907 р., стор. 7.

²¹ «Про українську мову і українську справу», Київ, 1907 р., стор. 8.

²² ЛНВ, кн. XI, 1912 р.

(була, мовляв, преса, школи, то й мова розвивалась), так підходив до цієї справи й на Наддніпрянщині. «Ми, російські українці, en masse прилучились до вищої національної творчості по 1905 році, коли в нас з'явилася преса та деякі інституції».²³ Справу ж творення літературної мови він розумів як «питання культурно-соціального», що вимагало піднесення культурного рівня народних мас. Тим то він і був проти Нечуя та всіх тих, що «низькооко хочуть затримати націю... при мові баби Палажки».²⁴ «Тільки тоді вона (українська літературна мова — В. Ч.) стане дійсно народною, коли народ зблизиться з вищою культурою і з вищою мовою».²⁵ Розглядаючи літературну мову як витвір культури, він визнавав нормальними всі робленості в ній — і свідоме запозичання слів з інших мов («Один народ позича дещо в другого для назв предметів матеріальної культури. Те ж бува і не може не бути і в сфері духовній»),²⁶ і творення неологізмів. А як соціолог, він глибше, ніж інші, «намацав» і той «закон нашого життя», що при творенні літературної мови відбувається боротьба між діалектами, а не їх синтезування. «Поява окремої державно-національної літературної мови має на перший погляд ще одну лиховісну умову, — писав він. — «Коли утворюється така мова навіть на ґрунті народньому, то при виборі її, уже свідомому, не рахуються з розумінням всієї нації чи народу. Мовою літературною стає діалект однієї частини народу, — він набуває вагу всенародного через особливе громадське значення даної округи, і всі інші діалекти однієї нації падають на ступінь нижчих. Потім уже до сього пануючого діалекту, що робиться національною мовою, доточуються слова чи вирази з других діалектів однієї мови, і національно-державна чи літературна мова робиться досить рябою. Сей приплив діалектних матеріалів, чи, як їх звуть, провінціалізмів не робиться одначе без краю. В відомих формах і межах національна мова костеніє, накидається всій нації».²⁷

Але, констатуючи соціальну зумовленість мовного процесу, Стещенко не заперечує й можливості деякого культурного втручання в життя цієї мови. «Значить тоді даремна боротьба проти стихії, яку б шкоду вона не чинила нам? — запитує він. І зразу ж відповідає: «До відомого ступня так: боротьба з чужоземним натовпом (слів — В. Ч.) довгий час була даремна, а боротьба з створенням нових слів і не потрібна; але, звичайно, взагалі мовний гармидер в царині якоїсь нації мусить бути полагоджено раніш чи пізніш. Робиться се полагодження і стихійно, і штучно-свідомо (підкреслення мое — В. Ч.)».²⁸

Ці його погляди відбилися і на його підсумковій оцінці стану літературної української мови на той час (1912 рік). Ці підсумки звів він до таких трьох тез: 1) є прекрасний словник «Кієвск-ої Старин-и» (Б. Грінченка) з величезним запасом народних слів; 2) є багато новостворених слів, що лякають, може, не самого Нечуя, — їх треба «передиви-

²³ Там же, стор. 302.

²⁴ Там же, стор. 314.

²⁵ Там же, стор. 308.

²⁶ Там же.

²⁷ Там же таки, стор. 304.

²⁸ Там же, стор. 305.

тись» (отже, свідоме втручання — В. Ч.); 3) немає багатьох потрібних слів, — їх треба створити, але «авторитетними руками» (знову свідоме втручання — В. Ч.).

З цього короткого перегляду дискусії пореволюційних років, аргументації і Нечуя-Левицького, і його супротивників, видно, які це нерівні були сили: з одного боку виступала людина «без ніякої кваліфікації» (І. Франко про Нечуя), що справляла враження анахронічного дивака і своїми поглядами, і своєю мовною практикою («сам Нечуй у своїх мовних знаннях теж шкутильгає» — І. Стещенко), а з другого — майже всі чільні діячі того покоління, що йому судилося безпосередньо підготувати українську літературну мову до ролі всеосяжного культурного і державно-політичного знаряддя українського народу. А головне — що позиція Нечуя-Левицького в умовах тодішнього життя, коли треба було видавати щоденні газети, писати наукові праці, думати про запровадження української мови в школі, була фактично безпорадна, а позиція його опонентів, навпаки, була сильна тим, що в'язалася з живим життям. Тут теж усе пояснює соціологічний підхід.

Не треба багато думати, щоб, маючи ці дані, зрозуміти, хто міг у цій дискусії перемогти, а хто повинен був зазнати поразки. Аргументації й «позиції» І. Нечуя-Левицького в історії української літературної мови вже більше не повторювано, а отой літературно-термінологічний мінімум, взятий тоді з галицького варіанту нашої літературної мови, увійшов назавжди до всеукраїнської літературної мови. Кажучи це, я маю на увазі погляди мовознавців, а не дилетантів, які й пізніше воювали проти «галицької мови».

Проблема газетно-публіцистичної мови

Найпершою і найважливішою проблемою, що її висунуло життя буквально в перші дні нової для українського народу дійсності, була проблема газетної мови і взагалі публіцистичної мови. Цілком реальні можливості щодо видавання українських газет і журналів, а також певні конституційні вільності для широких мас українського народу в тодішній Російській імперії вимагали відповідних мовних засобів публіцистичного характеру. А тим часом, з одного боку, цей жанр української літературної мови, особливо з погляду «східніх говорів», найменше був розроблений, а з другого — було мало й людей, що хоч якнебудь знали б українську літературну мову. «Мова публіцистична... в нас була зовсім не вироблена», — писав тоді один з найактивніших творців української преси й літературної мови — Б. Грінченко.²⁹ «Треба сказати, — писав пізніше в своїх спогадах другий тодішній діяч — Д. Дорошенко, — що скласти персонал співробітників першої української щоденної газети було ділом не таким легким, як це може здатися комубудь сьогодні. Людей, що добре володіли літературною українською мовою, було не так то багато для праці в щоденній газеті».³⁰ Це були просто одиниці — Б. Грінченко, С. Єфремов, В. Самійленко.

²⁹ Б. Грінченко. «Тяжким шляхом». Київ, 1906 р., стор. 18.

³⁰ Д. Дорошенко. В. І. Самійленко (Сивенький). «Арка», ч. 5, 1947 р., стор. 18.

Такий стан був однаково прикрий і для журналістів, і для читачів.

Д. Дорошенко в отих своїх, щойно згаданих спогадах та ще в спогадах про Б. Грінченка³¹ розповідає про «техніку» цієї роботи в редакції «Ради», про мовні прикросці, що їх мав він і інші співпрацівники. Найвищим авторитетом був Б. Грінченко, і він навчав інших, як учитель школярів. Навіть по виході числа він випишував помилки на окремі таблички і вивіщував кожному над його столом, а коректорам посилав до друкарні. Декотрих невдах він викликав навіть до кабінету і «давав доброго прочухана». Допомогавав і В. Самійленко, що теж непогано знав українську літературну мову. Найбільші труднощі були в перекладанні російських телеграм. «З перекладами цих телеграм була чиста морока, — пише в отих спогадах Д. Дорошенко. — Траплялися дуже довгі тексти, особливо, наприклад, сенатських роз'яснень. Мова дуже крута, перекласти так, щоб задовольнити вибагливий смак українського читача, страшенно тяжко... Доводилося викручуватись, як тільки можна, напружуючи все своє знання мови, літературної й повсякденної, розтягуючи часом фразу, щоб уникнути дослівного, але в українській мові незручного вислову».³² Але у висліді траплялися не раз різні курйози, як от переклад Г. Квасницького, що, перекладаючи телеграму для «Громадської думки», написав: «Повісився на хусточці до носа».

«Літературна мова», що її, за спогадами Д. Дорошенка, треба було знати поряд із «повсякденною», — це була газетно-публіцистична мова, вироблена попереднього часу в Галичині й Буковині. Відзначивши наявність отих труднощів, Б. Грінченко писав у згадуваній праці, що «більшість (наддніпрянських журналістів — В. Ч.)... вивчалася тієї літературної мови, яку знаходила в галицьких виданнях, і була рада, що могла писати тією мовою по-українському зразу про все, про що хотіла, не нудячись вишукуванням форм».³³ «А коли з р. 1905 настала змога видавати часописи й на російській Україні, — пише ще один учасник тодішнього мовотворення — М. Пилипович (М. Левицький), — то довелося перенести з Галичини трохи не весь той лексичний матеріал, що його виробили там протягом тих 30 літ (від заборони української мови в Росії 1876 р. — В. Ч.)».³⁴

Але ця «галицька» мова не зовсім була придатна для нових умов, була «трудною й незвичайною для російських українців, що не читали галицьких видань».³⁵ А втім, для читачів мовні труднощі були багато більші, ніж для східноукраїнських журналістів. Якщо ці журналісти як учасники українського культурного процесу взагалі були обізнані хоч з «галицькою» мовою, то масові наддніпрянські й кубанські читачі таки й зовсім не бачили й не чули ніякого українського, сказати б, публіцистичного слова, бож у цих частинах України ніколи до того не було справжніх українських газет, як типових носіїв публіцистичної

³¹ Д. Дорошенко. «Б. Грінченко». «Арка», ч. 4, 1947 р, стор. 14.

³² Д. Дорошенко. Згадувані спогади про Самійленка, стор. 18.

³³ Б. Грінченко. Згадана праця, стор. 18.

³⁴ М. Пилипович. «Де-що про сучасну стадію розвитку української літературної мови». Київ, 1913 р., стор. 9.

³⁵ Там же.

мови («Основа» 60-их років XIX ст. була двомовна, і, крім того, це був журнал, а не газета; спорадична публікація українських текстів в «неофіційних частинах» кубанських урядових органів теж не могла «привичаїти» читачів до української мови).

Фактів про читацькі в цьому розумінні труднощі зафіксовано в відповідній літературі дуже багато. «Поміж увагами, що роблять читачі «Громадської думки» та «Ради», — пише у згадуваній книжці Б. Грінченко, — найбільше уваг про мову, якою пишуться газети, а між іншим і про правопис».³⁶ «Публіка як інтелігентна, так і неінтелігентна не звикла зовсім до української газетної мови, — свідчить видавець першої східньоукраїнської щоденної газети «Громадської думки» — «Ради» Є. Чикаленко. — Це видно з листів, які нам пишуть і з розмов з нашими читачами. Вони не звикли до абстрактних понять, яких немає в народі».³⁷

«Інтелігентна публіка» — це були люди з різними поглядами, що до газетної мови ставили найрізноманітніші вимоги.

Передусім був тип т. зв. «тоже-малороса», цебто людей, свідомих свого неросійського (а «малоросійського») походження, але зросійщених, і для них справа творення української літературної мови (як і культури взагалі) була зовсім чужа. Це були читачі «Кіевлянина» і взагалі російської преси та книжки. Проте вони, відсотково серед інтелігенції на Україні найчисленніша група, були чималим гальмом у розвитку української справи і мови зокрема, висміюючи та всяково інакше дискредитуючи її (українську публіцистичну мову) на цьому початковому етапі. Яскраві гумористичні образи цих «землячків» дав С. Васильченко в постатях Гордійчука та «міського педагога» Касяненка (опов. «Обивательські жарти»), а відзначили цей тип шкідників усі, хто тільки писав про українську пресу того часу. А як ці люди були здебільшого російськими державними службовцями (вчителі, лікарі, священики, поліційні урядовці), то їх ще використовував російський уряд і як певне протиукраїнське знаряддя. Ось один такий факт. Коли українські видавці подали були до російської, але прихильної до українства газети «Каневская газета» оповістки про передплату на «Літературно-науковий вістник», «Світло» й «Добру новину», справник Жежелевський не дозволив надрукувати, подавши таку мотивацію заборони: «Що це за мова в цих оповістках? Я сам малорос, але цієї мови не розумію. Що це за балаганщина і що це за акцент такий?»³⁸ Такі мотивації й характеристики йшли «по начальству» вище, і там їх відповідно використовували. Коли, наприклад, київський губернатор 1911 року розіслав обіжник про заборону українських газет для сільських кооперативів Київщини, він цю заборону вмотивував «новоствореною т. зв. українською мовою».³⁹

Були також в «опозиції» й «свідомі українці», але необізнані з історією української літературної мови, зокрема з тим, що було зроблене

³⁶ «Тяжким шляхом», стор. 28.

³⁷ Є. Чикаленко. «Спогади», ч. 3. Львів, 1926 р., стор. 108.

³⁸ А. Животко. «Історія української преси». Регенсбург, 1948 р., стор. 124.

³⁹ А. Животко. Згадувана праця, стор. 124.

на галицькому ґрунті в другій половині ХІХ ст. Є. Чикаленко в своїх «Спогадах» згадує: «Один полтавський поміщик — Бобир-Кохановський, людина з вищою освітою, цілком прихильна до розвитку нашої літератури, з обуренням читав мені деякі фрази з «Громадської думки» і казав: «Ну, хіба це по-нашому? Це по-хорватськи або по-словацьки, тільки не по-нашому. Ну, прочитайте самі хоч одну передову статтю. «Суспільний рух з протягом часу набрав такої сили і прибрав таку форму, що уряд наш» . . . Ну, хто розбере цю фразу? Що таке «рух»? Після моїх пояснень він каже: «Ну, от і треба було так сказати: «С теченієм времени наше движение приняло такі розміри, що правительство наше» . . .⁴⁰

Отже, як бачимо, ця людина не була проти «абстрактних понять, яких не було в народу» (Чикаленко), але їй звичніші були «абстрактні поняття» в російських мовних формах, аніж у тих, що їх засвоїла чи виробила українська літературна мова тоді, як її ворожі сили не допускали до українського народу на Полтавщині, Харківщині, Кубані тощо. Цей «свідомий українець» був несвідомо в фарватері русифікації української літературної мови, як це слушно відзначив і Ю. Шерех.⁴¹

Але були й такі «свідомі українці», що виступали проти «абстрактних понять, яких не було в народу», незалежно від їхнього, тих понять, походження. Це були ті, що над ними тяжіла ще спадщина народництва 60-их років ХІХ ст. Вони думали, що засобів народної (селянської) мови могло вистачити на всі жанри літературної мови, і за найвищий мовний авторитет могли вважати таку собі «бабу Тимохвійку з Чернихова», як писав ще тоді, в 60-их роках, один із таких людей у листі до «громади у Львові». Таких «шкідників» молодій українській публіцистичній мові було серед «свідомих українців» чи не найбільше, і вони були найзапекліші, бо, при всій своїй некомпетентності та примітивізмі, вони претендували на право втручатися в справу творення української публіцистичної мови як, мовляв, люди цілком «свої». Річ ясна, що, «обороняючи» народну мову, висуваючи її як всеосяжне джерело, вони повинні були виступати проти «кованих слів», «галицизмів» та етранжизмів. «Про них, за винятком дуже небагатьох, треба сказати, — пише М. Пилипович у згадуваній праці, — що всякий з них вважає себе за знавця української мови і немилосердно критикує мову наших газет і книжок, але як сам напише щонебудь, то здебільшого дуже (? — В. Ч.) поганенькою мовою».⁴² Або й просто — додаю я — ці «критики» самі писали по-російському, як це відомо з багатьох даних. Б. Грінченко наводить у книжці «Тяжким шляхом» листа однієї такої «щирої українки», написаного на шістьох сторінках . . . російською мовою. Авторка обурюється «выдумываніємъ дурацких словъ», а наприкінці навіть проклинає: «Да будьте вы прокляты, негодяи и губители нашего дорогого, прекрасного и понятнаго украинскаго слова!»

⁴⁰ «Спогади», ч. 3, стор. 108.

⁴¹ Ю. Шерех. «Галичина в формуванні української літературної мови». Мюнхен, 1949 р., стор. 35.

⁴² «Де-що», стор. 5.

І підпис: «Презирающая Вас Н. П. Украинка». Та ще й дописала: «Настоящая украинка».⁴³

Щодо «кованих слів» та «галицизмів» у них були туманні уявлення, і вони здебільшого плутали одно з одним або й взагалі не розрізняли слів різного походження. В цьому розумінні Грінченко відзначив таке: «Звісно, дуже часто чоловік називає якусь форму «галицькою» тільки через те, що він її не знає. А в нас же щодо мови виробилась така звичка: коли я сього не знаю, значить, його і нема, а се його хтось вигадав, а найлегше сказати, що се вигадали «галичани». Через нецтво таких добродіїв у нас «галицькими» чи «кованими» стають такі форми, які вживаються в письменстві по кілька віків або любісінько живуть і досі на якомусь полтавському хуторі, тільки що гострий критик на тому хуторі не бував».⁴⁴

Основна вимога цих «критиків» зводилась до того, щоб журналісти писали мовою Котляревського та Шевченка. Але, кажучи таке, вони, з одного боку, спускали з ока далеко не селянський характер мови цих письменників, зокрема наявність у ній багатьох чужих слів (але таких, як і в російській літературній мові, і через те їм «непомітних»), а з другого — те, що мови цієї, навіть з її «абстрактними поняттями», не вистачало для публіцистики взагалі, а тим більше для часу, пізнішого на сто й п'ятдесят років після їхньої смерті. Б. Грінченко так полемізував з цими «критиками»: «Візьміть ви словар Шевченка або Марка Вовчка та й спробуйте з ними написати наукову розвідку про капіталізм або публіцистичну статтю про перемену міністерства у Франції, — тоді відразу все стане зрозуміле».⁴⁵ Так само полемізував і М. Пилипович: «І хоч як старайтесь доводити такому землякові... що про кохання, про кріпацтво та про турецьку неволю можна було писати без чужих слів, та в розмові про парламент і реформи, про кооперацію та дрібний кредит не можна обійтися мовою «Кобзаря» та «Енеїди».⁴⁶

І Грінченко, і Пилипович відзначають льокальний мовний патріотизм цих людей, те, що вони поза мовою свого хутора нічого в українській літературній мові не хотіли знати. Найбільшим аргументом на це у них було те, що, мовляв, «у нас так кажуть». «Забувають люди, — слушно заперечував це М. Пилипович, — що те «у нас» той куток під Кобеляками або Таращею, під Вовчою або Коломиєю — це ще не вся Україна».⁴⁷

Проблему ускладнювала тоді ще й величезна неунормованість української літературної мови взагалі (а не тільки публіцистичної) щодо діалектної її основи. Величезна діалектна рябизна не тільки в лексиці, а й у граматиці, розбіжності з мові різних авторів, а також правописна неупорядкованість — усе це дратувало багатьох, не тільки цих невігласів. Тільки ж тоді, як люди, свідомі важкого становища українського народу та його мови, розуміли лихо і намагались якось

⁴³ «Тяжким шляхом», стор. 52.

⁴⁴ Там же, стор. 47.

⁴⁵ «Тяжким шляхом», стор. 52.

⁴⁶ Згадувана праця, стор. 5.

⁴⁷ Там же.

зарадити йому (статті М. Грушевського, Б. Грінченка, М. Пилиповича, І. Стешенка, як і вся мовна полеміка цього часу, що про неї в мене вже була мова), ці «критики» збивали непотрібні бучі і тим або, сказати б, виносили сміття з хати, даючи в руки чужим ворогам зброю для боротьби проти української мови, поганої й доброї, абож і самі безпосередньо підривали конкретні заходи щодо її розвитку. Ось як поводився один із таких, безперечно, свідомих земляків. «Наближається час поновити піврічну передплату на «Громадську думку» та «Нову громаду», — писав він у листі до редакції згаданих видань. — «Позаяк кожне число газети, як і кожна книжка журналу мене бентежить через граматичний хаос, що в них панує, я залишаю на який час передплатувати їх. Двадцять років чекав я цього щастя-можливості читати часописі, друковані рідною мовою. Але правопись, що вживається в сучасних часописах, мене не задовольняє. Почекаю ще».⁴⁸ І далі наводить такі розбіжності, як «у його» й «у нього» тощо. Відповідаючи цьому «критикові», Грінченко писав: «Він... не розуміє, як саме витворюється з народних діалектів спільна літературна мова. Він не бере до уваги того, що на світі нема суцільної, по всіх місцях однакової мови, а єсть тільки місцеві діалекти, сума яких і творить мову (не літературну, видима річ — В. Ч.). І як з усіх діалектів витворюються літературна мова, то звичайно письменник бере форми того діалекту, до якого найбільше звик, який йому найбільше подобається. Через те в молодих літературних мовах раз-у-раз стриваються паралельні форми того самого значення. З часом одна з їх бере перевагу, друга зникає, а іноді й обидві лишаються і живуть собі любісінько разом». Ці люди, кінець-кінцем, не розуміли історичної ваги твореного діла. «Допустім, — писав далі Грінченко, — що він правий і що все те, про що він говорить, — справжні помилки. Алеж яка мізерія — всі оті дрібниці перед тим великим і важним ділом, яке творить тепер молода вкраїнська преса!» І ще далі: «Зрозумійте ж бо, що міститься в цій справі: вся праця сьогочасної української літератури, вся та сума талану, розуму, знаннів, яка вложена в нове українське письменство, і все те добро, яке вже воно зробило і зробить іще задля національної свідомости й розвитку мас, — все це одкидається тільки через те, що «правопись не задовольняє».⁴⁹

Окремо в цій справі стояв «фаховий», але в суті так само наївний опозиціонер, ворог «обгаличанювання» часописної мови І. Нечуй-Левицький, що писав у статті «Сьогочасна часописна мова на Україні: «Галицька наукова й часописна мова, кажучи загалом, дуже пошкодила нашому письменству, а найбільше сьогочасному часописному українському письменству. Через її вплив ця часописна мова вийшла напхана польськими словами і галицькими провінціалізмами, й стародавніми (? — В. Ч.) словами, ще подекуди й з чужою синтаксою».⁵⁰

Ці погляди Нечуя-Левицького я розглянув у підрозділі «Мовна дискусія пореволюційних років».

⁴⁸ Подаю за кн. Б. Грінченка «Тяжким шляхом», стор. 42.

⁴⁹ «Тяжким шляхом», стор. 45.

⁵⁰ «Україна», ч. 1, 1907 р., стор. 35.

Як поставилася до мови перших українських газет «неінтелігентна публіка» Наддніпрянщини й Кубані? Якщо мати на увазі основну «неінтелігентну» частину українського народу — селянство, то треба сказати, що тут була одна з найбільших трагічних суперечностей у творенні української преси. З одного боку, видавці, зважаючи на те, що селянство було на той час єдиною незросійщеною суспільною верствою, свої видання розраховували передусім на селян («Хлібороб», «Рідний край», напочатку й «Громадська думка», пізніше «Село», «Засів» тощо), а з другого — це селянство було національно несвідоме великою мірою взагалі, а по-українському й стовідсотково неписьменне. «Він, — писав Грінченко про український народ, селянство, у своїй книзі «Перед широким світом», — не вміє читати... Двічі не вміє читати. Раз через те, що йому нічого не говорять літери. Вдруге — через те, що аж до недавнього часу книга його рідною мовою була заборонена, і навіть тому, хто вмів розбирати літери, книга зоставалась німою або недорікою, бо була чужомовна».⁵¹ І, зрозуміла річ, українські селяни могли здебільшого тільки слухати, як хтось їм читає (це Грінченко й робив, будучи вчителем на селі, і про це він писав у щойно згаданій книзі «Перед широким світом»), а не читали самі. Річ ясна, що така «публіка» не могла й у голові собі покладати потреби якоїсь там рідної преси. Тож насправді можна було в такому разі зважати тільки на *сільських півінтелігентів*, які таки іноді траплялись на селі і до яких якимись там шляхами хоч і глухо, а таки доходили чутки про те, що хтось там хоче української газети. Так, дописувач З. умістив у «Літературно-науковому вістнику», кн. 5 за 1904 рік, допис «З розмов із селянськими інтелігентами на Лівобережній Україні», а в тому дописі подав такі слова одного з таких півінтелігентів: «То-то й горе наше... Я хоч і школу скінчив, а візьмусь читати руську (московську) книжку, то, може, двадцятье слово розберу, а як читаю по-нашому, то хіба двадцятого не розберу. От якби дозволили газету по-нашому!»⁵² Уже з самих цих слів видно, який це «інтелігент», але й тут навіть не виключене, що цю думку підказав хтось із справжніх інтелігентів, або, може, й сам дописувач. Та коли пізніше з'явилась та газета «по-нашому», але не «ярижним», як було до того в українських виданнях, «письмом», а кулішівкою, то й ці читачі нахопилися на чималі труднощі. В. Гехтер у своїй статті «Український читач про українські часописі», наводить таку відповідь одного селянина на анкетне питання редакції «Засіву»: «По выходѣ номеровъ „Рідного Края“, я в перше видѣлъ его и купилъ, но читать не могъ. Это было въ поѣздѣ. Еврей взялъ у меня ту газету и бѣгло читалъ. Тогда мнѣ стало очень и стыдно, что я малоросс, а читать по-малоросійски не могу». Це був український селянин, «окалѣченный церковно-славянскимъ чтеніемъ во время самоученія».⁵³ І. Огієнко в ст. «Як селяни читають по-україн-

⁵¹ «Перед широким світом». Київ, 1907 р., XIII.

⁵² ЛНВ, кн. 5, 1904 р., стор. 9.

⁵³ ЛНВ, кн. 5 й 6, 1912 р., стор. 307.

ському» подав висліди своєї перевірки: «и» вони читали як «і», апостроф обминали тощо⁵⁴

Але більшість селян поставилася до перших українських газет, власне, до української мови в них просто вороже. Один із селянських півінтелігентів із с. Мануйлівки на Дніпропетровщині в дописі до часопису «Рідний край» писав: «Як почнеш уперше читати українську газету селянинові, то він часом неприємно дивиться на сю газету, думає, що з нього глузують, що се написано на сміх, — мовляв, пани понапечатували по-мужицькому газет для своєї забавки, щоб було з чого посміятися».⁵⁵

Ще гірша справа була з міськими робітниками-українцями. Ось як пише про них у своїх спогадах Ю. Тищенко: «Здебільшого це були молоді люди з спролетаризованого селянства. Школу на селі вони мали тільки московську, а прийшовши кудись на працю, чули від начальства, урядовців та товаришів виключно московську мову. Самі теж мусили відповідати по-московському. Отже, русифікація їх наступала дуже швидко. Національної свідомости у них не було жодної. Тільки зрідка могли бачити українську книжку, але читати її не могли через незнання правопису».⁵⁶

Але і в селян, і робітників вимоги до української публіцистичної мови були, безперечно, простіші, як в «інтелігентної публіки», всупереч думці М. Пилиповича, який у згадуваній уже книжці писав, що нібито «селянин дуже суворий і немилосердний критик: він поставить нам на карб усі обвинувачення, які ми чули і від ворогів, і від «тоже-малоросів», і від свідомих українців». Справді бо: чи могли вони, і селяни, і робітники, при всій своїй неписьменності, бути в курсі отих будь-що-будь «книжних проблем»? Заздалегідь можна знати, що ні. Та й те, що сам М. Пилипович наводить із конкретного матеріялу, свідчить про їхні вужчі вимоги (див. нижче) щодо газетної української мови. А він після отого свого речення написав таке: «Коли селянин не розбере в книжці або газеті скількох слів і через те не зрозуміє написаного, він кине її й скаже, що «воно не по-нашому писане». Так кажуть, наприклад, подільські селяни про книжки, писані дуже лівобережною мовою, «Химії» Мазуренка волинські селяни не хотіли читати. «Воно по-полтавському написане».⁵⁷ Отже, це «критика» тільки з позиції свого хутора. Якже деякий натяк на іншу «критику», може, й є в відповідях на анкету «Засіву», то треба думати, що ті відповіді написані не без допомоги чи якогось іншого втручання «інтелігентної публіки» — місцевого вчителя, агронома, лікаря. У цих бо відповідях є таке, як от: «Треба писати так, як писав Шевченко, так, як написана «Катерина». Або: «Якби по всіх відділах було поменше галицьких слів». Один висловився проти окремого писання «-ся» в дієсловах та проти українського «ѣ» — «ї» в таких випадках, як написання дієслівної форми «ніс» (мин. час, чол. р.). А в одній відповіді є просто фахова

⁵⁴ ЛНВ, кн. 6, 1909 р.

⁵⁵ С. Єфремов. «Перший рік української преси». ЛНВ, кн. 4, 1907 р., стор. 149.

⁵⁶ «Мій шлях» (рукопис), стор. 32.

⁵⁷ Згадувана праця, стор. 6.

мовознавча порада «перебудувати речення на дієслівні, бо дієслово живо малює дію, а потім — і в еволюції мови... займає одну з перших ступенів так само, як і в живій мові».⁵⁸

За суто селянську можна вважати тільки ось цю коротеньку, російською мовою написану відповідь: «Потому что въ газетѣ «Засивъ» нѣтъ никакой сложности и разбору (? — В. Ч.).⁵⁹

Отже, на мою думку, можна з певністю твердити, що для «неінтелігентної публіки» була на заваді тільки непризвичаєність до української літературної мови, зокрема до фонетичного правопису (кулішівки) та ще говіркова обмеженість («воно не по-нашому писане», «воно по-полтавському писане»). «Полегшувало» цю справу ще й те, що більшість селянських читачів — це були фактично слухачі, яким один письменний читав українську газету, як про це свідчить Ю. Тищенко у згадуваних спогадах (збиралось по 20—25 чол. разом і так читали). При такому сприйманні відпадала «правописна трудність», оте окреме «-ся», українське «ѣ» — «ї» тощо. І не буде помилкою, як сказати, що саме через це, через меншу причіпливість до мови, а також через наївну віру всіх неписьменних в авторитетність усього написаного й надрукованого «неінтелігентна публіка», при всій її початковій ворожості до українського друкованого слова, швидше звикала до української газети, аніж завжди критична «інтелігентна». Про це виразно свідчить історія селянських газет з цього періоду, що, можна сказати, розвивалася з більшим успіхом супроти розвитку видань, призначуваних для інтелігенції. Не зважаючи на те, що «Село» й «Засів» М. Грушевського друковано галицьким правописом, з отим окремим «-ся» тощо, 76% відповідей на анкету «Засіву» говорили вже про зрозумілість мови (зрозуміло «тому, що по-нашому», «зрозуміло й просто, по-нашому»). І хоч, може, Гехтер зробив із цього факту перебільшено-оптимістичний висновок, добачивши в ньому «добру й красномовну відповідь як на глузування ворогів з нашої «вигадані» мови, так і на безперестанні нарікання й жалі наших доморослих критиків з приводу «засмічености», «кованости» й інших хиб сучасної української часописної мови»,⁶⁰ але залишається факт, що за якісь там 3—4 роки селяни вже не сахалися української газети так, як напочатку, а вважали її за свою, «писану по-нашому».

Аналогічну зовнішню історію мала й мова публіцистичних видань негасетного типу — політичних відозв, метеликів, перекладів царського маніфесту 17 жовтня 1905 року — від початкового неприймання і всякої «критики» та глузування до ступневого призвичаювання й прийняття як «свого».

Що ж можна сказати про *внутрішній*, якісний бік публіцистичної мови цього періоду?

Передусім треба відзначити неоднакову якість мови газет і мови видань негасетного типу з погляду нормативного (якщо про якусь нормативність на той час можна говорити). У мові газет і журналів

⁵⁸ Згадувана стаття М. Гехтера, стор. 531.

⁵⁹ Згадувана стаття Гехтера, стор. 531.

⁶⁰ Там же.

можна спостерігати більшу вирівняність, більшу одноманітність супроти мови «метеликів», брошур тощо, значно «рябішої» в цьому розумінні. Пояснити це можна тим, що сливе в кожній редакції був свій, як стали казати геть пізніше, уже в 20-их роках, мовний редактор, який, знавши краще, ніж інші співробітники, тодішню українську літературну мову, виправляв мову інших авторів. Таким не просто редактором, а «диктатором», як свідчить про це в своїх спогадах Д. Дорошенко, був у редакції «Громадської думки» — «Ради» Б. Грінченко. Якже виправляти мову якогось автора з якихось причин не можна було, то редакція давала до такого тексту хоч свою примітку, заявляючи, що вона з такою мовою не згоджується. Наприклад, редакція «Літературно-наукового вістника», містячи яскраво-«галицьку» статтю І. Верхратського «В справі народного язика», додала ось таку примітку: «Сю статтю друкуємо зовсім так, як написав її автор».⁶¹ Вирівнювало цю мову ще й те, що майже в усіх тодішніх часописах, не зважаючи на ідейні чи якісь інші розходження видавців та головних редакторів, писали ті самі люди, бо їх, тодішніх українських авторів, як уже казано, взагалі було мало. М. Гехтер у згадуваній статті писав: «Як відомо, мова «Засіву» мало чим одріжняється від загальної сучасної української часописної мови, бо «Засів» не має спеціального штату власних співробітників, а пишуть у йому здебільшого ті самі люди, що пишуть по інших українських часописах».⁶²

І навпаки: в виданнях негазетного типу мова була «рябіша» через те, що тут кожен автор самостійно виявляв своє знання, свій рівень мовної культури. Коли взяти, наприклад, мову політичних видань Української радикальної партії (наддніпрянської на чолі з Б. Грінченком), то впадає в око надзвичайна досконалість цієї мови навіть для нашого часу. Це такі видання, як от «Пляформа Української радикальної партії» (Львів, 1905 р.), «Чому в нас нема досі доброго ладу?» Л. Яворенка (Львів, 1905 р.), «Як люди прав собі добувають» Ярошенка (Львів, 1905 р.), «Як визволитися з бідности робочим людям» — його ж, «Як цар людей дурить» — його ж, «Як занатащали людей на війні» В. Кононенка, ще брошури Доленка й ін. Високий рівень мови цих видань стає зрозумілий, якщо розкрити ці псевдоніми. За свідченням В. Дорошенка, «Яворенко» — це сам Б. Грінченко, «Ярошенко» — С. Єфремов, «Доленко» — М. Загірня (М. Грінченко), тобто це все найкращі знавці й майстри українського слова, та ще й не тільки на той час.

Ось декілька уступів з «Плятформи»: «Сьогочасне становище українського народу таке, як досі ще не бувало ніколи. Сила безземельних або малоземельних хліборобів ледві животіє; робітники фабричні й заводські живуть не краще». «Освіті не поліцейсько-попівській нема змоги доступитися до людей, опріче як нишком, шляхом нелегальним». «Не ліпше наше становище і яко нації: нас поділено між трьома державами, наше національне ім'я яко народу й краю офіційально не існує; маленьку волю має наша мова тільки в Галичині та на Буковині, в Угорщині жменька нашого народу ледві дише; в Росії нашу

⁶¹ ЛНВ, кн. XVIII, 1902 р., стор. 82.

⁶² Згадувана стаття, стор. 531.

мову скрізь заборонено, нас силкуються денаціоналізувати з найбесоромнішою жорстокістю, і ми не маємо тут ні одної національної інституції».⁶³

Ці тексти створені, сказати б, у стрижневому пляні, як брати на увагу історичну лінію розвитку нашої літературної мови: 1) південно-східня граматично-лексична основа, з незначними елементами з «правобережних» говорів («яко», «ліпше»); 2) чимала наявність народних вислівних засобів («таке, як досі не бувало», «опріче», «ледві животіє»); 3) безособові звороти на «-но», «-то»; 4) помірна кількість новотворів («сьогочасне», «становище»); 5) «наддніпрянські» чужомовні слова («офіційно», «національне», «денаціоналізація»).

Значно нижче стоїть мова, наприклад, анонімного перекладу царського маніфесту 17 жовтня, що його (переклад) видано 1905 року в Києві. Ось окремі місця з того перекладу: «По-нашому це буде ось як: з ласки Божої Ми, Миколай Другий Імператор і Самодержавець Всеросійський . . . та инче, та инче. Ознаймуємо усім нашим підданцям вірним, що розрухи й колотнечі по багатьох місцях царства нашого завдали великого й тяжкого жалю серцеві нашому. Щастя Царя Росії міцно зв'язане зо щастям народнім, і журба народня — його журба» . . . «Кладемо на Уряд повинність учинити незмінну волю Нашу . . . дарувати людям непохитні права громадської волі на підставах: справедливої нейзайманости особи, волі слову, зборам та спілкам. На першому пису власною Його Царської Величності рукою підписано: Миколай».

Тут передусім звертає на себе увагу архаїзація мови як певна стилізація під давні гетьманські універсали («ознаймуємо», «учинити . . . волю»), раритетний добір засобів народної мови (давальний приналежності: «воля вірі, слову, зборам та спілкам») і в зв'язку з цим деяка наявність вульгарности: «по-нашому» (по-якому «нашому»? по-мужицькому?), «це буде ось як», «колотнеча».

Але й тут є «галицький вплив» («уряд», «підстави») та неологізми («незайманість», «первопис», «повинність» — як «долг»). Взагалі щось є в цьому перекладі від Кулішевого мовостилю, цей переклад міг зробити хтось із кіл «Кіевск-ої Старин-и», але хто — ми не знаємо, бо цього не зазначено на виданні. Загально ж кажучи, й цей переклад, як на той час, був не дуже поганий. Далеко гірший був переклад цього ж маніфесту та текст «Пояснення» до нього, видані в Катеринославі 1905 року «за приводомъ пана добродія М. Родзянка». Ці тексти «перевів зъ великоросійського на малоруський Д. И. Эварницкій». У цьому перекладі теж є історичне «ознаймуємо», є й «чыныты . . . волю», а крім того ще є «року Божого», «настановлене видъ насъ начальство», є елементи з літературної української мови, як от «рижныхъ» (на Лівобережжі незнане), «суцильность та одностайность Державы Нашой», «певну», «обовязкы». Але заразом у цих текстах, особливо в тексті «Пояснення» так багато вульгаризмів, що цілий текст справляє враження «мовної котляревщини»⁶⁴ чи, краще сказати, «Листів до любезних земляків» Квітки-Основ'яненка, цебто цілком анахронічного,

⁶³ «Платформа», стор. 4.

⁶⁴ Тим я й згадував це в розділі про «мовну котляревщину».

як на даний період, тексту. Ось уривок із «Пояснення»: «Кожна людина... повинна вирийти, що колы вона живе чесно й правдыво, никого не ображае и николы не порушуе закону та порядку, то нихто, геть чисто нихто — ни начальство, ни сусида, по своїй вытивци, не може такого ришати самовольно слободы, узяти пидъ калавуръ, замкнути въ холодну чы рештанську».⁶⁵

Ці зразки тодішньої публіцистичної мови кидають певне світло й на мовостилеві проблеми в ній. Правда, ці останні «зразки» з негасетних видань — склалися «стихійно» через, як уже казано, неоднакові знання в різних авторів: який знав більше, який менше, і так писали. Свідомі ж мовостилеві шукання в публіцистиці зводились тоді до двох основних проблем — вироблення стилю для «інтелігентної публіки» і для «неінтелігентної». Перша з цих проблем була складніша від другої з огляду на повну відсутність наддніпрянської традиції в цій царині, тим часом як друга могла вже спиратись на досвід різних «метеликів» з другої половини XIX віку, на мову публіцистичних писань П. Куліша («Листи з хутора»), Подолинського, М. Драгоманова та всяких «розмов» у півбелетристичній формі. Тепер публіцистичну мову для інтелігенції творено в таких виданнях, як оті, згадувані вище брошури Української радикальної партії (не всі, бо більшість із них призначувано для народу), як газета «Рада» (статті Б. Грінченка, С. Єфремова й ін.), як журнал «Літературно-науковий вістник» (статті М. Грушевського, С. Єфремова, М. Гехтера, І. Степенка й ін.), як «Українська хата» тощо. Найвиразніша цієї мови ознака — вільне вживання чужомовних слів та неологізмів. Популярно-публіцистичну мову творено в виданнях Української радикальної партії («Як визволитися з бідности робочим людям», «Як цар людей дурить» і ін.), в газеті «Рідний край», у часописах «Засів», «Село», «Маяк», у популярних брошурах Б. Грінченка, в таких офіційних виданнях, як «Про холеру» кубанця Я. Жарка або «Забезпечення прибутків і капіталів державними ощадними касами» (видання міністерства фінансів 1910 р.).

Ось, наприклад фраза з Грінченкового тексту — з брошури «Якої нам треба школи?» (Київ, 1906 р.): «Се річ дуже погана, коли освічені люди (або як їх звать інтелігенція) одбиваються мовою од свого народу». Як бачимо, слово «інтелігенція» автор обминув, замінивши його висловом «освічені люди». В інших таких текстах він уживає ще вислову «письменні люди», ще «простішого», бож слово «освічені» не належить до лексичного запасу народної мови. В цьому останньому він пішов слідом за М. Драгомановим, що теж уживав цього вислову. Ось приклади розмовного мовостилю з Ярошенкової брошури «Як визволитися з бідности робочим людям» та «Як цар людей дурить»: «Нема, каже, на світі правди», «Цар, кажуть би то, зробив ласку людям».

Але виразного розмежування цих двох стилів — інтелігентського й простонародного тоді ще не вміли дати. М. Гехтер у згадуваній уже статті «Український читач про українські часописи», відзначивши спільність співробітників у всіх тодішніх українських виданнях, писав

⁶⁵ «Україна», кн. 4, 1925 р., фотокладка.

далі: «Розуміється, автори стараються писати для «Засіву» приступно й легко, а по суті мова «Засіву» все таки близько нагадує мову «Ради», «Літературно-наукового вістника» і інших українських часописей».⁶⁶

Зближала обидва мовостилі ще дуже сильна на той час у більшості діячів орієнтація на селянську мову, незалежно від того, для кого вони писали. Тим то відтінок популярності та ще й з елементами вульгаризації часто траплявся й у статтях, призначуваних для інтелігенції. Показово, що такі відтінки найчастіше були в мові тих авторів, що, здавалося, найсвідоміше ставилися до справи творення української літературної мови. Це можна спостерігати, наприклад, у статтях І. Стешенка, автора найкращої для того часу, як я вже писав, статті про принципи українського мовотворення. Ось, наприклад: «Великоруська літературно-наукова мова заповнена цілим морем варваризмів, яких вона спекається незвісно коли». Оце слово «спекається» надає відтінку селянськості й вульгарності цьому реченню, а його посилює ще й слово «незвісно» через те, що тоді було інше слово на позначення цього поняття — «невідомо», значно «літературніше». Такі стилістичні на цьому ґрунті «провали» були в Кримського, та ще й не тільки в публіцистиці, а й у науковій мові, як це побачимо далі (в підрозділі про наукову мову). Наприклад: «Геть до краю одкинувся од живого українського ґрунту». Тут псує мовостиль оте нагромодження посилювальних слів «геть до краю», характерних для розмовної селянської мови. Іноді псував справу невдалий вибір мовостилю для певної теми. Це можна сказати, наприклад, про мову брошури Б. Грінченка й А. Кримського «Три питання нашого правопису, з додатком професора А. Кримського» (Київ, 1908 р.). Як бачимо, це тема «інтелігентська», а тим часом обидва автори чомусь пишуть популярно. Звідси я взяв оте речення Кримського («геть до краю» і т. д.), а ось приклад із Грінченкового тексту: «Це ж добре *письменний чоловік, муштрований на всяких* граматиках, може, так-сяк і *докопається* та буде *стромляти* тее «г». Підкреслені слова, безперечно, мають відтінок вульгарності, простацтва. А втім, у самого Грінченка такі «провали» трапляються не дуже часто, здебільшого він умів добре писати й для інтелігенції, будучи на той час одним із найкращих знавців та практиків української літературної мови. Але в розумінні тонкого стилістичного майстра на перше місце висувався тоді С. Єфремов. Найбільше цей його хист виявився в тому, що він умів і розмовно-народні вислови вплітати в інтелігентську мову без будь-якого зниження її стилю. Ось приклад: «З *воза* нашого громадського життя і письменства багато *впало* за той час тем, до яких я вертатись уже не буду». У цьому реченні, як бачимо, він використав народне прислів'я «що з воза впало, те пропало», але це не накинуло й найменшого відтінку розмовності чи вульгарності. Небезпеки таких стилістичних «провалів» не було зовсім у М. Грушевського, бо він, в основному, користувався вже «галицьким варіантом» нашої літературної мови, стягаючи на себе увесь гнів наддніпрянських «пуристів» — І. Нечуя-Левицького й інших.

⁶⁶ ЛНВ, кн. 5 й 6, 1912 р.

Шукання в царині цих двох проблем української публіцистичної мови характерні для всього періоду 1905—17 р.р., але вони, ці шукання, кінець-кінцем зробили можливою масову появу української публіцистики під час революції 1917 р. Досвід цього дванадцятиріччя для Наддніпрянщини й Кубані тоді заважив дуже багато.

Проблема наукової мови та науково-технічної термінології

Українська наукова мова та науково-технічна термінологія на Наддніпрянщині й Кубані до 1905 року були, так би мовити, в за давнено-зародковому стані, що тривав від середини ХІХ в., коли вперше зроблено нерішучі спроби її творення в шкільних підручниках, у перших наукових текстах П. Куліша, в пізніших писаннях та виданнях (женивських) М. Драгоманова, а також у невиданих (Білецького-Носенка) і виданих тоді — в другій половині ХІХ в. — словниках української мови — Закревського, Шейковського, Пискунова, Левченка, Уманця (М. Комарова). Причина «нерішучості» цих спроб, звичайно, була в тому, що для розвитку цієї мови не було майже ніяких суспільних і культурних спонук. Після деяких починів наприкінці 50-их та на початку 60-их років ХІХ ст. щодо запровадження української мови в школі опісля, впродовж уже цілого півстоліття, не було більше потреби на українські підручники та наукові посібники. Після «Основи» на всіх центральних та східних українських землях не було ні одного наукового органу, в якому можна б було публікувати наукові праці українською мовою. Тим то українські наукові діячі того часу й початку ХХ ст., здебільшого т. зв. українофіли (М. Костомаров. П. Житецький, О. Потебня, К. Михальчук і ін.), додержуючись породженої в цих умовах теорії «хатнього вжитку», писали всі свої наукові праці по-російськи, друкуючи їх чи то в журналі «Кіевская Старина», чи то й просто в російських періодичних виданнях. Наслідком цього було те, що самі ці вчені просто не володіли українською мовою, дарма що писали про неї, боронили її від ворожих нападів російської інтелігенції, а їхні спроби висловлюватись по-українському були просто жалюгідні. От П. Житецький свою рецензію на Грінченків словник уже на початку ХХ в. написав російською мовою, а К. Михальчук хоч і українською, але просто «чудернацькою», з осугою навіть «мовної котляревщини». Коли М. Сумцов почав був читати 1905 року в Харківському університеті лекції українською мовою, то говорив «не дуже чистою мовою», як свідчить Є. Чикаленко в своїх «Спогадах». З цієї, либонь, причини ці люди в нових умовах, після революції 1905 року, й не змогли перетворити «Кіевск-ої Старин-и» на український науковий журнал. «Пробні» випуски «України», що її почав був видавати 1907 року замість «Кіевск-ої Старин-и» В. Науменко, справляли вражіння якогось неписьменного видання, особливо супроти «Літературно-наукового вістника», що його видавав М. Грушевський. Цікавий зразок мовної калічі цього покоління українських науковців зберіг для нас В. Порський у своїх записах розповідей О. І. Левицького, датованих почат-

ком 20-их років нашого сторіччя (1920/21 р.р.). Всупереч сентиментальній рекомендації записувача («соковита й проста народна мова цих оповідань ясніла в передачі Ореста Івановича такою чистотою та красою, що стежили за цією роботою було великою насолодою»), це справжнє страхіття, а не українська мова взагалі. От він власноручно написав на дверях своєї квартири «Наблюдающий місто президента Української Академії Наук академик О. І. Левицький», а його усна мова рясніє такими русицизмами, які дуже легко можна було замінити або народними словами, або наявними тоді вже в українській літературній мові висловами. Ось деякі з тих русицизмів: «получив», «передразсудки», «увлекались», «посіщали громаду», «не понравилось», «Луцицький возражав Драгоманову при зашиті дисертації», «тут народилася в нього перша дочка Прасковія Миколаївна (це про дитину! — В. Ч.). Було їй годів 2—3, коли...».⁶⁷ Російських адміністративних термінів він навіть не пробував перекладати: «воїнське присутствіє», «начальник отделения» тощо. А він же був автором, як сам згадує, «першої наукової розвідки по-українському» (так начебто висловився свого часу М. Драгоманов про його розвідку про шлюби)! Крім того, він, та й інші згадані вище науковці — це були гуманітарники, ба й філологи та мовознавці, цебто діячі, що їхньою повинністю було творити українську мову.

На цьому ґрунті між старими й молодшими (необов'язково віком!) діячами української науки виникали вже в цей час справжні конфлікти. Ю. Тищенко в своїх спогадах «Мій шлях» розповідає про інцидент, що стався був на засіданні Наукового товариства в Києві 1908 р. (головавав М. Грушевський). Коли проф. Перетц, починаючи свою доповідь, попросив вибачити, що говоритиме по-російському, бо, мовляв, українською мовою добре ще не володіє, Олена Пчілка запротестувала проти вживання на українських наукових засіданнях російської мови. Дослівно вона сказала так: «Вельмишановний професор, на жаль, не оволодів українською мовою, хоч довший час живе на Україні і їсть український хліб. Це свідчить про те, що пан професор не досить серйозно трактує українське питання».⁶⁸

У багато гіршому стані була природнича й математична наукова мова. У цій царині на Наддніпрянщині й Кубані за пів сторіччя майже нічого справді наукового по-українському не було видано (за винятком женецьких видань Подолинського, але вони не поширились на Україні). Були тільки науково-популярні брошурки, та й їх було обмаль. Б. Грінченко в своїй статті «Народні вчителі і вкраїнська школа» подає на 1906 рік ось такі назви: «Корисні звірята — кажан, їжак та кріт» Степовика, «Від чого вмерла Мелася» (про обклад, або дифтерит) Г. Коваленка, «Добра порада» (про скаженину) М. Загірньої, «Про пошесті, або лихі хвороби» Імшенецького, «Пригоди на хуторі» (метеорологія) С. Русової, «У дитини головка болить» (як годувати та доглядати малих дітей) Задери, «Під землею» (про шахти й земляний

⁶⁷ «Науковий збірник», ч. I, УВАН, Нью-Йорк, 1952 р., стор. 104.

⁶⁸ «Мій шлях» (рукопис), стор. 51.

вугіль) М. Загірньої, «Мале, та розумне» (про мурашок) П. С., «Підземні багатства нашого краю» О. Русової, «Про віспу» Махновського, чотири книжечки про холеру (Я. Жарка, Д. Яворницького й ін.), «Різачка» Авраменка, «Розмови про небо та землю» Іванова, «Дещо про світ Божий», «Про грім та блискавку» В. Чайченка (Б. Грінченка).

Річ зрозуміла, що якість термінології в цих виданнях була не на висоті. І Ю. Тищенко, переробляючи 1909 року давнішу, ще з 70-их років XIX ст. брошурку «Дещо про світ Божий», мав чималі труднощі в термінології. «Робота спочатку йшла поволі, — пише він у спогадах, — на шляху були великі труднощі з термінологією».⁶⁹

Коли після року 1905, з одного боку, виникли українські наукові органи — «Літературно-науковий вістник», що його переніс М. Грушевський до Києва, «Записки наукового товариства в Києві», «Україна» та такі фахові видання, як «Рілля», «Пасічництво», педагогічний журнал «Світло», а з другого — життя висунуло питання про українську школу, справа творення української наукової мови та науково-технічної термінології стала зразу дуже актуальна. Найпекучіша була справа творення науково-технічної термінології. І свідоме українське громадянство заходилося біля цієї справи з усією, яка тільки була на той час можлива, заповзятливістю. Були організаційно-громадські заходи й індивідуальні почини. Так, медична секція Київського наукового товариства почала працювати над медичним українським словником. Природничо-технічна секція в кожному томі своїх «Записок» містила термінологічні показники до статей, друкованих у цих «Записках». Над українською термінологією працювали навіть такі організації, як петербурзьке «Товариство для видавання дешевих книжок» (на чолі з О. Лотоцьким, П. Стебницьким), як київська «Просвіта» (до 1910 року, коли її заборонено), як Товариство ім. Квітки-Основ'яненка в Харкові (його термінологічна комісія). Чимало зробили в цьому напрямі студентські організації — гурток натуралістів при Київському політехнічному інституті, агрономічний гурток при Московській Петровсько-Розумовській академії. Київський гурток натуралістів видав заклик до українського громадянства, а в тому заликові писано: «Майбутні агрономи, техніки й інженери прийшли до думки, що, не знаючи термінології, не можна ні науку вперед посувати, ні передати її здобутки народові».⁷⁰ Року 1911 термінологічна комісія цього гуртка повідомила спеціальним «метеликом» про свою роботу. «Хто б не звернувся до справ народньої освіти, — писано в тому «метелику», — як тільки він залишить теоретичні міркування про право на власну школу, про те, якої саме нам школи треба, як тільки він прийде до реалізації тої школи в житті . . . він ніяк не може уникнути тієї прозаїчної термінології». І далі: «Ця потреба буде сама нагадувати за себе, вона буде шукати старих і прокладати нові стежечки від наукових скарбів загальнолюдського знання до темного й убогого українського народу крізь ті штучні прірви, що їх намножили всякі перешкоди й

⁶⁹ «Мій шлях» (рукопис), стор. 75.

⁷⁰ Подаю за ст. П. Холодного «До історії організації термінологічної справи на Україні». «Вістник Інституту української наукової мови», ч. I, 1928 р., стор. 11.

заборони, поки не збудує над ними постійного мосту одностайної української термінології та номенклатури, опертої на незламних підвалинах народної основи».⁷¹

З аналогічним закликком до українських хліборобів, агрономів та вчителів розпочав свою роботу й гурток Петровсько-Розумовської академії. Автори заклику радили використати передусім те, що вже зроблено, а тоді перейти до збирання термінів, «живущихъ в языкѣ украинскаго крестьянства». Вони так виразно конкретизували свою роботу: «Весь собранный материалъ долженъ быть перенесенъ на спеціальныя карточки, разработанъ и выпущенъ въ свѣтъ въ видѣ словаря по отдѣльнымъ отраслямъ сельскаго хозяйства й естествознанія» (Звіт Петровсько-Розумовської академії за 1911 р.).⁷²

У харківському Товаристві ім. Квітки-Основ'яненка гурток працював під проводом О. Янати, і в ньому брали участь «понад сотня студентів», як свідчить П. Холодний. Цікаве тут те, що київський і московський гуртки намагались погоджувати роботу. Року 1913 в Москві відбувся нелегальний термінологічний з'їзд. Після цього з'їзду Київське наукове товариство взяло на себе ролю організаційного осередку. Студентські гуртки передали йому декілька тисяч готових карток. У спільному повідомленні київського й московського гуртків підкреслено таке: «Збирання української наукової термінології вступає в нову фазу, яка наближує його до мети нашої — дати Україні словника наукової і технічної термінології». Отже, це був уже етап скоординованих зусиль українського громадянства в цій справі. Але працювали й окремі особи, як про це свідчать термінологічні й загальні словники, що вийшли на початку революції 1917 року (матеріал, видимо, був підготований раніш).

Це засвідчив і К. Туркало в своїх спогадах про термінологічну роботу цих років — «Мої завваги до цінної праці»⁷³

«Майже по всіх високих школах Києва перед першою світовою війною серед сили інших земляцтв та гуртків були «українські громади», а при них і термінологічні секції». І далі, згадавши про своє головування в такій «громаді», роками після 1911 р., він написав таке: «У нас тоді було кілька тисяч, якщо не десятків тисяч термінологічних карток. Те саме було й по інших високих школах. Пізніше всі ці матеріали перейшли до Київського наукового товариства на Трисвятительську вулицю, а звідти до ІУНМ. Тільки тому ІУНМ і спромігся впродовж п'ятох—шістьох років випустити кілька десятків термінологічних словників, бо була основа, на якій можна було розпочати інтенсивну наукову працю і чого ніяк не можна було б зробити, якби довелося починати від першої картки».⁷⁴

Заборона всього українського культурного життя в Росії на початку першої світової війни — 1914 року чималою мірою обірвала цю ро-

⁷¹ За статтею П. Холодного.

⁷² За ст. П. Холодного.

⁷³ «Нові дні», ч. 45, 1953 р.

⁷⁴ Згаданий журнал.

боту, але обмірковування цієї проблеми тривало в таких виданнях, як «Украинская Жизнь», «Промінь» тощо.

З яких джерел упорядники української наукової термінології могли брати відповідний матеріал і якими принципами в своєму «термінотворенні» керувались?

Уже в наведених вище закликах студентських термінологічних комісій є деякі загальні натяки на це. Так, у закликові московської комісії говориться про потребу спочатку використати зроблене раніш, а потім перейти до збирання термінів, «живущихъ въ языкѣ украинского крестьянства». Але готове можна було знайти тільки в Галичині. І впорядники передусім звернулися до цього джерела, тим більше, що вони були свідомі всеукраїнських завдань, маючи на увазі створити «одностайну українську термінологію та номенклатуру», якими можна було б засипати ті «штучні прірви, що їх намножили всякі перешкоди й заборони» (з заклику київської комісії). Крім того, й організаційно робота сягала аж до Львова, бо ж на отой заклик київського гуртка відгукнулись тоді були львівські студенти, організувавши в себе термінологічну роботу. Та й «чужість» галицької термінології в цих колах, либонь, не так гостро, як серед широкого громадянства, відчувалась, бо ці кола якоюсь мірою знали попередню «галицьку мову». Могла сприяти цьому й сама специфіка наукової мови. «Щодо творів наукових, — писав А. Кримський ще 1901 року, — то вони взагалі мають лиш тимчасову вартість, до всього ж того у них — спеціальний, вузький круг читачів, яких не лякає жадна мертвість у мові; через те в наукових писаннях, може, й можна держатися трохи штучної, та зате точної й вигідної мови».⁷⁵ Отже їх могла не злякати й загально тоді розголошувана «штучність галицької мови», та й оту «точність та вигідність» вони могли знайти тільки в ній. Згадаймо тут Грінченкові слова, сказані з приводу галицької газетної мови, що давала змогу українським журналістам «писати... по-українському зразу про все, про що хотіли»!

Є відомості (за свідченням П. Холодного), що в Київському науковому товаристві виписували терміни з галицьких підручників, і їх пізніше, після революції 1917 року, використовувано як готовий матеріал Товариство шкільної освіти, що вже в травні цього року видало термінологічні словники з граматики, географії, аритметики й альгебри.

Тим то й можна сказати, що в цій царині, в царині творення української наукової мови, «всеукраїнськість» зусиль виявилась більш ніж десь-інде. І в обмірковуванні цієї справи брали майже однакову участь і наддніпрянці (А. Кримський, Б. Грінченко, І. Стешенко) і галичани (І. Верхратський, М. Пачовський, І. Франко). А думки, наприклад, І. Стешенка, викладені в його ст. «Про українську літературну мову» і скеровані не тільки проти І. Нечуя-Левицького (цією статтею він полемізував в основному з ним), а й проти всіх українофілів старшого покоління, були, очевидно, до вподоби трохи чи не всім східньоукра-

⁷⁵ «Про нашу літературну мову» ЛНВ, кн. X, 1901 р., стор. 43.

їнським учасникам цієї справи. Іван Стешенко відзначив, що українофіли 70—80-их років XIX ст. сміялися з галицької мови, бо... не потребували її: у них «для хатнього вжитку» була українська народна мова, а для вищого — російська літературна. «Вони не думали — наводжу дослівно Стешенків текст, — що не за горами час, коли здобутки галицької культури стануть потрібні і для них. А час ішов, і Галичина робила вплив і на Україну; молодші українці засвоювали галицькі мовні надбання, бо інших не було». «І, пише далі Стешенко, добре, що є така літературна мова, якою хоч якнебудь можна до інтелігенції говорити».⁷⁶

Якже, кінець-кінцем, і в цій справі — в справі творення наукової мови на Наддніпрянщині й Кубані виникла опозиція проти «обгаличання», то це сталося більше внаслідок діяння «стихійної (насправді соціальної) сили історичного процесу, що в його стрижні йшла «східньо-українська мова», аніж теоретичних поглядів та вподобань чільних діячів мовотворення. Конкретно «стихійною» силою, що вимагала «східнячення» літературної мови взагалі і наукової зокрема, була потреба зважати тепер, після подій 1905 року, на вимоги живого життя на Придніпрянщині, потреба творити наукову мову для місцевої людності, в дусі її мови. Провідником же цієї «стихії» став старий етнографічний принцип у творенні української літературної мови, що його ще й тепер додержувалась більшість діячів у цій царині. Ще 1901 року А. Кримський, висловивши оту, наведену вище думку про специфіку наукової мови, писав: «А краще було б, щоб і в науці писати зовсім так, як говорить народ». Відгукнувшись на цю статтю Кримського, І. Верхратський написав так: «Я з особливим залюбованем трудився літ звиш трийцять і сім досліджуванем нашого народного язика (і) через увесь той час збирав терміни між нашим народом».⁷⁷ І, очевидно, внаслідок такого досвіду заявляв: «Язык нашего люду (простолюду — В. Ч.) есть такий багатий, що в нім найдемо гідні знадоби термінології хоть би для десяти народів» (sic! — В. Ч.). І ще: «Термінів передовсім раджу глядати у нашого люда: розсипані суть вони, мов дорогі перли, в звичайній повсякденній бесіді люда, тільки треба зуміти їх найти».

Той же Кримський пізніше в своїй граматиці писав так: «За принцип я собі поставив: користуватися самісінькою простонародньою мовою, себто мовою селян. Тямуці люди знають, що простонародня селянська вкраїнська мова аж напрочуд багата: всякі одтінки, всякі абстрактні поняття зовсім легко щирими народніми вкраїнськими висловами або зворотами висловити, — треба тільки тії слова та звороти одшукати та знати».⁷⁸ Ю. Тищенко, переробляючи брошуру «Дещо про світ Божий», «користувався здебільшого народною термінологією» і вважав, що вона в нас багата... особливо багата астрономічна термінологія».⁷⁹ Тоді ж додержувався цього погляду й І. Нечуй-Левицький, що я його розглянув докладніше в розділі «Мовна дискусія пореволю-

⁷⁶ ЛНВ, кн. XI за 1912 р., стор. 311.

⁷⁷ «В справі народного язика». ЛНВ, кн. XVIII, 1902 р., стор. 83.

⁷⁸ «Украинская грамматика», т. I, вип. I, Москва, 1907 р., стор. 27.

⁷⁹ «Мій шлях», стор. 75.

ційних років». Я вже відзначив також, що про «народні терміни», тобто терміни, що «жили в побуті українського селянства», була мова в усіх отих закликах студентських організацій, які працювали над термінологією, а в повідомленні київського гуртка натуралістів прямо сказано, що ця термінологія має бути обіперта «на незламних підвалинах народньої основи». Рішучим прихильником цього принципу був О. Яната, що ставив перед упорядниками української науково-технічної термінології завдання передусім «вибрати з гущі народної мови всі ті назви, вирази, терміни, які мають відношення до тої чи тої галузі знання» і тільки потім звертатися до «літературного матеріалу». «Тільки уявивши собі в повній мірі, яка єсть у нашого народу наукова мова (sic! — В. Ч.), науковий діяч зможе доповнювати її власними штучними термінами та назвами.⁸⁰

Але прихильники перебільшеного етнографічного принципу не усвідомлювали трьох перешкод: а) діалектної рябизни в тій народній термінології, яка, може, й справді була, б) неможливості звести її, цю рябизну, до купи в одній, єдиній для всього українського народу науковій мові як частині літературної і в) того, що насправді в народній мові, в мові неписьменних чи малописьменних людей не тільки не було, а й не могло бути величезної більшості потрібних для наукового мислення висловів. Першу перешкоду затушковувала хибна думка про гадану обоюсторонню близькість народних говорів, навіть галицько-буковинських та наддніпрянських (на протиположність «галицькій інтелігентській мові», занечищеної польонізмами та германізмами). «Зглядно бесіда руського хлопа, — писав І. Верхратський в отій статті, — єсть не в порівнянню чистіша і правильніша від бесіди значної частини руських інтелігентів, котрі у нас в Галичині, підлягши впливови польського виховання, нераз немилосердно калічать річ руську».⁸¹ Цієї ж думки був і Кримський. «Проста людність на Поділлі, — писав він пізніше, але ця думка, безперечно, не чужа була йому й раніш, — балакає таким самим наріччям, навіть такою самою говіркою, якою балакають прості галичани, і разом з тим геть усе, що напише подоллянин (напр., Свидницький, Руданський, «Світова зірниця»), воно рідненьке і для наддніпрянца, а в галицькому писанню наддніпрянець почувает щось чуже».⁸² «Так, як пише «Громадська думка», — писав один, видимо, освічений читач з Буковини до редакції першої наддніпрянської газети, — так говорять і наші мужики, і галицькі хлопці. Річ диферує лише в тім, що наші інтелігенти інакше пишуть, ніж нарід говорить».⁸³ Ще виразніше висловив цю думку Є. Чикаленко: «Якби галицька інтелігенція з самого початку трималась мови свого народу, то сучасна галицька літературна мова була б далеко ближча до наддніпрянської, бо простий народ над Дністром говорить тою самою мо-

⁸⁰ Згадана стаття в «Промені».

⁸¹ Згадувана стаття, стор. 9.

⁸² О. Шахматов, А. Кримський, «Нариси з історії української мови», Київ, 1924 р., стор. 117.

⁸³ За Грінченком. «Тяжким шляхом», стор. 47.

вою, що й над Дніпром, мови якого надержуються (? — В. Ч.) наддніпрянські письменники».⁸⁴

Отже, виходило б, що на заваді був тільки «літературний намул», але насправді це було не так: на перешкоді стояла виразно-більша діалектна подрібненість, аніж ці люди собі уявляли. І ця подрібненість з історичною неминучістю штовхала на шлях творення однодіалектної (південносхіднодіалектної) в її народній основі наукової мови.

Тільки ж і така однодіалектна основа не мала в собі всього того, що потрібне було для наукової мови, як це й виявилось на практиці.

Відсутність у народній мові потрібного для науково-технічної термінології матеріялу підривала переконливість пуристично-етнографічного принципу і висувала натомість принцип, сказати б, *робленого збагачування* — творенням неологізмів та запозичанням термінів з чужих мов.

З обороною цього останнього принципу тоді особливо виразно виступив М. Грушевський та почасти І. Стешенко. Для їхніх поглядів характерним було те, що вони, з одного боку, не надавали мові взагалі якогось самодостатнього значення, а з другого — наукову мову розуміли так, як її, між іншим, визначив був і А. Кримський, коли казав, що вона може бути й «мертва», себто роблена. «Літературна мова, — писав М. Грушевський — це ж все таки перш за все знаряддя, «орудіє» щоденного культурного життя, а не якийсь твір артистичний, здатний на те тільки, щоб повісити його на стіні в церкві й бити перед ним поклони, як перед «святинею краси» . . . Досить буде, коли мови цієї вистачить на те, щоб обмінюватися думками, порозуміватися і посувати наперед нашу культуру й політичну національну роботу».⁸⁵ Стешенко писав: «Мова є тільки засіб, а не мета. Мова мусить цінуватися лиш остільки, оскільки зв'язані з нею поняття поширюють наш духовний обрій. Кожне нове національне слово, відсутнє в мові народній, є разом із тим і нове поняття. Значить, при впровадженні національної мови в нарід, ми стоїмо перед фактом поширення, власне, не мови, а вищого духовного розвою» . . . З цього погляду витікали, звичайно, й практичні міркування щодо творення української наукової мови: походження терміна — свій він чи чужомовний, новотвір чи ні — не має ніякого значення, важливо, щоб він виконував свою функцію.⁸⁶ Нам треба знайомити народ з електричністю, філософією, юриспруденцією і т. д. — писав він далі, — не вважаючи на те, що сі з'яви висловлено в чужій для народу формі». «Нехай філологи на свободі доказують і вияснюють, — писав М. Грушевський, що це слово або оборот не в дусі української мови, що той чужий вираз можна замінити своїм, українським. Послухаємо їх і, як переконаємось їх доводами, будемо самі так писати. Тільки не стіймо, заложивши руки в кишені серед сих філологічних і діалектологічних суперечок».⁸⁷

⁸⁴ «Українська літературна мова й правопис», Берлін, 1922 р., стор. 8.

⁸⁵ Згадувана стаття, стор. 142.

⁸⁶ Згадувана брошура, стор. 12.

⁸⁷ «Про українську мову та українську справу», стор. 12.

А пізніше, уже 1917 року, Грушевський і прямо заперечував етнографічний принцип. «Принципу крайнього етнографізму, — писав він, полемізуючи із згадуваною статтею О. Янати, — може єдино-правильного в середині XIX ст., ми тепер повинні зректися і чергове завдання бачити в використанні зібраного вже, приготованого, виробленого до творчої роботи над шкільною і популярною літературою».⁸⁸

Але перед прихильниками цього принципу стояла трудність, що отой «зібраний, приготований, вироблений матеріал» був в основному «галицький», і його не можна було безпосередньо переносити на «наддніпрянський» ґрунт, як це побачимо далі.

Яких же методів уживали в цей період творці української науково-технічної термінології для добування й обробітку матеріалу?

Збирачі готових народних термінів ішли в народ, прислухалися до народної мови і записували потрібні їм слова. «Взагалі до збирання виразів лєвових треба, крім залюбовання, ще такої (?) і певної ємкості», — писав І. Верхратський. — Я знадоби язикові збираю всюди між людом, навіть у Львові. От подам ту приміри. Перед літами, було, ішов я раз улицею ві Львові, аж тут баба починає лаяти жидюка. Спочатку, було, клене по-польськи та як вже добре розрядилась, давай милувати по-руску. Межи іншими учтивостями, які посипалися з уст баби на жидюка, учув я також: а счез бись ти тресирукий (справді, той жидюк мав якісь незвичайно довгі руки, котрими вимахував на всі боки). От і находка для мене: тресирукий, се слово, зложене зовсім на лад слов'янський — mit zitternden Händen. Або ще: «Чув я у люду під Станиславовом дуже красний вираз: лютень». А. Кримський теж відзначав, що він почув слово «звідомлення» (звіт) від якогось парубка (хоч це слово, на мою думку, не може бути народним). І. Нечуй-Левицький, як відомо, теж таким методом орудував, як про це він часто згадує в своїх статтях і особливо в листах (напр., до П. Стебницького з 24 січня 1905 р., де він пише про «богомольців» та «слуг» як джерело своїх мовних знань).⁸⁹

Проте «цілком готових» народних слів і їм, прихильникам цього методу, могло вистачити лише в межах примітивної селянської техніки (назви частин сільських будівель, сільськогосподарського знаряддя, млина, примітивного ткацького варстату), дещо з рослино- й тваринознавства та примітивного ж селянського світогляду. Але й у тих випадках, коли народна мова давала якийсь «прямий» матеріал, його не завжди можна було прямо використати. Так, наприклад, за наявності в народній мові назв рослин і тварин ботаніка могла з цього джерела тільки в окремих випадках забезпечити т. зв. *бінарність* номенклатури, що стала в цій науці обов'язковою з часів Ліннея («мишій польовий», «мишій подовий»). І ці труднощі відзначав П. Холодний у доповіді, написаній для термінологічного з'їзду, що мав відбутися 1914 року. (Цей з'їзд не відбувся, і ця доповідь була надрукована аж 1928 року в «Віснику» ч. 1 Інституту української наукової мови).

⁸⁸ Подаю за згадуваною працею П. Холодного.

⁸⁹ С. Єфремов. «І. Нечуй-Левицький», стор. 162.

Ще більші труднощі були в царині математичних наук та в новітній промисловій техніці, як також і в побуті та світоглядових проблемах освічених людей. З огляду на відзначені труднощі заступники етнографічного напрямку (та й інші з тих, що якоюсь мірою користувались матеріалом народної мови) пробували семантично інакшити — розширюючи чи звужуючи або переносячи на іншу функцію — народні слова, тобто робили так, як це практикували ще діячі XIX ст. Коли І. Стешенко писав «зачеплене ним питання», то в слові «зачеплене» він змінив значення фізичного «зачіпання» (зачепити щось возом) на суто умоглядне, абстрактне. Коли він написав «до сього пануючого діалекту . . . доточуються слова чи вирази з других діалектів однієї мови», то в слові «доточуються» зробив аналогічну семантичну зміну, бо в селянській мові можна «доточувати» якийсь мотузок чи одяг. Або ще приклад із Стешенкової мови: «Національне відродження російської України мало вдачу (характер — В. Ч.) відродження народної мови». Коли І. Верхратський у своїй «Ботаніці на (? — В. Ч.) низші кляси шкіл середніх» (Львів, 1912 р.) ужив слова «кодло», а Раковський у своїй «Зоології для вищих початкових шкіл» (Київ—Львів—Відень, 1918 р.) слова «плем'я» на позначення тваринного виду, то вони обидва надали цим старим словам нового значення. А в випадку першого слова виразно видно ще й те, що слова з народної мови не завжди можна навіть і з такими змінами використовувати в науковій термінології: слово «кодло» так і залишилося вульгарним. Те саме можна сказати ще про вжите в Раковського слово «порода» у вислові «порода людей (в значенні «раса»): у селянській мові можна було сказати «порода свиней» чи інших якихось тварин, але не людей.⁹⁰ Не зовсім надавалися для астрономічної термінології й народні назви сузір'їв та інших явищ зоряного неба, що ними користувався та їх хвалив Ю. Сірий (Тищенко) в книжці «Децо про світ Божий». Всі оті «Чепіги», «Великий віз», «Волосожар», «Квочка» та «Чумацький шлях» більше надавалися для поетичної мови. А втім, на ці назви, може, ще й можна було погодитися, бож і всі оті «сузір'я Козорога», «сузір'я Діви» тощо мають не інший характер, а теж такий поетично-образний. Алеж астрономія потребувала ще таких термінів, як «планета» (народне «планида» — вульгарне), «орбіта», «надир», «Юпітер», «Венера» тощо, а цього всього в народній мові не було і, звичайно, не могло бути.

З огляду на такі труднощі творцям української літературної мови цього часу довелося, теж за прикладом діячів ще другої половини XIX ст., удатися до методу «кованих» слів та запозичання термінів з чужих мов. Особливо популярним став тепер метод «кованих» слів, що відповідав пуристичним тенденціям більшості наших діячів. Тут міркували приблизно так: «Якщо не народне, то в усякому разі й не чуже». В даному разі діяв закон відштовху від інших мов, характеристичний здебільшого для поневолених народів на етапі їхньої свідо-мої боротьби з мовою гнобителів. Так було в чехів у XIX ст., коли вони

⁹⁰ Хоч слова «порода» в застосуванні до етнічних явищ уживав і такий тонкий стиліст, як С. Єфремов. «За голосом породи» писав він про В. Короленка (В. Короленко. «Твори», т. I, Київ, 1923 р.).

боролись проти німецького засилля, так мусило бути й у нас, та ще й на двох фронтах — на протипольському й на протиросійському.

Але «кувати» слова треба було в душі народної мови.

Б. Грінченко ще на початку ХХ ст. в ст. «Неосторожность въ важномъ дѣлѣ» писав: «И въ украинскомъ языкѣ также не можетъ не быть неологизмовъ — все дѣло лишь въ томъ, чтобы они выросли органически въ связи съ ростомъ языка и въ строгомъ соотвѣтствіи съ духомъ его, да чтобы ихъ не было слишкомъ и при томъ безъ нужды много».⁹¹ Взагалі слово літературне, — писав І. Верхратський, — чи то в белетристиці, чи то в науці має вирости з основи народної, т. е. має бути по можливості так зладжене, як би проговорив цілий люд, коли б досягнув одвітній ступень образования».⁹² І. Стещенко: «Треба нові слова творити по законах рідної мови, щоб наблизитись до народного зрозуміння».⁹³ Що таке був «дух мови» і як саме треба було творити нові слова, це на практиці не завжди було ясно, бож не було тоді, перед 1905 роком і зразу після нього, ще ні добрих граматик української мови (пізніше з'явилися граматики Залозного, Тимченка, Нечуя-Левицького й ін.), що вияснили б словотвірні засоби української мови, ні добрих слівників (до 1909 року, коли вийшов Грінченків слівник), що давали б зразки для творення за аналогією. Ця «обставина» псувала колись, ще в другій половині ХІХ ст., «кування» слів у М. Старицького й інших, не було значних змін супроти того часу й тепер. Та й граматики, що почали появлятися, починаючи з 1906 року, коли вийшла першим виданням зовсім елементарна «Коротка граматика української мови» Залозного, не багато зарадили, бо ще мали в собі багато хибного або й баламутного, як от у граматиці Нечуя-Левицького.

Тим то, «куючи» слова, люди діяли здебільшого навмання, керуючись переважно тільки мовним чуттям. Але «чуття» мало допомагало, і новотвори й цього часу значною мірою були створені без уваги на справжні словотвірні засоби народної мови. Так, наприклад, і тепер, як і в другій половині ХІХ ст., багато слів утворено за допомогою малопродуктивного наростка «-ець». Наросток цей є в таких «старих» словах, як от «швець», «купець», «старець», «хлопець», але його продуктивність уже майже затрачена в народній мові, особливо в значенні дієвої особи та характеристики за прикметою, і тому неологізми, творені цим наростком, справляли враження великої роблености, суперечности отому «духові» української мови. А тим часом саме за цей наросток ухопились і в Галичині, і на Наддніпрянщині, створивши такі слова, як «ссавець», «кљовинець» (качконіс) «читець», «знавець», «письмовець» (письменник у М. Старицького). Кінець-кінцем, чимало з цих новотворів прищепилось в українській літературній мові, але напочатку вони, безперечно, повинні були просто дратувати людей своєю «неприродністю». Не зовсім удало вхопились тоді за прикметниковий наросток «-увати» при творенні термінів відповідно до російського «-образный», «-видный» («нитеобразный», «нитевидный» —

⁹¹ «Кіевская Старина», ч. 3, 1901 р., стор. 144.

⁹² Згадувана стаття, стор. 83.

⁹³ Згадувана стаття, стор. 120.

«ниткуватий»); цей наросток означав невелику наявність прикмети, а не схожість, як цього вимагало значення терміна (пізніше стали вживати — «ниткоподібний»).

Недбало й без потреби створено слово «майбутній», і проти нього слухно протестував не тільки І. Нечуй-Левицький, а й добрий на той час знавець української мови М. Пилипович (М. Левицький). Єдина рація його — був відштовх від російської мови, в якій було слово «будущность»: відштовхуючись від нього, викинули слова «будучність», «будучина». Так, цей закон діяв тоді з не абиякою силою, дарма що проти нього виступали навіть діячі етнографічного напрямку. «По моїй думці, — писав І. Верхратський у не раз згадуваній уже статті, — всяка тривожна позірка чи то на польщину, чи то на московщину і кортячка доконечне утворити щось оригінального, відмінного від польського, і від московського не виходить нам на добро, если віддаляємося від дійсности, від правди, від життя. Тож відкидати, приміром, слово «читатель», «гонитель» і т. д. лише тому, що тоті слова звучать так і в російському, есть хибне».⁹⁴

Але в наведених у нього прикладах «читатель», «гонитель», «знатель» було ще й інше — елементи церковнослов'янщини, що від неї нова українська літературна мова теж відштовхувалась, і тому ці слова мусили поступитись місцем для слів «читач» і «переслідувач».

Ускладнювала справу новотворів на основі народної мови ще й діалектна її подрібненість: часто «галицькі» словотвірні засоби були неприйнятні для Наддніпрянщини і навпаки. Напр., ужите в «Ботаніці» І. Верхратського слово «образець» у розумінні «малий образ» (малюнок) могли зрозуміти на Наддніпрянщині зовсім хибно — не як форму здрібнілости, а як «зразок» (під впливом російської мови). Прикметникова форма «крейдова» (формація), ужита в «Мінеральогії й геольогії для середніх шкіл» М. Мельника була непотрібна для центральних і східних земель, бо там знали слово «крейдяна». У калькуванні слів теж були розбіжності між Сходом і Заходом: галичани орієнтувались на польську, чеську й німецьку мови («тягар беззглядний» — поль. ciężar bezwzględny, «точка видження» — поль. punkt widzenia, «заряд» — поль. załad, «творба» — чеськ. tvorba, «напрямок» чи «напряг» — нім. Richtung, наддніпрянці — здебільшого на російську («распоряженіє» — «розпорядження», «точка погляду» — «точка зр'янія»).

Прямі лексичні запозики з чужих мов тепер уже мало хто відважувався відкидати, хіба тільки зовсім некомпетентні та наївні люди. Навіть найбільщі етнографісти мусили їх приймати. І. Верхратський писав: «Що декотрі чужоземні слова ввійшли вже в наш язик, суть загальнозрозумілі для всієї маси народу, того заперечити годі. Проти таких виразів (слів — В. Ч.) шкода виступати. Телеграф, пошта, електричний, магнет, квадрат, миля, кілограм, граматика... то вирази, на які шкода силкуватися для утворби руских підходящих слів».⁹⁵ «Мусю завважити, — писав Кримський у своїй граматичці, — що під цю

⁹⁴ Згадувана стаття, стор. 120.

⁹⁵ Там же, стор. 83.

категорію (інтелігентських новотворів — В. Ч.) не зовсім підходять слова, отакі, як «автор», «ефект», «анакорет» і т. п., бо це слова міжнародні, а не спеціально інтелігентські-українські: нічим їх замінити я не можу». ⁹⁶

Тільки ж усі діячі того часу були проти надмірного засилля чужомовщини, а головне — щоб не позичати їх без потреби, себто в тих випадках, коли на позначення якогось поняття є своє слово — народне чи новотвір. «З усією рішучістю, — писав І. Верхратський, — виступаю проти непотрібного засмічування нашого слова чужоземними виразами, без котрих можемо зовсім вигідно обійтись». ⁹⁷ Такої ж думки були А. Кримський, Б. Грінченко й інші.

Але й у цій проблемі була ще небезпека роздвоєння: галичани висували ті чужомовні слова, що до них звикли під впливом польської мови («прокуратор», «Мефісто», «емерит», «атут», «ас», «ліхтар», «карафка» тощо), а наддніпрянці — ті, що до них вони звикли під впливом російської мови («прокурор», «Мефістофель», «пенсіонер», «козир», «туз», «хвинарь», «грахвин» — останні два слова з Мазуренкової «Химії»). Ця загроза була тепер тим більша, що до українського культурного процесу на Наддніпрянщині й Кубані приєднався масовий інтелігент, що здебільшого зовсім не був знайомий з польськими чужомовними словами. І цей масовий інтелігент та півінтелігент запротестував. Але з огляду на оту специфіку наукової мови, що про неї була мова вище, в цій проблемі потроху став вироблятися компромісовий стан: відкидались рішуче переважно побутові галицькі барбаризми («емерит», «рутинований», «мешти», «атут», «ас»), а засвоювались наукові та промислово-технічні назви й вислови, навіть у галицькому (генетично-польському) оформленні («хемія», «аритметика» — замість давнішого наддніпрянського «арихметика»; «ліхтар», «електричність» або «електрика» тощо).

З конкретного матеріалу, що назавжди увійшов тоді до української наукової термінології з «галицької мови», можна відзначити передусім граматичну термінологію. Якщо взяти, наприклад, термінологію «Української граматики» С. Смаль-Стоцького й Ф. Гартнера, що була тоді офіційним підручником у галицькій школі, то з неї увійшла більшість термінів (через видані після 1905 року на Наддніпрянщині граматики Залозного, Тимченка, Шерстюка й ін.), за винятком тільки таких, як от «приставка» (відштовх від російської), «скобки» (відштовх від російської), «гатункові» (імена), «поединче» (число), «знаки наведення», «перепинене» (пунктація) й деякі інші. Деякі терміни були засвоєні з частковими змінами: «кропка» — «крапка», «части» (мови) — «частини мови». Відкинуті були або польські («поединче», «гатункові»), або, як ми бачили, російські. З природничої та математичної термінології увійшли такі, як «тіло», «явище», «рух», «рівновага», «кисень», «водень», «углець», «пори року», «додавання», «віднімання» «свавці», «шкіра» тощо. Тільки ж відсотково цих термінів узято менше, як граматичних.

⁹⁶ «Украинская грамматика», стор. 26—27.

⁹⁷ Згадувана стаття, стор. 83.

Важливо відзначити, що інтерферувались тільки лексичні явища — терміни, граматичні ж галицькі явища були рішуче відкинуті, з огляду на діалектичну відмінність їх супроти південносхіднього наріччя як діалектної основи української літературної мови.

Щоб показати наочно, що з галицької наукової мови могло увійти до всеукраїнської літературної мови, а що ні, досить навести хоч трохи зв'язного тексту з «Ботаніки» І. Верхратського.

«Козелець острій. Листки відземочні, виходячі з кінця корняка, суть довгоспинникові, рукасто п'ятидільні, о ділинах глибокоцінних, берегом зубчастих. Гони цвітоносні бувають на метр високі, оскрутово улистнені. Їх било єсть просте, обле, притуленими волосами покрите» (ст. І). Або ще: «Поліска конопельська . . . О коріяку, як пеньок пера, грубім, воскожовтім, з котрого виходить один лист відземочний, тричи тятій, пилчастий (часто хибуючий) і било 15—25 цм. довге з одним цвітом наверху» (стор. 3).

У цих текстах усе — і лексика («відземочні», «обле»), і морфологія («відзем-очн-і» «о-с-крут-ов-о», «у-лист-нен-і»), і синтакса («о ділинах», «15—25 цм. довге») — таке «роблене», таке далеке від наддніпрянської (та й наддністрянської) народної мови, що про прийняття його за «своє» не могло бути й мови. Чужість цієї мови збільшувалася ще й від того, що галицької наукової термінології (не так, як публіцистичної) не знала на Наддніпрянщині навіть та інтелігенція, що передніше читала галицькі газети. Тим то навіть ота «знизка» на специфіку наукової мови тут мало допомагала, і її ще М. Драгоманов (у 90-их роках, у «Листах»), а пізніше Б. Грінченко рішуче засуджували. Грінченко в своїй розвідці «Огляд української лексикографії», навівши терміни Верхратського «улистнене», «передлистнене», «відворотносерцеватий», «пелюстки о насаді мішковатім» тощо, писав: «Всі такі слова або незрозумілі без перекладу, або тяжкі й чудні до вимови».

Такий самий характер мала й мова в «Учебнику фізики» П. Огоновського (Львів, 1910 р.), в «Мінеральогії і хемії» Ю. Гірняка (Львів, 1912 р.), в «Мінеральогії» Н. Мельника (Львів, 1911 р.) і інших галицьких шкільних підручниках того часу. Не легша вона була для наддніпрянців і в таких серйозних науково-філософських перекладах, як «Фільозофія штуки» Г. Тена, «Фільозофія політики» Крістензена, праць Кавтського, Енгельса, Масперо, Кареева, Ляссала й ін.

Якщо підсумувати все сказане про творення української наукової мови та науково-технічної термінології в період 1905—1917 р.р., то можна зробити такі висновки: 1) фактично це були перші спроби створити всеосяжну (а не тільки гуманітарну, що її початки закладено ще в другій половині ХІХ в.) українську наукову мову на «східній» основі і 2) хоч творення це відбувалося вже на наддніпрянському ґрунті, але й попередні галицькі надбаня в термінології частково ввійшли до неї, здобувши санкцію ширшого східньоукраїнського мовлянина.

Проте до повного «викінчення» цієї справи було ще, зрозуміла річ, далеко, дуже бо складне було політичне й культурне становище українського народу і незмірно великі перешкоди чинили його вороги.

МОВА КРАСНОГО ПИСЬМЕНСТВА 900-ИХ І ПІЗНІШИХ РОКІВ

Нові мовостилеві тенденції в українській літературі початку ХХ ст.

Орієнтуючись на селянську мову, письменники-народники другої половини ХІХ ст. часто «перейскравлювали» свою мову всякими розмовними явищами, вживаючи їх без розбору, де слід і де не слід. Особливо шкідливо в мові декотрих письменників відбилися вульгаризми, і через те мовостиль їхніх творів іноді знижувався мало не до «мовної котляревщини». Напр., Д. Мордовець «оздоблював» свої писання такими висловами, як от «сто копанок його батькові», «матері його ковівька», «матері його цурупалок».

«Яскраво» виявилась вульгаризація в повістях Д. Яворницького «Наша доля — Божа воля», «За чужий гріх», «У бурсу». Про нього С. Єфремов писав, що він « у своїх повістях та оповіданнях вертається вже цілком до старої етнографічної манери, нагадуючи подекуди Квітку».¹ Звичайно, цей етнографізм виявлявся не тільки в побутових образах, а й у мові. Чимало було такого в творах О. Кониського, Нечуя-Левицького, як це я на своєму місці відзначав. І от на межі двох століть виникла нова опозиція проти такого спрощення літературних мовостилів, проти рецидивів вульгаризації. Ще в 80-их роках І. Балеї у листі з 20-го лютого 1887 р. до Кониського пробує обережно критикувати його стиль. Щоб, очевидно, не образити цього дуже авторитетного на той час діяча й письменника, Балеї покликався на «нещирих народовців», що начебто нарікали на українських письменників з Наддніпрянщини, які вживали «тривіальних фраз, потрохи разячих, яких не уживають, наприклад, польські, чеські, а без котрих, правду сказати, обійшлось би». І Балеї навів деякі «разячі» вислови з його оповідання «Казенний млин»: «енорал огирем іде до громади», «нате й мої штани в жлукто», «Цимбалистий розпустив свої халяви».²

Як року 1897 Білиловський у дописі про ювілей Д. Мордовця («Зоря», ч. 7) допустився справжньої «мовної котляревщини», проти цього за-протестували в спільному дописі до тієї ж таки «Зорі» В. Мальований, В. Шемет і Є. Тимченко.³

Рішуче відкинули таку «мову» письменників-народників чільні письменники 900-их років — і теоретично, і в практиці своєї творчості.

Нові настави в мовостилевих шуканнях були поєднані з новими течіями в самому письменстві, що їх підказували зміни в житті українського народу. Розвиток промисловости на Україні, що викликав урбанізацію побуту й психології частини української людности, збільшення кількості української інтелігенції, скерованість суспільних процесів на перетворення українського однобічно-селянського на-

¹ «Історія українського письменства», II, стор. 216.

² М. Возняк. «Белеї і О. Кониський». Львів, 1928 р., стор. 41.

³ Ось уривок із того допису Білиловського: «Треба довести їм (москалям — В. Ч.), як на бумазі, що в нас не погасло святе полум'я любови до рідного краю... А як же зробити? Що б же нам таке утнути? Не довго ж і думати! Згадали, що Мордовець уже дід, і не дід, а вже дідуга (Лотоцький, «Сторінки минулого», II, стор. 29).

роду на всебічно-розвинену європейську націю, висунули перед українським письменством зовсім нові завдання. Ці настрої відбили в своїй творчості ще наприкінці ХІХ ст. І. Франко (бориславські оповідання й ін.), Леся Українка (обробка світових тем), М. Коцюбинський («Хо»), О. Кобилянська, але «формально» започаткував український модернізм (символізм) початку ХХ ст., зокрема його «ініціатор» на українському ґрунті Микола Вороний. Вороний надрукував на початку 1901 року в «Літературно-науковому вістнику» лист-заклик до українських письменників, а в тому закликові висловився проти «мужикофільства» в українській літературі та старих методів творчости. «Старі шаблони збивають з стежки наші молоді поетичні сили, — писав він, — і раз в поезію ввійде нова течія (символізм — В. Ч.), то освіжить, певно, і їх малі дарування, чи таланти, і вони заспівають цікавіше». Ця «нова течія» підказувала нові теми — «любов (у широкому значенні), краса і шукання правди, світла, знання, початку чи Бога — це сфери символічної поезії, вона найкраще про це може оповісти». Він закликав відійти від буденного життя і плекати мистецтво для мистецтва».⁴ За цим закликом Вороного пішли такі поети, як О. Олесь, Г. Чупринка, М. Філянський, галицькі «молодомузці» і прихильники модернізму, що згуртувалися пізніше навколо журналу «Українська хата».

З прозаїків до цього напрямку приєднався М. Коцюбинський, що року 1903, разом із М. Чернявським теж звернувся до українських письменників з аналогічним закликом:

«За сто літ існування новіша література наша (з причин, вияснення яких належить до історії) живилась переважно селом, сільським побутом, етнографією. Селянин, обставини його життя, його нескладна здебільшого психологія — от майже і все, над чим працювала фантазія, з чим оперував досі талант українського письменства. Вийнятки, очевидячки, минаємо. Таке обмеження сфери творчости не раз підкреслювалось не тільки критикою, але й інтелігентним читачем, який, до слова кажучи, в останні часи значно виріс. Вихований на кращих зразках сучасної європейської літератури, такої багаті не лиш на теми, а й на способи оброблювання сюжетів, наш інтелігентний читач має право сподіватися й од рідної літератури ширшого поля обсервації, вірного малюнку різних сторін життя усіх, а не одної якоїсь верстви суспільности, бажав би зустрітися в творах красного письменства нашого з обробкою тем філософічних, соціальних, психологічних, історичних і ін.»⁵ В іншому своєму листі (до П. Мирного, теж із 1903 р.) він також писав про потребу «звернути увагу наших літературних сил на інші верстви суспільства — інтелігенцію, фабричних робітників, військо, світ артистичний і т. ін.»⁶

Річ ясна, що такі нові завдання в літературі вимагали й відповідної мови, мови вищої якості супроти того, що було досягнуте в творах

⁴ Подаю за Б. Подоляком, «Микола Вороний», «Сучасна Україна», ч. 25, 1951 р., стор. 9.

⁵ Див. мою статтю «Творчі шукання М. Коцюбинського», «Київ», ч. 2, 1951.

⁶ Теж.

навіть найкращих письменників XIX ст. У парі з теоретичним засудженням старих мовостилів ішло й практичне, в конкретній творчості письменників заперечення їх. Близкучий практик-новатор В. Винниченко, даючи новий мовостиль реалістичний, так спародіював старий мовостиль у своєму першому друкованому оповіданні «Краса і сила»: «То була краса, що викохується тільки на Україні, але не така, як малюють деякі з наших письменників. Не було у неї ні «губок, як пуп'янок, червоних, як добре намисто», ні «підборіддя, як горішок», ні «щік, як повная рожа», і сама вона не «вилискувалась, як маківка на городі».⁷

За запереченням прийшло й позитивне, не тільки у Винниченка, а й у багатьох інших письменників цього періоду, як це побачимо далі, аналізуючи мову видатніших із них.

Мова Лесі Українки

Серед українських письменників «панського коліна» Леся Українка була тим винятком, що вона змалку, в побуті вживала української мови, отже, мала безпосередній контакт з живим українським мовним середовищем, ба й перші ступні в освіті зробила українською мовою завдяки спеціальній дбайливості її матері, видатної української діячки Ольги Косач (Олени Пчілки), що свідомо забезпечила початкову освіту своїх дітей українською мовою. «Це був час з 76 р. по 82 р., — писала вона в своїй «Автобіографії», — Я дуже турбувалася тим, щоб оберегти дітей від російських впливів, бо вже ж рішуче треба було зайнятися шкільною наукою їхньою. До школи мені шкода було їх віддавати. Треба було відшукувати відповідні джерела, щоб знаходити для них хоч відповідну лектуру, коли не школу».

«Товариства дитячого у них майже не було: виключність їхнього українського напрямку не давала змоги ширити дитячі знайомства».⁸

Початкова українська освіта Лесі Українки засвідчена й у збережених до нашого часу дитячих листах її — з середини 70-их років — до дядька Михайла (Драгоманова). Ось тексти тих листів: «Були у нас ужачи йайця, мы хотьли, щоб вони вывылис та закопалы в землю». «Мене перезвали на Лесю. Мыша нарысовав кольсь на стіні чорта».⁹

Звідси походить її цілком «органічне» знання української мови — народної й літературної — як великий плюс у її мові. Але до цього треба приєднати ще й інший плюс — її велику (не формально, а фактично) філологічну освіту, зокрема знання багатьох мов: французької, німецької, англійської, італійської, латини й грецької (вона ще замолоду переклала три пісні «Одіссеї»), що правили їй за моделі, зразки в її мовостилевих шуканнях. Під час дискусії 90-их років Леся Українка була ще молода письменниця і безпосередньо в цю дискусію не встра-

⁷ «Твори». I, 1919 р., стор. 10.

⁸ «Оповідання», в-во «Рух», 1929 р., стор. 27.

⁹ О. Кривенюк. «Хронологія життя й творчості Лесі Українки» (рукопис).

вала, але стежила за нею, як це знати з її листа до О. Маковея, датованого 16/І 1894 р. «Я тільки думаю, — писала вона в тому листі, — що зовсім нема чого ставити питання про перемогу того чи іншого діалекта, адже літературна мова мусить витворитись з усіх діалектів, без жадного насильства, сварки й колотнечі. Маю надію, що мене розуміють усі добрі люди і в Галичині, і на Україні».¹⁰

І хоч ця її думка про творення літературної мови з усіх діалектів була помилкова (зрештою, обмежена й застереженням, що з неї «не такий завзятий лінгвіст»), і вона нею, всупереч твердженню Ю. Шереха,¹¹ не «ствердила підсумків дискусії» (бо, як ми бачили, ці підсумки були інші), але ця думка кидає певне світло на характер її мови, пояснює наявність у ній численних діалектизмів. А втім, наявність у її мові волинізмів та «галицького лексичного мінімуму» можна пояснювати ще й біографічними умовами та тодішнім станом української літературної мови. Волинізм дало їй дитинство (с. Колодажне біля Звягеля), а «галицький лексичний мінімум» вона взяла з тодішньої української літературної мови, твореної на галицькому ґрунті. В. Сімович згадує про Лесю Українку так: «Чомусь дуже боронила таких слів, що їх сама часто вживала в своїх творах, як: цнота та розпач, та урочий... На аргумент, що це явні польонізми... вона відповідала: — Що мені до того, що вони були колись польські? Тепер їх уживає український народ на Волині, і то вже здавна, вони вже наші, гарні, мені подобаються, і тому я їх уживаю».¹² Проте водночас за мову М. Грушевського казала, що він «аж надто вже таки свою мову погаличанив».¹³ А в листі до брата Михайла вона навіть спародіювала галицьку мову в такому віршику:

Але вже годі мі співать,
Позаяк музи співодайні
Не хтять надхнення мі *всперать*.

Ось деякі її лексичні волинізми (польонізми, галицизми): «начиння», «повіз», «мука», «гречний», «цнота», «злучивши», «олій» (чол. р.), «пилка» (м'яч), «копняк» (удар ногою), «то» (це), «розмаїті», «радця», «безчельний», «призвоїтий», «китиця» (букет), «стрільба» (рушниця), «розказ» (наказ), «заздрість» (ревнощі) тощо.

У морфології можна відзначити таке: чол. рід у словах «олій» і «рис» (грецьких «рисів» — «Ата Троль»), форма «тихше», «найщирший», наказ. сп. «ходи», наросток -«иськ»- («боїсько», «осудовисько»), «в краю» (місц. в.).

Синтаксичні явища: сполучник «аби» в розумінні «щоб» («вона руки не простягла, аби хоч промінь перейнять єдиний»), «не... тільки» («то не чорна галич, тільки турки гору облягають»), вставне слово «відай» («я розумію, ти, відай, убогий»), дієслівні керування типу «мене... боліло» або «краде людям», фразеологізми: «мало то мене обхо-

¹⁰ Подаю за Шереховою працею «Галичина в формуванні української літературної мови», Мюнхен, 1949 р., стор. 23.

¹¹ У цій же праці.

¹² Подаю за щойно згадуваною Шереховою працею, стор. 36.

¹³ Також.

дить», «на Бога» (ради Бога), звертання в третій особі («Що скаже мені царівна?» — «Касандра»).

Чимало в неї своєрідного в наголошуванні, але не завжди ясно, чи це галицько-волинські наголоси, чи вплив російської літературної мови («дўмок» — род. в. мн., «для себе»), «на спині», «у тіні»), чи просто якась неправильність («часи», «ніжкі»), «корові» (діалектизм). Мабуть, під впливом російської мови вживала вона досить часто російської форми в дав. в. на -«у», -«ю», як от, наприклад, «титану Прометею» («В катакомбах»).

Щодо цих явищ у мові Лесі Українки можна згодитися з Шерехом, коли він каже, що це в неї «не щось надзвичайне або експериментальне, це нормальні, звичні і через те начебто неминучі елементи її письменницької мови».¹⁴ Тільки ж він даремно дуже наполягає на тому, що це «західноукраїнські елементи, з перевагою в них галицької «стихії», що тоді впливала, мовляв, на українську літературну мову (бо така тема його праці!). Ні, це передусім волинізми, тобто мова її дитинства, і тільки тому, що ці діалектні або польські походженням явища здебільшого були й у Галичині, їх можна умовно називати ще й галицизмами. Об'єднувати ж усі ці елементи під назвою «західноукраїнських» для того часу, коли Волинь адміністративно (політично) не складала якоїсь єдності з Галичиною, не можна.

Але мова Лесі Українки має в собі, звичайно, багато й інших складників. Це передусім діалектно-«полтавські», точніше — південносхідні явища, що їх Леся Українка засвоїла тоді, як Косачі переселились були до Гадячого, а також узяла і з української літературної мови, заснованої на південносхідньому наріччі.

Цьому сприяли ще й родинні відносини в Косачів.

Ось як засвідчила цю мішаність діалектно-етнографічних впливів Олена Пчілка в згадуваній «Автобіографії». «Вплив Волині мішався тепер разом з полтавським. Наша полтавська етнографія і волинська переплітались через маму, щільно сходились з волинською до того, що пізніше я знаходила у Лесі в її етнографічних записах багато помилок у зазначенні якоїсь, наприклад, пісні яко волинської, тоді як ця пісня властиво була полтавська».

В листі до М. Драгоманова з 21. XII. 1891 р. маємо таку форму: «Оце, не чекаючи Вашого листа, пишу сама»... Або ще в листі з 3. III. 1893 року: «Оце я отримала».¹⁵ У перекладі з Єзекіїля (XXXVI) знаходимо такі південносхідні явища, як от «мнясо», «вступив у їх», в інших текстах — паляталізоване «р» («царь»). Рівнобіжно з інфінітивом на -«ти» вживає вона й інфінітив на -«ть», поряд з применником «від» — применник «од», побіч наростка -«иськ» — наросток -«ищ»- («бабище»), «в генікею» — і «в генікеї». Взагалі кажучи, граматична будова її мови — це діалектно вже південносхідня будова, і говорити тут про

¹⁴ Згадувана праця Ю. Шереха.

¹⁵ Коли в більшості друкованих текстів Лесі Українки маємо форми «осі», «отсі», то вони, звичайно, не належать до особливостей її мови: це правопис того часу, і в сучасних перевиданнях їх треба б виправляти на «оці».

якусь «діалектну многоосновність», як це робить Шерех у згадуваній праці, звичайно, не можна.

Незалежно від діалектних явищ її мова надзвичайно багата лексично, граматично й фразеологічно. В цьому розумінні вона використала українську народну мову так, як ніхто інший з українських письменників. Це багатство чарує читача особливо в її пізніших драматичних поемах. І вона дуже уміяно використовує народні розмовні вислови в нових суто літературних мовостворах, аж до «високого» включно. В неї раз-у-раз трапляються такі вислови, як от «увірилися усі вони», «очі сльозою поїнялись», «сутужно буде», «одного батька й матері синове», «ні пари з уст», «коли ж урагові такі прокляті». Вживає вона дуже часто присвійних прикметників на «-ин», «-ів» («Кассандрин», «Пріямів»). Уміє вона використовувати й народні вульгаризми там, де вони потрібні («цур дурня й масла грудка»). Постійно вживає кличної форми (без заміни її формою наз. в.): «Майстре Людвігу», «моя посестра».

Є в її мові й такі форми, як от повна (членна, займенникова) форма прикметників та дієслівна форма наказового способу на «-іте». Особливо часто ці форми трапляються в її ранніх текстах, переважно в ліричних поезіях («совиная порода», «поети, живіте»). Форми типу «живіте» вона вживала, мабуть, під впливом Шевченкової мови та фолкльору. Вживає вона досить часто й «законнішою» для нашої літературної мови (супроти прикметників) повної форми займенників: «сяя» («цяя»), «тії». Але вона майже не вживала активних дієприкметників, тільки зрідка трапляються в неї такі вислови, як от «факт вражаючий», «віщуючий». І, навпаки, вона дуже любить дієприслівникові звороти («Вже німці мріяли його, навколо втрюх постававши» — «Лісова пісня»). До неологізмів Леся Українка вдавалася дуже обережно, і вони трапляються в неї тільки зрідка. Це такі просто неминучі слова, як от «ростина» (рослина), «письмовець» (у ранніх текстах), «хист письменський», «слухач», «догонці» (ті, що доганяють), «прийдешність».

Якоюсь мірою використовувала вона й фолкльорну мову («світасонця не видають» — «Віла-посестра»).

З чужомовними словами вона поводитись так: 1) етранжизмів (барбаризмів) уживала сміливо, допускаючи навіть чужомовні написання (*moderne, demimonde*), через те її «інтелігентські та філософські» тексти (в діалогах-афоризмах) ніколи не скидаються на популярні; 2) архаїчні церковнослов'янізми і взагалі церковні слова допускала тільки в окремих випадках («амінь» у поемі «В катакомбах»), даючи й цитати з Біблії тільки в українському перекладі. Це все робить її мову, навіть 90-их років, цілком «нормальною» й для нашого часу. Ось дещо з лексики «Блакитної троянди»: «піяніно», «мольберт», «консолі», «візит», «авансцена», «альбом», імена — «Орест», «Олімпіяда», «Любов» (не «Любка»).

Маючи в своєму розпорядженні такі мовні засоби, Леся Українка, як геніяльна письменниця, створила надзвичайне багатство своєрідних

літературних мовостилів, що їх вичерпну характеристику можна дати тільки в спеціальній монографії. Тут я відзначу тільки деякі з них.

Показова з цього погляду «Лісова пісня». Це ціла мовостилева симфонія, що в ній поєднуються різні мовостилі, залежно від змісту тієї чи тієї частини твору. Так, у «Пролозі» переважає фолклорний мовостиль, у розмовах Лукаша з Мавкою — літературно-романтичний, у розмові матері й Килини — побутово-реалістичний («таке воно, простибіг, ні до чого»). Взагалі мова цього твору насичена фразеологізмами та афористичними висловами («Рада б я волю вволити, тільки ж сама я не маю вже волі»). Своєрідний фолклорний стиль під стиль сербського епосу дала Леся Українка в «Вілі-посестрі». Чудово стилізувала вона, сказати б, побутово-біблійний мовостиль у своїх творах із стародавнього гебрійського життя («Вавилонський полон», «На руїнах» тощо), з євангельсько-християнського побуту («Йоганна, жінка Хусова») дала відповідний мовостиль у творах із життя стародавніх греків («Оргія») та римлян («Адвокат Мартіян»). Надзвичайно вдало розв'язала вона і проблему стилістичного вияву чужомовного побуту з новіших часів, зокрема болочу для української дійсності проблему російськомовного побуту. Цю проблему декотрі українські письменники просто відмовлялись розв'язувати, залишаючи в устах російських персонажів російську мову (Винниченко в драмах «Базар», «Щаблі життя» та ін.). Леся Українка вміла одним-двома висловами дати відповідний кольорит (наприклад, у «Боярині»: «пусть себе парнішка»...). «Високий стиль» вона вміла створювати без ніяких церковнослов'янізмів, так розв'язавши й цю нелегку для українських письменників проблему. Ось, наприклад, у драматичній поемі «В катакомбах»:

Прославно ж , брата Господа Христа
Що посадив на небі поруч себе
Замученого брата Харіклея.

Або в «Написі в руїні»:

Я, цар царів, я, сонця син могутній,
Оцю собі гробницю збудував,
Щоб славили народи незчисленні,
Щоб тямили на всі віки потомні...

Але це — кажу — тільки дещо з її мовостилевого багатства.

Василева Стефаникова мова

Хоч західноукраїнські (південнозахідні й карпатські) говори й не ввійшли в літературну українську мову, але вони саме тепер найяскравіше відбилися в мові деяких письменників, найбільше в мові В. Стефаника, М. Черемшини й Леся Мартовича. З якоїсь примхи використав Г. Хоткевич гуцульський говір у «Камінній душі». І. Франко в своїй статті «Літературна мова і діалекти» писав: «Найбільше і найкраще підходить до діалекту (покутського — В. Ч.) Стефаник, але все таки цей покутський діалект виявляє більше схожості з загальною літературною мовою, ніж згадані вище гірські (лемківський, бой-

ківський, гуцульський — В. Ч.), і не був Стефаникові перешкодою в тому, щоб він зробився почитним і любленим письменником усієї України».¹⁶

Проте в дійсності це було не зовсім так: якоюсь мірою ця мова таки стояла на перешкоді. Тим то й сам Стефаник пізніше дбав про те, щоб якимось наблизити мову своїх творів до всеукраїнської літературної мови. На це є багато свідчень, але я обмежусь тільки деякими з них. От, В. Дорошенко у своїх спогадах про Стефаника писав: «Як почали на Радянщині передруковувати Стефаникові новелі, то дуже перемінили його покутську говірку на наддніпрянський лад (порівняйте хоча б, наприклад, збірку його творів, що вийшла в Харкові 1924 року під наг. «Кленові листки»), Гнатюк і я обурювалися на таке варварство. Аджеж при перерібці геть чисто зникав увесь аромат Стефаникового слова, гинула уся його краса. Просто не можна було пізнати, що це його твір. Ми налягали на Стефаника, щоб він запротестував проти такого калічення своїх писань, але він відповів, що це діється з його дозволу та жалував, що пише діалектом, а не чистою літературною мовою».¹⁷ Цей свій погляд висловив він публічно під час ювілею на комерсі 26 грудня 1925 р. у Львові. Порадивши «всім нашим молодим письменникам, щоб не квапилися друкувати те, що пишуть, бо мають час», він додав: «І сказав би їм ще одно — що маю за собою один великий блуд, щоби не брали собі з мене прикладу — не писали жаргоном-діалектом. Я вже давно просив одного нашого граматака (д-ра В. Сімовича — В. Ч.), щоби мені переклали на чисту українську мову все те, що я написав. Знаю, що декому з вас це слухати дивно... та на це нема ради... Ви, молоді письменники, беріть собі приклад з французів: перетоплюйте це різноманітне слово українських діалектів, говорів, жаргонів в одну спільну, криштально чисту літературну мову. Бо мову треба творити, кувати, стоплювати, як вони це роблять віками». І далі Дорошенко додає: «І Стефаника ніяк не можна було переконати про право письменника вживати в красному письменстві своєї говірки, дарма що він сам це робив так красно. Він хотів, щоб його читали вільно по всій Україні, а тим часом діалект, на його думку, ставав цьому на перешкоді, роблячи його твори малодоступними широкому загалові».¹⁸

Про це ж таки свідчить і його син Юрій (Гаморак) у передмові до видання «Твори Василя Стефаника». Він пише, що, приїхавши востаннє в травні 1936 р. до Львова, «проф. Сімовичеві він іще раз пригадає своє давнє прохання перекласти на літературну мову його новелі. Ця справа в останні роки життя дуже непокоїла Стефаника. Він чомусь уважав, що писати діалектом — це національний злочин».¹⁹

Але... що написане пером, того не витягнеш і волом. Пуццєні в світ тексти його творів жили вже незалежним від нього життям, і тому навіть його власний син, з санкції не кого ж як того ж таки Сімовича,

¹⁶ ЛНВ, 1907 р., стор. 230.

¹⁷ «Василь Стефаник у моїх спогадах», «Свобода», 1952 р.

¹⁸ Там же.

¹⁹ «Твори Василя Стефаника», Львів, 1942 р., стор. XI.

у згаданому виданні відновив усі говіркові особливості його мови. Перешкоджала виправленню мови його творів естетична функція його льокалізмів, без шкоди для літературної вартості цих новель не можна було виправляти мови, хоч дещо й можна було б «безболісно» викинути, напр., деякі фонетичні тонкощі.

Які ж це особливості?

У фонетиці: «е» (з паляталізацією попереднього приголосного) відповідно до давнього малого юса («поредок»), веляризоване «ц» наприкінці слів («конец»), паляталізоване «ч» («богачю»), відсутність гармонійного уподібнення в групі слів, що на «Сході» прикметні цим явищем («богатий», «колач»), середнє «л» («мелник»), спорадичне м'яке «р» («прокураторь»), явища типу «брінькати», «Міхайло», «ф» відповідно до літературного «хв» («уфатив») і дещо інше. У морфології: тверде закінчення в дієсловах 3 ос. («б'ють»), форма типу «роб'е» (роблять), типу «порадю», слівце (морфема) «си» відповідно до літературного «ся» («зпамнеталиси»), приросток «ві»- («віговорити»), «-ть» наприкінці числівників «п'ятьдесеть», «шістдесеть» і т. д., форма наказ. способу типу «не приходи» (не приходь!), форми «утікала-м», приросток найвищого ступня прикметника «май-», форма «жите», «весіле», форма «еї», «шос» (без паляталізації «с»), «ніц» і чимало іншого такого, зокрема в лексиці та синтаксі, що не ввійшло до літературної мови.

Взагалі ж дослід цих явищ вимагає спеціального, більш діалектологічного, як літературномовного розгляду. Те ж можна сказати про мову М. Черемшини, що користувався гуцульським говором, зокрема його фольклорною відміною. Лесь Мартович намагався писати літературною мовою, але й у його мові чимало галицьких льокалізмів.

Про мову Ольги Кобилянської

Напівнімецьке (за матір'ю) походження й виховання Кобилянської зумовило чималі труднощі для неї в українській мові. Її мову Єфремов назвав «важкою» й «штучною», а стиль «поплутаним». Писала вона в основному тодішньою українською літературною мовою (вірніше: західноукраїнським її варіантом), але значно вплинули на її мову й буковинський (покутський) та почасти гуцульський говори. Ось деякі особливості цієї мови, що не ввійшли до всеукраїнської літературної мови: в *лексичі*: «великан», «пень» (стовбур), «пияк», «границя», «сардак», «барда» (сокира), «газдувати» (господарювати), «одинок» (едина), «почерез», «обістя», «туй-туй» (ось-ось), «силяла гердани», «бодзики», «заедно», «п'ястук», «ади!» (а дивись!), «отвирати», «проступниця», «жажда» тощо; у *морфології*: дієприкметники («шелестяча»), «цеї», род. приналежності типу «земля Василя», прийменник «о» (об) — «говорити об тім»; у *синтаксі*: «не як у долині» (зам. «не так, як»), ор. приналежності («батьком твоїм Андронаті»), «розділена садками від себе» (одне від одного), безособовий зворот типу «рослося деревині», просто роблені, створені не по-українському конструкції («немов і (?) до тієї то (?) ріки сходилися . . . смереки»). І багато іншого.

Але ці мовні, з погляду сучасної української літературної мови, «помилки» не заважили їй дати своєрідний стиль інтелігентського діялогу (в багатьох творах, як «За ситуаціями», «Ніоба» тощо), побутово-селянського кольориту («Земля»), різних філософських медитацій. Взагалі її мовностилі на тлі дотогочасного «селянського» характеру українського письменства були великою новиною і поступом.

Мова Михайла Коцюбинського

Для Коцюбинського українська мова не була матірньою мовою. Родина його батьків — це була міщанська зросійщена родина, і від своєї матері малий Михайло чув тільки російську мову, та й сам говорив тільки по-російському. Тим то й перші його спроби писати були російські. Але національне українське середовище (українська мова челяді тощо) взяло кінець-кінцем гору над родинною інерцією. «Занедававши на дев'ятому році на запалення в легенях, — згадував пізніше Коцюбинський у своїй автобіографії, — я в гарячці почав говорити по-українському, чим не мало здивував батьків. По тому, коли я видужав часті розмови про цей факт розбудили в мене інтерес до українського слова, і вже 9—10 літ, пам'ятаю, я складав українські пісні на вірець народних».²⁰

До цієї «стихійної сили» (українського етнічного середовища), що прихилила душу молодого Коцюбинського до рідного народу, досить рано приєднався ще й вплив творів українських письменників.

«Національна свідомість, — писав Коцюбинський у листі до М. Мочульського 17. XI. 1905 р. — прийшла до мене аж на дванадцятому році життя. Сталося це так. Коли я скінчив 11 літ, я сильно закохався у 16-літню дівчину. Щоб бути годним своєї коханої, яка не дуже звертала увагу на адорацію дитини, я поклав собі зробити великою людиною і накинувся на книжки. Серед тих авторів, яких я ковтав десятками, найбільше враження зробив на мене Марко Вовчок, а потому Шевченко. Вже тоді я почав складати вірші і писати повісті».

Метод роботи Коцюбинського знати з тих зазначок та підкреслювань, що їх він поробив у прочитаних текстах. Такі зазначки є в словнику «неудобопонятых южно-русскихъ словъ» першої книжки «Основи», в словнику Ф. М. Пискунова («Малоросійско-червонорусскій словарь живого и актового языка» издание 2-е, Київ, 1882 р.), в Кулішевих перекладах Шекспірових творів — «Отелло», «Троїл та Кроссида», «Комедія помилок» (львівське видання 1882 р.), в «Народніх оповіданнях» Марка Вовчка, у збірці «Ворскло» Я. Щоголева і на багатьох інших. Правильні факти мови (слова, звороти) він підкреслював для запам'ятання, помилкові виправляв.²¹

А вже ставши письменником, Коцюбинський усяко удосконалював те своє знання української мови, те стихійне мовне надбання, що його

²⁰ С. Сфремов. «Михайло Коцюбинський», Київ—Ляйпціг, стор. 170.

²¹ З подробицями цю роботу Коцюбинського висвітлив С. Козуб у праці «До початків літературної творчості Коцюбинського».

він здобув від українського етнічного середовища. Читаючи під час Вінницького примусового «сидіння», та й пізніше, твори українських письменників, він пильно вивчав їхню мову. Українські книжки він брав у свого вінницького знайомого Цеслава Неймана, поляка з українськими симпатіями, співробітника «Кієвск-ої Старин-и», що за свідченням О. Саліковського, «мав непогану українську бібліотеку». У бібліотеці Коцюбинського збереглися книжки з нейманівської бібліотеки: Кулішева «Хата», Шекспірів «Гамлет» у перекладі М. Старицького та «З давнього зшитку» того ж таки Старицького.

Річ зрозуміла, що вивчав він українську мову і шляхом безпосередніх спостережень та записів із живих уст народу, як про це свідчать його записники. От, склавши іспит на звання вчителя і виїхавши на кондицію до с. Лопатинці, він записував там фольклорні матеріали й мовні. Пізніше (наприклад, коли готувався до писання творів з гуцульського життя) він зробив собі з цього правило: уважно, дбайливо збирав мовні факти з живого народного вжитку.

Коли говорити про мовне оформлення творів Коцюбинського, то треба сказати, що цей вишуканий майстер української прози надавав цьому оформленню великої ваги. В одному з листів до М. Могилянського він писав, що «мова в белетристичному творі — половина, коли не більше, краси його». Але, використовуючи українську мову з найбільшою мистецькою доцільністю, він не забував і про лексичну та граматичну нормативність її. Цим він відрізняється від тих українських письменників, що, дбаючи про якісь свої мистецько-вислівні завдання, або заневищують її чужомовними елементами (Винниченко, Хвильовий), або користуються вузькими льокалізмами (Стефаник). З діалектизмами він боровся свідомо. Так, ще на початку своєї літературної діяльності він, виправляючи мову в творі якогось Тарасенка «На Вкраїні», викидав північноукраїнські «закуль», «відгуля» і заміняв їх південноукраїнськими («літературними»). Пишучи в листі до Гнатюка про оповідання Ст. Ковалева «Громадські промисловці», він відзначав, що «мова їх вражає занадто льокальним характером, і навіть мені, який вважає галицьку мову рідною, годі часом зрозуміти те, що пише в тих оповіданнях д. Ковалів». Він був також і проти того, щоб галицькі редактори «чистили» мову східноукраїнських письменників, як про це він писав у листі до Комарова ще 1896 року.

Але, річ ясна, що він розумів потребу залишення льокалізмів для місцевого кольориту. Яскравий приклад на це маємо в його «Тінях забутих предків», де він ужив тільки незамінних льокалізмів («гачі», «маржина», «плай», «воринне» тощо). І яка в цьому розумінні велика різниця між «Тінями забутих предків» та «Камінною душею» Г. Хоткевича, що написана суцільно гуцульським говором! Ця остання через те просто випадає з української літературної мови.

З огляду на сказане мова творів М. Коцюбинського — це класичні тексти нашої літературної мови в її стані на першу чверть ХХ ст. Як же в нього іноді й трапляється щось суперечне нормам цієї мови (русицизми: «стірка», «столова», «звощик», «по ночам», «ставні», «сухі листя», західноукраїнські льокалізми: «оба», «приїхало... перед го-

диною»), то це можна пояснити тодішньою (до 1913 р.) невиробленістю самих норм, а не хибністю мовної позиції письменника. Але він цілком прийняв той «галицький лексичний мінімум», що ввійшов до норм української літературної мови.

Згідно з теоретичними постулатами неореалізму Арно Гольца, що їх додержувався в своїй творчості М. Коцюбинський, мова твору мала бути такою, щоб її специфіка не ставала на заваді, а навпаки якомога дужче зближала мистецький твір до природи. Цей момент розробили вже послідовники Арно Гольца, що хотіли, всупереч навіть думці свого вчителя, передавати мовою і рухи, і запахи, і звуки-шуми, і навіть кольори (за законом *audition coloris* — кольорового слуху), а також такі явища, як нервова напруга людини, як сприймання часу тощо. З цього випливала потреба звертати увагу на образність мови, її звучання, ритмомелодику. З граматичного боку вона не повинна мати довгих речень — повинна бути коротка, врівня (Telegraphenstil). І Коцюбинський усе це з великим хистом дав (хоч, звичайно, в межах мовно-можливого). Є в нього в багатьох творах такі місця, «імпресіоністично» сильні картини, що мова, справді, ніби відсутня, а безпосередньо виступає дійсність (але насправді, звичайно, це тільки ілюзія, що її створює письменник).²² Ось, наприклад, «звукова» картина з «Сміху»:

А вулиця стогнала.

— А-а-а... — неслось десь здалека, як од розірваної греблі.

— А-а-а... — котилось ближче дике і чулися в ньому і брязкіт скла, і окремі крики, повні розпуки та жаху, і тупіт ніг великої юрми...

— А-а-а... а-а-а...

Або ось діалог з оповідання «В дорозі»:

Раз щось чорне та пелехате закрило світло і розірвало музику. — А!

— А!

— Се ви?

— Я.

Чорне трясло бородою та великим брилем, трясло Кирилові руку.

Грамматична вріваність його мови — неповні, еліптично збудовані речення впадають в око з першого разу. Наприклад, в «Intermezzo»: «Йду. Йду далі — киплять». Навіть у такому творі, як «Fata morgana» є цілі уступи, в яких підметові речення не мають підметів, а підрядні речення стоять без головного (речення). «На ніч змила Гафійці голову лугом, розчесала густим гребенем волосся, що аж вилискувалось. Щоб голова доньки була не гірша за людські». Великого ефекту досягає Коцюбинський такою мовою в «Невідомому». «Як раптом залунали голоси всі... як раптом линув потік життя у цю домовину... Ах, який натоп! Ні, так не можу! Стійте! Дайте спіймати! Ага!»

У діалогах Коцюбинський не відтворював цілком розмови, давав тільки натяки, згідно з порадою одного підручника поезики, що нею користувався.

Його мовостиль вплинув на багатьох пізніших українських прозаїків — на Хвильового, Косинку, А. Любченка й ін.

²² Див. мою статтю «Творчі шукання М. Коцюбинського», «Київ», ч. 2—3, 1951.

Серед Винниченкових сучасників і пізнішого часу була поширена думка, що його мова «не чиста». На жаль, досі ніхто спеціально про Винниченкову мову не писав, за винятком коротких принагідних завваг у працях про його творчість. От Л. Українка у статті «Винниченко» побіжно відзначає «недостатки стиля или скорее языка г. Винниченко» (стаття написана російською мовою). З конкретних хиб його мови вона згадує те, що його «фраза вообще имѣет тенденцію складываться по законам скорее русского, чем украинского синтаксиса». Ця хибка менша в діалогі персонажів з народу і більша в описах та міркуваннях від автора і виявляється тим сильніше, чим складніші описи та міркування. Відзначає вона й лексичні помилки, такі, як от слово «особистий» в розумінні «особливий», слово «чинно» в розумінні «статечно».²³

С. Єфремов пише про Винниченків «волохатий, часто необроблений стиль», про «наче навмисне додержану недбалість».²⁴

Річ ясна, що таких загальних завваг мало для того, щоб скласти певну думку про Винниченкову мову й мовостиль. Але й безпосереднє наближення до його текстів не зразу може дати потрібну відповідь. Інакше сказати, стан його друкованих текстів такий, що на них не з-так то легко обґрунтувати такий чи такий погляд. Річ бо в тому, що навіть ті видання його творів, до яких він сам був, сказати б, безпосередньо причетний, відбивають різні «сторонні» втручання в його мову. Коли взяти, наприклад, найповніше з таких видань — віденське (В. Винниченко, «Твори», видавництво «Дзвін», Київ—Відень, 1919 р.), то в ньому можна знайти такі явно невинниченківські написання, як от «шістьдесят» (галицьке м'яке «ть» на кінці, це, очевидно, «привнесення» складача-галичанина; такого, напевно, походження й «перешкаджати» — «а» в корені). Не Винниченкові належать і «шопочуться», «щотина», «повечерав» (тверде «р»). Чимало, мабуть, вніс у ці винниченківські тексти Ю. Тищенко, що технічно здійснював це видання, але Тищенко не був достатньо-компетентною людиною у справах мовних, як це мені відомо з безпосереднього знайомства з ним.

Тим більше багато невинниченківського повинно бути в тих виданнях, що виходили на Радянщині двадцятими роками (в-во «Рух», ДВУ), а також у «Соняшній машині», що її мову зрадагував В. Сімович (знаю особисто від Сімовича), та в «Новій заповіді», що її мову виправляв хтось із видавництва «Українські вісті» (Новий Ульм, Німеччина). Є в Винниченкових текстах суто правописні явища, що належать добі: «се» (не «це»), «зручніще» (не «зручніше»), а також просто коректурні помилки, яких в отому віденському виданні сила.

Взагалі ж треба сказати, що Винниченко належить до тих письменників, які більше дбають про адекватність вислову своїх творчих

²³ Леся Українка. «Твори», т. XI., Нью-Йорк, 1954 р., стор. 243.

²⁴ «Історія українського письменства», т. II, Київ—Ляйпціг, 1919 р., стор. 292.

задумів, аніж про «правильність» (нормативність) самої мови. Вони здебільшого байдужі до «чистоти мови». Таке можна сказати про Котляревського (і я це відзначав), про Шевченка (як це відбито в його правописі), а з найближчого до нас часу, пізніше за Винниченка, — про Хвильового. Користуючись мовою «стихійно», вони відбивають той її стан, який засвоїли від свого соціального середовища. Шевченко був тим щасливіший за інших, що він і мову з «найкращого» українського середовища — селянського, з центру української мовної території, а на мові трьох інших із цих письменників позначилась русифікація, і тому в їхніх «адекватних висловах» наявні передусім русцизми.²⁵

І в мові Винниченка русицизмів лексичних, морфологічних і синтаксичних чималенько таки. У лексиці це переважно ті слова з побуту міста й інтелігенції, що їм (словом) в українській літературній мові відповідають слова, засвоені на галицькому ґрунті («чемодан» — не «валіза», хоч є й «куферок»; «пароходик», «звончик», «кофе» — не «кава», «хазяїн» — не «господар», «город» — не «місто», «урок» — лекція, «кухарка»). У морфології це: неузгоджена форма вищого ступеня прикметника, («буду нижче від його»), складена форма цього ступеня («більш сіре»), найвищий ступінь прикметника, утворений за допомогою «самий» («сама послідня», «самий звичайний»), множина прикметника чи займенника при збірних іменниках типу «листя» («всі листя»), пасивна форма дієприкметника теперішнього часу («невилічимий рак»).

Проте, чимало цих явищ треба покласти на рахунок тодішньої неунормованості української літературної мови (це оті форми ступенів порівняння прикметників, пасивна форма дієприкметника, активна форма дієприкметника теперішнього часу — «жуючий рот»).

«Нечистою» зробило Винниченкову мову надмірне вживання російської мови в діалогах. У цьому розумінні можна говорити про пряме відбиття в його мові тодішніх мовних відносин на Україні як частині Російської імперії, а призвів до цього його реалістичний метод творчості, хибно подекуди, як побачимо далі, в мовній площині застосований. Відштовхуючись, видимо, від невдалих спроб своїх попередників, особливо Нечуя-Левицького, дати розмову освічених людей та міщанства, він свідомо шукав можливості *уникнути мовного фальшу* в цьому жарні. Про його вагання — якою мовою передавати побутовий мововжиток зросійщеної частини української інтелігенції та росіян (чи жидів, що користувались російською мовою) — оповідав мені його партійний товариш І. Д. Вирва. Але кінець-кінцем він схилився до прямої передачі цієї мови. Звідси в нього передусім жаргонізовані діалоги, як от «салдатська мова» у «Мнімому господині»: «А ну-ка скажи тето Мальчевському! Ого! Он тібе січас: «Нефлюенція»! Відбив він недостатню обізнаність з тодішньою українською мовою «щирих» українців, як це бачимо на прикладі Гаркуна-Задунайського, що будь-що-будь розумів уже потребу «розмовляти по-своєму». — «Візьміть хоч би таке, —

²⁵ Див. про це в моїй теоретичній праці «Межі й можливості мовостилю», «МУР», ч. 3, Регенсбург, 1947 р.

говорив він із запалом, — *есть у нас репертуар п'ес, п'ес передових, так сказати . . . е . . . е . . . ну, з направленням . . .* Ви їх хочете поставити, хочете, так сказати, познакомити . . . е . . . е . . . з ними *общество*». (Оте «е» показує труднощі мовця в добір українських висловів). Жаргон українсько-російський уклав він в уста Лії в драмі «Дисгармонія». Справжня російська інтелігенція розмовляє вже чистою російською мовою («пані в траурі» в п'есі «Базар»). Цю останню мову він передає навіть російським правописом. Річ ясна, що це просто мовотворча поразка письменника, що не зумів у даному разі розв'язати цієї мовно-естетичної проблеми, повернувшись аж до Квітки-Основ'яненка, що теж писав двома мовами свої п'еси («Шельменко-денщик», «Щира любов»).

Отже, він, як і українські драматурги попередньої доби, не свідомив проблеми мінімального дозування російського мовного матеріалу. Ця поразка тим прикріша, що в його прозових творах («Хочу», «По свій») росіяни говорять по-українському. Але ця проблема, мабуть, турбувала Винниченка аж до кінця його життя, бо він, даючи оцінку своїй комедії «Гетьманська спадщина» (у листі з 15. X. 1948 р.) і відзначаючи «природність» її мови, додає, що «навіть в устах явно неукраїнських вона тої природности не губить» («явно неукраїнські уста» — в губернаторші Дурново-Куракиної).

Проте неправильно було б думати, що в Винниченковій мові нема зовсім «галицького впливу». Ні, він є, та ще й дуже «яскравий». У нього ж трапляються навіть такі галицизми, як от «ходить . . . о вільний розвиток», «се вас не обходить» («По свій»). А в лексиці він уживає тих слів галицького походження, без яких у його час українська літературна мова просто не могла вже обходитись. Це: «раптом», «коханий», «принаймні», «цукерки», «відповідь», «цікавість», «цікавий», «увага», «бесіда» (розмова), «мета» і навіть «звірята» в розумінні «тварини».

А вплив цей у Винниченка мусив бути тому, що він *орієнтувався вже на українську літературну мову*, тобто на мову інтелігенції, а не на мову села, як це робили письменники XIX в. Через те ж він і зумів дати в творах з інтелігентського життя (з життя української інтелігенції) мовостилево бездоганні тексти — в описах, міркуваннях і діалогах, вільно вживаючи неологізмів («світогляд», «центр світотвору»), хоч сам майже не творить їх, не кажучи вже про етранжизми.

З цієї ж причини він уживає й наявних тоді в українській мові галицизмів.

Тільки ж річ ясна, що й української селянської мови він «обминути» не міг, уже хоч би тому, що він багато писав і з селянського та селянсько-заробітчанського життя («Біла машини», «Кузь та Грицунь» тощо). Селянська мова дала йому й ті *діалектизми*, що є в його мові («ходімте», «в йому», «лошям», прийменник та приросток «од» — «од його», «одіпхнув», хоч він уживає й «від» — «буду нижче від його», «зацідю» — вдарю, але й «підвожусь»). Як бачимо, це південносхідні діалектизми, що їх він виніс із свого дитинства та з мандрів по Катеринославщині тощо. Селянська мова в нього цілком *реалістична*, з льокалізмами і з засвоєними вже русицизмами («ніззя» тощо). Але

мовостилево вона просто горить живою красою, особливо в прямих діалогах (бо він часто вживає, як про це буде мова далі, й непрямого чи прихованого діалогу або монологу). Ось, наприклад, Мотрина мова в оповіданні «Краса і сила»: «Авжеж, випала! А то ж як? Ну й душно! Чи й тобі душно? Та я й забула, що ти, як кавун на сонці» . . .

Є в Винниченковій мові й просто фіктивні явища, тобто цілком хибні («великі . . . оченятка», «страшенно . . . легесенький»; у першому випадку «оксиморон», поєднання логічно-суперечного, у другому — наявність посилювального слова при прикметнику з «відтінковим» наростком).

Мову «Соняшної машини» та «Нової заповіді» треба розглядати окремо з огляду на оті редакторські «втручання» Сімовича та невідомого редактора з «Українських вістей».

Мова цих творів відрізняється особливою нормативною впорядкованістю, з погляду 20-их років ХХ ст. Крім того, в «Соняшній машині» є явища, що походять від Сімовича персонально, від його уподобань. Це: а) безнаросткові віддієслівні іменники («кив», «одкид», «просух»), б) прикметники типу «притихлий», ужиті замість активних дієприкметників (зрідка й вони трапляються: «усекупуючий»), в) «підсилена» милозвучність («ізневажливо») та г) деякі галицькі явища («перейтися», «ні за що, ні по що», «бабцин», «кітка»).

Коли говорити про *Винниченків мовостиль* у цілому (частково про це вже була мова), то треба передусім сказати, що він прикметний естетичною переконливістю, «природністю». Якщо допуститись тут парадоксу, то можна сказати, що це в нього походить від отієї «нечистоти», «неправильности», «волохатости» мови. Ця «занечищеність» мови дала йому надзвичайно багатий арсенал мовостилевих засобів, величезні ресурси для добору, для створення різноманітних відтінків. Його мовостиль такий своєрідний, що його завжди легко можна впізнати, і ніколи не сплутаєш з чийм-будь іншим. В ньому є щось від гумористичної манери (але це не завжди гумор, справжній гумор тільки в гумористичних творах — «Уміркований та щирий», «На лоні природи»), є якась ніби грайливість (у доброму розумінні цього слова), є щось від соковитої семантики народної мови. Цей його мовостиль просто обчаровує читача, бере в таку обладу, що їй не можуть чинити опору навіть його ідейні вороги.

І яких яскравих рис надає він своїм персонажам за допомогою тільки мовостилевих засобів! От, наприклад, босякова мова: «Пішов вон зцюдова!» З такою ж метою вживає він часто й прихованого діалогу чи монологу, наприклад, у «Соняшній машині», де він володіє ним просто віртуозно.

«Старенький пастор боляче морщить ріденькі брови. І голос його вже не м'якесенький, як лапка кіточки, а чудний, суворий, рипучий, як рип дерева.

— Ну, кажіть далі, моя дитино, все, що є в вашій бідній душі.

Труда мружить тоскно синевіасті очі. Ах, усе, що в неї в душі! Хіба ж можна сказати, що там є? Вона з усією щирістю готова вивер-

нути перед ним усю душу, вичистити її, вимести з неї все, що мучить, але хіба це легко зробити?»

Типове для Винниченка вживання здрібнених форм в іронічному значенні: «старенький пастор», «ріденькі брови» тощо.

А «соковитої народної семантики» ужив він хоч би в оьому абзаці з тієї ж таки «Соняшної машини»:

«Задоволено відкашлюючись у сиву розпатлану бороду, з гуркотом тупотить на захід грім. П'яними слізьми перешіптуються в ошелешеній, притихлій тьмі нагойдані, натіпані дерева, часом порушуючи нам'ятими чубами. Стомлено, з полегшенням дихає трава, земля, заплакані квіти».

Оце така, коротко, характеристика мови цього потужного майстра, чи, краще сказати, мовного образотворця. Річ ясна, що тут сказано дуже мало, ні в якому разі не все. Винниченкова мова потребує великого спеціального досліду, зокрема на підставі власноручних рукописів, і тільки це дасть змогу скласти відповідне уявлення про його мову й мовостиль.

Мова С. Васильченка (С. Панасенка)

Своєрідність письменницької манери С. Васильченка («якийсь мрійливий гумор, з яким він ставиться і до людей, і до природи, скрізь шукаючи м'яких задуманих тонів, несподіваних переходів од звичайного до чогось таємного, чого, мабуть, і сам автор ще собі до повної свідомости не довів, але що огрійливим теплом дихає на вас із сторінок його творів»)²⁶ великою мірою пов'язана з його мовою, його мовостилем. Цей мовостиль можна б назвати романтично-пісенним, але він утворений не тільки з фолкльорної мови (пісень), а з народної мови взагалі, з її, сказати б, ліричних засобів. «Це насамперед своєрідний чисто селянський стиль і та запашна народна мова, що її секрет, на жаль, утратили всі — oprіч хіба одного Васильченка — сучасні наші письменники», писав той же С. Єфремов, характеризуючи творчість А. Тесленка, а zarazом, як бачимо, згадавши й Васильченка.²⁷

А походить ця його мова не тільки від того, що він, мовляв, сам вийшов з народу, а й від наполегливої праці над нею. Як «великий любитель рідної мови» він боровся за її право на існування, як учитель, боровся за запровадження її в школі і взагалі в житті освічених людей, боровся «теоретично» (його стаття «Народна школа і рідна мова на Україні», «Громада», 1906 р., оповідання «Обивательські жарти», «Московський гедзь») і практично, вживаючи в побуті і пробуючи навчати дітей нею в школі (на Полтавщині, в селах — Білоусовім, Зубанях, Щербинівці). З його автобіографії «Мій шлях» довідуємось, що він пильно вивчав і збирав український фолкльор. «Тут (у Брусівім) учні мені, між іншим, позаписували силу етнографічного матеріалу

²⁶ С. Єфремов, «Історія українського письменства», II, стор. 229, Київ—Львів.

²⁷ Там же, стор. 302.

(переважно пісень, казок), з якого я міг би був скласти чималий збірник».²⁸

Праця над мовою його творів у нього була не легка, зокрема ще й через невиробленість української літературної мови того часу. «Крім того, — пише він у своїй автобіографії, — писати твори українською мовою, молодою, невиробленою, без порівняння важче, ніж російською, з її широченним лексиконом, з готовими фразами. Українському письменникові доводиться тут робити подвійну працю — тягти разом два плуги: писати художній твір і разом творити для його мову».²⁹

Його пісенний мовостиль дуже виразний і виявляється в а) пісенній фразі, в б) наспівно-пісенній ритмомелодиці і в в) дослівних цитатах. Ось приклад на перші два моменти, тісно переплетені між собою:

«Вітри гудуть, а ясени скриплять, а матері дримається. Дримається та й вчувається, що то, пустуючи, на гіллях гойдаються діти» («Чайка»)³⁰ Тут бачимо навіть дієслівне римування та повтори, характерні для пісенної мови, аж до отого «та й вчувається».

У цій же «Чайці» є й цитата:

Писала листи ніченьками,
А печатувала слізеньками,
А пересилала тими буйними вітроньками.

Але це трапляється в його текстах дуже часто. Теми його творів теж часто взяті з пісень: «Петруня», «Мороз», «Недоросток». Звідти ж бере він нераз і заголовки: «На калиновім мості», «Не співайте, півні, не вкорочайте ночі».

У його драматичних творах, у діялогах він дає яскраву побутову мову (селянську), особливо в таких, як «На перші гулі».

Слід відзначити його мову в оповіданнях з дитячого життя («Басурмен», «Мужицький ангел»).

З граматичного боку він досить уперто обстоював свої говіркові особливості (м. Ічня на Чернігівщині). На виправлення цих особливостей («ходе», «просю», «сі», «се») він не погодився навіть тоді, як мова літературна вже була значно унормована. Коли «Державне Видавництво України» 1928 р. видало два томики його творів, то додало примітку про те, що на вимогу письменника в текстах збережено всупереч тодішнім нормам літературної мови особливості його мови.

*Мова поетів-модерністів: М. Вороного, О. Олеся, Г. Чупринки,
М. Філянського й «молодомузців»*

Нові супроти народницької поезії теми й мотиви в українських поетів-модерністів неминуче повинні були зумовити й інший характер їхньої мови. Та й справді бо: чи можна було мовними засобами, скажімо, «етнографічного поета» І. Манджури чи революціонера-народника П.

²⁸ «Повісті та оповідання», Київ, 1949 р., стор. 47.

²⁹ Там же.

³⁰ Згадуване видання, стор. 68.

Грабовського висловити міські й інтелігентські мотиви, мотиви, що їх підказувала настава на «мистецтво для мистецтва» (у Вороного й «молодомузців»), філософсько-ліричні тенденції (у Філянського) чи суто формальні шукання у віршуванні (в Чупринки)? Навіть громадські мотиви О. Олеся з наставою на гостру соціальну й національну боротьбу вимагали вже іншого мовного оформлення.

Тим то нові своєрідні особливості в мові цих поетів, безперечно, наявні — і в слівно-граматичній будові її і в мовостилі.

Щоб створити цю мову, поети повинні були, з одного боку, сказати б, відсіяти суто селянський або — краще сказати — *етнографічний матеріал*, а з другого — *притягти інтелігентсько-міські ресурси мови*. Тому в їхній мові відсутня не тільки селянська лексика, а й селянська оповідність у синтаксі та елементи селянської ідіоматики (фразеології). Річ ясна, що зв'язок із мовою поезії попередньої доби не міг зразу цілком обірватись (бо інакше це не був би один український мовний процес!), і її залишки можна знайти майже в кожного з цих поетів, зокрема в назві їхнього органу «Українська хата». Це ж щось таке, як Панькова Кулішева «Хата»! Цілком нове прийшло пізніше, коли український модернізм у поезії еволюціонував до «справжнього» символізму (Д. Загул, Я. Савченко, ранній П. Тичина), а також «виродився» в футуризм (М. Семенко). Аж тоді, вже по революції 1917 р., з'явилися такі назви друкованих органів, як «Музагет», «Шляхи мистецтва», «Мистецтво» тощо.

Але, попри наявність у мові поетів-модерністів залишків «старого», «нове» в цій мові таки переважає. Це видно навіть із назв їхніх збірок поезій та окремих творів: «Ліричні поезії» (1911 р.), «В сляві мрій» (1913 р.) — у М. Вороного, «З журбою радість обнялась» (1907 р.), «По дорозі в казку» (1910 р.) — в О. Олеся, «Calendarium» (1909 р.) — у М. Філянського, «Огнецвіт» (1909 р.) — у Г. Чупринки, «Ой люлі, смутку» (1906 р.), «Блудні вогні» (1907 р.) — в Карманського, «Розсипані перли» (1902 р.), «Ладі й Морені терновий огонь мій» — у В. Пачовського...

Не будши пуристами, ці поети вільно вживали неперекладених чужомовних у чужомовному написанні висловів (здебільшого латинських): назва збірки «Calendarium» у Філянського, назва збірки «Al fresco» в Карманського, заголовок поезії «Vae victis» у Вороного й інше. Тим більше не «боялись» вони етранжизмів, уживаючи їх дуже ясно, та ще й таких рідкісних, як «полімпсест», «діядем» (чол. р. у Чарнецького), таких специфічних, як «муза» (назва групи «Молода муза»), таких маловідомих чужомовних імен, як «Сандро Ботічеллі» тощо.

Їхній *мовостиль* — це романтичний (неоромантичний) мовостиль, створений добром таких типових слів та висловів, як от: «царство тіней, снів і забуття» (у Вороного), «журба», «мрії», «хмари», «по дорозі в казку», «смуток» (в Олеся), «пливем по морю тьми» (в Карманського), місячна «ніч — як чарів чар» (в Б. Лепкого), «огнецвіт», «білий гарт» (в Чупринки). Скаля цього мовостилю значно розширена в найталановитіших із них — у Чупринки й О. Олеся, особливо в останнього.

Спільність цього мовостилю в наддніпрянських і галицьких модерністів безперечна. І це сталося не випадково: вони діяли, сказати б, єдиним всеукраїнським фронтом. У генезі цієї спільності можна відзначити факт перебування М. Вороного в Галичині, де він зблизився був з Б. Лепким, а пізніше — їхню співпрацю в альманасі «З-над хмар і з долин» та в журналі «Українська хата».

Але ця мовостилева та творча єдність не забезпечила єдності в *слівно-граматичній побудові* їхньої мови. Тут ми маємо ту розбіжність, що в наддніпрянців мова «східня» (у декого, наприклад, у Філянського, з русицизмами), а в галичан — з чималими залишками елементів «рутенського язичія», що його свого часу засудив був Грінченко в статті «Галицькі вірші». Ось дещо з того «язичія»: «судьба», «мрак», «луч» у С. Чарнецького, «воздух», «най», «заки» — у Б. Лепкого, «гнесь» (гнеться), «не йму тебе молити» — в П. Карманського.

Але взагалі кажучи, мова українських поетів-модерністів — це новий досяг супроти попереднього, «нове слово» в українському мовотворенні, в його віршовому жанрі.

ГРАМАТИЧНО-ПРАВОПИСНЕ Й ЛЕКСИКОГРАФІЧНЕ ОПРАЦЮВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Граматики української мови

Окрему роль у розв'язуванні проблем періоду 1905—1917 років відіграли тодішні підручники з мови й правопису, а також словники. Ця, сказати б, підручникова форма опрацювання української мови була найдійовіша, бо до підручників звичайно зверталися, як до джерела норм, а в Галичині, на Буковині та почасти на Закарпатті за ними ще й навчали в школі.

Наприкінці XIX й на початку XX ст. таким, на всю Україну першим підручником була «Руска граматика» С. Смалья-Стоцького й Ф. Гартнера, що була видана 1893 р. у Львові як офіційно-обов'язковий посібник для галицько-буковинських шкіл; року 1907 вона була перевидана.

Автори цієї граматики були свідомі своїх нормативних завдань, бо писали, що «правильно говорити значить обминати в мові всякі місцеві (нарічеві) властивості» (стор. 29). І як приклади на це подавали вимову «ніч» (з м'яким «н») як неправильну, а «ніч» (з твердим «н») як правильну, а також «хлопец» (неправильне) і «хлопець» (правильне). Проте норми української літературної мови вони розуміли трохи чи не як синтезу «східно-західних» явищ, як це знати не тільки з цих прикладів (західне «ніч», східне «хлопець»), а й з іншого матеріялу їхнього підручника. От, наприклад, у них, з одного боку, подано як ортоепічну норму західне знеголоснення дзвінких приголосних наприкінці слів. «Г стає ся безголосим і вимовляє ся як тихе «х», а деколи цілком опускає ся, напр.: міг, четвер, спасибі». При «з», «зь», «ж» сейчас по першій ударі німіє голос, і вони шиплять дальше без голосу (ніби «зс», «зьсь», «жш»), напр.:

віз, князь, ніж. «В» — як тихе «ф» (стор. 21). А з другого боку, вони обстоюють збереження дзвінкості приголосних слів перед глухими (східне явище), бо пишуть, що треба зберігати вимову «парубки» — не «парупки»¹

Але в «помітнішому» складникові мови — в морфології автори таки дали перевагу західним явищам, цього від них, либонь, вимагали місцеві умови, бож підручника призначувано для західноукраїнських шкіл. Отож і маємо в цьому підручнику: «речене», «реченя» (множ.), «сімнайцять», «третий», «дітий», «руський», «католицкий», «Кобриньска», «товаришови», «добродієви», «радостию», «надійно», «мя» (мене), «ти» (тобі), «тя» (тебе), «го» (його), «му» (йому), «сеся», «сесе», «лячи» (лягти), «і(д)ж!», «іш» (поряд з «їси»), «читалам», «радась», «яло ся», «я би читав», «хрань Боже!», «бодь!» і «боди!» («коли!»), «сли» («якщо»), «хотай», «коби» тощо.

Тільки іноді вони зазначали, що те чи те явище «українці» (бож у них західні українці ще «русини») вимовляють чи пишуть інакше, напр., «замість сеї, сею пишуть українці цієї, цієї» (стор. 124).

Про двоїну вони писали так: «Двійня, напр., Дві корові пасе ся в лісі. Та уживане двійні, що в старорускій мові було правильне й доконечне, тепер вже не є доконечне; можна замість неї уживати також множини» (стор. 86).

Чужомовні іменники з голосним наприкінці вони відмінювали за польським зразком: «Доде — Додета», а слово «статуя» — «статуа», «статуи», «статуу», «статуо!», «статуою».

Активні дієприкметники вони приймали беззастережно, подавши такі форми, як «читаючий», «їдячий», «читавший», «ївший».

Але цей підручник, не зважаючи на його переважно льокальний західноукраїнський характер, мав і всеукраїнське значення, бо як хронологічно перший, виразно обіпертий на живу народну мову, він став опорою, схемою побудови і для наддніпрянських граматик, що почали появляться після революції 1905 року, — був опорою навіть у тих випадках, як від нього наддніпрянським авторам треба було «відштовхуватись». А його граматичну термінологію перші наддніпрянські автори здебільшого просто засвоювали й уживали в своїх підручниках.

Такі ж відомості про українську мову, як у цьому підручнику, С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер подали й у своїй науковій граматиці «Grammatik der Ruthenischen (Ukrainischen) Sprache», Wien, 1913 р., що в ній, між іншим, намагались на підставі цих даних доказати більшу близькість української мови до сербської, ніж до російської. Того ж 1913 р. С. Смаль-Стоцький уже сам видав у Берліні коротку «Ruthenische Grammatik».

¹ Між іншим, наведений матеріал свідчить, що автори плутають різні явища — знеголоснення дзвінкх приголосних наприкінці слів і відпадання в цій позиції приголосних. Та й знеголоснення дзвінкх — це не якісь «зс», «зьсь», «жш», а такі «с», «сь», «ш». Можна, крім того, ще згадати, що вони не розрізняють звуків і літер, розглядаючи «щ» нарівні з «ц», «ч» як «зложені шелестозвуки»: якщо «ц», «ч», справді, «зложені шелестозвуки» (африкати), то «щ» — просто два звуки, позначені однією літерою.

Думка авторів «Grammatik der Ruthenischen (Ukrainischen) Sprache» про більшу близькість української мови до сербської (а я сказав би, взагалі до південнослов'янських), ніж до російської, була б слушна, якби українська мова вся була така, як її південнозахідні говори, особливо гуцульський говір, що, справді, мають чимало спільних особливостей з південнослов'янськими мовами, і ті особливості, очевидно, виникли ще тоді, як ці українські говори межували з південнослов'янськими мовами.² Звичайно, таких спільних рис української мови з південнослов'янськими, як твердість приголосних перед «е», «и», злиття в одному звукові давніх «и» та «ы» й закінчення «-мо» в дієслові, не можна заперечити, алеж на противагу цим спільностям в українській мові є й такі ізоглоси, які зв'язують її з білоруською та російською мовами (повноголос, «о» з «е» на початку слова, спільні лексичні явища тощо).

Те й те зрозуміле в світлі «теорії хвиль» (Wellentheorie) Шмідта, і облік таких і таких явищ дає змогу визначити об'єктивно становище української мови серед інших слов'янських мов. Найімовірніше це становище можна б визначити як осередне, а це відповідало б і географічно-історичному місцю давніх предків українського народу з часів ще субстратно-«адигейської» передісторії слов'ян, як це я з'ясував у кн. «Нові знадоби до етногенези слов'ян та інших народів» (стор. 3 й 4).

На Закарпатті 1901 р. була видана своя граматика — «Грамматика угро-руського язика для народныхъ школь» А. Волошина, написана на базі місцевих говірок, але «етимологічним» правописом; 1907 року вона була перевидана.

Першою наддніпрянською граматику української мови була «Коротка граматика української мови» (частина перша, фонетика й морфологія) Петра Залозного, видана 1906 р. й перевидана 1912 р. Її друга частина (синтакса) була видана геть пізніше — аж 1913 р. Хоч автор назвав свою граматику «короткою», але вона охопила фактичний матеріал української мови досить повно. І призначав її автор «приблизно для людей з середньою освітою», як про це сказано в передмові до третього видання.³ А як мати на увазі всю цілість її (тобто й видану пізніше другу частину), то можна говорити про поважні наукові здобутки цієї праці. У ній же, крім властивої граматики, подано ще й «коротеньку розповідь . . . про походження мов взагалі, про гуртування їх (клясифікацію — В. Ч.) і про місце української мови між ними». Автор виклав у цьому «Додатку» і своє розуміння літературної мови взагалі та основ українського культурного мовотворення, зокрема підкреслив потребу нормативного підходу до матеріялу і, таким чином, узяв, якщо вжити тут його слова, «косо» участь у мовній дискусії революційних років, висловивши основні тези її. Ось його розуміння

² Переконливі дані про спільні болгарсько-гуцульські явища зібрав Б. Кобилянський у своїй праці «Діалект і літературна мова». Київ, 1960 р., стор. 237—260.

³ Петро Залозний. «Коротка граматика української мови», частина перша. Прилука, 1917 р. Цим виданням я користуюся в цьому розділі, свідомий того, що в ній могли бути супроти першого видання якісь зміни. Але автор про це нічого в передмові не пише (отже, змін, мабуть, не було), за винятком змін у термінології, та її я тут не розглядаю.

діалектної бази літературної мови взагалі: «Культурне життя та письменство, об'єднуючи людей, шукає способу найширше порозумітися, дає іноді перевагу старшій або сильнішій говірці і робить її мовою загального вжитку, тобто літературною». До цієї «основи» додаються «елементи, взяті або з інших говірок цієї ж таки мови, або навіть з чужих мов, коли в своїх говірках бракує яких слів, щоб виразити бажане поняття». А про українську літературну мову він пише, що вона «має в основі полтавську говірку». «Кобзарь» Шевченка і багато інших творів нашого красного письменства написано полтавською мовою в її чистім виді. Але розвиток мови і широкий ужиток її вимагає нових слів». Серед цих «нових слів» він відзначає українські говіркові слова («навіть», «майже», «але»), новотвори («обставина», «пересічно», «нахил»), чужомовні слова («культура», «елемент»)⁴.

Справу галицько-наддніпрянських мовних відносин він розв'язував так: «Несвідомі люди лічать українську літературну мову за галицьку говірку. Це груба помилка. Літературна мова в Галичині і на російській Україні — це одна мова, бо в складі її брали велику участь українці з Росії своїми творами, писаними полтавською говіркою . . . бо та мова взяла до себе потрібні їй слова з усієї України по цей і по той бік кордону, і в розчину тієї всеукраїнської літературної мови лягла мова Котляревського та Шевченка, тобто мова полтавська».⁵

Не можна сказати, щоб усі теоретичні положення в граматиці Залозного були сформульовані бездоганно, але це все-таки, в основному, була правильна позиція, а її вади — то були вади всього тодішнього українського мовознавства. Залозний просто не піднісся над загальнопоширеним тоді рівень науки про мову, що позначився й на мовній дискусії. Отож від цього стану мовознавства походять і його хибні твердження про те, що мова — «живий організм» (так висловлювалися тоді про мову ще С. Єфремов, І. Огієнко),⁶ що «граматика в тісному розумінні є наука правильного письма», звідти ж походять і його хибні пояснення деяких явищ української мови, як про це я скажу далі. Але практичну природу граматики Залозний визначив правильно: «Мета граматики зводиться до того, щоб, зібравши явища мови, розгуртувати їх, розглянути ті гурти у належній послідовності і, ґрунтуючись на їх, скласти правила, або закони мови».⁷

⁴ «Коротка граMATика . . .», частина друга, 1913 р., стор. 88.

⁵ Згадане видання, стор. 89.

⁶ Ось як писав І. Огієнко в своїй брошурі «Рідна мова в українській школі»: «Рідна мова — це організм живий, який безперестанно прямує своєю стежкою, підлягає своїм цікавим законам. Явища мови народжуються, живуть і конають, як всяка жива істота, хто б вона не була. Між життям нашої (і кожної) мови і життям усякої живої істоти нема великої одміни». (Названа брошура, Київ, 1917 р., друге видання, стор. 10). С. Єфремов писав 1913 р. в «Раді», що мови модерні — не альгебраїчні формули, не абстракція і не вигадка лихих чи зловісних людей, а живий організм, що зароджується, живе, розвивається і вмирає, коли час прийде — або краще — перероджується на нові мови». (Подаю за брошурою М. Сумцова «Начерк розвитку української літературної мови». Харків, 1918 р., стор. 16). Така думка затушковувала розуміння мови як культурно-історичного й соціального явища, а це останнє підкреслювало західноєвропейське мовознавство ще другої половини XIX в., напр., Г. Павль у своїх «Prinzipien der Sprachgeschichte».

⁷ Те саме видання, стор. 1.

З огляду на практичний характер його граматики він «мусів рахуватися із граматичними традиціями», очевидно, російських шкільних граматик, бо поділив її на «етимологію» й «синтакс» (як у тих російських граматиках). Про зв'язок граматики Залозного з граматикою С. Смаль-Стоцького й Ф. Гартнера свідчить авторова згадка в передмові до третього видання про запозичення з цієї останньої граматичної термінології: «У перших двох виданнях я вживав граматичні терміни переважно галицьські».

Коли перейти тепер до його розгляду конкретного матеріалу української мови, то передусім треба відзначити, що він не розрізняв літери як графічного знака і звука як акустично-фонетичного явища, хоч у науковому мовознавстві це вже було тоді давно з'ясовано. Тим то в нього «всі звуки, а з ними й букви діляться на голосівки і приголосні звуки», і він дав ось такий перелік «голосівок»: «у», «о», «а», «е», «и», «і», «ю», «йо», «я», «є», «ї». З цього видно, що він не розрізняв двозначності літер «ю», «я», «є», «ї», тобто того, що в одних випадках вони означають «йотацію», а в других — м'якість попередніх приголосних («ї» з таким значенням тільки в галицькому правописі). Звідси ж походить і його помилковий поділ «голосівок» на «тверді» («у», «о», «а», «е», «і», «и») та «м'які» («ю», «я», «є», «йо», «ї»).⁸ Таке поплутання літер із звуками призвело до того, що Залозний, аналізуючи морфологічний склад слова, давав, наприклад, такий поділ: «да-ю» (замість «да-й-у»), «риб-ячий» (замість «риб-й-ач-ий»). Хибно він називає гортанними звуками й задньоязикові «х», «г», «к», а не тільки «г» (либонь, за «традиційними» російськими граматиками). За Смаль-Стоцьким, мабуть, він розрізняв вимову «тільки» (з твердим «т») й «тіло» (з м'яким «т»), але зазначав, що писати в обох випадках треба тільки «і» (уже всупереч Смаль-Стоцькому). Відзначав правильно явище милозвучності «й»-«і», «в»-«у» на початку слів, але пояснював, що це, мовляв, потрібне «для полегшення вимови». Відзначав також, що «українська мова не любить натовпу приголосних». Притягаючи часом історичні дані для пояснення сучасних явищ, він не завжди ті історичні дані правильно застосовував. Напр., згадавши давнє явище — неможливість поєднання задньоязикових «г», «к», «х», з «і», він писав, що це й тепер неможливе, а тимчасом воно цілком можливе: «гість», «хіба», «кістка».

Допускався він іноді ненаукових висловів, коли писав, що «плисти» виникло «помилково» під впливом «везти», а також, що можуть бути «покручені» слова («кісто», «свальба», «дасиш», «гля»).

Проте його опис фонетичного складу української мови досить повний, достатній для практичного обізнання читача з українською ортоепією.

У морфології П. Залозний подав такі ось явища як нормативні: а) дав. в. одн. в іменниках чол. роду типу «батько», «учитель» на «-ові»,

⁸ Термінів «тверді» й «м'які» голосні чи приголосні взагалі можна вживати тільки умовно, бо точніші тут були б слова «велярні» чи «веляризовані» чи «палатальні» чи «палаталізовані» — як до потреби. Твердість і м'якість — дотикові поняття, а не слухові.

«-еві» («-еві»), хоч відзначав і те, що «трапляються іноді в дав. одм. ч. поодинокого закінчення «-у», «-ю»; б) у присвійних прикметниках наз. в. подавав «братови» «сестрини»; в) у ступенях порівняння прикметників дав форму «новіший» (без «й» всередині); г) прикметникові форми «добрая», «синяя» визначав як форми, що «додають мові поважності» (? — В. Ч.); д) активні й пасивні форми діеприкетників приймав, як і Смаль-Стоцький, беззастережно; е) в інфінітивах відзначав форми на «-ти» й «-ть», але тільки першу вважав нормативною.

У деяких формах він вагався визначити норми. Напр.: «В деяких словах чуємо середній звук (? — В. Ч.) — не то «и» не то «і»: уми(і)рати, зби(і)рати... «Не треба лічити помилкою написання «чи» або «чі», «чия» або «чія», «чотири» або «чотирі», «инший» або «інший».

У синтаксисі П. Залозний досить детально розглядає явища словосполуки й усіх типів речення. Але він хибно, всупереч живій (народній) українській мові допускає без обмеження пасивні конструкції типу «хата спалена громом», «ціпок зламаний дітьми», «Явтух усіма любимий» (це його приклади). Не спромігся також він розв'язати питання про конструкції з прийменником «по».⁹ Він цих конструкцій раз-у-раз уживає, під впливом, видима річ, російської літературної мови. Звідси в нього: «по зразкові тих слів», «по настрою мова буває», «українську мову по фонетичних окремосях можна поділити», «звуть по імені» тощо. Як засіб сполучення речень Залозний уживає майже виключно «котрий»: «... граматика, котра складається...».

У своєму фактичному матеріалі він базувався на південносхідному наріччі (у нього це «полтавське»), явищ північного наріччя взагалі не брав на увагу, а «галицькі» часом відзначав у примітках, наприклад, те, що «галицько-українська мова не удвоює звуків» у формах типу «зіле». Зрідка відзначав він явища фолкльорної мови, але не вводив їх у норми. Напр., «на слуги свої гукає», «брату меншому на признаку давав».

Не можна не відзначити *пуризму* авторського тексту в цій граматиці. П. Залозний намагався уникати чужомовних слів, а натомість уживав або неологізмів, або — це особливо характерне для нього — семантично-приспосованих народно-розмовних слів. Ось, напр.: «Гурток слів, з'єднаних думковим змістом, зветься логічним або думковим реченням». Або ще: «натовп приголосних», «речення вдове» (безпідметове), «розгуртувати» (поклісифікувати) тощо.

Року 1907, вийшла «Українська граMATика» Є. Тимченка.¹⁰ Це була найповніша на той час граMATика української мови, з великою кількістю зібраного фактичного матеріалу. Але її автор свідомо майже цілком зігнував вже й тоді основну тенденцію українського культурного мовотворення — *орієнтацію на південносхідне наріччя* (тоді казали «наддніпрянська», «полтавська мова»), бо писав у вступній частині,

⁹ Потреба цієї розв'язки випливала з великої розбіжності в цьому питанні між галицькою традицією, що знала конструкцію з «після» («після мене» в розумінні «на мою думку», «після Шевченка» в розумінні «згідно з Шевченком») і оцією наддніпрянською, фактично російською — з «по».

¹⁰ Я користуюся другим її виданням (Київ, 1917 р., в-во «Час»), бо й автор зазначив у передмові: «Друге видання Української граMATики» відрізняється від першого тільки незначними поправками. Правопис також той самий залишено».

що українська літературна мова є «певним компромісом двох відтинків нашої писемної мови — української і галицької». І в фактичному матеріалі він не тільки додержувався галицького правопису («це правопис наших наукових видань і загальнонавчаний в нашій письменстві на Буковині й у Галичині», писав він у передмові), а й уживав таких галицьких морфологічних форм, як от «зве ся», «складає ся», «споріднені з собою» тощо.

Не дбав він і про *нормативний підхід*, бо подавав різні форми того самого явища без будь-яких застережень: «ярмонка», «ярмалок», «ярмарок», «йовес», «говес», «ива», «гива», не зазначаючи, які з цих форм «правильні», а які — ні. Словом, це була науково-описова, а не нормативна граматики української мови, отже, не те, що його вимагала тоді практика українського культурного мововжитку. Охоплювала вона тільки фонетику й морфологію.

Як же розглядає Є. Тимченко охоплений у цій граматиці конкретний матеріал української мови?

У *фонетиці* важливим було те, що він розрізняв виразно літери й звуки, зазначивши, що «літери не треба брати за одно з звуком», а звідси виходила й його думка, що «ї», «ю», «я», «є» «можна б легко усунути, пишучи» «мої», «сьаде». Розрізняв він вимову «ніс» (дієслово) і «ніс» (іменник), хоч і не вважав потрібним зазначати це на письмі (у цьому відступив від галицького правопису). Уважав обов'язковим збереження дзвінкості приголосних перед глухими й наприкінці слів («ніжка»). «Г», «к», «х» називав уже задньоязиковими, а не гортанними. Отже, з науково-теоретичного боку цей розділ був на належному рівні.

У *морфології* відзначав південносхідне здовження (подвоєння) приголосних у формах типу «бажання» (включаючи сюди й «р»: «узгірря»). Про дав. в. одн. в іменниках типу «батько», «вчитель» він писав так: «Пануюча форма на -ові... кінцівка -у вживає ся переважно при збігу двох дативів, напр., «пану Іванові». Отже, він запроваджував цілком роблену комбінацію, бо українській мові властива тільки послідовність — «панові Іванові» (за винятком тих говорів, напр., північних, де, навпаки, можливі тільки -у: «пану Івану»). У займенниках він реестрував усі можливі на Наддніпрянщині форми: «на ньому», і «на йому», «мої(й)», «мої», «моєї», «меї», «мому», «мойому», «моєму», «теї», «тієї», «тії», «тая».

У дієсловах він відзначав різні, рівнобіжні форми наказового способу: «беріть!», «беріт!» «беріте!» (цю форму назвав «діалектичною»), «ходи!», «ходь!».

Дуже плутано пояснював він дієприкметникові форми. В «увазі» на стор. 13, він писав: «Колись в українській мові були форми причасника тепер. ч. активного на -чий (-щій) і пасивного на -омий, напр.: гнучий, видющий, відомий, знайомий, але тепер вони втратили характер причасників, а середній їх рід прислівників (напр., відомо, рухомо, свідомо), таке саме значення мають тепер і причасники минулого часу пасивні, напр.: читаний, везений, прошений, а також займенникові форми причасників минулого активного, напр.: в'ялий, сталий, тривалий». Най-

хибніше тут те, що він і форми минулого часу «читаний», «везений», «прошений» вважав прикметниками, хоч вони зберігають ще й досі всі ознаки дієприкметників.

У зв'язку з дієприкметниковими формами він висунув фіктивну форму «хочено». У систему дієслова він зарахував і «часівникові (тобто дієслівні — В. Ч.) речівники»: «терпіння, кричання».

Як і Залозний, він послідовно вживав конструкцій з «по»: «по вітцеві», «по аналогії», «часівники по пню».

Його окремі спроби притягти історичний матеріал для з'ясування сучасних явищ були невдалі, навіть непотрібні, бо він, наприклад, чомусь узяв не таке щось яскраве й переконливе, що, справді, свідчило б про потребу такого історичного з'ясування, а якісь передісторичні всеслов'янські займенники «і» (він), «я» (вона), «е» (воно) і хоч зазначив, що вони «вийшли з ужитку», але в дужках таки подав їх.

Отож і виходило з усього його матеріалу, що він не тільки не допомогав українським мовлянам знаходити потрібний *usus*, а, навпаки, дезорієнтував у всіх відношеннях — діалектному, нормативному й історичному.

Великий мінус цієї граматики — неокочирний мовостиль викладу й чудернацька термінологія, що свідчили про брак у автора живого українського мовного чуття. Враження від цього тексту таке, що це продукт кабінетного вивчення, і складено його з усяких елементів, нахапаних із різних, не дуже добрих джерел, а не з живої мови. Було щось у цьому мовостилі і в термінології від польської мови (напр., «усна яма» — «ротова порожнява», «безоглядна форма» — польське *bezwzględna*). Хоч він, як уже казано, заперечував наявність дієприкметників в українській мові, але разом з тим у його тексті багато таких слів, як: «пояснюючі», «вказуючі». Серед його новотворів-термінів є такі, як «межислівце», «часування» — дієвідміна, «часівник», «речівник», «причасник», «схиляння», що, мабуть, не випадково не вийшли пізніше до української граматичної термінології.

На відміну від Залозного, Тимченко не пурист і вживає багато чужомовних термінів: «деклінація», «коньюгація» тощо.

Проте, не зважаючи на відзначені мінуси, граматика Є. Тимченка в історії граматичної розробки української мови, як один із фактів досвіду та зібрання матеріалу, таки відіграла певну роль і свого часу користувалась значним успіхом.

1907 року розпочата була виданням «Украинская грамматика» А. Кримського, але була надрукована тільки частково, бо вийшло тільки два випуски першого тому (1907—1908 р.р.) та перший випуск другого тому (1907 р.), хоч була начебто написана вся, але рукопис загинув у московській друкарні під час революційних заворушень 1905 р.

У цій граматиці А. Кримський виразно став на наддніпрянський ґрунт. У «Вступницю слові» до «Практичного курсу української мови», розпочатого 1906 р. в московській «Зорі» (а це «слово» пізніш було передруковане в «Граматиці»). Кримський писав: «Мій «Практичний курс» буде тільки для східньо-малоруського наріччя. Та й то не для цілого. Треба, щоб читачі пам'ятали от що:

1) Граматика, яку в моєму «Практическомъ курсѣ» читачі знайдуть (етимологія, синтаксис, фразеологія) — це буде граматика переважно для тієї української мови, що нею говорить центр східної України і якою писали й пишуть найкращі наші письменники. Інакше сказати, це буде здебільша граматика тієї мови, що нею говорить Україна наддніпрянська, а найбільше Київщина та Полтавщина . . .

2) Так само й словарний репертуар, якого я держуся в своєму курсі — це буде переважно спільний словар Наддніпрянської України, обох боків Дніпра: і правого, і лівого, — звісно, настільки спільний, настільки він справді являється спільним». Часом трапляється в мене ще й от яка зазначка: «гал.»; це значить: «галицьке слово», тільки ж таких слів у мене обмаль». ¹¹

З огляду на фрагментарність цієї граматики вона не відіграла більшої ролі, та й у тих фрагментах, що були надруковані, переважає більше матеріал для історичної граматики, як для нормативної. І з цього боку її високо оцінили в своїх рецензіях такі учені, як О. Шахматов, В. Розов та інші. Взагалі ж матеріал розроблено нерівномірно: одні питання подано в науковому пляні, другі дуже елементарно (напр., пояснення українських літер через зіставлення з російськими). Тим то І. Франко й написав у рецензії: «Хто надіявся знайти в цій праці справжній учебник для молодіжі середніх шкіл, той очевидно помилиться». ¹²

Справді, «короткою» була «Коротка граматика української мови» Гр. Шерстюка, перша частина якої вперше була видана 1907 р. в Полтаві, а перевидана 1912 р. в Києві. Другу частину («складню») видано 1909 р. в Києві. ¹³ Шерстюкова граматика — це була перша граматика на Наддніпрянщині, прямо призначувана для шкільного вжитку. У передмові до другого видання автор видання писав: «Складаючи українську граматику, я найбільше дбав про те, щоб вона була цілком зрозуміла для українських учнів». ¹⁴

Ця граматика охоплювала весь потрібний для шкільного навчання матеріал — з фонетики, морфології й синтакси. У цьому фактичному матеріалі автор орієнтувався тільки на «наддніпрянський» діалектний обшир, а «галицьких» явищ не згадував навіть як рівнобіжних чи варіантних. З вужчих «наддніпрянських» діалектних особливостей у нього були такі, як от м'яке «р» наприкінці слів і складів («царь», «ледарь», «Харьків»), форма «дрючча», форма — «ісенький» («чистісенький»). Вживав конструкції з «по»: «додатки по значенню». Мабуть, випадковими помилками були в нього такі написання, як «грімоодвід» (замість «громоодвід») «Ілья», «воївода», «крепацтво» (хоч «крепак» — народна вимова, це є в Т. Шевченка), а також російське слово «зцапати». Але, в основному, він давав ті фонетичні, морфологічні й синтаксичні явища, що пізніше ввійшли беззастережно до норм української літе-

¹¹ «Украинская грамматика». Москва, 1907 г., стор. 25, 26.

¹² «Записки НТШ», т. 77, стор. 232. Львів, 1907 р.

¹³ Я користуюся третім виданням, Київ, 1917 р.

¹⁴ Подаю за ст. В. Ващенко «Перші підручники з української мови». («Українська мова в школі», ч. 5 за 1961 р., стор. 84).

ратурної мови: дав. в. іменників чол. р. на «-ові», «-еві» («батькові», «вчителєві»), «до нього», прийменник і приросток «від» тощо. Тільки з дієприкметниками й він не дав ради: уживав їх беззастережно («думаючий», «зріючий», «цвівний», «караємий»). З огляду на це в нього багато граматичних термінів, утворених за допомогою цієї форми: «пояснюючі додатки», «сичачі», «ласкаючі», «зневажаючі» тощо.

У правописі він позначав «г» («літера г вимовляється, як кг»), а також послідовно вживав апострофа («пір'я», «тім'я»). У написанні чужомовних слів помітно вплив галицького правопису («клуб», «кляс»). До граматики додано «короткий правописний словарик».

Мова викладу взагалі досить рівна, близька до пізніших норм української мови.

Року 1914 в Києві вийшла частина перша («етимологія») і частина друга («синтаксис») «Граматики української мови» І. Нечуя-Левицького. У передмові автор зазначав, що запровадження української мови в школі — «це діло, може, майбутнього часу, та ще й не близького», а тому він уважав, що його граMATика «матиме научне значіння для тих читальників, що зацікавлені і українською мовою, і граматичною українською справою», тобто він, як і Залозний, розраховував на аматорів української мови. Проте він подав не тільки теоретичний матеріал, а й матеріал для практичних вправ, зокрема «зразці для диктовки й етимологічного розібрання».¹⁵

У фактичному матеріалі і в теоретичних думках відбилася та анахронічна позиція Нечуя-Левицького, що з неї він виступив і в мовній дискусії, в ній багато суб'єктивного, псевдонаукового і взагалі неадекватного. Помітна чимала його залежність і від російських граматики, і від російської мови, звідки він узяв і деякі граматичні терміни («склоніння», «спряжіння», «диктовка»). Його власні терміни-новотвори невдалі, мова викладу незграбна.

Мала чимале інформативно-наукове значення (а не нормативно-практичне) видатна на той час діалектологічна праця І. Зілинського «Проба упорядкування українських говорів», що була надрукована в «Записках» НТШ, т. СХVII—СХVIII, 1914 р.

Проблеми графіки й правопису

У царині графіки й правопису для Буковини й Галичини «Руска граMATика» С. Смалъ-Стоцького й Ф. Гартнера була епохальна, можна навіть сказати — революційна, бож вона, не зважаючи на шалений опір такої могутньої суспільної організації, як Греко-католицька церква, запровадила в життя від 1893 року, як казали там, «фонетику», витискаючи з ужитку «етимологію».

Але, бувши піонерами, автори не змогли зразу розв'язати всіх проблем правопису, і вони були свідомі цього, коли писали, наприклад, про правопис чужомовних слів так: «Як писати чужі слова, а особливо

¹⁵ Подаю за згаданою статтею В. Ващенка, стор. 86.

чужі імена власні, про се в рускій мові не виробилися ще тверді правила» (стор. 37). Проте вони трохи чи не вперше в історії українського правопису спробували були науково обґрунтувати т. зв. (пізніше) *правило дев'ятки* (у них ще тільки шістки): вони пояснювали написання в чужомовних словах «и» після «д», «т», «з», «с», «ц» й «р» тим, що це, мовляв, «згідно з основним законом звуковим рускої мови (гл. 35а)», а в тому параграфі мова йде про історичне ствердіння приголосних перед «і» (стор. 25). Але це було хибне пояснення, бож перед «і» в українській мові ствердли всі приголосні, не тільки ці шість, і насправді це правописне правило було звичайним запозиченням із польської правописної традиції. Отже, це була, справді, тільки спроба пояснити...

Поза цим помітніші особливості їхнього правопису були такі, як от позначення м'якості зубних приголосних перед «і» («дід», «осінь»), позначення м'якості (регресивної асиміляції) в словах типу «світ», «цвіт», окреме від дієслова написання «ся», «му», «меш», відсутність апострофа й інше.

В дусі правопису С. Смаль-Стоцького 1904 р. у Львові видано «Правописні правила, на основі еляборату комісії, покликаної Ц. К. Радою шкільною краєвою, прийняті Фільольогіною секцією Наукового товариства імени Шевченка у Львові».

На Закарпаття ця правописна реформа не була допущена, бо воно адміністративно належало до Угорщини, а там офіційно затримано «етимологію». Та й у Галичині «етимології» ще вживано в церкві, а також у деяких приватних видавництвах (напр., Білоуса).

На Наддніпрянщині й Кубані революція 1905 р. принесла автоматичне відкинення офіційно перед тим накидуваної «ярижки», а натомість увесь український культурний мововжиток перейшов на «кулішівку» (як тоді казали), тобто на ту ж таки «фонетику». Але це не була «фонетика» С. Смаль-Стоцького, а наддніпрянський варіант фонетичного правопису, що вів свій початок від граматики О. Павловського, від правопису «Основи» і пізніших додатків до нього. Проте цей фонетичний правопис був у стані великої невпорядкованости, і трохи чи не кожен автор, а в тому числі й автори граматик, кожна газета чи інші періодичні й неперіодичні видання вживали свого правопису, не оглядаючись на практику інших. Якщо в виданнях М. Грушевського («Літературно-науковий вістник» і інші його видання) був, в основному галицький правопис, то для інших була характерна опозиція до галицького правопису. Але й у самих «опозиціонерів» було багато «своїх» розбіжностей. Після виходу в світ Грінченкового словника він став ніби орієнтиром для написання багатьох слів, та як він був переважно словником народної мови, то в ньому й не було найактуальніших для цього періоду написань — написань чужомовних слів. Тим то саме в цьому матеріалі на практиці й була найбільша плутанина. Адже навіть у мовознавчих виданнях ті самі чужомовні слова чи окремі явища в них писано по-різному. Напр., Залозний розрізняв «принатурені» й «непринатурені» чужомовні слова: у перших, на його думку, слід було писати згідно з українською вимовою («Хома», «Хведір»), а в других — додержуватись чужої вимови. Отже, в «принатуре-

них словах чужомовні «h» й «g» однаково можна було передавати через «г», а в «непринатурених» — «h» передавати через «г», а «g» — через «г» чи «кг». Чужі «i» й «y» (ігрек) треба було передавати скрізь через «и», за винятком початку слова (наприклад, у Залозного «ініціатива»). А що «по настрою мова буває вільна і витримана» (як він висловлювався), то в хресних іменах, залежно від «настрою», могли бути або «Катря», «Палажка», або «Офанасій», «Омелян», «Марія» чи «Марья» (? — В. Ч.). У своєму «Словарі» Грінченко писав «либерія» і «ліберія», «литаргичний», «журналіст». М. Пилипович (М. Левицький) у брошурі «Де-що про сучасну стадію розвитку української літературної мови» (Київ, 1913 р.), наприклад писав «кредіт», але «критикує», «провінціалізм», «діагноза», але «матер'ял», «лексичний», тобто ті самі явища передавав по-різному. Та й у «своєму», українському матеріалі не було однаковості в багатьох моментах: напр., Залозний не вживав апострофа («обіхати»), Тимченко писав «ся» окремо від дієслова тощо.

Тим то й писав тоді І. Огієнко про стан українського правопису на Наддніпрянщині так: «От, скажімо, яких тільки форм (? — В. Ч.) правопису ми не вживали — починаючи од простих і кінчаючи щонаймудрішими, а питання про правопис як і (? — В. Ч.) було пекучим і непорішеним колись, майже таким воно зостається й тепер (? — В. Ч.). Самостійного (? — В. Ч.) існування його не всі визнають». Або ще: «У нас що письменник, то свій власний правопис, що вчений — то й своя власна термінологія». «Сумне це видовище, — писав він далі, — і якнебудь ми повинні виплутатись з його, повинні вийти якомога скоріше». Він висловлював побажання, «аби на всій цілій Україні був невідмінно заведений один тільки правопис».¹⁶

Але, висуваючи ідею єдиного правопису для всієї України, він, проте, якнайрішучіше відкидав галицький правопис. «Не змовчу, — писав він, — що в нас помітно великий нахил завести до себе мудрого (? — В. Ч.) правопису Галичини. Я повинен голосно застерегти, що той правопис стане каменем (? — В. Ч.) на дорозі широкої освіти і культури, стане в нашій школі справжнім українським Молохом-дітожером, і тоді наші діти замість навчатися рідної мови баламутимуть тямки, забиватимуть собі памороки отими двома крапками та блукатимуть з отим прибудним «ся»».¹⁷

Оте «ся» було чи не найбільшим «каменем спотикання» в галицько-наддніпрянському правописному двоподілі. За винятком М. Грушевського, що призвичаївся до галицького правопису, працювавши довший час у Галичині, і його найближчих співробітників (а серед них і був і галичанини Джиджора) та ще, може, Є. Тимченка, всі інші наддніпрянські діячі та письменники були проти окремо писаного «ся», а С. Васильченко написав навіть в'їдливого фейлетона «Ся», скерованого проти окремого писання «ся». З галицького ж боку, навпаки, його, те окреме «ся», з усіх сил боронили, а В. Гнатюк написав навіть спеціальну розвідку «Як писати займенник ся при дієсловах». Він навів у цій

¹⁶ «Рідна мова в школі», 1907 р., стор. 25 (друге видання, 1917 р.).

¹⁷ Та сама брошура, стор. 25.

праці тексти з усіх слов'янських мов (крім російської) і з цього матеріалу зробив такий висновок: «Думаю, що по всім сказаним справа з писанням ся доволі вияснена та що відтепер ті, що пишуть його окремо, не будуть чути в свою сторону епітетів «польонізм», «рутенство», а навпаки, хто ще так не пише, почне писати ся окремо при діслогах».¹⁸

Але ці його міркування не переконали наддніпрянців, бо рухомість ся була тільки в західноукраїнських говорах, де воно й могло зватись займенником, а в більшості українських говорів це була частка-морфема, з затраченою тьмовістю займенника, і для І. Котляревського фраза «ой як ся маеш, як живеш?» була вже, либонь, тільки фразеологізмом. Крім того, для наддніпрянців багато важила й попередня традиція ще старого правопису, разом із впливом російського правопису.

Проти Гнатюкової статті виступив Б. Грінченко, а до нього приєднався А. Кримський (у брошурі «Три питання нашого правопису», Київ, 1908 р.).

З такою ж завзятістю галичани й собі не приймали «наддніпрянського» апострофа, хоч саме їм він і був особливо потрібний, бо допомагав розрізнити вимову з йотацією («буріан») і з м'яккістю попереднього приголосного («бурьяк»).

Роками 1907—1908 НТШ та Українське наукове товариство в Києві робили зусилля зблизити обидва варіанти правопису, ба навіть петербургська Академія наук уклала була проєкт українського правопису, але на практиці з цього нічого не вийшло.

Таким чином, правописний двоподіл (а як мати на увазі й Закарпаття, то й триподіл) не був на протязі цього періоду подоланий.

Слівники української мови

В українській лексикографії цього періоду епохальною появою був «Словарь української мови» Б. Грінченка, виданий 1907—1909 р. р. Але цей словник (як про це сказано в розділі про діяльність Б. Грінченка) був словником *ненормативним*, він подавав тільки сировий матеріал, в якому нелегко було розбиратись пересічному мовлянинові. У ньому ж було багато вузьких льокалізмів, зокрема галицьких та закарпатських, гуцульських, невідомих на 9/10 української мовної території. Напр., «жупа» (в'язка соломи, щось таке, як «парок» на Наддніпрянщині), «джерга», «маковиця» тощо. У ньому нераз ті самі слова подані в різних варіантах: «жура», «джура» (молодик при козакові); «журба» — «журка», — «жура» — «журиця»; «задзичати» — «задзиччати»; «капля» — «крапля» — «капка» — «кропка». Деякі слова чужомовного походження зафіксовані в перекрученому або в застарілому вигляді: «капарис» — «кипарис», «енерал» тощо.

Ще гірше було, що й «Українсько-російський словник» В. Дубровського, виданий у Києві 1909 р. і перевиданий 1914 р., що мав уже суто практичне призначення, також не подолав цього «етнографічного»

¹⁸ «Записки» НТШ, т. XXX, 1907 р. стор. 139.

підходу, не здобувся на нормативний добір слів. У Дубровського теж багато вузьких західноукраїнських лєокалізмів («трач», «астряб»), є слова в різних варіантах («паляц» і «палац»), перекручення чужомовних слів («еднорал»), західно-українське оформлення чужомовних слів («герезія»).

Якимсь доповненням цих загальних двомовних словників був «Словарик, пояснення чужих та не дуже зрозумілих слів», що його «склав» В. Доманицький. Виданий десь незабаром після революції 1905 р. (я користувався вінніпезьким виданням, у якому, на жаль, немає дати першого видання і взагалі ніякої дати), це фактично був перший український словник чужомовних слів, дарма що в ньому були й нечужомовні слова, такі, як от «олівець», пояснюване російським словом «карандаш», «відсоток — процент», українські назви місяців: «січень — январь» тощо. У передньому слові автор писав: «Складений нами отсей словарик чужих та не дуже зрозумілих слів, що найчастіш стрічаються по книжках, газетах та журналах, — перша спроба в українському письменстві». Але чужі слова в цій «першій спробі» таки переважали, і автор пояснював доброю, як на той час, науково-популярною українською мовою чи просто перекладав українськими словами, напр.: «велосипед — самокатка», «бібліографія — книжкознавство», «біографія — життєпис» тощо. Чужомовні слова в «Словарику» — це були слова, вживані на Наддніпрянщині й Кубані, але зрідка автор подавав і слова, вживані в Галичині («пренумерант — передплатник»). Зміст пояснень — це була виразна пропаганда тодішніх українських соціально- й національно-політичних прагнень. От напр.: «Автономія — самоуправа, такий лад, коли окрема країна, як, напр., Україна, Польща, Литва, Фінляндія, видає самостійно закони для себе».

«Словар чужомовних слів» Зенона Кузелі (видання 1909 року) фіксував чужомовні запозики тільки в галицьких формах («геретик», «герезія») чи подавав такі слова, яких на Наддніпрянщині й Кубані не вживано («ондуляція», «гвер», «георґія», «герент» — провідник).

Десь 1914 року у Вінніпезі (Канада) вийшов «Анґлійсько-український словарець», що його «зладив» М. П. Ясенівський, а видав Ф. Доячек, видавець газети «Канадійський фармер». Я бачив його «друге побільшене і поправлене видання». Між іншим, згадка про це видання пригадує нам те, що українське мовотворення було в той час уже й поза межами України, зокрема в далеких країнах — Канаді та США, де вже чимало років виходила газета «Свобода».

Отже, можна сказати, що в справі слівного й термінологічного зокрема впорядкування української літературної мови на протязі цього періоду ще тільки нагромаджувано сировий матеріал, реєстровано далі слівні запаси української мови, — цей етап був неминучий, але фактично тільки початковий. Вищий щабель цього процесу — *селекція, нормативний добір слів* був ще далеко напереді. А втім, практика мововжитку вже й тоді «стихійно» робила цей добір, бо наддніпрянці й кубанці вживали переважно своїх слів, а західні українці — своїх.

Тільки ж це був *двоподіл*, що його теж ще треба було в майбутньому подолати.

«НОВИЙ АНТРАКТ» У ТВОРЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Для наголовка до цього розділу я взяв вислів С. Єфремова, що ним він назвав у своїй «Історії українського письменства» період 1914—1917 р. р., вислів «новий антракт», бо це була важка перерва в українському культурному процесі взагалі й у творенні української літературної мови зокрема.

У зовнішніх (політичних) подіях цей «антракт» витичкувався кінцем куцих конституційних вільностей у Російській імперії, зв'язаним із початком першої світової війни — 19 липня 1914 р., і початком революції на весні 1917 року. Тоді бо царський російський уряд заборонив геть чисто всі українські видання й українське культурне життя взагалі не тільки в межах своєї, а й у завойованій тимчасово Галичині. Граф В. Бобринський, генерал-губернатор Галичини, в промові перед заступниками м. Львова казав:

«Я запроваджуватиму тут російську мову, закони й устрій»,¹⁹ а спеціальним розпорядженням губернатора з 19 вересня 1914 р. заборонено продавати та видавати з книгозбірень будь-які українські видання²⁰ У Російській імперії на самому початку війни заборонено «Раду», «Маяк», «Українську хату», а в січні 1915 р., згідно з наказом начальника Київської військової округи («припинити на весь час воєнного становища всі періодичні видання малоруським нарiччям, старогейбрейською мовою і жидівським жаргоном»), — «Літературно-науковий вістник», «Дзвін», «Рідний край», «Україну», «Молоду Україну», «Ріллю», «Згоду», «Нашу кооперацію», «Записки Наукового товариства в Києві». А в окупованій Галичині російська влада, за допомогою галицьких москвофілів, не тільки заборонила всі українські видання, а й понищила попередні українські культурні надбання, палила українські книгозбірні тощо. Був момент — кінець 1914 та початок 1915 років, — коли на всіх українських землях не було ані однісінького українського періодичного видання. Завмерло тоді українське друковане слово, а російська цензура пробувала втручатися навіть в український правопис, бо відновила вимогу з 1876 року щодо вживання «ярижки». Тоді Олена Пчілка почала була видавати «Рідний край» цим правописом, щоб хоч так урятувати якісь можливості для українських видань.

Російська преса всіх напрямків, а передусім «патріотична», «чорносотенна» стала на ворожу щодо українства позицію, та ще й на всіх українських землях, аж до Кубанщини включно (в «Кубанских областных вѣдомостяхъ» писали про українців як про «вигадане... плем'я» «українське»). «Запашний букет» відповідних висловлювань російської преси зібрав О. Лотоцький у своїх спогадах «Сторінки минулого», т. III. Показово, що в цей «концерт» включилися тоді й жиди, як про це свідчить стаття Б. А. Гуревича в збірці «Отечество» — «Росія —

¹⁹ За «Історією України» Д. Дорошенка, I, стор. 6.

²⁰ «Історія України», т. I, стор. 7.

творимая нація», а в тій статті Гуревич закликав «берегти мову російської національності, свою мову, що стала живим зв'язком народів».²¹

Як прихильний до українства з російського боку голос на початку цього періоду можна відзначити тільки виступ єпископа Нікона — його брошуру «Орлы и вороны», що в ній він протестував проти нищення українських культурних цінностей у Галичині. Він же подавав до Державної Думи й проект закону щодо запровадження української мови в школу, хоч і з чудернацькою мотивацією — щоб, мовляв, вибити ґрунт з-під революційного мазепинства.

Але й самі живі сили українського народу намагались вивернутись з-під цього важкого нагніту, чи то вживаючи можливих легальних заходів, чи то діючи нелегально. З легальних заходів можна згадати такі, як от вислання делегації до міністра освіти гр. Ігнат'єва (в складі проф. С. Іванова, С. Русової, Ф. Матушевського, С. Петлюри), петиція полтавських діячів до депутатів Державної Думи Чхеїдзе й Мілюкова з домаганнями прав для українського національно-культурного розвитку, висування таких же домагань на різних громадських зборах, конференціях, з'їздах (напр., на кооперативному з'їзді в Києві 1916 р.).

У столиці Російської імперії діяла група українських діячів — О. Лотоцький, П. Стебницький і інші, що мала контакти з різними російськими діячами та з членами IV Державної Думи і не давала забувати про кривду, заподіяну українському народові, домагалась виступів у Думі на оборону української культури й мови. Внаслідок таких заходів українських діячів у IV Думі виступили на захист української мови Мілюков, Шингар'єв (на підставі попереднього порозуміння кадетів з українськими партіями), а також член Соціал-демократичної партії (більшовиків) Г. Петровський (його промову написав В. Ленін).

Були й практичні спроби видавати українські часописи (крім «Ярижного» «Рідного краю», ще видавані нормальним українським правописом: «Згода» в Києві, «Гасло» в Харкові, «Основа» в Одесі, «Промінь» у Москві), що, проте, завмирили на перших же числах.

З нелегальної української боротьби слід відзначити підпільну діяльність Товариства українських поступовців, зокрема його декларацію «Наша позиція», випущену в грудні 1916 р., з вимогами а) демократичної автономії України, б) «цілковитого забезпечення культурно-національних вартостей і політичних прав українського народу», в) «націоналізування всіх форм приватного й громадського життя: школи, церкви, адміністративних і громадських установ, органів самоврядування і ін.»²² У цій же декларації піднесено голос і за права Галичини. ТУП же написав був листа й до американського президента В. Вілсона, в зв'язку з його заявою про умови миру в грудні 1916 р., і хоч революція 1917 р. перешкодила надісланню цього листа адресатові, але цей факт важливий як свідоцтво того, що українські діячі розуміли потребу апелювати в українській визвольній справі й до міжнародних чинників.

²¹ О. Лотоцький. «Сторінки минулого», III, стор. 283.

²² Д. Дорошенко. «Історія України», т. I, стор. 16.

Діяли підпільно в Росії й інші українські політичні партії (соціал-демократи на чолі з В. Винниченком, що перебував тоді нелегально в Росії; соціалісти-революціонери), видаючи відозви до українського народу, пробуючи видавати нелегально українські газети (напр., «Боротьбу», що в ній містили свої статті й «тупівські» діячі С. Єфремов, А. Ніковський, В. Прокопович).

У Харкові була створена «Українська юнацька спілка», що її, проте, в січні 1916 р. царська поліція викрила, заарештувавши тоді й декого з відомих українських діячів, напр., Г. Хоткевича, виславши його за межі України.

Заличковано діяли українці в т. зв. «Союзі міст» на чолі з бароном Ф. Штейнгелем, що притягнув до роботи в ньому таких діячів, як Д. Дорошенко, А. В'язлов, М. Матушевський, В. Уляницький, І. Красовський. «Союз міст» опікувався раненими вояками й «біженцями» з Галичини, ведучи серед них українську національну роботу. «Союз міст» під виглядом створення притулків для дітей фактично відновив у Галичині й на Буковині українські народні школи, допомагав матеріально українським гімназіям у Тернополі, Чорткові й Чернівцях. Під таким же прикриттям в околицях Києва було створено декілька притулків для дітей «біженців», що стали фактично першими українськими народними школами на Наддніпрянщині.²³

Закордоном, на території Австрії й Німеччини, діяли Головна українська рада, що її створили галичани, й Союз визволення України, що його створили емігранти з Наддніпрянщини (А. Жук, В. Дорошенко, О. Скоропис-Йолтуховський, М. Меленевський і ін.).

Союз визволення України домігся від урядів Австрії й Німеччини створення окремих таборів для полонених з Наддніпрянщини (у Фрайштадті, Раштаті, Вецлярі й інших містах) і повів серед тих полонених українську культурно-освітню й освідомну роботу, організувавши школи, гуртки, театри і притягнувши до того українських учителів з Галичини (серед тих учителів був і В. Сімович). Обидві ці українські організації вжили заходів і щодо створення перших українських військових формацій — Головна українська рада — галицьких січових стрільців (в 1914 р.), а Союз визволення України — дивізій сіро- й синьожупанників.

При цій нагоді треба відзначити дуже характерне явище, що створення навіть військових формацій українські діячі поєднували обов'язково з українською культурною роботою. Крім отієї згадки про українські культурно-освітні курси в таборах полонених, варто згадати ще такий факт: коли Союз визволення України вислав на Підляшшя, в зону німецької окупації, загін вояків на чолі з Миколою Шаловалом, то ті вояки зорганізували там до ста українських шкіл, видавали тижневик «Рідне слово» й підручники.²⁴

Отакий був цей «антракт», що був фактично історичним передоднем тієї доби, яка піднесла українську справу взагалі і українську літера-

²³ Див. про це в «Історії України» Д. Дорошенка, т. I, стор. 20—21.

²⁴ Про це в Дорошенка, т. I, стор. 39.

турну мову зокрема на нечувану до того височінь. Але це вже були ті здобутки, що їх записав український народ на сторінках своєї історії власною кров'ю.

Ця найновіша доба в історії української літературної мови ділиться для нас, людей середини ХХ сторіччя, на два періоди: 1. становище і розвиток української літературної мови в українській самостійній державі (1917—1920 р. р.) і 2. період більшовицької мовної політики, тобто поновної залежності української літературної мови від великодержавних інтересів Росії, що теж була (тая політика) на протязі цього часу неоднакова.

**Українська літературна мова
в самостійній українській державі
1917—1920 років**

БОРОТЬБА ЗА УКРАЇНСЬКУ ЛІТЕРАТУРНУ МОВУ 1917—1920 РОКАМИ

Революція 1917 р., створення української держави і домагання прав для української мови

Вибух революції 1917 р. в Росії підніс на нечувану до того височінь визвольну боротьбу українського народу на всіх українських землях імперії, особливо на Наддніпрянщині й Кубані, а також дав змогу Галичині й Буковині відновити ті здобутки національного життя, що їх розгромила була під час окупації 1914 р. царська влада. У перші, радісні дні революції український народ відчув, мовляв В. Винниченко, «ніжність до рідного».

Звичайно, такий спалах національного чуття й руху був можливий завдяки попереднім періодам українського національного відродження, зокрема національній енергії, що була нагромаджена перед тим у всеукраїнському конденсаторі періоду національного лихоліття — в Галичині (це ж там зріс на повний зріст один з найчільніших діячів тих днів — М. Грушевський), та кадрам національних діячів, що виробилися на Наддніпрянщині й Кубані за короткий період конституційних пільг у Росії після революції 1905 р.

І наддніпрянсько-кубанські і галицько-буковинські діячі були вже тоді сконсолідовані в політичних партіях або в зародках їх: ТУП, УСДРП та УПСР серед перших, УНДП, УРП й УСДП серед других. На самому початку революції 1917 на українських землях Російської імперії, в Києві, як столиці цих земель, була створена Українська Центральна Рада, що стала організованою політичною виразницею отієї «ніжності до рідного» і, відбиваючи загальну тенденцію визвольної боротьби, певними етапами, через рік, дійшла й до проголошення української самостійної держави (22 січня 1918 р.).

У Галичині й Буковині сталося те саме — тобто проголошення української державности — 1 листопада 1918 р.

Не зважаючи на такі розрізнені й розбіжні в часі акти державного усамостійнення українського народу, що залежали від різних політичних умов і можливостей, уся українська визвольна боротьба тих років, в основному була морально єдиною, і вона охопила або мала на увазі всі українські землі — на Сході, в Російській імперії, аж до Далекого Сходу включно, а на Заході — всі українські землі Австро-Угорщини.

Як факти вияву всеукраїнської національної солідарности можна згадати а) те, що в одному з ранніх документів про вимоги «російських українців» — в «Пам'ятній записці» петроградської організації ТУП-у,

поданій російському Тимчасовому урядові, серед першочергових справ згадано й «привернення в зайнятих російськими військами частинах Галичини й Буковини всього устрою місцевого політичного та громадського і тих національних прав, які мало перед війною місцеве українське населення»,¹ б) таємний договір уряду УНР, підписаний з Австрією в Бересті про виділення Східної Галичини в окрему землю. Про вияв такої ж національної солідарности з боку західних українців свідчить і діяльна участь галицьких січових стрільців у подіях на Наддніпрянщині.

Та найвиразнішим у цьому розумінні актом було об'єднання ЗУНР з УНР (22 січня 1919 р.). Про теж саме свідчили й постанова всенародних зборів у Хусті на Закарпатті, просьба до УЦР Чорноморщини (на зборах у м. Новоросійському 4 січня 1918 р.) про приєднання цього краю до Української Народної Республіки та відповідні заходи козаків-українців Кубані.²

Важливо відзначити й декларацію Українського національного союзу з жовтня 1918 р., за підписами В. Винниченка й П. Дідушка, що їх (підписи) можна теж уважати символічними — один із українського «Сходу», другий — із «Заходу». Покликавшись на програму президента В. Вілсона, автори декларації писали: «Український національний союз вважає цілком природним і необхідним злучення в один державний український організм всіх заселених українцями земель, які до цього часу через історичні та міжнародні обставини не ввійшли в склад Української Держави, цебто Сх. Галичини, Буковини, Угорської України, Холмщини, Підляшшя, частини Басарабії з українським населенням, частини етнографічно-української Донщини, Чорноморії й Кубані».³

А за основний і найбільший аргумент у цих змаганнях до об'єднання правила передусім українська мова.

Та було б хибно з історичного погляду не відзначити й тих чинників, що діяли всупереч цій етнографічно-мовній єдності українського народу, чинники, що робили українську визвольну боротьбу тільки, як уже сказано, в основному єдиною. Так, один з цих побічних чинників — церковне роздвоєння українського народу призвело до того, що в договорі про об'єднання ЗУНР з УНР була клявзуля про автономію Галичини, що мала на увазі забезпечення прав Греко-католицької церкви. До певного роду автономізму вели кубанських козаків-українців їхні прагнення зберегти станове привілеї, прагнення, що кінець кінцем кинули їх в обійми російських білогвардійців.

Центром визвольної боротьби тих років була Наддніпрянщина, найбезправніша попередніми часами, але основна частина України, і це наддніпрянці трохи чи не вперше для них в історії серед різних домагань на перше місце висунули, як пише один з найчільніших

¹ П. Христюк, «Замітки й матеріали до історії української революції 1917—1920 р. р.», т. I, стор. 123 (додатки до тексту).

² Див. про це в кн. О. Болотенка «Козацтво й Україна», Торонто, Канада, 1951 р., стор. 43—44.

³ Христюк. «Замітки...» стор. 109.

учасників цієї боротьби В. Винниченко, «лозунг українізації всього (підкреслення Винниченкове — В. Ч.) життя на Україні, — в школі, в суді, на залізниці, в крамниці, в родині, в уряді».⁴

Ця «українізація» означала практичне застосування української мови, і можна навіть сказати, що ота «ніжність до рідного» передусім була скерована на неї, на «рідну українську мову», що була найбільшою ознакою українського національного життя і головним об'єктом у цій частині України всіх передніх заборон та нагінок з боку ворожої держави.

Коли говорити про вимоги українізації, то треба мати на увазі ті організовані вимоги, що їх, з одного боку, висували: а) політичні й громадські організації — партії, відновлені земства, новостворені спілки вчителів, студентів, військовиків, кооперація, «Просвіти» тощо, а з другого — б) заходи державних органів у ступнево-створюваній і нарешті створеній українській державі. Політичні й громадські організації з перших же днів революції в Росії почали скликати з'їзди, виносити резолюції, подавати доповідні записки, висилати телеграми до відповідних органів влади, а державні органи — свої розпорядження й закони.

Ці вимоги були здебільшого однотипні, скеровані на «українізацію всього життя на Україні», але найважливішими у цих домаганнях були пункти про українізацію школи — цю найболючішу проблему національного життя українського народу, особливо знов таки на землях Російської імперії.

Якщо мати на увазі документи *політично-громадського* походження, то насамперед треба згадати «Деклярацію» та «Пам'ятну записку» петроградської організації ТУП-у, що її склали ті українські діячі, які ще до революції боролись за українську школу, подаючи законопроекти до Державної Думи, — О. Лотоцький, П. Стебницький та інші.⁵

У «Деклярації» ТУП-у (з 9 березня 1917 р.) сконстатовано, що «проголошені . . . лозунги політичних свобід дають певність, що без повороту минули всі національні обмеження, які так ретельно накладались на український народ за старого ладу . . . що українські громадські організації, культурні й політичні, матимуть тепер змогу вільної діяльності; що українській мові, в словесній її й письмений формі, забезпечене право вживання в культурному, громадському й політичному життю українського народу; що зосібна на військовій службі українцям не тільки не заборонятиметься вживати рідної мови в побутових стосунках, але вона буде використана й там, де це буде полегчати і допомагати службовим справам; що в своїх призначеннях на адміністративні посади в українських губерніях уряд держатиметься, як

⁴ В. Винниченко. «Відродження нації», т. I. Відень, 1919 року. Стор. 75.

⁵ Ці документи треба вважати хронологічно найранішими, бо відозва українських студентів «До українського громадянства, студентства, робітництва й українських офіцерів», що випередила «Деклярацію» на декілька днів, мала ще тільки загальний характер революційного документа.

конечної умови, — близького ознайомлення з країною, її побутом і мовою людности». ⁶

Далі в «Деклярації» подано детальні пункти щодо українізації всіх типів школи, і їх визначено як «особливо невідкладні й необхідні для людности України». Висунуто також вимогу, «щоб українська мова була допущена в практиці судових, адміністративних і церковних інституцій українських губерній при зносинах з місцевою людністю». Не забуто й українців, що живуть поза рідною територією: для них теж вимагано відповідних прав.

У «Пам'ятній записці», поданій Тимчасовому урядові, подано вимоги в вигляді окремих розділів: а) «по міністерству судівництва», б) «по міністерству освіти», в) «по св. Синоду».

Вимоги щодо українізації школи в обох документах майже текстуально тотожні (бо їх писали ті самі люди, як про це свідчить у своїх спогадах «Сторінки минулого» О. Лотоцький). Це була насамперед вимога, «щоб у народніх школах викладовою мовою була українська мова як найприродніше педагогічне знаряддя народньої освіти». Щодо середньої школи документи вимагали, «щоб українська мова допускалась в середні школи на території України, в тім числі в школи для підготовки вчителів». Але, крім того, мали бути «негайно» створені середні загальноосвітні й учительські школи з українською викладовою мовою. Українізацію вищої школи розкладано на етапи, а напочатку мали «допускатись лекції українською мовою, курси по українознавству (очевидно, й російською мовою — В. Ч.) по всіх університетах та інших вищих школах України...» В цьому розумінні насамперед мали «реформувати» київський Університет св. Володимира. Для українців, що жили «поза рідною територією» документи вимагали можливості читати лекції українською мовою та викладання «українських курсів у тих школах, де сього бажатимуть і будуть відповідні для сього лектори».

На найближче літо 1917 р. передбачувано організацію короткотермінових курсів готування народних учителів до викладання в школі українською мовою. Вказувано на «потребу складання й видання нових шкільних підручників» та відновлення «просвітної діяльності закритих і матеріально знищених старим урядом просвітних товариств».

«По св. Синоду» «Записка» вимагала видання «пояснення, що тепер духовенству вільно без перешкод уживати рідної мови української людности в церковній проповіді та в усіх інших потребах звернення духовенства до народу». ⁷

У першій відозві Української Центральної Ради з 22 березня 1917 р. були такі вимоги:

«А в найближчій часі права на заведення рідної мови по всіх школах, од нижчих до вищих, по судах і по урядових інституціях. З таким же спокоем, але рішуче домагайся, Народе, того ж права для

⁶ За працею П. Христюка, т. I, стор. 123.

⁷ Ці останні цитати я подаю за спогадами О. Лотоцького, т. III, стор. 342.

української мови від пастирів церкви, земств і всіх неурядових інституцій на Україні».⁸

Детальніше розроблено справу української школи на Україні в постановках I та II всеукраїнських учительських з'їздів, що відбулися в Києві — перший 5—6 квітня, другий 10—12 серпня 1917 р. У постановках I з'їзду були окремі вимоги щодо «нижчої», окремі щодо «середньої» і окремі щодо «вищої» школи. У справі нижчої школи заплановано створення Українського товариства шкільної освіти з філіями по всій Україні, перегляд і складання нових підручників, негайну українізацію «однокласових початкових шкіл» (але «вищі початкові школи повинно українізувати поволі, відповідно вимогам педагогічного такту . . .»). У розділі про середні школи сказано, що «українські середні школи треба заснувати в найближчому часі», в першу чергу — гімназії («нові гімназії засновувати по великих містах, де людність зросійщена і по селах з численною людністю») в тих містах, де людність українська, українізувати гімназії існуючі; «професійні школи відкривати по змозі». «Але навчання української мови, літератури та історії по всіх середніх школах повинно бути обов'язковим». «В тих середніх школах, де діти українських батьків складають більшість, українізацію треба здійснювати ступнево, але через два роки треба перевести викладання цілком на українську мову». «Де українських дітей менше, відкривати паралельні українські класи».

Ухвалено також подбати про те, щоб українських вчителів, що працювали до того в «Великоросії», повернути на Україну.

У справі українізації вищої школи ще була значна доза обережності, але з'їзд звернувся з закликом до тих професорів, що володіли українською мовою, щоб вони «зараз же переходили на українську мову або принаймні відкривали паралельні курси на українській мові». Крім чотирьох катедр українознавства, що вже були дозволені в вищих школах — історії, літератури, мови та права, з'їзд домагався ще катедри історії української етнографії з оглядом народної творчості та історії української «штуки». З'їзд також вітав «замір Українського наукового товариства заходитися біля створення Української академії наук» «як неминуче потрібного органу для розвитку українознавства і взагалі науки на українській мові».

Було зазначено також про потребу реорганізації публічних бібліотек так, щоб у них центральне місце дано українській літературі і українознавству, про збирання архівних матеріалів та предметів української старовини.

Другий учительський з'їзд підтвердив постанови першого, додавши їй дещо своє, наприклад, про відкриття по всіх селах «Просвіт», відкриття українського народного університету в Києві тощо.

«Просвіти» як осередки української культурної роботи мали величезне на той час значення, а подекуди вони відкривали навіть школи, як от київська «Просвіта», що відкрила в Києві першу українську гімназію (в березні 1917 р.).

⁸ За «Історією України», т. I, Д. Дорошенка, стор. 43.

Українізація як нагальна проблема фігурувала тоді й на всіх інших, чи то політичних, чи то господарських з'їздах. Так, перший кооперативний з'їзд, що відбувся в квітні в Києві (на ньому були й заступники Кубані) постановив, щоб у кооперативних школах навчання відбувалось українською мовою. Він же постановив видавати газету «Народня воля», за редакцією М. Ковалевського й П. Христюка. Військові з'їзди вимагали українізації армії (вилучення українців в окремі формації, з українською мовою в них).

Не обминули цієї пекучої справи й селянські з'їзди. Ось який наказ дала київська губерніяльна селянська спілка своїм депутатам на всеукраїнський селянський з'їзд (11-ий пункт наказу): «Необхідно, щоб уся просвіта для українського народу — від нижчої до вищої — велась українською мовою . . . щоб слово боже на Україні в церквах читалось на українській мові».⁹ Про українізацію церкви було й у постановах III військового з'їзду (жовтень 1917 р.): «З'їзд визнає необхідним, щоб у вільній демократичній Українській Республіці була вільна автокефальна православна церква, незалежна від держави в своїм внутрішнім ладу, з соборним устроєм, і щоб служба відбувалася на Україні в українській мові».¹⁰

Першою державно-політичною акцією щодо українізації була доповідна записка делегації УЦРади на чолі з В. Винниченком, подана Тимчасовому урядові. У п. 7-ому цієї записки сказано: «Відповідальні посади як цивільної, так і духовної адміністрації необхідно обсаджувати особами, які користуються довір'ям населення, володіють його мовою і знайомі з його побутом».¹¹

Другим таким актом була декларація першого уряду України — Генерального Секретаріату УЦРади. У цій декларації сказано: «В справі народної освіти Секретаріат має на меті насамперед з'єднати в своїх руках все керування шкільною освітою, а саме: догляд за переведенням на місцях українізації школи, організації видання підручників».¹²

Але, мавши на увазі державні заходи щодо закріплення прав української літературної мови, треба сказати, що, в міру того як українська державність у її чистому вигляді ставала доконаним фактом, ця справа робилась такою самозрозумілою, що спочатку не було потреби фіксувати державних прав української мови в офіційних документах. Тим то, наприклад, у Конституції УНР, що її ухвалила УЦР уже після її розгону (але почали укладати її, мабуть, раніш), нема аніякісенької згадки про права української мови як мови державної, хоч про права національних меншостей спеціально, як про це ще буде мова далі, зазначено.

Проте досвід конкретного державного будівництва показав, що такої «самозрозумілості» було не досить, що потрібен був спеціальний закон, який би забезпечував державні права української мови. Тим то

⁹ Христюк, I, стор. 43.

¹⁰ Христюк, т. I, стор. 194.

¹¹ Христюк, I, стор. 48.

¹² Христюк, I, стор. 80.

Українська Центральна Рада після її повернення до Києва в березні 1918 р. ухвалила таку постанову:

1. «Всякого рода написи, вивіски тощо на торговельно-промислових, банкових та подібних закладах і в конторах повинно писати державною українською мовою, окрім інших мов (коли б такими мовами ті написи були написані); при тім написи українською мовою мають бути на основній частині всього напису, на чільнім місці.

2. Ця постанова має силу і до всякого рода виробів, виготовлених на території Республіки, які мають етикетки, написи.

3. По всіх торговельно-промислових, банкових і т. п. закладах і комітетах, які зобов'язані давати публічні справоздання, мовою в діловодстві має бути державна українська.

4. Губерніяльні, повітові й міські комісари чи заміняючі їх установи та особи мають видавати обов'язкові, на підставі цього закону, постанови, даючи на виконання означеного в параграфі 1 термін від 2 до 3 тижнів, на виконання означеного в параграфі 2 й 3 — до 3 місяців і караючи ламання цих постанов в перший раз пенею в 100 рублів, а при неоплатності — арештом до 2 місяців, в 2-ім разі — пенею в 3000 рублів з заміною при неоплатності арештом до 3 місяців».

Для здійснення цієї постанови Міністерство внутрішніх справ (міністром тоді був П. Христюк) видало таке розпорядження:

«Український народ став на шлях самостійного державного життя і з огляду на те, що органи місцевого самоврядування разом з тим являються й органами державного урядування, Міністерство внутрішніх справ пропонує всім міським, губерніяльним, повітовим і волосним управам надати всім інституціям самоврядування національно-державний характер.

Для того всі вивіски на всіх народніх управах, лікарнях, школах, майстернях, шляхах, назвища вулиць по містах і інше повинні бути негайно написані мовою державною українською. На народніх установах в дні національних свят повинні вивішуватись національні українські прапори. Російський державний герб як на установах, так і на печатах повинен бути знищений і замість його в належних випадках повинен бути український державний герб.

Подаючи такі вказівки, Міністерство разом з тим зазначає, що ті особи, які будуть противитись цьому розпорядженню або одволікати його виконання, будуть притягнуті до судової відповідальности.

Зважаючи на те, що задля ведення всього діловодства на українській мові напочатку може не вистачити місцевих інтелігентних сил... Міністерство звертає увагу на те, що внутрішнє діловодство на державній українській мові.

Про виконання цього наказу органи місцевого самоврядування повинні повідомити департамент місцевого самоврядування на протязі двотижневого строку».¹³

¹³ Обидва ці тексти були опубліковані в збірнику «Розпорядження Уряду Української Народньої Республіки», за березень 1918 р., а копії їх я одержав від д-ра С. Ріпецького, в Нью-Йорку. У передостанньому обзаці другого документа є якийсь пропуск, його я позначив крапками.

Як бачимо, в наказі Міністерства внутрішніх справ вимогу українізації написів і діловодства вмотивовано тим, що «український народ став на шлях самостійного державного життя».

Цю самозрозумілість органічної пов'язаності прав української мови з українською державністю висловив голова Генерального Секретаріату В. Винниченко в УЦР з 8. IV. 1918 р. так: «Ми думаємо, що власна держава найкраще забезпечить національне відродження. Всякі таблиці, написи, канцелярське діловодство на українській мові — це не забавка, як дехто каже. Ми дивимось на багато років вперед і знаємо, що хоч тепер наш народ і не розбере як слід котрогось українського напису, українська школа зразу дасть багато національно й соціально свідомих робітників, і тоді все зміниться. З початку революції ми наївно думали, що наш національний розвиток забезпечить автономія, та побачили згодом, що автономія, особливо та, що з Петрограду (сміх у залі) нічого нам не забезпечить».¹⁴

Коли уряд П. Скоропадського ці постанови, разом з іншими законами УЦР, скасував, Український національно державний союз домагався поновного видання такого закону, але його видала тільки Директорія в 1919 р. після повалення режиму Скоропадського.

У Західній області УНР закон про державні права української мови ухвалила Українська Національна Рада 15. II. 1919 р. У параграфі першому цього закону сказано: «Державною мовою на (? В. Ч.) Західній Області УНР є мова українська». У параграфі другому: «Сеї мови вживають у внутрішнім і зовнішнім урядуванні всі державні власті й уряди, публічні інституції і державні підприємства». В законі про школу з 13. II. 1919 р. сказано, що «викладова мова у всіх державних школах є українська».¹⁵

Коли підсумувати всі вимоги того часу щодо вживання української літературної мови, то треба сказати, що вони, *справді, охоплювали всю повню національно-культурного й політичного життя українського народу і давали такі сприятливі умови й можливості для розвитку її* (української мови), *яких вона ніколи до того не мала*. А найголовніше, що ці вимоги вперше в історії надавали їй *функції державної мови*, тобто тієї функції, що найпевніше і найефективніше забезпечує розвиток усякої мови. Крім того, треба зазначити, що це вже були не тільки вимоги, а значною мірою й одночасне здійснення їх. Тут бо українська мова вперше виступила як «*суб'єкт*» історії, тимчасом як перел тим вона була тільки об'єктом усяких заборон та обмежень, та ще й на всіх українських землях, навіть у Галичині, де на неї тисла польська адміністрація й громадськість.

Охоплюючи такі ділянки організованого громадсько-культурного та державно-політичного життя, як школа, державний апарат, судівництво, церковне життя, армія, ці заходи автоматично впливали й на поширення української мови на побут інтелігенції, міста, сприяли підне-

¹⁴ Христюк, II, стор. 171.

¹⁵ М. Лозинський. Галичина. 1922 р., стор. 65.

сенню її авторитету серед найширших кіл громадянства взагалі, та ще й не тільки серед українців, а й серед певних кіл національних меншостей.

Права національних меншостей та їхніх мов

З огляду на те, що більшість активних українських діячів 1917—1920 р. р. були соціал-демократами та соціалістами-революціонерами, вимоги національного визволення народів Російської імперії й були базовані на їхніх теоретичних «платформах». Ідеї й гасла цих «платформ» та програм стали тоді просто загально-суспільним добром, їх використовували й поширювали необов'язково з покликами на джерела, але вони були наявні в усяких постановах, резолюціях, а пізніше, в умовах української державности — в УНР, і в законах (напр., у Конституції УНР). Соціал-демократи спирались переважно на праці австро-марксистів, зокрема Карла Реннера й Отто Бауера, що, всупереч засновникові марксизму — К. Марксові, передбачали не тільки всебічний розвиток національних культур, а й збереження їх за соціалізмом.

Авторитет Драгоманова у цьому питанні був незаперечний і для соціалістів і для всієї майже української інтелігенції, аж до соціалістів-федералістів включно, а він же (Драгоманов) обстоював усякі можливості для визволення поневолених.

Проте в справі розв'язання проблем національних меншостей України найбільше заважили теоретичні положення Карла Реннера, зокрема його теорія національно-персональної автономії, викладена в його праці «Kampf der Osterreichischen Nationen um den Staat», 1902 р., як про це свідчить наявність цього терміну («національно-персональна автономія») в Конституції УНР, що про неї буде мова далі.

Зважаючи на наявність на Україні декількох національних меншостей, борці за права української мови не могли не визначати якось і становища їхніх мов. Тим то в усіх майже заявах про права української мови так чи так давано застереження й щодо прав мов національних меншостей. От, наприклад, у постанові I вчительського з'їзду, в п. 5 «загальних постанов» сказано: «Школа на Україні повинна бути національною, тобто українською, з збереженням прав меншостей». У постанові II вчительського з'їзду, в п. 7, про повітових та губерніяльних комісарів сказано, що вони мають діяти «в згоді з представниками національних меншостей».¹⁶

У Конституції УНР, у п. 6 «загальних постанов» читаємо: «Націям України УНР дає право на впорядкування своїх культурних справ в національних межах». А в розділі VII — «Національні союзи», п. 69: «Кожна з населяючих Україну націй має право на національно-персональну автономію (підкреслення моє — В. Ч.), себто право на самостійне устроєння національного життя, що здійснюється через організацію

¹⁶ І. Крилов. Система освіти в Україні (1917—1930 р. р.). Мюнхен, 1956, стор. 25.

національного союзу, влада якого шириться на всіх його членів, незалежно від місця й поселення в УНР».¹⁷

Річ ясна, що в поняття «національного життя» входило й уживання національної мови відповідної національності.

В законі про вживання мови в Західній Області УНР, в параграфі 3, прямо сказано: «Законно признаним національним меншостям полишається свободу уживання як усно, так і в письмах їх матірньої мови в урядових зносинах з державними властями й урядами, публічними інституціями й державними підприємствами». У законі про школу, параграф 2, зазначено: «Національним меншостям признається право на школу в рідній мові».¹⁸

Значнішими національними меншостями на Україні були *росіяни, жиди, поляки, болгари* й інші. В Конституції УНР реєстр національних меншостей установлено таким чином, що «великороси», жиди («евреї») й поляки здобували права національно-персональної автономії автоматично, а білоруси, чехи, молдавани, німці, татари, греки та болгари могли здобути їх, подавши урядові відповідну заяву за підписами 10.000 громадян.

Кадри українського будівництва й українізації

Вислови типу «боротьба українського народу за свою мову» — це тільки загальна формула, що насправді мало каже про конкретних борців за визволення й «українізацію всього життя на Україні». Ближче буде до історичної дійсности, коли сказати, що за це боролась передусім національно-свідома частина українського народу, переважно його інтелігенція, оті кадри, що їх «сконденсувала» історія в Галичині і «виробила» на Наддніпрянщині й Кубані ще перед революцією.

У цьому розумінні не всі частини України були однаково цими кадрами забезпечені. «Коли добре розглянути справу, — пише в своїх спогадах І. Макух, — розположення наших творчих сил, то прийдемо до переконання, що Східна Галичина мала подостатком виробленої в народній роботі української інтелігенції».¹⁹ Ба більше: він говорить і про «значну національну свідомість народних мас, а головно селянства».²⁰

Приблизно в такому ж становищі була й Буковина, що, як і Галичина, мала попередніми часами українську школу, організоване громадське життя тощо. Багато гірше стояла справа на Закарпатті, де було дуже сильне москвофільство, а національно свідомої інтелігенції майже не було.

Дуже сумна була картина на Наддніпрянщині й Кубані, де майже ніколи перед тим не було української школи (були тільки недільні школи в 50—60 роках XIX ст.), де інтелігенція великою мірою була

¹⁷ П. Христюк, т. II, стор. 175.

¹⁸ М. Лозинський. Галичина, стор. 65.

¹⁹ Д-р Іван Макух. «На народній службі». Детройт 1958 року, стор. 229.

²⁰ Те саме видання, стор. 231.

зрусифікована, особливо по містах. В. Винниченко пише в своїх спогадах, що діячами української революції були «діти селян, сільських священиків, дрібних арендаторів та тих (дуже нечисленних) поміщиків, які мали селянське походження».²¹ Конкретніше кажучи, це була т. зв. народна інтелігенція — вчителі, агрономи, фельдшери, що, вийшовши безпосередньо з села, ще не порвали з ним етнічних зв'язків, не забули мови або своїх батьків, або того середовища, в якому змалку перебували. Але як багато їх було? Усі мемуаристи, що писали про події тих років на Наддніпрянщині й Кубані, відзначають невелику їх кількість, можна навіть сказати, відсотково трохи чи не нульову, якщо рівняти до кількості населення України. «Дійсно, свідомих українських сил було мало, — пише В. Винниченко. — Дійсно, тих українців, які вже усвідомили свою любов до обставин свого дитинства, які відчули шкоду, біль і образи за нищення рідних їм способів розвитку, які розумом освітили зв'язок своєї любови з любовію до «корисного», «доброго», які, одним словом, уже мали національну свідомість, таких людей було мало».²²

В одному з своїх листів С. Петлюра писав: «Спочатку я мав ілюзію, що ці з'їзди можна використати для організації національної сили. Але швидко переконався, що вони — тільки «празникова одіж» і що треба шукати тих, що чорною роботою державною уміють творити певні реальні цінності. Їх — таких елементів було мало».²³

«За два роки революційного життя в Катеринославі, — пише у своїх спогадах І. Мазепа, — з його понад 200.000 населенням, я не пригадую собі, щоб ряди нашої української інтелігенції поповнилися хоч би півдесятком «навернених» малоросів. Як була нас жменька з два десятки людей на початку революції, такою й залишилася . . . після двох років революції».²⁴ На Кубані свідомої інтелігенції було ще менше.

І от ця невеличка національно-свідома й організована в партіях та громадах частина українського народу, «купка інтелігенції», як говорили вороги українського відродження, й повела за собою ті «стихийні маси», що маніфестували на початку революції в Петрограді, в Києві (100 тис. людей), в Катеринославі, в Ростові над Доном, що щиро запалювались на військових та інших з'їздах, що вимагали «українізації всього життя на Україні», дарма що самі, як про це свідчать мемуаристи, часто навіть говорили не по-українському.

Ось як пише І. Мазепа про учасників українського губерніяльного з'їзду в Катеринославі (в травні 1917 р.): «Серед делегатів переважали селяни, які досить охоче голосували за всі пропозиції, що їх вносила президія з'їзду на чолі з В. Бідновим . . . Але велика частина з'їзду складалася з малосвідомих українців, які й самі ще не знали, чого, власне, вони хотіли. Це торкалося не тільки селян, але й деякої частини української інтелігенції».²⁵

²¹ В. Винниченко. «Відродження нації», т. I. Київ—Відень, 1920 р., стор. 75.

²² Те ж видання, стор. 74.

²³ За кн. П. Феденка «Український рух у XX столітті». Лондон, 1959 р., стор. 123.

²⁴ І. Мазепа. «Україна в огні й бурі революції». В-во «Прометей». 1950 р. стор. 18.

²⁵ Те саме видання, стор. 18.

Річ ясна, що ця «маса» могла бути опорою української справи тільки до якого часу, тільки за сприятливої кон'юнктури, а в загрозливій для українства ситуації вона розпливалася в цілковиту невизначеність, зводилася нанівець, або й перекидалася на бік ворога. Це ж факт, що в момент «найчистішої» форми української державності — за Директорії, в столиці України Києві єдиною силою, на яку могла українська влада обіпертися, були галицькі січові стрільці під командою Є. Коновальця! І цей факт виразно говорить про неоднакову готовість українського Сходу й Заходу до боротьби за українську справу і за права української мови зокрема, — говорить на некористь більшості українського народу — Наддніпрянщини.

Загальні труднощі й перешкоди в боротьбі за українську мову

Оті згадані вище вимоги щодо «українізації всього життя на Україні» — це були максимальні показники «стихійного» руху, революційного прокиду «збудженого в огні» українського народу, прокиду, що його можна б назвати історичним чудом з огляду на ті страшні умови, що в них так довго перебував український нарід, особливо на землях колишньої Російської імперії. Але ті ж таки умови створили й нечувані труднощі та перешкоди в здійсненні цих вимог.

Труднощі ті й перешкоди були *внутрішні й зовнішні*.

Із внутрішніх труднощів насамперед треба відзначити брак національно-державної традиції на всіх українських землях, бож у широких масах українського народу колишня українська державність була забута, а натомість вони, ті маси, психологічно призвичаїлись до чужих держав (звідси на Наддніпрянщині й Кубані аргумент «спільного казанка»). Друга трудність — відсутність попереднього національно-культурного життя (відсутність української школи тощо), а звідси походила ворожість тих таки українських мас до несподівано виявленої української культури й літературної мови, а в межах колишньої Російської імперії — трактування української літературної мови взагалі як нібито «галицької». Третя трудність — ота мала кількість національно-свідомих кадрів на Наддніпрянщині, Кубані й на Закарпатті. Але найбільші труднощі були в ненормальній соціалній структурі українського народу, що в момент вибуху революції й будівництва української держави внаслідок довготривалого національного поневолення й денационалізації цілих суспільних верств складався майже тільки з однієї кляси — з селянства, на Кубанщині — з козацтва й городовиків (селянства). Ось які статистичні, відсоткові дані щодо соціального складу людности Наддніпрянщини подає П. Христюк у своїх «Замітках і матеріалах»:

	Селяни	Робітники	Службовці
Українці	90%	3,6%	5,5%
Росіяни	8%	45%	47%

Жидів у торгівлі було 48%, у промисловості 32%, а майже всі жиди мовно збільшували потенціал росіян — не українців.

Під час виборів улітку 1917 р. до міських рад («дум») у Києві на 125 членів українців вибрано тільки 25, у Січеславі (Катеринославі) на 110 — тільки 11, у Житомирі на 98 — тільки 9, в Одесі на 120 — тільки 5.²⁶

«Не пощастило й Галичині утримати свою державність, — писав пізніше В. Винниченко. — І тут, головним чином, причина була в ненормальних тяжких історичних умовах, в яких доводилось жити українському народові в габсбургській монархії під безпосереднім визиском і утиском польської шляхти. І тут формуцію українського народу цими умовами було покалічено, наслідком чого й тут українська нація складалась переважно з селянства й тої інтелігенції, яка виходила з цього селянства. Буржуазія і пролетаріят, ці дві керуючі й ворожі між собою класи, представлялись польським і єврейським елементом».²⁷

Отже, ясно, що основною масою українського народу було селянство, а його єдиним позитивом була «стихийна», етнографічна українськість, воно було «стихийним» носієм української мови і тому могло правити за підставу в національній роботі інтелігенції, яка діяла від його імені (але здебільша без його прямої згоди). Крім того, селянство як таке — найменш здатна для організованого життя класа, найменш активна в державно-творчому розумінні, оскільки в такій боротьбі звичайно веде перед місто, а не село. До того ще українське селянство було на 81% неписьменне (за П. Христюком). Про галицьке селянство І. Макух пише, що воно було національно-свідоме, але воно теж було великою мірою неписьменне.

З огляду на брак національної свідомости в цієї більшости — наддніпрянського селянства та в кубанського козацтва й городовиків вони й не дуже, сказати б, охоче йшли за українськими проводирями, ба й переходили на ворожі для української справи позиції. В. Винниченко, пишучи про ранні революційні виступи наддніпрянського селянства (на з'їздах тощо, де селяни вимагали, щоб республіканська Росія обов'язково була й «хведеративна»), зазначає: «Але було б великою помилкою й блудом (? — В. Ч.) у розумінні дальших подій думати, що в цьому обуренню (з приводу відмови в «хведеративності» — В. Ч.) найбільшу роль грало невдоволене національне чуття селян».²⁸ Селянство швидше розглядало цю проблему під кутом зору «землі й волі», тобто під кутом соціального визволення. А як українські проводирі негайно «землі» йому не давали, а це робили демагогічно більшовики, ця російська організована сила на центральних і східних українських землях, то селянство незабаром і «охололо» до українства як такого, перекидаючись усією масою на бік більшовиків. Для сучасників революції це було загальновідоме явище і воно зафіксоване в багатьох мемуаристів, а також у літературних творах, написаних на теми про події тих років. Ось, наприклад, яку розмову серед селян

²⁶ Подаю за книжкою П. Феденка «Український рух у ХХ столітті». Лондон, 1959 р., стор. 122.

²⁷ «Відродження нації», т. III, стор. 386.

²⁸ «Відродження нації», т. I, стор. 174.

підслухав П. Христюк у день відступу УЦРади з Києва перед наступом Муравйова:

«А то видумали якусь Україну! На чорта вона здалася! Нехай краще одна Росія буде, аби всюди большевики були».²⁹

В. Винниченко в своїй драмі «Між двох сил» вивів селянина-червоногвардійця, що теж приблизно так висловлюється про українську справу. Автор подає наступні слова селянина після ремарки «регоче, навмисне грубим голосом перекиривляє розстріляного гімназиста: «Хай живе вільна самостійна Україна! І вигадали ж, буржуї прокляті! Подделуються под мужицький розговор і думають, що ето комусь інтесно»».³⁰

Ще гострішу характеристику настроїв українських селянських мас подав В. Винниченко в своїх спогадах, що теж відносяться до часу відступу УЦРади. «Я під той час уже не вірив в особливу прихильність народу до Центральної Ради, — пише він. — Але я ніколи не думав, що могла бути в його така ненависть. Особливо серед салдатів (тобто серед тих же таки селян — В. Ч.). І особливо серед тих, які не могли навіть говорити по-руськи, а говорили тільки по-українськи, які, значить, були не лотишами й не руськими, а своїми, українцями. З якою зневагою, люття, з яким мстивим глумом вони говорили про Центральну Раду, про Генеральний Секретаріат, про їхню політику! Але що було в цьому дійсно тяжке й страшне, то це те, що вони разом висміювали й усе українське: мову, пісню, школу, газету, книжку українську».³¹

А міста були зросійщені, спольщені, поугорщені, румунізовані, а через те й ті нечисленні українці, що жили в них, говорили не по-українському (мусіли в силу соціальних умов або й були денаціоналізовані).

Церкви на Україні (і православна, і греко-католицька) були носіями ворожих для української мови й культури традицій церковнослов'янської мови, що була ніби мостом між Україною й Росією, бо російська літературна мова на 60% складається з елементів церковнослов'янської мови (за О. Шахматовим). На цю мову, в основному, спирались галицькі москвофіли, заперечуючи потребу розвивати українську літературну мову.

Усі ці дані показують, що *вирішним моментом у боротьбі за українську мову в українській самостійній державі була не кількісна перевага українців як етнічного елемента, а соціологічне співвідношення українського й неукраїнського елементів, з їхніми різними суспільними функціями.* У той час як український елемент виконував найпримітивнішу функцію — був хліборобським, чужонаціональні й чужомовні елементи були міські елементи і посідали командні позиції в житті країни, мали в своїх руках промисловість, торгівлю, державні

²⁹ П. Христюк, т. I, стор. 137.

³⁰ «Між двох сил». Відень, 1918 р. стор. 69.

³¹ «Відродження нації», т. II, стор. 260.

посади, інтелігентські професії³² і через те задавали «тон» у суспільному мововжитку.

Великою перешкодою були *москвофіли й мадярони* на Закарпатті та *малороси* на Наддніпрянщині й Кубані. Звичайно, з огляду на питому вагу цих останніх земель у загальній визвольній боротьбі особливо великим «злом» були *малороси*, тобто зросійщена міська людність на Україні. Коли російський Тимчасовий уряд приобіцяв українізацію школи, «група корінних малоросів» надіслала міністрові А. Мануйлову телеграму з протестом проти «примусової українізації» школи в «Малоросії» (у квітні 1917 р.). Ось яке повідомлення було надруковане в газеті «Новое время» з 30 квітня 1917 р.: «У вільній російській державі, збудованій на точно додержаних правних основах, усім громадянам повинна належати воля культурно-національного самоозначення й через те тим з малоросів, які вважають себе за українців, себто за представників цілком окремого народу, повинна належати широка воля культурно-національного самоозначення, але тільки при умові недопущення ніяких проявів примусової українізації тих малоросів, які вважають себе руськими та при умові непорушного збереження за руською мовою значення державної мови».³³

«Зросійщена інтелігенція ставилася найбільш неприхильно до української справи, — згадує І. Мазепа в своїх спогадах «Україна в огні й бурі революції». «Ці помосковщені «малороси» були найміцнішою підпорою російського панування на Україні».³⁴

Грізною перешкодою були оті «національні меншості» України, що на них так оглядалися діячі української революції, намагаючись усяково забезпечити їхні права й права їхніх мов, — росіяни та культурно на них зорієнтовані жиди на Наддніпрянщині, поляки та культурно зв'язані з ними жиди в Галичині, румуни на Буковині, угорці й поугорщені жиди на Закарпатті (а їх там було 15% населення). Насправді бо ці «національні меншості» були панівними групами на українських землях, а головне — прямою й безпосередньою агентурою державно оформлених сусідів-імперіялістів, що зазіхали на українські землі, і ці «меншості» прагнули не «меншостевих прав», а панування над українським народом. А вони ж могли розраховувати навіть на збройні інтервенції своїх державно-оформлених народів!

Пишучи про «українську» й «неукраїнську» людність Києва, столиці України, про настрої останньої на початку революції, В. Винниченко зазначає, що до «останньої... належали не тільки руські, але й євреї, й поляки, й чехи, словом усі національності, які жили на Україні й які почували себе вищими за українців».³⁵ А як вони всі (отже, не тільки «руські») говорили переважно по-російському, жили російською культурою й мислили своє існування у всеімперських масштабах, то вони й були всі проти «українізації всього життя на Україні»,

³² Див. про це в праці М. Шаповала «Міжнаціональне становище українського народу». Прага, 1934 р.

³³ Подаю за «Відродженням нації», т. I, стор. 115.

³⁴ І. Мазепа. «Україна в огні й бурі революції», т. I, стор. 17—18.

³⁵ «Відродження нації», т. I, стор. 179.

обстоюючи імперські позиції російської мови й культури. В. Винниченко пише, що «єврейство, яке складає досить значний відсоток населення городів, під час виборів до дум ще (? — В. Ч.) скрізь трималось руської орієнтації, що воно не вірило в перемогу українства й через те не мало ніяких підстав голосувати за його».³⁶ Винниченко вирізняє з маси жидівства тільки сіоністів, що промовляли в Центральній Раді навіть старогєбрейською мовою (щоб не вживати російської), але це явище й серед жидів було роблене, оскільки старогєбрейська мова не була розмовною мовою жидів на Україні. П. Христюк об'єднує згадані «національні меншості» на Україні під назвою «хатнього ворога» і пише, що «москалі, жиди, польська шляхта побачили себе zagrożеними зростом української державности і, безсилі стати до боротьби, вони почали свої потайні інтриги» (за скоропадщини).³⁷

Коли українці здобули на початку революції шкільну автономію, усі ці ворожі до України елементи виступили з різними протестами. «Розпочався цілий ряд засідань шкільних рад, шкільних батьківських комітетів, на яких, дружно з'єднавшись, чорносотенець і демократ, однодушно стали виносити протест за протестом, посилаючи їх до Уряду».³⁸ Навіть рада професорів київського університету та професори київського політехнічного інституту восени 1917 року запротестували!

Особливо «енергійно» діяли ці ворожі українству сили під час поразок української держави — під час першої й другої більшовицької окупації, а також за скоропадщини. Ось що спостерігав П. Христюк серед міського пролетаріату й міщанства, тікаючи пішки з Києва: «Коли я виходив з Києва (вечером, в день вступу московського війська) через Шулявку, то мав нагоду бачити, як радів тоді приходіві більшовиків весь «шулявський світ». Робітники та візники озброєні запружували вулиці, метушилились, кричали, розставляли варту, ловили «українців».³⁹ Навіть праві росіяни вітали цей перший прихід більшовиків, а голова київської міської думи Рябцов сказав, що це «відновлення єдиного загальноросійського революційного фронту». Житомирська міська управа хотіла була навіть вигнати УЦРаду з свого міста, як вона відступала під натиском більшовиків.

На всю свою охоту розперезалися ці «сили» після гетьманського перевороту, що його теж доводиться розглядати як поразку української державности. І самому Скоропадському, і його міністрам усе українське було чуже і технічно недосяжне (незнання української мови). Державний апарат теж був заповнений росіянами та їх полигачами з інших національностей, зокрема губерніяльні та повітові старости були заспіль з російських чорносотенців, які «не то що не знали української мови, але просто не визнавали ні самої української нації, ні української культури, ні української державности»,⁴⁰ уважаючи ту українську державу, в якій «працювали», тільки переходовим етапом до

³⁶ «Відродження нації», т. I, стор. 45.

³⁷ П. Христюк. «Замітки й матеріали до історії української революції», т. III, стор. 66.

³⁸ «Відродження нації», т. I, стор. 111—112.

³⁹ «Замітки й матеріали...», т. I, стор. 135.

⁴⁰ «Замітки й матеріали...», т. II, стор. 40.

відновлення «єдиної неподільної». Гетьманський уряд пробував стягати з більшовицької Росії усяких «фахівців» ніби то для «потреби української держави», як про це свідчить доповідна записка товариша міністра внутрішніх справ з 22. V. 1918 р. Спілка поміщиків рекомендувала на «высшіе посты в правительствѣ» різних російських чорнотенних генералів та діячів (ген.-лейт. А. Потовуса, О. Кримова й ін.). С. Шемет надрукував у «Новій раді» листа про роботу комісії для вироблення закону про вибори до земств, а в тому листі писав: «У нашій комісії немає ні одного чоловіка, котрий би користувався українською мовою в життю; немає ні одного, котрий би мав право сказати, що він є українець, після того як усе життя твердив: я руський».⁴¹

Із свідомих українців у Києві співпрацювали з Скоропадським тільки окремі одиниці — Д. Дорошенко (міністр закордонних справ), С. Шелухин, О. Шульгин, П. Стебницький, І. Саликовський, Д. Донцов, А. Галіп і ще дехто. Але вони не мали майже ніякого впливу на справи, не могли протидіяти зворотній хвилі русифікації й переслідуванню всього українського. Страйк службовців Міністерства земельних справ на знак протесту проти русифікації придушено військовою силою (до будинку міністерства введено військо).

Коли на противагу «єдинонеділимської» політики Скоропадського створився Український національно-державний союз, то він у своїм меморіялі з 24. V. 1918 р., поданому гетьманові, відзначив антиукраїнський характер режиму. «Нова адміністрація, — писали автори меморіялу, — відкрила скрізь похід проти українства й українського руху, припиняє діяльність «Просвіт», українські діячі, а то й просто свідомі українці переслідуються, а то й арештуються... Рішуча й послідовна заміна по всіх міністерствах українського елементу неукраїнським елементом, головним чином, великоруським, витиснення з ужитку української мови по міністерствах... В суді знову запанувала російська мова, яка покищо об'явлена рівноправною... В міністерстві освіти, найважливішим для нашої молоді держави в її будучім розвитку, ми маємо міністром хоч і українця (М. Василенка) родом, але російського кадета, який ніяк не може відійти від тактики та практики своєї партії, найшкідливішої для нашої державности,⁴² завдяки його розпорядкам, державна мова, що потребує в школі найбільшої підтримки, залишається на власні сили в боротьбі з московською, яка єдина панувала в школі... Разом з освітою треба звернути увагу на церкву, яка об'явлена паном гетьманом державною. А проте за час гетьманства войовничий настрій московської церкви набрав особливої сили: іде похід проти українського собору, заводяться нові метрополії, нагінка на українців-духовних збільшується до крайности...». Далі в меморіялі згадано про те, що «військовий міністр Рогоза усуває з армії українців...» що «міністер

⁴¹ За кн. П. Христюка «Замітки й матеріяли...», т. III, стор. 41.

⁴² Про тактику й практику кадетів свідчив, між іншим, їхній з'їзд, що відбувся 8. II. 1918 року. На тому з'їзді вирішено утворити тимчасову українську організацію «до часу нав'язання зв'язку з рештою Росії», а один з делегатів — Іваніцький висловився навіть так: «Я власне, не знаю, не знаю, що треба розуміти під терміном «Україна», не знаю, що це таке тепер, не знаю чи довго нам доведеться мати справу з цією назвою». П. Христюк, III, стор. 27.

торгу й промисловости української мови не визнає, а тому наказав, щоб усі реферати подавались йому на московській мові». «Найважливіша інформаційна організація уряду — Державне телеграфне агентство доручено старорежимникові й найгіршим ворогам українського народу — галицьким москвофілам, які роблять офіційною мовою агентства московську мову».⁴³

Як ставився до української мови Союз хліборобів-«собственников», це видно з його декларації, в якій він домагався, щоб уряд (правительство) «отмѣнило введенный революціонным правительством галиційско-латинській (? — В. Ч.) язык, некультурный и чуждый для Украины»⁴⁴ «Протофіс» теж подав урядові «Записку о русскомъ языкѣ», а в тій записці обстоював «великий и могущественный русский языкъ» та гудив українську мову.

Сам П. Скоропадський, під час його відвідин Німеччини, в інтерв'ю з співробітником газети «Berliner Tageblatt», сказав, що «широкі круги населення на Україні не говорять українською мовою, і тому українська мова не може бути єдиною в державі».⁴⁵

Можна було б згадати ще виступ проти української мови державного контролера Афанасьєва, товариша державного секретаря Романова й інших високопоставлених урядовців «Української Держави», але в цьому немає потреби: антиукраїнський характер режиму Скоропадського і так уже ясний. Загальну ж, вірну на мою думку, характеристику ставлення цього режиму до української мови й культури дав П. Христюк у своїх цінних «Замітках і матеріялах», і її варто тут навести:

«А яку ж позицію в дійсності займало правительство Скоропадського — Лизогуба в цій справі, в боротьбі української демократії за право на свою мову, свою культуру в своїй країні? Фактом існування української держави і домаганням німців виявляти її «самостійність» правительство гетьмана примушене було декларувати свою прихильність до української культури, видавати навіть накази про обов'язкове вивчення всіма урядовцями української мови, про діловодство на українській мові, оголошувати закон про обов'язкове введення по всіх школах українознавства тощо, однак в дійсності йшло цілком за вказівками «хліборобів-собственников» і «протофісівців». Накази міністрів, що, може, й щиро хотіли одстояти права української мови в державних установах (Бутенка, Вагнера), зовсім не виконувались їхніми співробітниками як у самих міністерствах, так і в провінціальних органах міністерств».⁴⁶ Утворення Академії наук, заснування київського й кам'янець-подільського українських університетів — це було тільки завершення заходів, розпочатих ще за Центральної Ради.

А ще ж діяла й неофіційна російська «стихія», може, ще сильніша за офіційну, різні ворожі до України громадські організації, що без перешкод виникали на території держави, як от чорносотенний «Рус-

⁴³ За кн. П. Христюка «Замітки й матеріяли» т. III, стор. 64—65.

⁴⁴ За П. Христюком, т. III, стор. 71.

⁴⁵ За «Історією України» Д. Дорошенка, II, стор. 97.

⁴⁶ П. Христюк. «Замітки й матеріяли» III, стор. 65.

ській союзъ» в Одесі тощо. Зворушилися й російські вчителі та батьки. На всеукраїнському з'їзді батьківських комітетів та вчительських делегатів у Києві (червень 1918 р.) ухвалено протестувати проти «спішної й примусової українізації». Одна росіянка (Луначарська) зробила доповідь «Майбутнє російської школи на Україні», а в тій доповіді доказувала, що на Україні завжди буде дві культури — стара російська й молода українська. На з'їзді партії народних демократів (червень 1918 р.) Бахрін доказував, що «інтернаціональною мовою на Україні повинна бути російська мова як мова європейської культури і що коли жиди (? — В. Ч.) й українці не погодяться з цим, то на Україні занепаде всяка культура». П. Христюк, як сучасник, свідчить, що «підбадьорені русифікаційною хвилею директори багатьох українізованих за Центральної Ради гімназій почали самовільно переводити свої школи назад на московську мову і розганяти вчителів-українців...» Навіть народна школа стала повертатись до російської мови викладання.⁴⁷

Цю хвилю зворотної русифікації на короткий час спинила була віднова безкомпромісової української державности за Директорії, але вона була дуже коротка, особливо на Лівобережжі, бо незабаром Наддніпрянщину залила нова більшовицька навала, що принесла ще більшу русифікацію. Але це вже був і кінець української державности в повному розумінні цього слова, отже, й кінець цього періоду.

На Кубані великою перешкодою була національна несвідомість тамошньої, переважно військової інтелігенції, що до того ще поєдналася з російською білогвардійщиною, найзапеклішим ворогом визволення українського народу. Ось як пише про це в пізніших спогадах В. Іванис: «Бажання приподобитися московським людям почувалося в усіх розпорядженнях (кубанського уряду). Мова була російська... Команда в армії, провадження пошти й адміністративних розпоряджень велось по-російському... У цьому була особлива вигода для Денікіна й його оточення, а величезне лихо для цілої Чорноморії, що не почувала себе росіянами, — мусіла ж усі важливі розмови, включно до ведення засідань Ради провадити російською мовою... Трагічно було і з школами, які були переповнені і на Чорноморії заможними вчителями з півночі, що русифікували не тільки школярів, а й взагалі молодь станиць...».⁴⁸

Дуже складна справа з мовою була на Закарпатті. Найбільша біда була в тому, що самі закарпатські діячі на протязі всього цього періоду не виробили певного погляду щодо цього питання, як про це свідчить стан його навіть наприкінці періоду. Адже на першому вчительському з'їзді 1920 р. головний доповідач М. Полянський ще тільки висловив сумнів, мовляв, «ци треба нам снова, хотя руського, но все таки чужого діалекту учити», тобто сумнів щодо вживання російської літературної мови. А більшість висловлювалась за творення літературної мови на основі місцевих говірок.⁴⁹

⁴⁷ «Замітки й матеріяли...», т. III, стор. 74.

⁴⁸ В. Іванис. «Стежками життя», II, 1959 р., стор. 167.

⁴⁹ І. Я. Едлінська. «З історії боротьби за єдину літературну мову на Закарпатті в 1919—1938 р. р.», «Філологічний збірник». Київ, 1958 р.

Великими, ба й фатальними перешкодами на шляху до утвердження української мови в ролі всеосяжного знаряддя культурного, господарського й політичного життя українського народу були *зовнішні перешкоди* — імперіялістична агресивність народів-сусідів: росіян, поляків, румунів, чехословаків. Розглядаючи ці перешкоди, треба мати на увазі а) офіційні відносини й «позви» з ними та б) мовну практику в їхній загарбницькій політиці. У тому й тому пляні відносини з цими народами були різні.

Коли говорити про росіян, то в них було тільки дві партії, що якось допускали офіційні «позви» з ними, кадети (особисто їхній лідер Мілюков) і більшовики. Обидві ці партії ще до революції забирали голос у справі української мови, зокрема підтримували в IV Державній Думі домагання української школи (виступи в Думі Мілюкова й більшовика Г. Петровського). І саме ці партії стали при владі після революції 1917 р., спочатку кадети, що утворили Тимчасовий уряд, а потім більшовики, що «очолили» «радянську владу», і тому з ними українцям довелося мати справу.

Теоретично кадети висловили своє ставлення до національностей Російської імперії в резолюції, прийнятій на їхньому з'їзді в травні 1917 року.

Ось відповідна частина тієї резолюції:

«Російська мова, як загальнодержавна, повинна бути мовою центральних установ, армії та фльоти. В місцевих державних та громадських установах і наукових закладах, що утримуються коштом держави або органів місцевого самоврядування й автономії, слід установити право вживання місцевих мов, відповідно до національного складу населення, з забезпеченням шляхом загальнодержавного законодавства прав російської мови та мов національних меншостей. Населення кожної місцевості повинно одержати забезпечення початкової, а по змозі й дальшої освіти рідною мовою».⁵⁰

«Практика» Тимчасового уряду на чолі з кадетом кн. Львовим, що з ним провадила переговори перша українська офіційна делегація на чолі з В. Винниченком, виявилось ще гіршою: кадети майже нічого не хотіли давати.

Більшовицьку теорію національно-мовної політики розробив в основному В. Ленін, що ще задовго до революції написав низку статей на цю тему, він же був автором і різних партійних постанов щодо «національного питання», як тоді звичайно висловлювались. В Ленін гостро полемізував з «чорносотенцями» й «лібералами» (кадетами), обстоюючи право поневолених націй на самовизначення. У статті «Чи потрібна обов'язкова державна мова?» він, заперечуючи це твердження «чорносотенців» та «лібералів» (кадетів), писав: «Російські марксистки кажуть, що потрібна *відсутність* (підкреслення В. Леніна) обов'язкової державної мови, при забезпеченні людності шкіл із навчанням усіма місцевими мовами».⁵¹ А про Україну він писав навіть так: «Ми твердо

⁵⁰ За «Замітками...» П. Христюка, I, стор. 61.

⁵¹ В. Ленін (В. Ульянов). «Избранные статьи по национальному вопросу», изд. второе. Госиздат, 1925 г., стр. 16.

стоїмо на тому, що не підлягає сумніву: право України на таку державу. Ми поважаємо це право, ми не підтримуємо привілеїв великороса над українцями».⁵²

Можна б навести більше таких його висловлювань (наприклад, його виступ проти «українського» більшовика Ю. П'ятакова на VIII конференції партії в квітні 1917 р.), але й цих досить, щоб зрозуміти «теоретичну» позицію більшовиків у цьому питанні. Можна припустити, що ота думка Леніна про відсутність обов'язкової державної мови в Російській імперії була якимсь відгуком резолюції з'їзду австрійської соціал-демократичної партії в Брно 1899 р., бо в п. 5 тієї резолюції про це було сказано так: «Ми не визнаємо ніякого національного привілею і тому відкидаємо домагання державної мови; чи буде потрібна мова порозуміння (в межах австрійської федерації — В. Ч.), це вирішуватиме державний парламент».⁵³

Коли більшовики захопили владу, то вони проголосили «Деклярацію прав народів Росії» (1917 р.), а також визнали були Українську Народну Республіку. Але й їхня «практика» виявилася іншою супроти їхньої «теорії». Вони не тільки збройно напали на Україну, а ще й почали негайно переслідувати людей за саме вживання української мови. П. Христюк, як свідок «господарювання» Муравйова в Києві, писав, що «в Києві розстрілювало московське військове кожно, хто говорив по-українському і визнавав себе українцем».⁵⁴

У таку небезпеку потрапляли навіть більшовики, якщо вони мали таку «ознаку». «Я теж був під розстрілом, — писав у своїй брошурі «Національна проблема на Україні» Д. Затонський. Я врятувався випадково. В кишені знайшовся мандат за підписом Леніна. Це мене врятувало. Скрипника хтось упізнав, і це його спасло. Щасливий випадок, бо коли на вулиці патруль затримав мене, у мене був український мандат: «Всеукраїнська центральна рада робітничо-селянських і солдатських депутатів у Харкові».⁵⁵

«Що то за «українська влада», що її члени зовсім не знають і не хочуть знати української мови?» — обурювався В. Шахрай, комісар військових справ першого «радянського уряду» України. Другому більшовицькому комісарові Є. Нероновичу не давали на зборах говорити по-українському. І коли більшовики остаточно завоювали Україну, то спочатку взагалі не допускали української мови до культурного й державного вжитку, як про це свідчать офіційні «радянські» видання того часу та виступи голови уряду Х. Раковського, що прямо висловлювався проти надання українській мові прав державної мови.

На Кубанщині російські білогвардійці не визнавали зовсім української мови і навіть фізично нищили українських діячів (потайне убивство голови Кубанської Ради Рябовола).

⁵² Те саме видання, стор. 5.

⁵³ За працю П. Феденка «Марксистські й більшовицькі теорії національного питання». Мюнхен, 1960 р., стор. 25.

⁵⁴ П. Христюк. «Замітки й матеріяли...», II, стор. 136.

⁵⁵ За працю М. Шаповала «Велика революція і українська визвольна програма». Прага, 1927 р., стор. 105.

На Далекому Сході після ліквідації Далекосхідної демократичної республіки більшовики знищили всі українські культурні здобутки в тому краї, засудивши на процесі в м. Читі 1923 р. українських діячів на смерть.⁵⁶

ЗДОБУТКИ УКРАЇНІЗАЦІЇ ЗА 1917—1920 РОКИ

Для пізнання історично-мовного процесу за роки 1917—1920 треба розрізнати всякі постанови, резолюції, побажання, вимоги — і конкретні досяги в різних ділянках життя, сказати б, «розмови» й «діло». «Діло», звичайно, було менше, як заміри-домагання, але треба з самого початку сказати, що, не зважаючи на оті страшні перешкоди й об'єктивні труднощі, конкретні досяги в царині українізації за цей період на всіх українських землях були такі, яких до того історія української культури як такої не знала. Особливо це треба сказати про українські землі колишньої Російської імперії, де особливо виразно діяв новий чинник — українська держава, що «українізувала» навіть тоді, як на чолі її опинились були люди, що їм усе українське з душі вернуло (за першої «радянської влади», за Скоропадського й його уряду). В цьому розумінні був якийсь сенс у парадоксі Затонського, що якимось сказав був: «Але об'єктивно оті, хто за українське слово розстрілював, — от хто фактично збудував Україну».¹ Цей парадокс треба розуміти так, що й уряди Ю. П'ятакова чи Раковського, людей, що особисто були проти української мови, все таки мусіли утримувати українські школи, видавати українські книжки тощо. Так само мусіли робити й гетьман Скоропадський та його міністри.

Розвиток української преси й книговидавництва

Найперше й найдужче розквітла після падіння царату та виникнення української держави українська преса й українське друковане слово взагалі, що появлялись у нечуваних до того кількостях видань та розмірах тиражів.

Якщо мати на увазі *газети*, то насамперед треба відзначити появу й даліше видання в Києві таких провідних для Наддніпрянщини видань, як щоденна «Нова рада» (почала виходити 25 березня 1917 р. як орган Товариства підмоги літературі, науці і штуці, з участю Є. Чикаленка, А. Ніковського, С. Єфремова, М. Грушевського й ін.), як «Робітнича газета» (орган УСДРП, за редакцією В. Винниченка; почала виходити 30 березня 1917 р.), як «Народна воля» (орган Української селянської спілки, за редакцією П. Христюка; почала виходити 4 квітня 1917 р.), як «Боротьба» (орган УПСР, почала виходити 1 квітня 1917 р.).

⁵⁶ Див. про це в брошурі І. Світа «Зелена Україна», Нью-Йорк, 1949 р., стор. 18.

¹ За кн. М. Шаповала «Велика революція і українська визвольна справа». Прага, 1927 р., стор. 106.

Поза Києвом виходили газети в Харкові («Робітник», «Рух»), у Катеринославі («Наше слово», «Голос робітника», «Наша справа»), у Полтаві («Вільний голос», «Соціаліст-революціонер»), у Кам'янці-Подільському («Боротьба»), у Винниці («Трудова громада»), у Катеринодарі («Чорноморець»), у Новоросійському («Чорноморська рада», «Чорноморський українець»). Виходили також газети в повітових містах. Важливо відзначити, що українські газети виходили тоді й на віддалених від суцільної української мовної території-землях — наприклад, у Вороніжі, навіть на Далекому Сході (декілька газет: «Щире слово», «Українець на Зеленому Клині» тощо), у російській півколонії Манджурії, на Закавказзі, в м. Ризі тощо. Газетні видання тоді часто появлялись і зникали або починали виходити під іншими назвами, нераз це було щось суто кон'юнктурне, видаване для задоволення хвилової потреби (напр., фронтові видання на Закавказзі), але вони всі свідчили про те, що розбуджена українська мовна свідомість потребувала такого прилюдного вияву. Разом, за підрахунком А. Животка, на Наддніпрянщині й інших українських землях колишньої Російської імперії 1917 року було 106 часописів, 1918 р. — 212. Щодо періодичності, то це були, згідно з даними того ж таки А. Животка, щоденні газети («до 30 органів, при чому найбільш у 1919 р.»), півтижневики, тижневики, деякі виходили тричі на тиждень.²

Щодо характеру видань, то це були переважно органи політичних партій, земств, «Просвіт», кооперативних організацій, професійних спілок, військовиків, лікарів, агрономів, правників, церковних організацій, жіночі, видання для дітей, сатирично-гумористичні тощо. Були серед них (і це вперше в історії!) урядові офіціози: «Вісті з Української Центральної Ради», «Вістник Української Народної Республіки», «Державний Вістник», видання окремих міністерств тощо.

Менше було літературних і наукових журналів, громадсько-політичні умови не сприяли появі таких видань, бо вся увага була скерована в бік актуальних політичних проблем, але й вони були: «Літературно-науковий вістник» (за редакцією О. Олесья), «Наше минуле», «Шлях», «Книгарь», «Вільна українська школа», «Педагогічний журнал» (виходив у Полтаві), «Універсальний журнал», «Мистецтво» (за редакцією Г. Михайличенка, в мистецькому оформленні Г. Нарбута) тощо. В Галичині тоді виходили «Діло», «Добра новина», «Свобода», «Республіка», на Буковині — «Робітник», «Громада», на Закарпатті — «Руська країна» («етимологією»).

Умови видання газет на українських землях колишньої Російської імперії були тепер без порівняння кращі, як перед війною 1914 року. Ці нові умови В. Винниченко описав так: «До війни в лапах царизму виходила одна українська щоденна газета, яка за найкращих часів свого існування нараховувала не більше 5000 передплатників. І то були самоотвержені люди, оті передплатники, бо за один факт перед-

² А. Животко. «Історія української преси». Регенсбург, 1946 р., стор. 151 (цикльостилеве видання). У цій цінній праці взагалі зібрані численні фактичні дані про пресу цього періоду (стор. 147—157).

плачування «Ради» вони ризикували посадою, спокоєм і часто волею. Тепер же газети розходились у десятках тисяч примірників. Видавці, починаючи видання газети, здебільшого не мали ніяких коштів на це. Весь розрахунок був на «пробудження ніжності мас». І як приклад він згадує видання «Робітничої газети», що «почала свій вихід, маючи в касі 300 карбованців, а видання одного числа коштувало біля 3000». «І розрахунок, — писав далі Винниченко, — справдився: газета через пару тижнів мала до 30.000 читачів і ні копійки боргу».³

Між іншим, Винниченко відзначив і нове для української видавничої справи явище — видання українською мовою для заробітку, для здобуття «грубого гроша», а цього українські видавництва в умовах Російської імперії перед революцією ніколи не знали.

Варто відзначити й той факт, що на українську мову переходили й деякі видання, що видавались перед тим російською мовою. Цікавий у цьому розумінні факт українізації органу Катеринославського губерніяльного земства «Народная жизнь» наводить у своїй «Історії української преси» А. Животко. Коли редакція провела анкету, якою мовою далі видавати цей часопис — російською чи українською, то за українську висловилося 1079 читачів і 44 громадські установи, за мішане російське-українське видання 4, за російську мову — тільки 3.⁴

Видавання книжок розвинулось тоді теж до нечуваних в історії української книжки кількості і накладів (тиражів), та це й були це не тільки літературно-белетристичні — як давніш — видання, а всякого характеру й змісту, з усіх галузів людського знання і для різних культурних потреб призначені. За даними І. Огієнка, 1917 р. вийшло на Наддніпрянщині 747 назв, 1918 р. — 1085 назв.⁵

Словом, якщо мати на увазі українські землі колишньої Російської імперії, то треба сказати, що й тут, як перед тим було тільки в Галичині та на Буковині, українське друковане слово стало нормальною культурною потребою освічених людей. Щоб задовольняти цю потребу, виникло тоді багато видавництв майже по всіх великих і малих містах України чи й поза нею.⁶ Були це приватні, кооперативні, партійні, земські й державні видавництва, а з них можна згадати видавництво Є. Черепівського, «Дніпросоюз», «Вік», «Дзвін», «Криниця», «Вернигора», «Серп і молот», «Сяйво», «Друкар», «Рух», «Січ», «Слово», «Українське видавництво в Січеславі», «Союз» (у Харкові), «Кубанський союз установ дрібного кредиту» тощо.

За даними «Енциклопедії українознавства», 1917 р. на Наддніпрянщині й Кубані було 78 українських видавництв, 1918 р. — 104 видавництва.

Усі ці видавництва видавали різноманітні книжки — громадсько-політичні, наукові, літературні, шкільні підручники видавали ще й

³ «Відродження нації», т. I, стор. 77—78.

⁴ «Історія української преси», стор. 152.

⁵ «Історія української літературної мови». **Вінніпер, 1950 року, стор. 234.**

⁶ Напр., у м. П'ятигірському на Північному Кавказі видавало твори Т. Шевченка (окремими брошурами).

державні видавництва, напр., Секретаріят (пізніше: Міністерство) освіти, а також Українське товариство шкільної освіти.

Для поширення книжок по всіх значніших містах повідкривано українські книгарні; як свідчить Д. Дорошенко — «по всіх залізничних кіосках зникла абсолютно російська книжка, преса, уступивши місце українській».⁷ Взагалі тоді виразно почала була розвиватись нова, окрема галузь «господарства» — українська книготоргівля, теж чималою мірою нове (якщо мати на увазі масштаби діяльності) явище для центральних і східних українських земель.

Розвиток українського шкільництва

Другою важливою ділянкою, де яскраво виявились досяги українства за час української державности 1917—1920 років, була *школа*. Про українізацію шкіл на Україні дбали Секретаріят освіти (за Центральної Ради на чолі з І. Стешенком), Міністерство освіти (за Скоропадського на чолі з М. Василенком, за Директорії — з І. Огієнком), а також Українське товариство шкільної освіти, земства й «Просвіти». В Галичині шкільним життям керував Секретаріят освіти Української національної ради.

Ось як свідчить про творення українського шкільництва Павло Зайцев, що працював у Міністерстві освіти за Скоропадського (так він інформував свого часу В. Винниченка, що був тоді «не при справах»): «Ми провели вже закон про 40.000 комплектів народних шкіл... поширюємо мережу вчительських семінарій та інститутів і всі українізуємо без перешкод (? — В. Ч.)... Працюють уже комісії по створенню двох цілком українських університетів... ступнево українізуємо всі гімназії та маємо вже більше півсотні цілком українських».⁸

У висліді напружених зусилів державних та громадських чинників на Наддніпрянщині за ці роки українізовано сільські (народні) школи, українських гімназій створено 80 (за даними «Енциклопедії українознавства») два українські університети — в Києві й Кам'янці-Подільському, а також філологічний факультет у Полтаві. У старих російських університетах Києва, Харкова й Одеси відкрито катедри українознавства. Створено Українську академію мистецтв (у Києві). Засновано Всеукраїнську академію наук (у Києві). Д. Дорошенко писав, що наприкінці гетьманського періоду на Наддніпрянщині було коло 150 українських гімназій.⁹

У Галичині й на Буковині за час короткого періоду української влади залишилися школи, здобуті ще за Австрії. В Галичині було 2.510 народних українських шкіл, 6 гімназій, катедри українознавства при Львівському університеті (8 кафедр і 4 доцентури), утравквістичні учительські семінарії; на Буковині народних шкіл було 216, гімназій — 2, українські катедри при Чернівецькому університеті. Як свідчать

⁷ «Історія України», т. II, стор. 369.

⁸ «Жмут спогадів про В. Винниченка». УЛГаз., ч. 11, 1959 р.

⁹ «Історія України», II, стор. 348.

дослідники українського шкільництва І. Гарасимович та О. Терлецький, Галичина й Буковина ще до подій 1917—1920 років з усіх українських земель найкраще були забезпечені українськими школами.¹⁰ Українська влада цей стан ще більше зміцнила, бо в параграфі 2 закону з 13. II. 1919 р. сказано, що «викладова й урядова мова у всіх державних школах є українська».

Зате два найдальші один від одного окраї українських земель — Закарпаття й Кубань, що не мали до революційних подій 1917—1920 років зовсім українських шкіл, майже нічого не здобули й під час революції. На Закарпатті усі школи залишались угорські, на Кубані були тільки «стихийні» спроби бо, як свідчить К. Безкровний, Кубанська краєва рада «зовсім не встигла зайнятись українізацією школи». А втім, ми маємо й свідчення офіційної особи — міністра освіти Кубанського уряду П. Сушкова, що в своїй доповіді на засіданні Ради 4 листопада 1918 р. сказав про українізацію шкіл таке: «У деяких містах Кубкраю (мушу признатися на самому початку, що відомостей у мене небагато) є школи з навчанням українською мовою. Я звернувся до окремих осіб, що цікавляться цим питанням і попросив їх об'їхати станиці, де, кажуть, є такі школи. Ці посланці склали мені звіти, що, проте, мене не задовольнили, бо в них не було повних і точних даних — які саме школи є українськими і як у них поставлено навчання. Із цих звітів я все ж таки побачив, що справа стоїть погано».¹¹

В. Іванис, як сучасник, свідчить, що «керівник ресорту освіти Кубуряду хоч би й хотів дати школу рідною мовою... мав би обмаль для цього персоналу, а ще менше підручників і взагалі літератури».¹² З інших джерел відомо, що крім народних шкіл, що їх українізували самі вчителі, року 1919 в Катеринодарі (пізніше «Краснодар») українізовано одну гімназію, другу українську гімназію засновано в ст. Охтирській, українізовано також учительську семінарію в ст. Полтавській.¹³

У парі із творенням української школи йшло й укладання та видавання підручників. На Наддніпрянщині й Кубані це була майже зовсім нова справа (якщо не рахувати деяких видань з дореволюційного часу). «Підручників для народних шкіл було дуже небагато», — свідчить Д. Дорошенко, та й ті, що існували, були майже цілком закуплені в 1916 році «Союзом міст» для дитячих захистів у Галичині та Буковині, а почасти й для власних захистів під Києвом».¹⁴ Галицькі шкільні підручники через мову не були прийнятні, хоч вони спорадично й проникали на територію Наддніпрянщини. Отож українські видавництва (такі, як «Українська школа» в Києві) й заходилися видавати різні підручники.

Це були насамперед підручники й різні посібники з української мови, що стали тепер «наріжним каменем» школи, і їх тоді видано

¹⁰ «Енциклопедія українознавства», т. I, част. III, стор. 929 й 932.

¹¹ В. Іванис. «Стежками життя», кн. II. Новий Ульм, 1959 р., стор. 203.

¹² «Стежками життя», II, стор. 167.

¹³ «Енциклопедія українознавства», т. III, стор. 942.

¹⁴ «Історія України», I, 387.

чимало таки,¹⁵ але не менш пекучим було й питання про створення підручників з усіх інших галузів знання — з математичних і природничих наук. Напр., у Катеринославі видавництво «Каменяр» видало підручники з математики В. Боришкевича: «Початкова арифметика», «Арифметика десяткових чисел та відсотків», «Алгебра».

Але найбільше підручників видало Міністерство освіти. 1918 р. гетьманська Рада міністрів асигнувала на видання шкільних підручників 2 мільйони карбованців, і на ці кошти видано багато підручників, а серед них були, крім граматик та читанок з української мови, й такі, як от «Задачник» С. Чепіги, «Арифметика» Шапошникова, «Задачник» Н. Шульгіної-Іщук, «Задачник» Шульца, «Задачник» Верещагіна, «Алгебра» Борошка, «Алгебричний задачник» Шапошникова й ін. Були зроблені спроби перенести друкування українських підручників за кордон (до Відня), де можна було дістати кращий папір, де була добра друкарська техніка, але падіння Української держави перешкодило перевозові тих підручників на Україну.

За свідченням М. Мукалова¹⁶ тоді надруковано 1,620.000 примірників шкільних підручників для народних шкіл і 345.000 примірників для середніх шкіл.

На Кубані Союз установ дрібного кредиту асигнував 600 тисяч карбованців на закупівлю книжок для шкіл.

Складною справою було й забезпечення народної школи учительськими кадрами. Правда, серед учительства було чи не найбільше свідомих українців, що ще до революції, сказати б, підготували себе до праці в українській школі, але в новій ситуації їх не вистачало. Тим то з перших же ступнів, роблених для творення української школи, українські державні органи заходились влаштовувати короткотермінові учительські курси. Про такі курси, наприклад, іде мова в обіжнику міністра внутрішніх справ Ф. Лизогуба з 12 червня 1918 р. до «панів губерніяльних старост», з наказом, щоб вони (губерніяльні та повітові старости) «прихильніше відносилися до (вчительських) курсів і не ставали на перешкоді їх організації». У цьому наказі згадано про «цілу сітку курсів для вчителів», що їх (курси) влаштовує Міністерство освіти.¹⁷

Варто також відзначити й той факт, що чимало з галичан, які опинились у цей час на Наддніпрянщині, пішли навчати в українських школах.¹⁸

Українська мова в науці

В умовах української державности українська мова стала принципово-беззастережним знаряддям наукового мислення, мовою науки в повному розумінні цього слова. Головною підставою для цієї її ролі

¹⁵ Див. докладний перегляд їх у розділі «Інформативна й наукова розробка української мови».

¹⁶ М. Мукалов. «Шкільні підручники». «Книгарь», ч. 18 за 1919 р., стор. 1152—53.

¹⁷ Подаю за Д. Дорошенком. «Історія України», т. II, стор. 340.

¹⁸ Д. Дорошенко. «Історія України», т. I, стор. 387.

стала українська школа, що суттю своєю повинна була охоплювати всі галузі людського знання, та ще й на всіх щаблях навчання — від початкової до високої, плюс Академія наук. Мінімум засягу цієї ролі визначали навчальні плани й програми української школи, а максимум — статут Академії наук. «Всі здобутки людської думки, — казав гетьман Скоропадський, звертаючись до професорів нововідкритого українського державного університету в Києві, — мають бути прийняті вами і перетворені в горнилі національної свідомости українського народу».¹⁹ У статуті Академії наук сказано:

«Українська академія наук у Києві

а) намагається поширювати, поглиблювати й розповсюджувати наукові дисципліни, а разом і збагачувати їх новими відкриттями на користь людськості:

б) пособляє об'єднанню та організуванню наукової праці на Україні та допомагає витворенню дослідчих інститутів для всіх паростей людського знання».²⁰

У тому ж статуті Академії зазначено не тільки те, що «все внутрішнє діловодство Академії (протоколи, канцелярйні папери і т. д.) обов'язково провадяться українською мовою (параграф 47), а й те, що «всі видання Академії обов'язково повинні друкуватися українською мовою» (параграф 21).²¹ У цьому останньому параграфі сказано також, що коли б автор побажав, Академія друкує ту саму працю рівночасно одною з отаких мов: французькою, німецькою, англійською, італійською та латинською. Цікаво, що до переліку можливих чужих мов не вставлено російської. Це явище зрозуміле: українська культура від цієї мови-імперіялістки відштовхувалась. Але треба зразу сказати, що не легко це було здійснити з огляду на наявні наукові й професорські кадри. Тим то хоч і стояло в статутах обох українських університетів, що «викладовою мовою... є мова українська», але до цього пункту додано примітку «По проханню факультетів, з дозволу міністра народної освіти в окремих випадках можливе читання лекцій і російською мовою».²²

Українською мовою писали свої наукові праці і викладали в школах переважно філологи та ті нечисленні українські учені, що ще до революції поєднали свою долю з українською визвольною справою. Це були: М. Грушевський, А. Кримський, Д. Багалій, М. Сумцов, А. Лобода, С. Єфремов, І. Огієнко, О. Грушевський, Л. Білецький, О. Дорошкевич, В. Біднов, М. Плевако й дехто інший, з природознавців О. Яната, П. Тутковський, з математиків — М. Кравчук.

Але треба й те сказати, що бурхливі події тих років мало сприяли науковій праці, а також нормальному навчанню в університетах. Ті наукові праці, що вийшли українською мовою, — це були переважно праці, написані ще до революції і тепер, може, тільки перекладені

¹⁹ Д. Дорошенко. «Історія України», т. II, стор. 355.

²⁰ Та сама праця, стор. 362.

²¹ Та сама праця, стор. 364.

²² Д. Дорошенко «Історія України», т. II, стор. 349 і 358.

на українську мову. З таких можна згадати: «Історія Слобідської України» Д. Багалія, «Слобожане» М. Сумцова, «Політична економія» С. Остапенка, деякі праці Туган-Барановського тощо. Природничі ж і економічні праці, що їх видало, наприклад, харківське видавництво «Союз», були російською мовою («Растительный міръ Украины и смежных мѣстностей» В. Талієва, «Ископаемые богатства Украины» А. Федоровського, «Очерки политической экономіи» М. Соболева тощо), навіть Г. Хоткевич свою працю «Кооперація в Галичинѣ» видав чомусь по-російському.

Державна функція української мови

Як уже знаємо, державна функція української мови була так чи так узаконена і на території УНР, і на території ЗУНР. Ба навіть за уряду П. Скоропадського, коли спеціального закону не було, її таки називано «державною». От гетьманський міністр шляхів Бутенко в своєму наказі з 17 травня 1918 р. писав: «Наказую твердо пам'ятати, що в Українській Державі державною мовою є українська». Так само називав її й товариш міністра поштово-телеграфних прав Кулябко-Корецький: «В Українській незалежній державі державною мовою визнається мова українська».²³

На практиці українізація в цій функції охоплювала а) офіційне справництво (діловодство), б) прилюдні виступи урядових осіб (навіть Скоропадський мусів це робити) в) законодавство і г) судівництво. У цій функції українська літературна мова вийшла за межі властивого мовного середовища, виявивши тенденцію поширитися й на чужомовні групи України, зокрема на зросійщені (в межах колишньої Російської імперії), спольщені (в Галичині), зруmunізовані (на Буковині) міста.

Показовий у цьому розумінні ранній виступ генерального секретаря освіти І. Стеценка на нараді директорів шкіл та голів батьківських комітетів у Києві 8 жовтня 1917 року. Почавши свою промову по-українському, Стещенко зазначив, що робить це з принципових міркувань, бо з появою на Україні краєвої влади українська мова стала офіційною, її повинні знати всі народності, що живуть на території України, як також повинні знати й українську літературу, географію та історію України.²⁴

Пізніше ця функція української мови стала сама собою зрозуміла, з неї бо, з української мови, стала ознака самої української державности, і заперечувати цю функцію могли тільки ті (наприклад, деякі гетьманські міністри), що не визнавали української державности, як такої, а існування її вважали тільки переходовим етапом до відновлення «єдиної неподільної Росії». Але це було, так би мовити, «теоретичне» визнання права української мови. Якже говорити про фактичне

²³ Обидва тексти подаю за «Історією України» Д. Дорошенка, том II, стор. 99 і 100.

²⁴ Про це в Д. Дорошенка — «Історія України», т. I, стор. 39 7.

цього офіційного мововжитку здійснення, особливо на Наддніпрянщині й Кубані, то треба сказати про значно вужчий його засяг, бо воно могло спиратись тільки на ті нечисленні кадри українського державного будівництва, що їх підготувала попередня доба — короткий конституційний період Російської імперії. А їх, цих кадрів, як відомо, було дуже мало, вони, можна сказати, були краплею в морі старих російських державних службовців, що, як пише про них Д. Дорошенко, «десятками літ звикали до своєї канцелярської російщини і тепер мусли переучуватися на іншу мову, що допіру тільки ще вироблялася».²⁵

В. Іванис пише, що на Кубані «українську (мову) знали в письмі, може, сотні кубанців, хоча в домашньому обиході більшість населення говорило до певної міри русифікованою (? — В. Ч.) українською мовою».²⁶

Крім того, треба мати на увазі два аспекти офіційного українського мововжитку — письмовий і усний, перший — легший до здійснення (бо допускав спокійну побудову тексту й сприймання його в читанні, користування слівниками, допомогу перекладачів тощо), другий — багато важчий, що вимагав активного володіння мовою, висловлювання без попереднього готування до нього й безпосереднього розуміння сприйнятого на слух. Якщо, напр., з канцелярії повітового старости м. Літина, що про нього згадує С. Ріпецький,²⁷ і могло вийти якесь українське оголошення, що його могли написати писарі (вивіска над цією канцелярією була російська), то він сам не міг говорити з Ріпецьким по-українському, довелось кликати перекладача.

Тим то в історії цього процесу на протязі періоду 1917—1920 р. р. письмові тексти, що виходили з українських державних установ, були переважно українські, за винятком узаконених допоміжних, допускаючих з огляду на національні меншості (напр., російські, польські й жидівські написи на перших українських грошевих знаках). Це такі тексти й документи, як декларація Генерального секретаріату, як універсали Української Центральної Ради, різні постанови, закони й розпорядження уряду ЗУНР, текст Конституції УНР, різні відозви й заклики до людности, та ще й не тільки суто-урядові, а й різних повстанських отаманів (напр., Григорієва), урядові й міністерські офіціози («Вісті з Української Центральної Ради», «Вістник Української Народної Республіки» тощо), печатки, штампи, бланки.

Навіть за Скоропадського, всупереч переважно неукраїнському складові його урядів, мовою офіційних текстів (наприклад, його «Грамоти» й «Законів про тимчасовий державний устрій України») була та ж таки українська мова, нею видавано «Державний вістник». Тільки більшовики, що в різних демагогічних деклараціях обіцяли всьому українському народові «найбільше», захопивши вперше владу на Україні, скасували цю функцію української мови і видавали «Вестник Укра-

²⁵ «Історія України» т. II, стор. 101.

²⁶ «Стежками життя», т. II, стор. 167.

²⁷ Допис про доповідь «Українська мова в українській державі 1917—1920 р. р.» «Українські вісті», ч. 4. Новий Ульм, 1961 р.

инской Народной Республики» по-російському, як і взагалі користувались російською мовою. Але це вже співпадало з фактичною ліквідацією української державности як такої, як втілення суверенних прав українського народу.

У другому аспекті мововжитку — в усному, здійснення державної функції української мови, навіть в умовах безкомпромісної української державности (за УЦРади, в ЗУНР, за Директорії), відбувалося не так легко. На перешкоді стояла невиробленість або й повна відсутність у державних службовців навичок усного українського мововжитку, а також нераз і потреба зважати на недостатнє або й повне нерозуміння слухачами української мови. Це «гальмо» особливо виразно діяло за Скоропадського, бож за цього режиму не тільки службовці, а й старости (як отой літинський) та міністри здебільшого не володіли українською мовою. Прилюдні виступи українською мовою самого Скоропадського, що тільки трохи володів нею, — це було щось вийняткове, таке, що потребувало в сучасників спеціального відзначення (напр., його промова на церковному з'їзді, при відкритті київського університету, на офіційних зустрічах з урядовими чинниками в Німеччині тощо). Про стан знання чи — вірніше — незнання української мови в його міністрів свідчить виразно Д. Донцов у своєму «Щоденнику». «Сьогодні був у Кістяковського, — нотує він під 14 червня. — Був дуже чемний. Зачинає навіть закидати по-українськи».²⁸ «Палтов... тим (? — В. Ч.) разом говорив зі мною не по-російськи, а по-польськи».²⁹ Або ще «Представився я новому своєму шефові, державному секретареві Завадському... Перепросив мене, що не говорить по-українськи».³⁰

Отже, в цих офіційних колах усна українська мова можлива була тільки як вийняток, і її вживано тільки тоді, коли хтось із безкомпромісних українців виявляв ініціативу. «На цій нараді, — пише Донцов, — коли я почав говорити по-українськи, зараз же перейшли на цю мову і гетьман, і Вишневський (віце-міністр внутрішніх справ), і Лігнав».³¹

В якій суспільній атмосфері відбувалося здійснення усного різновиду державної функції української літературної мови за Скоропадського, це видно ще й з деяких, наприклад, фактів, зв'язаних із офіційними з'їздами. Всеукраїнський церковний собор 1918 р. користувався виключно російською мовою, а як Скоропадський виступив на ньому по-українському, то йому подякував по-українському ж тільки один херсонський єпископ Платон, тимчасом як митрополит Антоній (Храповицький) навіть саму державу назвав «Малоросійською». Між іншим, і «Кратная лѣтопись» цього собору видана російською мовою. Або ще такий факт. «Кіевская мысль» і «Рабочая жизнь» починають нагінку на новозасноване пресове бюро і на мене, — пише Донцов. — Не знати,

²⁸ Д. Донцов. «Рік 1918». Київ. Торонто, 1954 р., стор. 22.

²⁹ Те саме видання, стор. 11.

³⁰ Те саме видання, стор. 47.

³¹ Те саме видання, стор. 19.

чого вони виходять із себе — чи тому, що я промовляв на з'їзді преси по-українськи, чи тому, що промовляв проти федерації».³²

Річ ясна, що в процесі поглиблення української державности могли бути й випадки, що негідготовані службовці пізніше засвоювали українську мову, чи то внаслідок навчання на державних курсах (а такі курси тоді були), чи внаслідок безпосередньої роботи та взаємлення з службовцями-українцями. Про це ми знаходимо свідчення, наприклад, у записці службовців канцелярії Державного секретаря, де сказано, що «в названій інституції, крім українців, що здавна вживають рідної мови, перебувають і такі, що не знали української мови. Але й ці останні через деякий час навчилися писати й говорити по-українському, і тепер вони разом з усіма своїми товаришами працюють в законодавчій справі цілком вільно».³³

Усе це разом, і позитивні, й негативні факти, свідчить про те, що, не зважаючи на всякі труднощі й перешкоди, українська літературна мова вперше за всю свою історію в умовах української державности 1917—1920 років стала мовою державною. Про цю її функцію свідчать не тільки численні факти, що збереглися у вигляді офіційних текстів та в спогадах сучасників, а й супротивні дії ворогів та деякі непрямі свідчення сучасників. Коли, наприклад, у меморіалі Українського національно-державного союзу, поданого Скоропадському, сказано про «витіснення з ужитку української мови по міністерствах» або що «в суді знову запанувала російська мова», то це непрямі докази, що вона, українська мова, там таки була. Або коли Х. Раковський на засіданні київської ради робітничих депутатів 13 лютого 1919 р. сказав, що «декретування української мови як мови державної є реакційним, нікому непотрібним заходом» чи, власне, «потрібним тій імпрівізованій (? — В. Ч.) інтелігенції та бюрократії, що її витворила самостійна Україна»,³⁴ то це теж доказ, що до приходу більшовиків українська мова державною була. Про це ж таки свідчить і обіжник більшовицького комісаріату освіти з березня 1919 р., що ним касовано права української мови як державної.³⁵

Фактів, що свідчили б про офіційне вживання в самостійній Кубані української мови, ми не знаємо. Мабуть, там таких випадків не було, за винятком, може тільки окремих промов на мітингах.

Важливо також відзначити, що тоді ж таки вперше українська мова стала мовою дипломатичних відносин та міждержавних договірних актів. Договір України з т. зв. центральними державами був складений мовами — німецькою, турецькою, болгарською і українською. Коли гетьман Скоропадський відвідав офіційно Німеччину і мав зустріч з імператором Вільгельмом, то він промовляв по-українському, як також робив так і в інших випадках офіційних зустрічей.³⁶

³² Те саме видання, стор. 15.

³³ П. Христюк. «Матеріяли . . .», т. II, стор. 72.

³⁴ П. Христюк. «Матеріяли . . .», т. IV, стор. 173.

³⁵ Там же.

³⁶ Про це в Д. Дорошенка — «Історія України», т. II, стор. 383—84.

Вживала української мови українська делегація 1918 року при мирових переговорах з Росією.

Українська мова в армії і фльоті

Новітніми часами вперше вживано української мови в галицьких піввійськових «сокільських» та січових організаціях, коли роблено й перші спроби творення української військової термінології. Справжніми військовими формаціями з українським побутовим мововжитком (команда була німецька) були галицькі січові стрільці австрійської армії, організовані під час першої світової війни.

Щодо українських земель у межах колишньої Російської імперії, то тут першим натяком на такий мововжиток було побажання, висловлене в декларації ТУП-у з 9 березня 1917 р., щоб у російській армії (подаю це в граматично перебудованій формі) «українцям не тільки не забороняли рідної мови в побутових стосунках, але й використовували цю мову там, де це буде полегчати й допомагати службовим справам». Проте, в мене немає будь-яких підстав стверджувати, що це побажання було будь-де здійснене. Для користування якоюсь мовою потрібен відповідний мовний колектив, а національно-мішаний склад російської армії не допускав такої можливості ні для однієї з неросійських мов. Такі умови могли виникнути тільки в фізично вилучених з тієї мішаної маси українських військових частинах. Рух за створення таких українських військових частин розпочався в Києві з ініціативи М. Міхновського. Перші збори українських старшин та вояків відбулися 22 березня 1917 р., що проголосили себе Тимчасовою військовою радою. За цим почином пішли інші організаційні заходи, такі, як от військове віче, як відкриття Українського військового клубу ім. Павла Полуботка, а також створення «Першого українського охочого імени гетьмана Богдана Хмельницького полка». Коли мати на увазі справу офіційного вжитку української мови в армії, то треба згадати українську промову начальника київської військової округи Н. А. Ходоровича до вояків-українців на початку квітня 1917 р. Річ ясна, що на всяких українських військових зборах промовці виступали вже тільки по-українському (Міхновський, Винниченко, Петлюра й інші). Великими маніфестаціями за створення української армії були перший та другий військові з'їзди в Києві, а здійснювали побажання цих з'їздів Український генеральний військовий комітет (Винниченко, Петлюра, І. Луценко й ін.) і Генеральний секретаріят військових справ (на чолі з Петлюрою). У вересні 1917 р. в Києві створено дві українські школи підпрапорщиків, а також відкрито українські відділи при інженерній та гарматній військових школах, де, можна думати, викладали українською мовою. Наприкінці 1917 року здобуто дозвіл від Тимчасового російського уряду й вищих органів військової влади на українізацію різних частин російської армії (запасний гарматний дивізіон, запасний інженерний полк, запасна телеграфна рота тощо), а головнокомандувач південнозахідного фронту ген. Корнілов дозво-

лив ген. П. Скоропадському українізувати цілий 34 армійський корпус. Річ зрозуміла, що «українізація» означала насамперед запровадження української мови як засобу взаємлення в цих формаціях, хоч, мабуть, і не виключала певної переходовості від мови російської до української. Але вже виразніше цю ознаку мали добровільні формації «вільного козацтва», що склалися переважно з української патріотичної молоді, з середньошкільників та студентів. Само собою зрозуміле, що без української мови не можна уявляти куреня галицьких січових стрільців, який почав формуватися при Першому запасному українському полку в середині грудня 1917 р.

Українська ж мова стала, сказати б, головною ознакою українських збройних сил тоді, коли довелося вже боронити Україну від поновної навали росіян-більшовиків і інших.

Про вживання української мови в армії самостійної української держави свідчать численні документи, тексти бойових наказів тощо, зібрані й видані в таких публікаціях, як, наприклад, збірники «За державність», «Українсько-московська війна 1920 р.» ген. Сальського, збірник Доценка тощо.

Варто відзначити, що в цих умовах українська мова була вживана всупереч навіть фактові, що деякі старшини й генерали не цілком нею володіли (ген. В. Петрів, ген. Омелянович-Павленко й ін.). Це загальне твердження про обов'язковість в українській армії української мови, очевидячки, треба обмежити для гетьманського періоду, коли суто національні основи цієї армії були до деякої міри порушені. Правда, і для цього періоду є відповідні накази. Ось один із них — наказ гетьманського т. в. о. військового міністра Лігнав з 15 травня 1918 р.: «Все діловодство, всі офіційальні відношення непохитно вести на державній мові. У всіх установах і частинах зорганізувати невідложно курси українознавства, маючи на меті доведення в найскорший час знання державної мови до належної високости». Але в цьому наказі, як і в багатьох інших наказах та законах гетьманського уряду, є багатозначне «застереження»: «Маючи на увазі, головним чином, користь діла, а також рахуючи нижче вартости з культурного боку (sic? — В. Ч.) переведення вузького шовінізму, признаю можливим перебування на службі людей знання, досвіду й таланту, хоч би й неукраїнського походження, при умовах безумовної їх вірности Само-стійній Україні».³⁷

Але ці «люди знання, досвіду й таланту» фактично й вигонили українську мову з ужитку в військових формаціях, ба й творили на Україні такі протиукраїнські формації, як «Особливий корпус», як «Южно-русская армія» тощо.

Поза всякими сумнівами щодо вживання української мови були військові сили Директорії, зокрема Січові стрільці на чолі з Є. Коновальцем, а також «петлюрівські» бойові одиниці, повстанські загони тощо. Це ж були ті люди, що буквально йшли на смерть з українською мовою на устах, такі, як 359 героїв Базару, де козак Щербак, стоявши

³⁷ Д. Дорошенко. «Історія України», т. II, стор. 237.

під розстрілом, вигукнув: «Хай живе Україна!». Більшої любови до української мови, як отака, записана в її історії кров'ю та оплачена тисячами життів, не може й бути!

З специфічно-військових досягів в українському мовотворенні періоду 1917—1920 р. р. треба відзначити вироблення формул української команди, персональних звань та титулятури, перші спроби наддніпрянської військової термінології, що в дечому, як побачимо далі, розходилася з галицькою. Задokumentовано ці досяги в отих численних документах, а також у «Московсько-українському словнику для військових» В. Євтимовича, виданому в Києві 1918 р.

Українська мова в церковному вжитку

Про вживання української мови в церкві клопоталися ще автори «Пам'ятної записки» (О. Лотоцький та ін.), поданої Тимчасовому урядові в березні 1917 р. Голова цього уряду кн. Львов поставився досить прихильно до цієї справи і навіть запропонував із свого боку видати українською мовою більше примірників «святого письма», аніж того вимагали автори «Записки» (не 10 тис. а 100 тис.).³⁸ Це можна відзначити як ранній здобуток у поширенні української мови на ділянку церковного життя. Внаслідок цього вжито тоді заходів щодо видання Євангелія українською мовою. Взагалі тоді почали появлятися різні церковні видання, як от «Молитовник з поясненнями на українській мові» архієпископа Олексія.

Можна далі відзначити індивідуальні спроби окремих священиків на Наддніпрянщині читати Євангелію в церкві по-українському і користуватись українською мовою в проповідях, у виступах на церковних з'їздах тощо. Це були такі церковні діячі, як протоєрей Юхим Січинський, протоєрей Василь Липківський, чернігівський єпископ Никодим, полтавський архієпископ Парфеній, катеринославський архієпископ Агапит (він, зокрема, брав участь у святі в'їзду Директорії до Києва), херсонський єпископ Платон, дехто з священиків. Цей українізаційний рух набирал дедалі більшої сили і восени 1917 р. виявився у створенні організаційного центру — Української православної церковної ради на чолі з архієпископом Олексієм Дороднициним, що був, за свідченням Василя Липківського, «гарним свідомим українцем».³⁹

Але найбільшого розмаху набув цей рух, поєднаний, кінець-кінцем, з усією визвольною боротьбою, у зв'язку з боротьбою за автокефалію української церкви. Виразними «ранніми» борцями за цю справу були міністри ісповідань гетьманського уряду Зінківський та О. Лотоцький, що промовляли українською мовою навіть на ворожих до України церковних соборах 1918 р.

³⁸ Варто відзначити психологічний момент, що, очевидно, сприяв цій прихильності кн. Львова до української мови. Він мав маєток на Україні і, як місцевий поміщик, бував у народних школах, де раз спостеріг (про це він оповів українській делегації) здивування українських дітей з приводу того, що така мала тварина, як «кіт» (російська вимова «кита») могла проковтнути пророка Йону.

³⁹ «Відродження церкви на Україні». Торонто, 1959 р., стор. 16.

Вони офіційно, будши заступниками консервативного режиму (попередній режим Центральної Ради, як революційний, не надавав церковній справі взагалі великої ваги), поставили питання про усамостійнення української церкви від московського центру. О. Лотоцький висловив цю ідею на соборі в листопаді 1918 р. так: «Основна засада Української Держави, власне, полягає в тому, що в самостійній державі має бути і самостійна церква... Ніякий уряд, що розуміє свої державні обов'язки, не може згодитися на те, щоб осередок церковної влади перебував в іншій державі».⁴⁰

Але закон про автокефалію української церкви видав уже аж голова уряду Директорії В. Чехівський 1 січня 1919 року. В. Чехівський взагалі стояв близько до церковних справ, і, коли українська самостійна держава впала, він став одним із найчільніших діячів, власне, ідеологом і теоретиком тієї Автокефальної української церкви, що її очолив митрополит Василь Липківський. Але це вже було поза межами даного періоду.

Видатним діячем у межах ще цього періоду був той таки Василь Липківський. Будши ще протоєреєм, він уклав немало сил у справу українзації церкви, бо був переконаний, що «все церковне життя і творчість повинні провадитись на національному ґрунті і інакше провадитись не може», як він написав про це в своїх пізніших спогадах.⁴¹

Безкомпромісовою ознакою українського автокефального руху була українська мова в усіх формах і виявах церковного життя. Тим то цей рух і треба розглядати як складову частину української визвольної боротьби. І це може (а не релігійний момент) і притягало до нього маси українських патріотів, зокрема з кіл світської інтелігенції (напр., до першої української парафії в Києві записався відомий графік Г. Нарбут). «Храми, де служиться українською мовою, — констатував сучасник І. Огієнко в своїй книжечці «Українська мова як мова богослужбова», — завжди до країв переповнено вірними».⁴²

За день народження Української автокефальної церкви Липківський уважає богослужбу першої української парафії в Києві 9 травня 1919 р., але ця богослужба була ще не зовсім українською, бо на ній тільки «Апостола» та Євангелію читали по-українському. Лише богослужба 20 липня 1919 р. в Софійському соборі відбулася, як пише Липківський, «майже цілком українською мовою».⁴³

Такий досить пізній як на тодішні революційні події факт (це ж сталося аж через два з половиною роки від початку революції) можна пояснити тим, що, поперше, церковне життя було найконсервативнішою ділянкою тодішнього життя і її (цю ділянку) нелегко було здобути для неапробованої попередніми часами для церковного вжитку української «мужицької», «вульгарної» мови, а подруге — не було ще в

⁴⁰ Д. Дорошенко. «Історія України», т. II, стор. 334.

⁴¹ «Відродження церкви на Україні», стор. 13.

⁴² І. Огієнко. «Українська мова як мова богослужбова». 1921 р. Стор 30.

⁴³ «Відродження церкви на Україні».

українському перекладі й відповідних церковних текстів (літургії тощо).

Перша проблема — допущення української мови в церкву як мови богослужбової вимагала великих оборонно-пропагандивних зусиль від українських церковних діячів. А як ця справа вимагала не тільки теологічно-догматичної освіти, а й відповідних філологічних знань, то за неї могли взятись тільки такі активні на той час і в філології, і в церковній ділянці діячі, як І. Огієнко. Це ж він робив доповідь на тему про допущенність і придатність української мови для богослужб (у Кам'янці-Подільському, в жовтні 1919 р.) і видав пізніше оту, згадану вище брошуру на цю тему. Його оборонно-пропагандивна аргументація зосереджувалась навколо двох пунктів: а) можливість допущення української мови в богослужби з погляду ортодоксальної християнської церкви і б) придатність української мови як такої для завдання, що вимагало певних мовостилевих даних, передусім урочисто-«високого» мовостилю.

Для першого пункту він зачерпнув аргументацію насамперед у «святому письмі», зокрема в посланнях апостола Павла, в якого він знайшов таку, наприклад, думку, що «в церкві краще сказати п'ять слів зрозумілих, корисних і для інших, аніж силу слів чужою мовою» (1 Кор. XIV, 19),⁴⁴ а на доказ думки, що «святе письмо благословляє мову живу для церковного вжитку», він склав цілу табличку-зведення тих місць, де про це сказано, і вмістив його (зведення) на стор. 16 своєї брошури «Як треба вимовляти букву «ѣ» в церковнослов'янських текстах» (1921 р.). Для цього ж пункту він зібрав факти з історії різних християнських церков, що свого часу перейшли на користування рідною мовою в церкві (вірмени, грузини тощо).

Для другого пункту — для питання про придатність української мови для богослужби, він згадав те, що, властиво, українська мова має багато явищ, спільних із церковнослов'янською мовою, зокрема «силу старих слів: година, як, треба, вечеря, вельми», а тому й не так важко перейти з однієї мови на другу. «Всі ці ознаки роблять нашу українську мову надзвичайно близькою до мови церковнослов'янської, — пише він, — а разом з тим і дуже придатною до церковного вжитку».⁴⁵ Правда, це трохи суперечило тому його аргументові, що церковнослов'янська мова українцям незрозуміла, але . . . певний вплив на слухачів та читачів міг мати й цей момент. Далі, на його думку, «полегшувало цю справу» (справу запровадження української мови в богослужби) «багатство граматичних форм і велика, багата синоніміка нашої мови».⁴⁶

За такою теоретичною аргументацією й обороною ішли практичні спроби перекладати церковні тексти. Про це Липківський пише в своїх спогадах так: «В час захоплення цими бурхливими подіями ВЦПР не припиняла й своєї біжучої праці, особливо по перекладу божих служб на українську мову».⁴⁷ І він сам переклав з грецької мови повний

⁴⁴ Згадувана брошура, стор. 1.

⁴⁵ Згадувана брошура, стор. 25.

⁴⁶ Те саме видання, стор. 25.

⁴⁷ «Відродження церкви на Україні», стор. 35.

чин літургії св. Йоана Золотоустого, що був надрукований у червні 1920 р. Пізніше І. Огієнко теж переклав з грецької мови цю саму літургію, а крім того, «церковні часи», «церковні співи на святій літургії», «ранішню і всеношну службу», «чин вечірні, повечір'я і північної служби». А втім, це вже він зробив, мабуть, на еміграції, бо повідавано ці переклади 1921 р. в Тарнові (в Польщі).⁴⁸ Там же і тоді ж Огієнко видав ще «Українські шкільні молитви». Там же видано тоді і, либонь, не без участі тогож таки І. Огієнка «Зразки українського церковного діловодства».

Внаслідок усієї цієї роботи українських церковних діячів українська літературна мова стала в парафіях Української автокефальної церкви єдиною мовою життєвого взаємлення (побутовою мовою у відносинах духовництва з парафіянами, мовою церковного справництва, проповідей, богослужби і друкованих видань, зокрема періодичних)⁴⁹ Інші церкви на Україні користувалися далі церковнослов'янською мовою. На західноукраїнських землях Греко-католицька церква користувалася українською мовою тільки в розмовному вжитку, в проповідях та публікаціях, а в богослужбах залишилася церковнослов'янська мова, хоч і з українською вимовою («г» як «г», твердість приголосних перед «е» й «и», «ѣ» як «і»). Взагалі кажучи, західноукраїнська дійсність, що не пережила революційного струсу, не допустила до себе навіть ідеї української автокефальної (національної) церкви, що неминуче тягла за собою відрив від закордонних центрів (в даному разі від Риму) і повну українізацію. В цьому теж виявився «національний дуалізм» української визвольної боротьби, що про нього свого часу писав О. Лотоцький.

Українська мова в письменстві й театрі

Малий це був час, щоб у *красному письменстві* могло тоді виявитись щось виразно нове супроти попереднього, та й, либонь, не до «муз» тоді було, бож на протязі тих трьох років майже не вщухала «зброя». Взагалі кажучи, цими роками пішов далі розвиток тих тенденцій, що заклонулися були ще перед війною 1914 р., — дальший розвиток модернізму (за наявності в стрижні літературного процесу реалізму, напр., у творчості В. Винниченка), з посиленням елементів символізму в ньому, що «породив» наприкінці, періоду футуризм та імажинізм. Адже навіть С. Васильченко, вироблений уже реаліст, обережно, щоправда, забарвлений неоромантизмом (в техніці імпресіоніст), не приміг опертися спокусі і привіз із фронту символічні «Чорні маки». Але виразно стали на цей шлях молодші з тодішніх письменників, переважно поети (Д. Загул, Я. Савченко, П. Тичина, група «Музагет», автори «Літературно-критичного альманаху», М. Семенко).

⁴⁸ Вислови, взяті в лапки, — заголовки видань.

⁴⁹ Ще до створення Української автокефальної церкви виходили українською мовою органи «Віра й держава», «Церковний вістник Запоріжжя» (в Катеринославі) й інші.

Ці письменники надавали великої ваги проблемам літературної форми, новим шуканням у техніці віршування. У галузі прозової форми досить поширився жанр «поезії в прозі» («Пасма життя» М. Лебединця).

А як мова — один з найважливіших складників форми, то це нове було новим і в царині української мовної культури, дарма що серед цих прагнень були й деструктивні тенденції, суперечні законам мови — порушення законів семантики в імажиністів («Енгармонійне» в П. Тичини), «руйнування граматики» в футуристів (відсутність при-йменників у поемі «Степ» М. Семенка, деякі новотвори в П. Тичини).

Типові для цих течій тексти дали: Д. Загул (збірки «З зелених гір» — 1918 р., «На грані» — 1919 р.), В. Кобилянський (збірка «Мій дар» — 1920 р.), Я. Савченко (збірки «Поезії», кн. I — 1919 р., «Земля» — 1921 р.), О. Слісаренко (збірка поезій «На березі Кастальському» — 1919 р.), а особливо П. Тичина, що появив тоді такі перлини української поезії, як «Золотий гомін», «Скорбна мати», «Дума про трьох вітрів» і інші поезії, зібрані в збірках «Соняшні клярнети» (Київ, 1918 р.) і «Замість сонетів та октав» (1920 р.). У прозі можна відзначити «Блакитний роман» Г. Михайличенка, «імажиністську» річ до незрозумілості. Модерністське в-во «Шлях» видавало переклади західноєвропейських модерністів: Катюль Мандес — «Поезії в прозі» (переклад М. Вороного), К. Тетмаер — «Поезії в прозі» (переклав А. Павлюк). Було видано зб. «Садівник» Рабіндраната Тагора, а також оригінальні «поезії в прозі» — «Пасма життя» М. Лебединця.

У театральному житті зайшли були організаційні і творчі новини. Насамперед треба відзначити створення на весні 1917 р. товариства «Український національний театр», до управи його входили І. Стещенко, Л. Старицька-Черняхівська, Д. Антонович, І. Мар'яненко й ін., а до репертуарного комітету О. Олесь, В. Самійленко, та ж таки Л. Старицька-Черняхівська й ін. Це товариство організувало український Національний театр на чолі з І. Мар'яненком. До репертуару цього театру включено «Лихоліття» Г. Хоткевича, «Огні Іванової ночі» Зудермана, «Ткачі» Гавітмана, «Урієль Акоста» Гуцкова, «Розбійники» Шіллера, «Тартюф» Мольєра тощо. Цей репертуар, як бачимо, вимагав певної мовної культури, потрібної для перекладів цих західноєвропейських творів. У цьому взагалі була виразна тенденція, бо й другий новий український театр у Києві — «Молодий український театр» (до складу його входили Лесь Курбас, Гн. Юра, М. Терещенко й ін.) ставив переважно перекладні європейські твори або ж нові твори українських драматургів.

За гетьмана Скоропадського був створений Державний драматичний театр, що йому теж було надано як особливий привілей «право одержувати з-закордону без мита книжки й усі потрібні матеріяли та знаряддя».⁵⁰

З осені 1918 р. заходилися були коло перетворення міської київської опери на Національну оперу, для цього заангажовано співаків-українців, що перед тим співали в імператорських театрах Петербурга

⁵⁰ Д. Дорошенко, «Історія України», т. II, стор. 336.

та Москви, замовлено переклади на українську мову лібретт світових опер. Тимчасову дирекцію цього театру очолював М. Садовський. Але до здійснення цього задуму не дійшло через політичні події кінця 1918 й початку 1919 року.

Була заснована в Києві також Державна драматична школа (постанова Ради міністрів з 30. VII. 1918 р.).

Українська мова в побуті інтелігенції й міста

Поширення української мови на всі ділянки політичного й культурного життя України сприяло й прониканню її в побут освічених людей та міста. Але це був чи не найважчий процес у всій складній боротьбі за «українізацію всього життя на Україні». Пояснити це можна передусім тим, що побут в умовах демократичного суспільства — це цілком приватна справа, світ, що до нього держава й офіційні заходи громадських організацій найменше могли втручатися. Крім того, в побуті найсильніше трималася інерція попереднього, а в тій інерції наявні були: а) обтяження української мови тавром «мужицької», «хлопської», нижчої супроти тих мов, що до подій 1917—1920 р. р. панували в українських містах (російської, польської й ін.), непридатної для культурного вжитку; б) неможливість для людей старшого віку вивчити нову мову (українську) на протязі малого часу; в) психологічна незвичність вживання української мови в місті навіть для тих, хто володів нею: г) безоглядна ворожість більшості міської людности до української мови взагалі, незалежно від її якості.

Гальмувала цю справу й незначна попередня «українська база» міст на Україні. За підрахунком М. Шаповала, тоді по українських містах було не більше як 32,65% українців, та й то були «головно робітники, наймити, прислуга, ремісники, нижчі урядовці й вільні фахівці»,⁵¹ тобто елемент, соціально неавторитетний.

Річ ясна, що в таких умовах засвоєнню і практичному вжитку української мови повинен був передувати прокид української національної свідомости, такої свідомости, яка виключала б уживання чужої мови, як у того Шевченкового персонажа, який на закид, що він не вміє говорити «по-здешньому» (по-російському), відказав: «Ба ні, кажу, говорить я вмію, та не хочу» («Сон»). І такі явища тоді можна було спостерігати. Уже на еміграції один російський білогвардієць, родом з Петербурга, з обуренням (мовляв, «це нечемно, некультурно») оповідав мені, як на Кубані інтелігентний козак уперто відповідав на його російські запитання по-українському». Таку мовну свідомість, ба й почуття національно-мовної гідности та гордості викликав у людей самий факт наявности української держави, тієї держави, що й її найвиразнішою ознакою було не що як та ж таки українська мова. А крім того, «побутовець» не міг заперечити того, поширеного тоді уявлення, що кожна окрема держава повинна мати й свою окрему

⁵¹ М. Шаповал. «Міжнаціональне становище українського народу». Прага, 1934 р., стор. 15.

мову. На цьому суспільно-психологічному ґрунті й відбувалася «реабілітація» української мови та поширення її в усному і взагалі в побутовому вжитку серед інтелігенції та міської людности. Насамперед це спинило денаціоналізацію тієї інтелігенції, що була зв'язана з селом і практично була двомовна, — сільських учителів, лікарів, агрономів, священників, а потім вплинуло й на деякі денаціоналізовані елементи. У місті чимало заважила в цьому та сільська інтелігенція, що переселилась туди під час революції і своєї «сільської» мови вже не цуралась. Мало якесь значення для українізації міста й те, що українська влада перемальовувала вивіски українською мовою: «побутовець» бачив ці назви, запам'ятовував і усвідомлював їх як «поважне» явище.

Найлегше цей процес відбувався на західноукраїнських землях (у Галичині й Буковині), де вже була значна традиція вживання української мови в побуті інтелігенції й міста, а тепер її підсилював авторитет безкомпромісової української державности, коли, мовляв Стефаник, навіть поляки «кожному» бодячкові казали «Слава Йсу» («Слава Йсу»). Багато важче проходило це на Наддніпрянщині й Кубані, де до революції, як відомо, були літерально лічені інтелігентні родини з побутовим українським мововжитком (Старицькі, Чикаленки, Безкровні) і де часто навіть у родинях активних борців за українську державу панувала чужа мова — російська (напр., у катеринославського діяча П. Єфремова, у В. Леонтовича).⁵² Як відомо, й родина П. Скоропадського була російськомовна. Д. Донцов записав у своїм «Щоденнику» таке: «О 8 год. ввечері я був знову в гетьмана. Довга розмова в палацовім парку. Представив мене своїй дружині, доньці й «тронфолгеру». Вибачався, що ще не вміють по-українськи».⁵³ Та й сам Скоропадський силкувався говорити по-українську тільки там, де становище голови української держави до цього його зобов'язувало, а в інших умовах, зокрема в побуті, він звичайно говорив по-російському. Напр., уже на еміграції, в Німеччині, на українському вечорі, де з ним українці носилися, як з писаною торбою, він розмовляв із В. Шеметом по-російському («Валодя, пачіму не начинают?»).⁵⁴

Проте й тут, на Наддніпрянщині та Кубані, факт існування української держави підносили побутовий авторитет української мови навіть для ворогів її. Нестір Махно згадує в своїх спогадах, як він після побачення з Леніним повертався на Україну для підривної діяльності і як на кордоні України один залізничник сказав йому, що тепер на Україні треба казати не «товарищ», а по-українському, «добродію», і з контексту видно, що він сприйняв це як нормальне явище, без обурення.

Річ зрозуміла, що хитання авторитету української держави як такої негативно відбивалося на цьому процесі, викликаючи в «новонавернених» мовлян вагання, ба й страх щодо вживання української мови.

⁵² Див. мої спогади в «Українському самостійнику» за травень, 1960 р., а також спогади Ф. Мелешка в «Свободі» за 1960 р.

⁵³ Згадуване видання, стор. 32.

⁵⁴ Інформацію про це маю від проф. Я. Рудницького.

Типове в цьому розумінні явище знаходимо, наприклад, в оповіданні Антоненка-Давидовича «Печатка». Коли до залізничного телеграфіста Дунди приїхали українські агітатори, той, знаючи про наступ більшовиків, завагався в своєму «українському патріотизмі».

— Бачте, — сказав Дунда Осадчому, — що там говорити про збори! Завтра тут може бути більшовицьке начальство й тоді . . .

Дунда роздратовано, наче ми були в цьому винні, кинув нам:

— Ну, що я їм скажу з своєю Україною?

А Дундина жінка зареагувала на спробу агітаторів таки витягти чоловіка на збори так:

— Ваня! Ти нікуди не пайдьош! Слишиш?⁵⁵

Але попри все це українська мова, в порівнянні з попереднім часом, таки здобула якоюсь мірою побут інтелігенції й міста. А перед у цьому вели, зрозуміла річ, ті борці за українську справу, що для них боротьба за Україну була рівнозначна з боротьбою за українську мову, незалежно від їхніх партійно-політичних поглядів. Це були і такі, як старий Сліпченко, тобто людина правих поглядів, і такі, як його дочка Софія, «більшовичка», що їх з типовою переконливістю вивів В. Винниченко в своїй п'єсі «Між двох сил». Адже навіть більшовик В. Шахрай обстоював уживання української мови в побуті інтелігенції й у місті, як це видно з його яскравої книжки «До хвилі».

СЕРЕДОВИЙ СТАН УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Погляди ворогів і прихильників

У процесі боротьби за всеосяжну роль української літературної мови в державному й громадському житті України неминуче виникло питання про її середовий (внутрішній) стан, про стан її лексико-термінологічного запасу, правописних і граматичних норм, а також мово-стилевих можливостей. У цьому теж була особливість цієї боротьби як прикра спадщина її (української мови) ненормального попереднього розвитку. Такої «особливості» не могло бути, наприклад, у боротьбі за відновлення громадсько-державних прав польської мови на території етнографічної Польщі чи фінської мови в Фінляндії, бо ті мови мали і загально визнаний суспільний авторитет і відповідний рівень розвитку.

Одним із найчастіш повторюваних закидів ворожих до української мови сил було те, що вона, мовляв, ще не вироблена, недостатньо досконала для того, щоб виконувати ті функції, які їй надавав самий факт існування української держави. Чи не найвиразніше сказано про це в «Записці про російську мову» Протофіс-у. Автори цієї «Записки» хоч і вважали (з «дипломатичних», либонь, міркувань), що

⁵⁵ «Ненависть». Париж, 1938 р., стор. 37—38.

«українська мова має право на існування й розвиток», але зазначали, що державною ця мова може і має стати «тільки тоді, коли вона витворить і словник, і граматику». А далі в тій «Записці» сказано, що «перш ніж душити багату й могутню російську мову, українська мова повинна вирости природним, органічним шляхом».¹

Такого ж «природного, органічного» розвитку бажали українській мові й члени якогось Українського республіканського союзу «Вільна Україна»,² незадоволені уявним поширенням на Наддніпрянщині «мови галицької, незрозумілої українському народові». Вони замірялись «воювати (в оригіналі «ратувать», бо їхня програма написана по-російському) за свою рідну мову — Шевченкову мову, що повинна здобути найвільніший розвиток, щоб стати культурною мовою», а до того загальнодержавною мовою мала залишатись російська мова.

Проти таких явно ворожих закидів повинні були, зрозуміла річ, виступати прихильники й оборонці української мови. Було тоді таких виступів багато, і відбувались вони в різних формах — то як суперечки десь у поїзді, то як прилюдні доповіді, то як статті в пресі. Та найефективніші, мабуть, були друковані видання, такі, як от «І ворогам і добрим людям» М. Левицького, «Правда о языкѣ Украины» С. Рклицького (Градижськ, 1917 р.), «В обороні української мови» Прихідька (Катеринослав, 1918 р.) й інші. І варіанти оборони української мови були різні — від голослівних «похвал» її і до спроб науково доказати самостійність, своєрідність і багатство української мови. Був поширений тоді «Катехізм українця», а в ньому була така «похвала» українській мові: «Ми горді за свою мову! Наша українська мова мелодійна, багата, надається найкраще до поезії. На рідній мові ми маємо велику літературу, а серед неї таку золоту книгу, як Шевченків «Кобзарь».³

У відповіді на оту «Записку» Протофіс-у службовці Державного секретаріату (а серед них був і проф. А. Кримський) писали: «Працюючи на протязі року над виготовленням ріжного роду докладів, проектів, статутів, записок, проектів законів, над перекладом і обробкою самих законів, провадячи до того ж все службове листування тільки на українській мові, ми упевнились, що український язик гнучкий, барвистий, дуже багатий словарним матеріалом, має надзвичайно велику кількість синонімів і т. ін. для вислову ріжних відтінків мисли. При опрацюванні законів доводилось спинятись перед трудністю не достачі термінів, а великої кількості їх. Річна праця нас упевнила, що зрозуміла при новітності справи нестійність термінології вирівнюється, і ми стоїмо напередодні того, коли ця справа може вважатись цілком полагодженою. На підставі практики ми посвідчуємо, що при сучасному рівні розвитку українського слова нема ніяких об'єктивних даних знов піднімати старі балачки про бідність українського язика вза-

у синонімів

¹ За «Замітками й матеріалами» П. Христюка, т. III, стор. 72.

² Про нього згадує М. Сумцов у своєму «Начерку розвитку украинської літературної мови». Харків, 1918 р., стор. 9.

³ За кн. С. Шульгина «Практичний курс для вивчення української мови» Херсон, 1918 р.

галі або нездатність його до адміністративної чи законодавчої практики».⁴

Твердження про багатство української мови на синоніми було дуже поширеним тоді аргументом її оборонців. Ці міркування ми знаходимо ще, наприклад, у передмові М. Левицького до його граматики, що була видана (та передмова) окремою відбиткою під заголовком «І ворогам і добрим людям».⁵

«Що ж до синонімів, — пише М. Левицький, — то їх в українській мові у всякому разі не менше, а, може, й більше, як у сусідніх слов'янських мовах, московській і польській». А навівши зразки синонімів, «що визначають рух» (між іншим, не зовсім правильно їх добравши), та показавши, що й лайка в українській мові «не така бридка і прикра, як в інших мовах («батьків си́ну», «вражий си́ну», «Іродів, катів, бісів си́ну» тощо), він зробив висновок: «Розміркувавши це, ледве чи можна, будиши безстороннім, сказати, що українська мова бідна, вбога: вона не бідніша, а, може, й багатша на лексичний матеріал за російську й польську».⁶ Він же відзначає й багатство української мови на «зменшені та ласкальні прирости (суфікси)», а також зазначає, що «українська мова, крім цього, має ще зменшені й ласкальні форми заіменників, числівників і дієслів, чого не має ні одна інша мова: сам, саменький, самісінький».⁷

Те, що українська мова має такі своєрідні явища, яких у інших слов'янських мовах немає, залюбки висували й інші (крім М. Левицького) автори. Із зрозумілої причини особливо підкреслювано відмінність її від мов російської та польської.

З наполегливою послідовністю відзначав своєрідності в своїй «Граматиці української мови» В. Сімович (збереження дзвінкості приголосних наприкінці слів та складів, «середне» «л», форми майбутнього часу на «-му», форми наказового способу тощо). Він ще писав: «Пізнати хоч найважливіші звукові закони нашої мови цікаво, бож вони відбиваються на цілій її будові, відрізняють її від інших слов'янських мов, у першій лінії від московської й польської, і надають їй прикмету самостійної мови».⁸ Те саме робив І. Огієнко (двоїна тощо).

Особливо пишалися оборонці української мови її милозвучністю (тоді ще казали «доброзвучність», «повнозвучність»), а поет В. Самійленко написав навіть спеціальну статтю «Дбаймо про фонетичну красу мови», що була спочатку надрукована в журналі «Шлях», а потім поширена в окремій відбитці. Ось як він писав про це: «Відомо було досі, що українська мова своєю доброзвучністю займає одно з перших місць (може третє або четвєрте) між усіма європейськими мовами. Цю думку дуже легко пояснити фактами фонетики. Наша мова (в основному своєму діалекті) має тільки чисті, виразні голосівки (vocalis) а, е, і, и, о, у. Глухих і невиразних голосівок, таких, як, наприклад,

⁴ За П. Христюком, т. III, стор. 72.

⁵ В-во «Молодик», без зазначення року й місця видання.

⁶ Згадане видання, стор. 5.

⁷ Те саме видання, стор. 7.

⁸ Граматика, стор. 34.

англійські голосівки або як німецьке ö, або французьке en, un, on і т. п., зовсім не має. Вона не любить такого поєднання шелестівок (consonans), яке важко вимовити (нім.: Pferd, Kopf), як вірменське Мцхет. Вона має кілька засобів для урівноваження вокалізму з консонантизмом, себто кількості голосівок з шелестівками, в цілях більшої евфонічності, засобів, цілком аналогічних мові італійській. І коли не займає першого місця по евфонічності, то тільки через те, що в кількох словах, — небагатьох, але часто вживаних, — допускає негармонійні з'єднання шелестівок: бг, пхн, ткн, бгати, тхнути, ткнути і взагалі порушує фонетичну рівновагу вбік консонантизму трохи частіш, ніж мови італійська й еспанська».⁹

Що можна про ці погляди ворогів і оборонців української мови сказати? Передусім те, що в тих і в тих була наявна певна тенденційність, що затемнювала уявлення про дійсний середовий стан української літературної мови: у перших — це була безперечна ворожість до неї, пов'язана з метою зберегти загрожені позиції російської мови, а в других — намагання за всяку ціну піднести повноцінність «рідної мови», щоб закріпити за нею позиції державної мови. А фактично перші таки мали якусь підставу в самому стані української літературної мови (такої підстави не мали, наприклад, як уже згадувано, вороги польської мови), а другі або виголошували голослівні «похвали» українській мові (як в отому «Катехізмі українця»), або оперували необґрунтованими, невластивими аргументами, що могли бути переконливими тільки для самих українських патріотів.

Розгляньмо критично ті й ті аргументи!

Аргумент «протофісівців», та «республіканців», що, мовляв, українська літературна мова має розвиватися «природним, органічним шляхом» заводив справу в «зачароване коло». «Органічний шлях» для розвитку всякої літературної мови, отже, й української, — це безпосередній життєвий мововжиток, і якщо українська мова на Наддніпрянщині й Кубані на той час не мала відповідного рівня розвитку, то тільки з тієї причини, що її царський уряд на протязі довгого часу не допускав до вжитку в школі, в публіцистиці, в науці, взагалі в культурному житті. Радити й тепер, в умовах української державности, щоб вона розвивалася отим «органічним шляхом», без допущення її до всенародного вжитку при залишенні в цій функції російської мови було рівнозначне дальшому триманню її в перманентно недійшломому стані. Тим то й мав рацію М. Сумцов, коли писав, глузуючи з отих «добрих побажань» «республіканців»: «Чудна річ, і «родной язык» і «Шевченко», а культури нема; якісь то таємні добродії тільки ще бажають «языкъ» виробити, залишаючись при «общегосударственномъ російскомъ языкѣ». Хай виробляють, коли припала така охота».¹⁰ Далі він говорить про конкретні досягнення українського мовотворення в Галичині, придатні й для Наддніпрянщини, та вказує життєві шляхи дальшого розвитку української мови.

⁹ В. Самійленко. «Твори», II. Київ, 1958, стор. 365—366.

¹⁰ «Начерк...», стор. 9.

А як з аргументами щирих оборонців української літературної мови?

От службовці Державного секретаріату висували те, що мовляв, «український язик гнучкий, барвистий, дуже багатий словарним матеріалом, має надзвичайно велику кількість синонімів, омонімів і т. ін., для вислову ріжних відтінків мисли». Що це за аргумент, яка його вартість? Передусім вислови типу «гнучкий, барвистий» (язик) нічого не кажуть про фактичний стан літературної мови, бо, поперше це можна сказати про будь-яку й нелітературну мову (напр., про українську селянську), а подруге — в ці вислови не можна вкласти ніяких конкретних якостей мови. Інакше сказати, вони не належать до лінгвістичної аргументації. А підкреслювання наявності в українській мові «надзвичайно великої кількості синонімів, омонімів і ін.», в такому ж дусі насправді було підкреслюванням від'ємного, а не додатнього. Велика кількість синонімів властива не тільки культурним мовам, а й мовам дикунів, і якщо для поезії це має певну вартість, то для ділової й наукової мови це просто баляст. Крім того, вони не розрізняли відтінкових синонімів, що, справді, збагачували мову («говорити», «балакати», «базікати» тощо) і синонімів-паралелізмів, що з них тільки якийсь один потрібний, а решта — зайві.

А життя ж вимагало від української мови ділового та наукового застосування, що потребувало лексично впорядкованої, взагалі унормованої мови, а всякі паралелізми були перешкодою. І цю ваду тодішньої української літературної мови мимохіть відзначили й самі автори цього тексту, коли писали, що їм «при опрацюванні законів доводилось спинятись перед трудностю не достачі термінів, а великої кількості їх». А крім того, як побачимо далі, насправді в українській мові ще й бракувало багатьох найпотрібніших термінів та висловів, — тільки автори цього тексту тенденційно це промовчали. Тим то ті оборонці української мови, що розуміли її стан і висловлювалися об'єктивно, не могли не відзначити й цієї її вади. Таке критичне розуміння цього стану підказувала і практика українського культурного мововжитку, і теоретичне освітлення мовних проблем, що було тоді в обігу. Коли мати на увазі це останнє, то можна відзначити, наприклад, висловлювання К. Кавтського про культурне мовотворення, оскільки тодішні українські діячі, як уже казано, переважно соціал-демократи, в своїй національно-культурній політиці керувались теоріями австрійських та німецьких марксистів. У своїй праці «Die Befreiung der Nationen», що була видана в українському перекладі під назвою «Визволення націй», він писав: «Белетристичну літературу може мати й діалект. Тільки уживання щоденне, в газетах, у листах, в навчанні, в популярно-науковій літературі робить писану мову мовою народних мас, політичним чинником, що робить із народних мас, що її вживають, модерну національність. Коли народ дійде до такого рівня, то він може розвинути неймовірну витривалість, обороняючи свою мову».¹¹

¹¹ За працею П. Феденка «Марксистські й більшовицькі теорії національного питання». Мюнхен, 1960 р., стор. 22.

Ранню критичну оцінку середового стану української літературної мови з такого погляду дав той же таки М. Сумцов у своєму «Начерку . . .» «Коли охота поділяти укр. літер. мову на два великих відділи, — писав він, — то швидше можна її поділити на мову художню і мову наукову й публіцистичну. Щодо першої, то, хвалить Бога, вона вже добре вироблена, барвиста, дзвінка й гучна. Щодо другої, то тут треба додати чимало праці: оброблення цієї важливої мови залежить від тих обставин, які дасть нове українське життя у всіх його галузях — в наукових університетських викладах, політичних і церковних промовах, на сцені, в школі, по всіх стежках і шляхах прозової і трудової літературної й наукової праці». А про ділову (канцелярську) мову він писав так: «Перехід державних інституцій на українську мову викликав страшну плутанину слів і виразів у термінології».¹²

Прихідько в своїй брошурі «В оборону української мови» писав: «Українська мова не може похвалитись своєю закінченою виробленістю. Признаємо, що російська й польська мови більше вироблені за нашу. Нема в тім ніякого дива, бо поляки й росіяни довше, ніж українці, жили своїм державним життям».¹³

Ще гостріше висловився в такому «критичному» дусі один з найактивніших «українізаторів» того часу, гетьманський (але український!) міністр закордонних справ Д. Дорошенко. «Ніде правди діти, — писав він пізніше в своїй «Історії України», — українська мова в 1918 р. далеко ще не була так вироблена, щоб можна було навіть для людини, що вже раніше уживала її, так легко орудувати нею в канцелярським житті. Хто бачив канцелярські папери того часу, які виходили навіть з таких, цілком «українізованих» міністерств, як міністерство закордонних справ, той не міг не пожалкувати українську мову — так немилосердно калічено її на всі боки».¹⁴

Отже, взагалі кажучи, середовий стан української літературної мови тими роками на центральних і східних землях був далекий від потрібної для безпосереднього, сказати б, механічного мововжитку досконалости, але, як побачимо далі, розглядаючи окремі проблеми цього мововжитку, це не був стан безнадійної стагнації, а стан бурхливої ферментації, гарячкового шукання норм і всіх потрібних засобів для забезпечення всеосяжного культурно-політичного функціонування української мови.

На західних українських землях найактуальнішою була проблема наближення тамошнього варіанту літературної мови до всеукраїнської.

Інформативна й наукова розробка української мови

Великим лихом у справі українського мовотворення цього періоду була майже цілковита необізнаність широких мас українського народу, ба й інтелігенції з самою українською мовою як такою та недо-

¹² «Начерк . . .», стор. 13.

¹³ «В оборону української мови». Катеринослав, 1918 р., стор. 15.

¹⁴ «Історія України», т. II, стор. 101.

статня наукова розробленість, вивчення того сирового матеріялу, що з нього літературну мову творено.

«На жаль, — писав у своїм «Начерку...» М. Сумцов, — велика перешкода робиться від темноти неосвіченого народу, а також від наукової несвідомости інтелігенції щодо головної речі в житті кожного історичного народу — до мови, як вона склалась, як живе, які взагалі головні підвалини «літературного язика», в яких стосунках стоїть сучасна письменність до письменности старої й до сучасних народних говорів, які відносини історично виробились поміж галузями «русского язика» і яке становище займа теперішнім часом його українська галузь». Далі Сумцов підкреслює суспільно-політичну актуальність цих проблем: «На перший погляд усі ці питання здаються тільки науковими, філологічними, начебто сухенькими; але вони щодня знов виникають у пресі: з приводу їх ідуть гарячі суперечки майже на кожному зібранні; політичні партії викидають їх поміж головними своїми питаннями».¹⁵

Оце все й викликало на центральних і східніх українських землях з самого початку революції просто таки «стихійну» діяльність українських мовознавців і свідомого українського громадянства в царині інформативної та наукової розробки української мови. А як фахових українських мовознавців не гурт тоді було, то біля цієї роботи заходились і всякі аматори, що ще до революції самотужки здобули сякі-такі знання української літературної мови. Ось як засвідчив це один з таких аматорів — М. Левицький: «Пережили ми рік бурхливий, коли враз, несподівано довелось всім свідомим українцям стати до негайної і над-силу великої праці коло будування своєї держави. І перед усіма стало найпекучіше питання про державну тепер українську мову. Одвіку заборонена, загнана в закуток, наша мова враз стала державною, урядовою. Говорить тою мовою 35 мільйонів людей — селян, гречкосіїв, а з інтелігенції досі нею цікавилась, кохала і плекала її тільки «кучка сепаратистовъ, мазепинцевъ», як їх звали вороги відродження України».¹⁶ «Довелось й мені, хоч не фахівцеві, стати за вчителя української мови і на вчительських курсах, і у старших класах середньої школи, і на курсах урядовців».¹⁷

Центром цієї роботи був Київ, але це роблено й поза ним, передусім у таких великих містах, як Харків, Полтава, Одеса, Катеринослав, Чернігів, Херсон, Кам'янець-Подільський, Житомир. Не дуже пасли задніх і менші, повітові міста — Винниця, Черкаси, Конотоп, Біла Церква, Ромен тощо.

З огляду на те, що на українських землях колишньої Російської імперії до революції не було української школи, цю роботу доводилось розпочинати дослівно від абетки, від ознайомлення ширшого громадянства з українським фонетичним правописом. Показова в цьому розумінні була поява в Полтаві плякату — «Плякат про те, як вимов-

¹⁵ Згадане видання, стор. 3.

¹⁶ Модест Левицький. «Українська граматика для самонавчання». В-во «Молодик». Ромни, 1918 р. Передмова, стор. 1.

¹⁷ Те саме видання, стор. 4.

ляти українські літери в кулішівці» (видання Полтавської спілки споживчих товариств, 1917 р.). І. Огієнко теж видав був такий плякат чи таблицю. Є. Чикаленко перевидав свою дореволюційну брошуру «Розмова про мову» (Петроград, 1917 р.), що в ній іде мова з «мужиком», який не визнає своєї «мужицької» мови, а мета авторова — переконати його, що ця мова йому, «мужикові», потрібна.

А що освіта до того часу на цих землях була тільки російська і більшість української людности навіть таких плякатів читати не вміла, то доводилось перші інформативні відомості про українську мову й правопис подавати ще й по-російському. Тим то й вийшло тоді чимало посібників з української мови російською мовою. Це були такі видання, як от «Украинский языкъ» М. Гладкого (Житомир, 1917 р.), «Краткій самоучитель украинскаго языка» Н. Новикова (Одеса, 1918 р.), «Краткое руководство къ изученію украинскаго языка» І. Блажкевича (1918 р.), «Украинская грамматика» М. Грунського (1918 р.) тощо.¹⁸

Інформація (всяка — українською і російською мовами) мала на меті ознайомити українське громадянство і з фонетичним українським правописом, і з граматичною будовою української мови, з її слівним складом, почасти з фразеологічним багатством, таким відмінним від російської фразеології (на цю останню тему тоді появилася «Московсько-українська фразеологія» В. Дубровського).

Правописну інформацію спочатку подавали різні автори з свого індивідуального почину («Загальні правила українського правопису» В. Науменка, «Український правопис, його історія та закони» І. Огієнка, «Курс українського правопису» О. Курило тощо), а потім за цю справу взяли державні українські чинники та наукові установи. Отож ще 1917 р. генеральний секретар освіти І. Стешенко доручив Іванові Огієнкові скласти короткі правила українського правопису, року 1918 це доручення підтвердив гетьманський міністр освіти М. Василенко. Навесні 1919 р. скликано правописну комісію, що до неї ввійшли всі тодішні видатні українські мовознавці — А. Кримський, Є. Тимченко, М. Грунський, Олена Курило, Гр. Голоскевич і інші, а ця комісія мала розглянути Огієнків проект правопису. «Комісія багато раз збиралася й ґрунтовно обговорювала кожне правописне правило й працю закінчила», свідчить у своїх пізніших спогадах І. Огієнко.¹⁹

Через гетьманський переворот ця робота не була доведена до ума — не була видана, а тому пізніше, за Директорії І. Огієнко, як міністр освіти вже, створив нову комісію, в складі А. Кримського, Є. Тимченка й себе, для остаточного (чи, може, поновного) відредагування складеного 1918 р. правопису, а після цього — 17 січня 1919 р. — затвердив цей правопис як обов'язковий для вжитку по всій Україні (в УНР), і цей правопис видано під назвою «Головніші правила українського правопису». Огієнко ж видав 1918 р. і «Орфографічний словник». Року 1920

¹⁸ Див. «Бібліографічний показчик з української мови» А. Ф. Червінської й А. Т. Дикого. Харків, 1929—1930 р. У цьому показнику зазначено й інші видання з української мови цього періоду.

¹⁹ Митрополит Іларіон. «Історія української літературної мови». Віннепег, 1950 р., стор. 315.

Українська академія наук затвердила «Найголовніші правила українського правопису».

Для інформації про граматичну будову української мови передусім перевидано всі дореволюційні граматики української мови — П. Залозного, Гр. Шерстюка, Є. Тимченка, а потім почали появлятися й різні нові посібники та підручники української мови, переважно дрібні, складені на швидку руч, необов'язково доброї якості. Із значніших нових підручників, що відіграли певну ролю в поширенні знань з української мови через школу, можна відзначити: «Рідне писання», ч. 1-ша й 2-га І. Огієнка (перше видання 1918 р.) «Початкова граMATика української мови», 1-ша й 2-га О. Курило (перше видання 1918 р.), Непогана була «Українська граMATика» М. Левицького (1918 р.), «Українська граMATика», 1-ша й 2-га П. і П. Терпил. Із різних малих практичних «порадників мови» «виросла» «ГраMATика української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці» В. Сімовича була чи не найвидатнішою працею в цій царині, але вона, видана закордоном досить пізно, потрапила на Україну тільки в малій кількості примірників (до 2 тисяч, як зазначено в передмові до другого видання), а тому не відіграла якоїсь ролі в справі поширення знань з української мови на Наддніпрянщині й Кубані. Цікавим був «Практичний курс української мови» С. Шульгина, побудований не в формі граматики, а на практичних, «життьових» зразках мововжитку, аж до канцелярсько-ділових паперів включно.

Взагалі посібників для вивчення української мови появилось тоді так багато, що виникало явище конкуренції, а звідси потреба рекомендацій для «кращих» із них. От у граматиці В. Мурського надруковано таке: «Ухвалою Одеської спілки вчителів-українців з дня 8 квітня 1918 р. за № 139 друге видання цієї граматики рекомендується як один з найкращих підручників під теперішній час для навчання української мови в середніх школах».

Проте ця граMATика була не така вже й добра, як не були дуже добрими й інші видання такого типу. «ГраMATик української мови тепер у нас ціла повіль, — не без підстави писав В. Дорошенко в рецензії на «Практичну граMATику» В. Сімовича. — «І як колись у Галичині мало не кожний піп складав українську граMATику, так діється тепер і в нас на Україні. Та з сили-силенної (? — В. Ч.) сих граMATик мало було і є добра».²⁰ Чим були ці граматики погані, а чим добрі, — про це буде мова далі.

Для ознайомлення громадянства із слівним складом української мови перевидано тоді дореволюційні словники — «Українсько-російський словник» В. Дубровського (Київ, 1917 р.), «Словник українсько-московський» В. Дубровського (Київ, 1918 р.), «Російсько-український словник» С. Іваницького та Ф. Шумлянського (Винниця, 1918 р.), вийшли тоді й новоукладені словники, а з них найбільший і найкращий П. й П. Терпил — російсько-український і українсько-російський. З менших можна згадати словники Д. Багрія, Марії Коломийченко, В. Гребінов-

²⁰ «Вістник СВУ», ч. 24 за 1919 р., стор. 375.

ського, Д. Лебеда, І. Перебенді й інші. Разом за роки 1917—1920 вийшло таких загальних двомовних словників 22. Який попит був тоді на словники, це видно з того, що словник В. Дубровського був виданий шість раз, а словник П. і П. Терпил на протязі трьох місяців — чотири рази, як про це сказано в передмові до п'ятого видання. З. Пиптенко видав тоді «Словник чужих слів, що вживаються в українській мові», Київ, 1918 р.

Проте інтенсивне політичне й культурне життя українського народу вимагало тоді не тільки *інформації* про українську мову, а й *дальшого її розвитку*, особливо в царині науково-технічної, політичної й військової термінології. Тим то люди негайно заходилися й біля цієї справи. За цю нагальну роботу взялися і окремі особи, і державні та наукові установи: комісії міністерств, секції Наукового товариства в Києві, Українське товариство шкільної освіти, студентські гуртки тощо. Почасти це було продовження ще дореволюційної роботи, але було в цій роботі тепер багато й нового. Якщо до революції це була, сказати б, «камерна», ба й нелегальна діяльність небагатьох людей, то тепер ця робота набрала широкого громадського розмаху, про неї писали в пресі, публікували заклики, видавали інструкції до збирання термінів (напр., у «Робітничій газеті», ч. 36 за 1917 р., в «Народній волі», ч. 28 за 1918 р., у «Новій раді», ч. 103 за 1918 р., у «Відродженні», ч. 42 за 1918 р. і т. д.).

Більш-менш готову продукцію негайно випускали в світ для загального вжитку. Видано тоді такі термінологічні словники: І. Марченко — «Проект фізичної термінології» (1917 р.), К. Дубняк — «Кишеньковий російсько-український словничок природознавства та географії» (1917 р.), П. Адамович — «Медичинський словничок» (1917 р.), В. Ніколаєв — «Матеріяли до термінології по природознавству» (1918 р.) І. Жигало — «Короткий російсько-український правничий словник» (1918 р.) А. Галин — «Українська медична термінологія» (1918 р.), Ю. Грох-Грохольський — «Російсько-український словничок граматичної термінології» (1917 р.) та інші. Разом за роки 1917—1920 видано тоді 27 термінологічних словників.²¹

У *Буковині* хоч які ці видання були недосконалі, але вони підносили на вищий щабель розвиток української літературної мови на центральних і східних українських землях, а головне — вони якимось «рятували ситуацію», даючи певні засоби для практичного мововжитку в школі, в державних установах тощо, і немало науково-технічних термінів через ці видання *ввійшли* до загального вжитку.

У Галичині й Буковині вживано своїх досить уже усталених підручників мови — Р. Смаль-Стоцького й Ф. Гартнера, був в обігу «Словар чужих слів» З. Кузелі, ширилися якоюсь мірою підручники В. Сі-

²¹ Повний перелік цих словників подано в праці П. Погорецького «Історія української лексикографії», Київ, 1963 р., стор. 181. Між іншим, цей перелік подано під заголовком «Термінологічні словники 1917—1933 рр.» і зазначено, що вони з'явилися «в перші роки після Жовтня», без згадки про ті історичні умови, які викликали їх раптову появу.

мовича, що мали на меті запровадження наддніпрянської літературної мови.

На Закарпатті була в ужитку стара, вперше видана ще 1901 р., а року 1919 перевидана під назвою «Методичеська граматики карпато-руського языка», А. Волошина.

Цей видавничий рух зайшов певним відгуком аж за океан до США й Канади, де року 1919 видано граматику С. Смаль-Стоцького й Ф. Гартнера (у Вінніпегу).

Одночасно з такою напруженою практикою мовотворення відбувалося й наукове вивчення української мови. Правда, не так багато тоді в цій царині зроблено, не такі бо тоді часи були, щоб можна було вченим сидіти в кабінетах і спокійно писати наукові праці, багато з таких людей втягнуто тоді в практику державного будівництва. Але все ж таки й тоді дещо появилось. Тут передусім треба згадати праці І. Огієнка — «Нариси про мову вкраїнську» (Київ, 1917 р.), його ж «Курс украинского языка» (Київ, 1918 р.), його ж таки — «Изъ лекцій по исторіи украинского языка» (Київ, 1918 р.). Треба також відзначити працю Кульбакіна — «Украинский языкъ. Краткій очеркъ исторической фонетики и морфологии» (Харків, 1919 р.), а також працю І. Свенцицького «Основи науки про українську мову» (Київ, 1918 р.), «Нариси з історії української мови» (Львів, 1920 р.) його ж. Коли мати на увазі описове вивчення української мови, то воно було в «Українській граматиці» Є. Тимченка, в граматиці В. Сімовича. Як наукове видання слід відзначити «Словник української мови» (на літери «а» — «к») Д. Яворницького, Катеринослав, 1920 р.

До наукового вивчення треба віднести й різні статті, публіковані тоді в деяких журналах, — такі, як от стаття В. Самійленка «Дбаймо про фонетичну красу української мови» (в журналі «Шлях» ч. 9—10, 1917 р.), «Про чужомовні слова в українській мові» (в журналі «Шлях» ч. 8 за 1918 р.). У цій останній статті В. Самійленко досить таки добре і вперше в історії українського правопису на Наддніпрянщині розробив принципи передачі чужомовних слів.

Але що являло собою українське мовознавство цих років з боку його наукового рівня?

Уже оті окремі критичні завваги до деяких виступів оборонців української мови, зроблені в моєму огляді «поглядів» на середовий стан української літературної мови, були натяком на недостатній теоретично-лінгвістичний рівень цього мовознавства. І це доводиться сказати не тільки про аматорські праці (М. Левицький і ін.), а й про фахових мовознавців цього періоду. Почасти це був прямий відгук тодішнього рівня мовознавства в Росії, що не спромоглося на соціологічне й історико-культурне трактування мови, але переважно ці хиби походили від того, що серед діячів українського мовознавства були літерально одиниці справжніх мовознавців — із старших це були А. Кримський, Є. Тимченко, а такі, як В. Сімович, Олена Курило та О. Синявський, були ще тільки початківці, решта ж учасників українського мовотворення — то були тільки філологи, «словесники» в широкому розумінні цього слова (М. Сумцов, С. Єфремов), не кажучи вже про звичайних

аматорів, що засипали тоді книжковий ринок своїми писаннями і задавали тон у всьому. А такі, як М. Грунський та Кульбакін, тільки кон'юнктурно наблизились до української мови і не дуже її знали. Чимало хибного з тодішньої української науки про мову принесли ще дореволюційні, тепер перевидані підручники й інші писання про мову. От І. Огієнко, перевидавши свою дореволюційну брошуру «Рідна мова в українській школі» (Київ, 1917 р.), переніс і таке в ній місце: «Мова — це організм живий, який безперечно прямує своєю стежкою, підлягає своїм цікавим законам. Явища мови народжуються, живуть і конають, як і всяка жива істота, хто б вона не була. Між життям нашої (і кожної) мови і життям усякої живої істоти нема великої одміни». І далі: «Кожний з такої граматики (як він пропонував для школи, — В. Ч.) перейметься думкою, що теперішній стан мови не є останній: був певний початок, єсть своє життя, непримінно прийде й відомий (?) кінець».²² Це саме він повторив і в своїй «Українській граматиці», II (Київ, 1918 р.), на стор. 5.

Цей оборонець української мови навіть не усвідомлював того, що, поширюючи цей хибний погляд на життя мови як «живого організму», він фактично роззброював борців за українську мову, бо ж із цього можна було цілком логічно робити висновок про непотрібність цієї боротьби, коли українська мова неминуче матиме свій «відомий кінець».

М. Сумцов у своєму «Начерку . . .» теж із повним схваленням наводив старе, ще з 1913 р. таке ж своїм змістом висловлювання С. Єфремова. Повторяли цю хибну думку В. Сімович і інші. Теоретично-правильну думку про те, що в основу літературної мови звичайно беруть одно якесь наріччя, а іншими нехтують, висловлював ще до революції 1917 р. І. Стешенко, а також П. Залозний у своїй «Короткій граматиці української мови», але цей погляд і тоді, і після революції мало був усвідомлений.

Не було тоді науково з'ясованого уявлення про наріччя української мови, дарма що була ще дореволюційна праця І. Зілинського «Проба упорядкування українських говорів». Не було також остаточного визначення діалектної основи української літературної мови. Тут базувались іще на тому здобуткові мовної дискусії 90-их років XIX ст. та дискусії після революції 1905 р., — що нею, тією основою, мала бути «наддніпрянська мова», але конкретну єдину діалектну основу ширші кола творців української літературної мови ще й тепер «намацували» досить таки несміливо, як це ми побачимо далі, в наступному підвідділі.

У питанні про джерела українського культурного мовотворення теж не було ясности, тут діяли, як і попередніми часами, наосліп, перебільшуючи значення народної мови, а особливо уперто наполягали на хибній думці про потребу використовувати в українському мовотворенні фолкльорної мови. Виразно підкреслював це в своїх дослідних роботах про функції відмінків і в граматиках Є. Тимченко, а його учениця Олена Курила свою «Початкову граматику» майже цілком побу-

²² Згадане видання, стор. 10.

дувала на фолкльорному матеріалі. Та й у інших авторів граматики фолкльорний матеріал займав чимало місця.

Ось як писав про це в своїй «Граматиці української мови» В. Сімович:

«Через те, що наша письменницька мова у своїй основі народня, то нам треба прислухатися до народа, — як він балакає. Але що чоловіки, головню молодші, вештаються по всіх усядах, служать у чужому війську, мають зв'язки з містом, то їх мова не дуже чиста. Отже, куди краще прислухатися до старих дідусів, і то неписьменних, та до жінок, головню до наших сільських бабусь, які не мали ще нагоди зіпсувати собі своєї гарної мови».²³ «Хто не має змоги прислухатися до мови села, хай читає етнографічні матеріали: збірки народних пісень, казок, оповідань і т. д.» «Народня словесність — це невичерпний скарб, із якого кожен може навчитися мови і що наголовніше: зрозуміти духа її, набратися чуття мови, яке у практиці являється для кожної людини найкращою граматикою».²⁴

У царині *привопису й фонетики* більшість авторів граматики не розрізняли поняття *літери й звука*, а звідси впливало й неправильне розуміння «ю», «я», «ї», «е», ба навіть «щ». Внаслідок цього вони подавали хибні характеристики окремих звуків та неправильні *класифікації звуків* української мови. От у П. Залозного «голосівки» поділено на «тверді»: «у», «о», «а», «е», «и», «і» та «м'які»: «ю», «я», «е», «йо» («ьо»), «ї», й «і» (в «ніс»). Те саме можна знайти в більшості граматик того часу, навіть у В. Сімовича нема повної ясности в цьому питанні. Тільки в Є. Тимченка та В. Мурського цієї плутанини немає, і в них голосні — це тільки «у», «о», «е», «и», «і», з певними відтінками (бо в них нефонематичний підхід). А взагалі Тимченко визначав: «Але мовою є тільки звуки, а не знаки».²⁵

Задньоязикові приголосні «к», «х», «г» майже всі визначають як «гортанні», приєднуючи до згаданих і «г».²⁶ Тільки, либонь, у Синявського перші три визначені як задньоязикові, а «г» — як гортанне. «Власне, звук «г» є горловий або гортанний, а не задньоязиковий, як «х», «г», «к», писав він у своїм «Короткім нарисі української мови» (Харків, 1917 р.), у примітці на стор. 18.

Не все було гаразд і з питанням про *милозвучність* української мови. Згадувана вище стаття В. Самійленка з теоретичного боку — цілком дилетантське писання. «Милозвучність» і «легкість» вимови залежить від звичности, і кожній людині найлегша до вимови її рідна мова, до якої змалку пристосувалась артикуляційна база. Крім того, не завжди написання, хай воно буде й «трудне» для вимови, обов'язкове для вимови. Розуміння «чистих» та «виразних» звуків теж цілком залежить від звичности чи незвичности. А застосування українського чергування «в»-«у», «й»-«і» залежало часом ще й від ритмомелодики

²³ «ГраMATика . . .», стор. 19.

²⁴ «ГраMATика . . .», стор. 20.

²⁵ «Українська граMATика», Київ, 1918 р., стор. 4.

²⁶ Таке хибне визначення фізіології цих звуків було тоді й у шкільних граMATиках російської мови.

тексту. Тож не можна визначати місця мови, серед інших мов за її милозвучністю! А В. Самійленко й М. Левицький це робили!

У морфології всі автори граматик кличну форму розглядають як відмінок, дарма що природа цього явища виразно невідмінкова.

Окремо слід сказати про те, що мовостиль тодішніх граматик був здебільшого невироблений, незграбний. У Залозного було багато семантично невідповідних народних висловів, занесених у наукову мову, і тому його визначення речення звучало так: «Гурток слів, з'єднаних думковим змістом, зветься логічним або думковим реченням». Але особливо незграбна мова в підручниках Є. Тимченка. Ось його визначення мови: «Мова є певна лічба (?) сполучених звуків, що мають значення». Або ще: «Опись того, як (?) вона тепер є, себто опись її природи, будови й укладу, зветься її граматикою». У В. Сімовича частенько трапляються неправильно вжиті «наддніпрянські» вислови, напр., «гарна мова».

Більш-менш «вирівняний» мовостиль викладу можна відзначити в підручниках І. Огієнка, в граматичці П. П. Терпил, в М. Левицького.

Проблема діалектної основи української літературної мови

У вузьких колах творців української літературної мови питання про діалектну основу української літературної мови було приблизно вирішене ще до подій 1917—1920 років. Це сталося, як уже казано, внаслідок мовних дискусій кінця XIX в. та пореволюційної (після 1905 р.). Та коли справа українського культурного мововжитку вийшла поза ці вузькі інтелігентські кола і стала всенародною, то це питання повстало з новою силою і, можна навіть сказати, перетворилось на одну з найболючіших проблем українського мовотворення тих років. Передусім це питання використали вороги української мови, закидаючи їй галицьку природу. Сучасник М. Сумцов свідчить, що «частогусто на цім ґрунті будувалась ворожнеча до всього українського, і вся мова, вся культура українського народу вороже підводилась під одну покрівлю Галичини».²⁷

І справді. От Союз хліборобів-«собственников» у своїй вимозі, поданій міністерству внутрішніх справ гетьманського уряду домагався скасування «некультурної й чужої для України галицько-латинської (? — В. Ч.) мови, що її запровадив революційний уряд» (уряд Центральної Ради — В. Ч.). Так само називали «галицькою» всю українську літературну мову (а не тільки галицький її варіант) і члени Українського республіканського союзу «Вільна Україна». Вони писали в своїй «програмі»: «Мова галицька, як незрозуміла для українського народу, не може бути ні в установах, ні в школах на українській території» (на Наддніпрянщині, — В. Ч.).²⁸ Вони воліли б мати в цій функції російську, а не українську мову!

²⁷ «Начерк розвитку...», стор. 16.

²⁸ За «Начерком» М. Сумцова, стор. 9.

Отож і довелось активним борцям за українську мову в таких умовах не лише пригадувати те, що було продумане попередніми роками, а й наново цю справу розглядати. Цю позицію ми знаходимо передусім у згадуванім уже не раз «Начерку» М. Сумцова. Сумцов писав так: «Сучасну українську літературну мову не слід рахувати галицькою, як то щодня кажуть з ворожою метою» (стор. 16). «Літературна мова зараз на Україні одна українська з деякими незначними галицькими додатками, які незабаром зробляться непомітними». А ті «додатки» — пояснює він — накинуло їй примусове «біженство» в Галичину під час заборони її в Російській імперії в другій половині ХІХ ст. і позначились вони «найбільш на прозових наукових річах». «Галичина дала Україні Франка, — аргументував він слухність тих «додатків», — дала Наукове т-во ім. Шевченка, з його численними науковими виданнями, дала львівську Провіду, з її корисними літературними виданнями... Дякуючи Огоновському, Грушевському, Гнатюку, Колесі, Шухевичу, Франкові, Мочульському Галичина вже зробила багато дечого цінного й цілком відрікатись від неї не можна й не слід».²⁹

Але разом з тим М. Сумцов, мавши на увазі всеукраїнську мовну єдність, відзначає й те відрadne явище, що й самі галичани намагались очищати свою мову від вузьких галицьких льокалізмів і наближати її до наддніпрянської мови як мови більшості. Він згадує статтю, надруковану у львівському «Ділі», — «Кілька язикових уваг», що в ній засуджувано такі явища, як «проте» в розумінні польського *przeto* («себто»), «а» в функції еднального сполучника, як «нічо», «всьо» тощо.³⁰ Він пише: «Вони (галичани — В. Ч.) ясно зрозуміли, що їм треба наближитись до України, треба зазначити, що галицькі письменники, особливо найбільш талановитий Франко, почали пристосовуватися до старої української мови (себто до мови Котляревського, Шевченка й інших — В. Ч.) найбільше з того часу, коли поміж українців почалось незадоволення щодо галицьких елементів, а росіяни й так звані малороси все більше лаяли галицьку мову, вороже з неї глузували».³¹

Позиція М. Сумцова — це була типова позиція свідомих наддніпрянських діячів у царині українського мовотворення цього періоду, і її можна б назвати *позицією часткового прийняття галицьких елементів*. А як мати на увазі галицьких діячів згаданого в Сумцова типу, то їхню позицію можна назвати *позицією наближення до наддніпрянської мови*. Типовою в цьому розумінні фігурою був В. Сімович, що розпочав свою мовну діяльність у таборах східноукраїнських полонених ще до революції 1917 р. У своїй «Граматичі української мови», в розділі «Яка це граматика», Сімович писав: «Отже, наша українська письменницька мова — це мова Наддніпров'я, та тільки збагачена придбаннями Західної України, головню щодо наукових слів та висловів. Та і граматика, що її даємо в руки громаді, — у своїй основі

²⁹ «Начерк», стор. 9.

³⁰ Це була стаття Л. Мартовича — «Діло», з 17. ІХ. 1913 р.

³¹ «Начерк», стор. 2.

граматика мови наддніпрянської України, т'але ж тої мови, що більш-менш устаткувалася вже в творах наших письменників».³²

Хоч це, як бачимо, та сама думка, що й у Сумцова, але Сімович у викладі матеріялу таки «наближав галицьку мову» до «наддніпрянської», а не «приймав додатки». А крім того, для уявлення про «галицьку» позицію треба мати на увазі все галицьке мовотворення, а не тільки самого В. Сімовича.

Але як точніше визначали тоді українські мовознавці *діалектну основу української літературної мови?*

Відповідні дані щодо цього ми знаходимо в того ж таки М. Сумцова. Ось як він писав у «Начерку»: «В межах самої Руси-України з протягом часу виробилось три говори, далеко нерівнозначних: 1) величкий, нікчемний по письму північний говір в північних повітах Чернігівщини, Київщини, в Холмщині, Курщині, на півночі Волині; 2) теж не дуже великий, другорядний говір карпато-руський, західний, галицький, на підгір'ях Карпат і 3) величезний по простору й численності, першорядний говір південноукраїнський, що простягся від Дону до Карпат, захопив почасти Буковину й Галичину. В межах сього говору лежать усі краї по Дніпру, Донцю, Дністру, Кубані. Територіальним осередком південноукраїнського говору з'являється Полтавщина і її найближчі сусіди — Слобожанщина й Київщина. Цьому говорі судилось стати осередком української народної словесности й українського письменства».³³

У цих даних та думках, попри наявність ненаукових з лінгвістичного погляду висловів (говори «нікчемний», «другорядний», «першорядний») та невиразної класифікації говорів української мови, М. Сумцов визначив «південносхідній говір» (наріччя — В. Ч.), центром якого є Полтавщина, як «осередок (основу — В. Ч.) української народної словесности й письменства».

П. Залозний, що теоретично правильно розумів побудову літературної мови, діалектну основу української літературної мови визначав теж невиразно, бо писав: «Українська літературна мова має в основі полтавську говірку, «Кобзар» Шевченка і багато інших творів нашого красивого письменства написано полтавською мовою в її чистім виді».³⁴ Алеж ми знаємо, що Шевченко писав не зовсім «полтавською мовою»!

Для В. Самійленка «фонетично найкращим» був «полтавсько-чигиринський» і «середньонаддніпрянський діалект».³⁵

Олекса Синявський вважав, що «в основі (української літературної мови — В. Ч.)... лежить народня мова київсько-полтавської діалектичної смуги».³⁶

На жаль, «свіжої» наукової діалектологічної праці, що дорівнювала б такій роботі, як «Проба упорядкування українських говорів» І. Зі-

³² «Грамматика...», стор. 16.

³³ «Начерк», стор. 9.

³⁴ «Коротка грамматика...», частина друга, стор. 88.

³⁵ «Дбаймо про фонетичну красу мови», стор. 5.

³⁶ О. Синявський. «Короткий нарис української мови. 3 лекцій, читаних на учительських курсах у Харкові», 1917 р., стор. 5.

линського, тоді ніхто не спромігся дати. Та й ця праця, видана в Галичині ще до революції, мало кому на Наддніпрянщині й Кубані була відома. Тим то практичне мовотворення ґрунтувалось тоді тільки на таких невиразних уявленнях про поділ української мови на «діалекти», «говори», «говірки». Але це призводило тоді до різнодіалектної орієнтації та до недостатнього розрізнювання *нормативного й описового* підходу у вивченні й опрацюванні мовного матеріялу, як це ми маємо в граматиках Є. Тимченка та в словниках В. Дубровського й П. і П. Терпил, що ще подавали і «наддніпрянські» і «галицькі» явища без будь-яких застережень, як рівноцінно-придатні для літературної мови. Цим же можна пояснити й те, що у авторів, зорієнтованих уже на «наддніпрянську» мову, було багато льокальних, говіркових явищ — у В. Мурського — подільсько-галицьких (форми «гніздочко», «гостий», «ледом», особливості в наголошуванні), в І. Огієнка — подільських (обстоювання форм двоїни), в С. Шульгина — херсонських (інфінітив на «ть»), в Берла — чернігівських (в дав. в. — «батьку»).

Шукання фонетично-граматичних норм

Фонетико-граматичне впорядкування української літературної мови було не менш болюче, ніж питання про її діалектну основу, бож діалектні явища перешкоджали виробленню норм, а самі фонетико-граматичні проблеми були «конкретніші» і через те трудніші. Якщо мати на увазі дореволюційну в цій царині спадщину, то можна сказати, що вона полягала тільки в загальному понятті «наддніпрянської мови», з допущенням деяких лексичних (не фонетико-граматичних) галицьких «додатків», але від цього ще було далеко до остаточного розв'язання проблеми. Адже й у самій «наддніпрянській мові» було багато нез'ясованого, бож вона не була діалектно одноманітна, в ній були й північноукраїнські говори, і велика частина південнозахідних говорів, іноді ближчих до «галицької мови» (на Поділлі), як до «наддніпрянської». Завдання тепер було в тому, щоб ще дужче звузити діалектний засяг — до південносхідного наріччя, і в цьому найвужчому, за всю історію нової української літературної мови, засягові пересіяти ввесь конкретний фонетико-граматичний матеріял, вирішити, що залишити, а що викинути. Як побачимо далі, це не так легко було зробити.

У *фонетиці* на протязі всього періоду стояло питання про вимову зубних приголосних перед «і» з «ѣ» й «е» («дід», «осінь») та «і» з «о» («дім»). За вийнятком В. Сімовича, всі інші автори граматики обстоювали тільки вимову, а відкидали написання («дїд», «осїнь»).

Але навіть і для вимови в південносхідному наріччі для цього явища не було твердої підстави, бо різниця між «дїд» і «стіл» у ньому вже помітно зникала.

У питанні про зберігання дзвінкості приголосних наприкінці слів та перед глухими тільки один автор — П. Блажкевич, що спирався, либонь, на південнозахідні говори, писав: «чуємо «трупка», «швитко»,

а писати треба «трубка», «швидко», а всі інші, навіть галичанин В. Сімович, вважали це за своєрідну рису української мови. Олена Курило в своїм «Курсі українського правопису» (Київ, в-во «Криниця», 1919 року) хибно вважала ці звуки якимись «неясними»: «солодткий», «книжшка» (як і Смаль-Стоцький).

Чимало суперечности було в питанні про м'яке «р» наприкінці складу й слова. Більшість наддніпрянців обстоювали його збереження (П. Залозний — «вівтарь», С. Шульгин — «господарь», «каламарь», М. Левицький — «Харько», П. і П. Терпило — «кобзарь», Олена Курило — «лікарь», О. Синявський — «Харьків»), І. Огієнко пропонував «кобзар», але «Харьків», а В. Сімович писав: «Треба писати «косар» — не «косарь», «Харків» — не «Харьків». У П. Мурського теж: «писар». Проте до певного вирішення тоді не дійшло.

Наявність у звуковій системі української мови звука «г» констатували всі автори, ба навіть пропонували зберегти закономірність його чергування з «дз» (в П. Залозного — прізвище «Дрига» — «Дридзі»).

Було вагання й залишилось не вирішеним питання про «кривавий — крівавий»: у П. Залозного — «кривавий» і «крівавий», «дріжати», у Шульгина — «завірюха», у Синявського — «кривавий». П. Залозний добачав «середній звук — не то «и», не то «і» в словах «уми(і)рати», «зби(і)рати». У зв'язку з цим він розумів як «середній звук» і в таких випадках, як частка «чи» — «чі», займенник «чия» — «чія», числівник «чотири» — «чотири».

«Середне» «л» обстоювали В. Сімович, О. Синявський і інші, що вважали його своєрідним явищем української фонетики.

Усі автори висували милозвучність української мови, а В. Самійленко, як уже казано, написав навіть спеціальну працю на цю тему. Здебільшого під цим розуміли чергування «в»-«у» та «й»-«і» на початку слова, приставні голосні («ізнав»), відпадання початкових голосних («голка»), спрощення груп приголосних.

Але в розгляді цих явищ, особливо чергування «й»-«і», «в»-«у» було чимало дилетантства, бо не брали на увагу можливості порушення цього чергування в певних умовах ритмомелодики. В. Самійленко робив виняток для слів «вплив», «влада», «власний», «управа», що не допускали чергування з причини семантичної, чи, як він писав, «ради виразности розуміння». Але він же хибно розглядав у пляні милозвучности й такі явища, як от діалектні варіанти «від» — «од», а також установлював роблене правило уникання «від» у таких випадках, коли в слові за ним (за приростком) був звук «в», напр., «відвідати»: на його думку, тут можливе було тільки «одвідати». У М. Левицького теж були роблені комбінації: «дівчино, відчини!» але «сам одчини!».

У питанні про чергування «о»-«і», «е»-«і» були тільки деякі вагання, переважно щодо деяких прийменників та приростків: «зі мною — зо мною», «дістати — достати». Слова «керovníк», «працьovníк» ще не набули форм «працівник», «керівник», а в П. Залозного був навіть граматичний термін «керovníцтво». Зберігалось «о» і в «словник»,

що його тепер стали вживати замість «словарь» (у Грінченка) чи «словар» (у Кузелі). Взагалі сказавши, це найсвоєрідніше явище української фонетики не було ще в деталях якслід продумане, бо його порушував навіть той автор (і добрий знавець української мови), що нарікав на порушення цього явища в інших, — М. Левицький: він писав «коріні», «корінем». У М. Сумцова знаходимо «Щоголіва». У листі Скоропадського до Ф. Сологуба знаходимо фіктивну форму — «Хведіре». До кінця періоду писали тільки «Київа» (не «Киева»). Тільки В. Сімович уважав форму «Коваліва» хибною. Не виявлено навіть у тенденції наміру українізувати прізвища: «Грушевський» (не «Грушівський»), «Єфремов» (не «Єфремів»), «Гладишовський» (не «Гладишівський»), «Приходько» (не «Прихідько»), хоч автор згадуваної вище брошури — «Прихідько», а видавець Череповський почав був писатись «Черепівський».

Труднощі з передачею чужомовного «і» — «директор» чи «діректор», «символ» чи «символ» будуть розглянуті в розділі про правопис. Слід тільки тут заперечити, що усталений, кінець-кінцем, спосіб передавати через «и» лише після деяких приголосних (а не після всіх) автоматично призводив і до порушення української вимови: коли писали «педагогічний», то й вимовляли так, а не «педагогичний», як слід би було.

Здовження (подвоєння) приголосних у формах «життя», «зілля» та неподвоєння губних («любов'ю») було прийняте в усіх граматиках (в тому числі й у В. Сімовича), а вагання було тільки щодо «р»: у декого воно подвоювалось (в Є. Тимченка — «узгіррю», в О. Курило — «подвірря»), у декого — ні (у Берла — «матір'ю»).

Подвоєних шелесних (шиплячих) здебільшого не пом'якшували («клочча»).

Наголошування засвідчене тільки в двох авторів — у Шульгина та в Мурського: у першого витримане в дусі південносхідного наріччя, а в другого — багато випадків південнозахідного наголошування (крадеться, «азбука», «прошеним хлібом», «говбрю», «пїшу» тощо).

У морфології теж було багато неусталеного або тільки частково усталеного. Т. зв. «кличний відмінок» у граматиках того часу був поза дискусією, але галицькі автори пропонували роблену комбінацію: при двослівному зверненні друге слово мало бути в формі називного відмінка («пане професор!»). В. Сімович допускав це як рівнобіжність до нормального оформлення («хіба в другій частині таких фраз: «пане майстер! пане лікар! побіч «майстре!»).

Суперечним було питання про двоїну. Обстоював її І. Огієнко, що ще до революції 1917 року написав був працю про це явище, а інші або допускали як факультативне явище, або відкидали. М. Грунський писав, що це «залишок старовини, який заміняється множиною». В. Сімович зазначав: «Двійня... тепер уже майже загинула. Ще тільки останки її лишилися в формах іменника, займенника (напр., усіма) та числівника (оба, два, двома), але ж зате вживається не тільки при двох предметах (числах), але й більше, напр., дві, але й три, чотири корові»³⁷

³⁷ «Грамматика української мови», стор. 130.

Не викликала особливих суперечок форма дав. в. однини в іменниках чол. р. типу «батько», «кінь», «край»; майже всі автори граматики подавали закінчення «-ові», «-еві» («-еві»), а закінчення «-у» («-ю») допускали тільки для деяких слів, що мали до того якісь передумови (напр., «-ов-» наприкінці основи: «Якову»). Проте не можна сказати, щоб у цьому питанні була повна ясність. Тим то в деяких авторів були певні хитання щодо цього відмінка. Напр., М. Грунський, що в своїй «Українськ-ій граматиці» ще не виявив доброго знання української мови взагалі, хоч і вважав закінчення «-ові», «-еві» основними, але разом з тим залишив чомусь для м'яких основ «-ю» («кінцю»). Є. Тимченко теж не виробив виразного погляду на цю форму. «Датив однини має закінчення «-ові» («-еві») і «-у», — писав він у своїй «Українській граматиці» (Київ, 1918 р.). — Пануюча форма на «-ові» («еві»); кінцівка «-у» вживається переважно при збігу двох дативів, напр., пану Йванові». У П. і П. Терпил теж знаходимо цю роблену комбінацію: «Королеві Каролю Великому». А. Берло висував нваїть як основну форму «-у!». Але зате М. Левицький ширше з'ясував це питання: «Дуже прикру й незугарну помилку роблять наші люди, вживаючи давального відмінка цілком на російський штиб: Пану Міністру — такого відмінка зовсім нема в українській мові; або ж: Міністрові Голубовичу — недоладня комбінація дав. від. з кликальним — і це така ж сама груба граматична помилка, якби, наприклад, сказати: на високій гора (? — В. Ч.). Дав. одмінок на «-у» вживається тільки в церковнослов'янській мові: молися Богу, слава Ісусу Христу, отцу і сиону і святому духу — та й годі».³⁸ Тут не розроблено тільки винятків, бо до них треба було б віднести не тільки церковнослов'янські, а й деякі українські слова, зокрема ім'я по батькові, де краще вживати все таки «-у». Такого погляду, як у М. Левицького, додержувався й С. Шульгин, що подавав такі приклади, як от «Пилипові Олексієвичові Кривохатькові», але «Левонів Тягнирядну», бо «рядно» середнього роду.

У знахідному відм. іменників під впливом фольклорних текстів та південнозахідних говорів висували таку форму, як от «маю діти».

В орудному деякі труднощі були з формою іменників жін. р. типу «радість». Деякі писали «радістю», деякі — «радістю», а в М. Грунського подано навіть «радіст'ю».

У місцевому іменників чоловічого роду визнавали три форми як рівнобіжні: «-у», «-ові», («-еві»), «-і» («на козаку», «на козакові», «на козаці»).

Великі труднощі були з формами займенників через наявність різноманітних форм у різних говорах української мови, а часом і в тих самих говорах. Тим то за три роки не намічено навіть основної форми, рішуче відкинуто тільки вузько галицькі «тота», «сесе» (у В. Сімовича їх наведено як нелітературні), а поза тим була така періста картина: в Є. Тимченка — «тої» (тії, тієї), «та» в значенні «ця», навіть «ті(й)» — в дав. в.; у Блажкевича — «цеї» (цієї), «цею» (цією); у М. Грун-

³⁸ «Українська граматика для самонавчання», Ромни, 1918 р., стор. 34.

ського — «на ні(й)», «ту», «тую», «ця», «цяя»; у Берла — «тої», «тії», «тієї»; в М. Левицького — «тої», «теї», «тії», «тієї»; крім того, в багатьох є ще подільська форма «єю» (її вживає А. Свидницький у «Любо-рацьких»). В поєднанні займенників з прийменниками з формою «в нього» конкурувала форма «в його». В «Найголовніших правилах» вжи-вано «цей», «ця» і зрідка «сей», «ся». У числівниках західноукраїнські форми «оба», «обидвох» зберігав тільки Є. Тимченко.

У прикметникових формах поряд з короткими формами «добра» допускались повні «добрая», «добрії» (ці останні для поезії тільки). У Тимченка та Грунського була й форма дав.-місц. в. «сиві(й) шапці», але з зазначенням, що це говіркова форма. У ступенях порівняння переважала форма «добріший» (без «й», з «ш», а не з «щ»), але в декого були «добрійший» чи «добріщий» (у Сімовича). У найвищому ступені прикметника допускали форму з «самий». Деякий час фігурувала фор-ма «білісенький» (південнозахідна, подільська; є в Свидницького, в С. Єфремова, В. Винниченка, у Гр. Шерстюка), але її рішуче відкинув О. Синявський («не треба вживати наростка -ісеньк-»), а також «Най-головніші правила», де сказано: «Однаково добре пишемо: гарнесень-кий і гарнісінський (але не гарнісенький, не білісенький)».³⁹

У дійменниках рішуче була відкинута галицька форма «мочи», «пе-чи», але форми на «-ти» й «-ть» конкурували досить довго (у С. Шуль-гина переважало «-ть»), але з помітною тенденцією до переваги «-ти». У формах теперішнього часу рішуче були відкинуті півд.-східні форми «носю», «носе», конкурували «хожу» й «ходжу» (в М. Левицького: «суджу» або «сужу», в П. Залозного «їжджу», але до певного вирі-шення не дійшло (у «Найголовніших правилах» про ці форми нічого не сказано).

Досить виразно визначились форми наказового способу, і їх пору-щувала тільки граMATика Є. Тимченка, що подавала: «ходи!» і «ходь!», «ходіть!» і «ходіт!», а «ходіте!» з зазначкою, що це «діалектичне» явище (а про «ходіт!» і «ходіть!» цього не сказано!).

У формах умовного способу була неясність із частками «би», «б» — коли їх уживати: у М. Грунського — «я би читав, ми би...»; у В. Мурського — «читала би»; у Берла — «був би, була б»; у Терпил — «був би, було б».

Дуже складною була справа з дієприкметниками. Дореволюційні граматики, перевидані 1917—1918 р. р. всі дієприкметникові форми і зв'язані з ними пасивні конструкції беззастережно приймали. От ми маємо у П. Залозного — «Явтух, усіма любимий», «хата, спалена громом»; у Г. Шерстюка — «думаючий», «зріючий», «цвівний», «карае-ний». Є. Тимченко розглянув їх разом із дієприслівниками під спіль-ною назвою «причасники», поплутавши історичні форми й сучасні. Не спромоглися зразу на нове з'ясування цього питання й новонаписані підручники, бо, напр., у М. Грунського теж є: «надіючийся чоловік» (хоч і зазначено, що краще «чоловік, що надіється»), він же визнає беззастережно й пасивні дієприкметники на «-мий»; те саме в В. Мур-

³⁹ «Українська літературна мова й правопис», Берлін, 1922, стор. 13.

ського, в Блажкевича («співаючий», «купивший», «боявшійся»). Але вже С. Шульгин поставив питання про ці форми так: «Треба дуже обережно вживати дієприкметників, бо в українській мові їх взагалі дуже мало, напр., не можна сказати: чекаючий, виправдуючий, вештаючий (? — В. Ч.), вибухаючий, хвалячий і т. інше» (стор. 41).

Так само М. Левицький писав: «В інших мовах є більше дієприкметників, а в українській їх мало... Це не наші форми, і їх вживувати не слід». А такі форми, як «балакучий», «маючий», він слушно вважає за прикметники.⁴⁰ Таке ж застереження подавав і А. Берло. Категоричніше висловлювалися на цю тему П. і П. Терпили: «Сучасна українська мова знає тільки одну форму дієприкметника — форму минулого часу страдального стану, напр., читаний, взятий». «Багато дієприкметників втратили особливість показувати час, вид та стан чинності і розглядаються, як звичайні прикметники, напр., відомий, знайомий, прошений, сталий, видючий» (стор. 48).

Проте цієї проблеми до кінця періоду так і не спромоглися розв'язати.

Синтакса великою мірою була в наддніпрянських авторів під російським впливом, у галичан — кальки з польської та німецької синтакси («шукаючи за чимсь»). Багатьох проблем тоді навіть не спробували розглядати чи внормувувати. Засвоєна була в галицьких підручників сполучка (сорула) «е» в теперішньому часі (напр., у Залозного — «корінь є така частина слова», в В. Мурського — «вони є уложені»), а в М. Левицького навіть «суть» (множина). Пасивні конструкції були широко вживані (навіть у Терпил було: «тепер нами взята», «принята більшістю»), але деякі автори вже поставилися до них критично. Напр., М. Левицький писав: «Страдальних дієслів мало в українській мові, у російській і польській їх багато. У перекладах на нашу мову з інших мов треба всіма засобами уникати такого стану дієслова, стараючись де тільки можна замінити діяльним. Замість: «книжка написана автором» — краще сказати: «книжку написав автор» (стор. 64). Терпили також писали: «Форми страдального стану українська мова рідко вживає. Замість неї вживається форми діяльного стану, напр., я хвалений — мене хвалять».

Як засобів сполучення підрядних речень уживали часто «котрий», рідше — «який», а найрідше — «що». У явищі такої «градації» доводиться відзначати вплив російської та польської мов (польське «który»), бо українській мові якраз найвластивіше «що». Критично до цього поставився тільки М. Левицький, що писав: «Українська мова не так широко любить уживати відносного займенника, «котрий» і «який», як російська і польська, і при змозі, замінює його «що» з додатком особового займенника 3-ої особи (він, вона, воно): той чоловік, котрий каже — той чоловік, що каже, та книжка, котру ви читали — та книжка, що її ви читали» і т. д. (стор. 62).

Зовсім не піддано й найменшому сумніву конструкцій типу «по зразкові», дарма що вони невластиві українській народній мові і що

⁴⁰ «Українська граматики», стор. 70.

в цьому була велика розбіжність з галицькою мовою, що в ній уживано відповідно до «по» — «після».

Ось реєстр авторів за цією «ознакою»: П. Залозний — «по першому зразкові», С. Шульгин — «по якій справі ви до мене», «відмінюються по числах, часах», «по цій довіреності», В. Самійленко — «по цьому питанню», В. Мурський — «по евфонічності», М. Левицький — «учитися не було по чому», «по імені».

Проблеми фразеології заторкнув тільки М. Левицький, що додав навіть список українських відповідників до російських фразеологізмів. Чималий фактичний матеріал зібрав В. Дубровський у своїй «Московсько-українській фразеології».

Добір лексики й творення науково-технічної термінології

Лексична невпорядкованість української мови та брак виробленої науково-технічної термінології — це було те, що особливо впадало в око, бо ж лексика — «найрозуміліший» навіть не для фахівців складник мови, про такі чи такі «назви» люди найлегше «сперечаються». На жаль, і фахові чинники, либонь, не зовсім тоді усвідомили потреби нормативного добору лексики, навіть у такій мірі, як це було в царині фонетики та граматики. Вони бо вважали лексичну строкатість української мови, її говіркові лексичні явища за багатство мови, що його слід використовувати, а не просіювати, добирати. Згадаймо оту заяву службовців Державного секретаріату, що пишались «великою кількістю» термінів в українській мові! М. Левицький у своїй брошурі «І ворогам і добрим людям» писав: «Багатство мови міряється, з одного боку, числом лексичного матеріалу, тобто просто числом слів, а з другого — ще числом синонімів» (стор. 5).

З цього логічно випливало, що треба якомога більше слів залучити до літературного вжитку, незалежно від того, якого діалектного вони походження, яка їхня вартість. І тодішні загальні словники сумлінно цю лексичну строкатість фіксували. От, наприклад, в «Українсько-московському словнику» В. Дубровського було багато таких слів, що явно не надавались для добору: а) західноукраїнські локалізми чи діалектизми («жеч», «трач», «троском», «астряб», «рарах», «варе»); б) чужомовні слова в західноукраїнських формах («герезия», «гуррикан», «абшит», «атентат», «архикнязь»); в) вульгарні перекручення чужих слів («еднорал», «ангелян», «абахта», «курдамон»); г) паралелізми («паляц» і «палац», «геречь» і «герць», «сусуль» і «сусіль», «сусік» і «засік», «мистець» і «митець»); д) різні дивовижі, подавані без огляду на їхню стилістичну вартість: «гобзувати», «курделя», «кужевільниця», «завалидорога» (дерево впоперек дороги), «гніздря» (ніздря), «голомудько» (кандьор), «абомовня» (луна); е) архаїзми («куниці» — шлюбний податок, «етнографувати», «жандарувати»); є) непотрібні або невдалі неологізми («сокирник» — тесля, «окремець» — індивідуум).

В «Російсько-українському словнику» П. і П. Терпил менше було таких дивовиж, але й у ньому були такі архаїзми, як «сердюк» у

розумінні «гвардієць» (хоч була й «гвардія»), «гармата» в розумінні «артилерія», тобто сукупність гармат і обслуги, та такі слова, як «обахта», «лямпарт» (леопард).

Через наявність у цих словниках усяких галицизмів не можна сказати, щоб у тодішній українській лексикографії була виразна тенденція відштовхуватись від галицької лексики, у всякому разі тут не було такого виразного відмежування, як у фонетико-граматичних шуканнях. А М. Левицький навіть виправдував галицизми тим, що в цьому, мовляв, винен «той катів режим, що забороняв у нас писати, читати. вчитись, молитись і навіть співати рідною мовою», що «українська мова могла розвиватись тільки в Галичині та в Америці». Так само виправдував лексичні галицизми, як уже сказано, й М. Сумцов. Але зате в лексиці була інша виразна тенденція — відштовхування від російських та польських слів, на Наддніпрянщині, зрозуміла річ, передусім від перших. Той же таки М. Левицький протестував проти запозик з цих мов, що, мовляв, «без усякої потреби вводяться, коли поруч із ними маємо свої власні, щиро-народні, рідні».⁴¹

Проте це останнє не відповідало дійсності, бо «щиро-народних» слів не вистачало для нових завдань, а коли треба було обминати російські та польські слова (бо ці мови загрожували самому існуванню української мови), то тоді залишився єдиний вихід — творення нових слів, неологізмів. І українські діячі в цій царині, зокрема в науково-технічній термінології, вхопилися за цей метод.

Але тут слід перейти вже до питання про стан науково-технічної термінології взагалі. Передусім треба відзначити, що в ній панувало велике безладдя. Показовим у цьому розумінні був стан граматичної термінології, тобто тієї термінології, в якій ще до революції 1917 р. українські науковці найбільше попрацювали.

На початку це був той стан, що його засвідчив І. Огієнко в своїй дореволюційній, але перевиданій в 1917 р. брошурі «Рідна мова в українській школі»: «З року 1906 у нас в російській Україні народились граматика рідної мови. Невиробленість і неусталеність граматичної термінології тут одразу ярим кольором дали себе в знаки, і ми маємо, як то кажуть, «чия хатка, того й паніматка», — в кожній граматиці свою термінологію».⁴²

Те саме відзначали й автори нових граматик. М. Грунський писав: «Крайня неусталеність цих термінів — одна з великих хиб української граматичної літератури».⁴³ С. Шульгин теж відзначав: «Треба сказати, що питання про українську термінологію зосібна під теперішній час дуже болюче. Діло в тому, що до революції ми не мали жодної української школи, а через те не могла як слід виробитись граматична термінологія. Автор якоїнебудь граматики сам мусів придумувати або, ще гірше, користуватись дуже недокладною (плохою) термінологією галицьких українців».⁴⁴

⁴¹ «Українська граMATика», стор. 144.

⁴² Згадане видання, стор. 26.

⁴³ «Украинская грамматика», стор. 9.

⁴⁴ «Практичний курс . . .», стор. 19.

М. Грунський навів такі паралелізми в назвах іменників: «сущник», «іменник», «речівник», «ім'я самостійне». У Гр. Шерстюка теж подано паралелізми: «буква» — «літера», «звук» — «згук», «голосна» — «голосозвук» — «голосівка», «шелестовий» — «суголосний» «іменний» — «називний», «давальний» — «датний, «знахідний» — «причинний», «кличний» — «окличний», «дужки» — «клямри», «знак запитання» — «запитник» — «питаєник»...

Деякий порядок у граматичні назви внесла граматична термінологія, що її видало 1917 р. Товариство шкільної освіти, а пізніше — Міністерство освіти. У деяких авторів граматик ми знаходимо згадки про підпорядкування цій термінології. От П. Залозний у третьому виданні своєї граматики писав: «У перших двох виданнях я вживав граматичні терміни переважно галицьські. Отже (? — В. Ч.) в цьому виданні я заміню їх тими термінами, що ухвалила комісія мови при Українському товаристві шкільної освіти».⁴⁵

Те саме знаходимо й у С. Шульгина. «Тільки рік тому назад комісія при міністерстві освіти склала граматичну термінологію. На мій погляд, деякі з цих термінів недоладні, але щоб не було плутанини, я змушений нею користуватися, з деякими відмінами».⁴⁶

Проте, не зважаючи на відштовхування наддніпрянських авторів від галицької граматичної термінології, основні терміни взято таки звідти. Це: «відмінок», «дієслово», «наголос», «особа», «підмет», «присудок», «речення», «спосіб», «стан», «час», «склад», «правопис» тощо.

Отже, коли в граматичній термінології були такі болючі труднощі, то можна уявити, що діялось у царині природничої та математичної термінології! «Царина реальних наук найбільше в нас занедбана», писав О. Яната 1917 р.⁴⁷

Але тут треба поглянути, якими принципами керувались творці української науково-технічної термінології цього періоду, з яких джерел черпали матеріал для неї.

Не можна сказати, щоб ці питання тоді хтось продумав як слід, більше діяла й тепер інерція попередньої практики та загального обговорення лексико-термінологічних справ попереднього часу та використання досвіду різних студентських і інших термінологічних гуртків періоду 1905—1917 р.

Однією з ранніх на цю тему статей була ота, згадана вже стаття О. Янати в «Промені», а в тій статті він писав, що передусім треба «вибирати з гущі народної мови всі ті назви, вирази, терміни, які мають відношення до тої чи тої галузі знання» і тільки потім удаватися до «літературного матеріалу. Тільки уявивши собі в повній мірі, яка вже єсть у нашого народу наукова мова (sic? — В. Ч.), науковий діяч зможе доповнювати її власними штучними термінами та назвами».

Проти цієї думки виступив М. Грушевський. «Принципу крайнього етнографізму, — писав він в одній із своїх статей, — може, єдино-

⁴⁵ «Коротка граматики української мови», Прилука. 1917 р. Передмова.

⁴⁶ «Практичний курс...», стор. 19.

⁴⁷ «Негайна справа в розвитку української науки й школи». «Промінь» ч. ч. 7—8 за 1917 р.

правильного в середині ХІХ віку, ми тепер повинні зректися і чергове завдання бачити в використанні зібраного вже, приготованого, виробленого до творчої роботи над шкільною і популярною літературою».⁴⁸

Ширшу програму творення науково-технічної термінології накреслив трохи пізніше М. Сумцов у своїй книжці «Начерк розвитку української літературної мови» (Харків, 1918 р.). Його програма зводилася до таких чотирьох пунктів: 1) дещо треба залишити без перекладу (очевидячки, з європейських мов — В. Ч.), «бо нащо перекладати такі слова, які мають міжнародне значення і по всіх усядах уживаються однаково?» 2) дещо взяти з галицької мови, 3) «придумати деякі нові терміни» і 4) використати мову фолклорних творів («придивитися добре до народних пісень») та давніх українських письменників, аж до Климентія Зиновієва включно (у нього назви ремісників). Чомусь не згадував Сумцов такого джерела термінів, як давні словники Л. Зізання і П. Беринди, хоч у деяких авторів трапляються слова зазнаки звідти взяті, напр., «крушець» у словнику Терпил.

На тему *чужомовні слова* в українській мові написав спеціальну вже згадану працю В. Самійленко — «Чужомовні слова в українській мові», а в тій праці писав: «Навіщо перекладати такі слова, як модус і субстанція, детермінізм, онтологічний, метафізика і безліч інших? Яка буде шкода мові, коли не будуть переложені інтеграл, синус і косинус, катег і гіпотенуза? Ніякісінької шкоди!» Він це мотивував ще й тим, що «в перекладі завжди є небезпека неточности, невідповідности слова обсягу поняття».⁴⁹ Але він був проти надмірного запровадження чужомовних слів. «В питанні про те, в якій мірі чужомовні слова можуть увіходити в українську мову, можна прийняти такий принцип: не цуратися їх, але й не бгати їх у нашу мову без міри».⁵⁰

У цих висловлюваннях — і Сумцова, і Самійленка — фактично підтримано позицію М. Грушевського чи, краще сказати, сконстатовано те, що його підказувало само життя. Цікаво, що в програмі М. Сумцова вже майже не фігурує народна розмовна мова як джерело для науково-технічної термінології.

Можна навіть сказати, що попередня, дореволюційна практика *семантичного пристосування народних слів до наукового вжитку* це джерело майже скомпромітувала, бо коли в перевиданій дореволюційній граматиці української мови П. Залозного читач знаходив такі вислови, як от «гуртувати слова (класифікувати), «натовп приголосних звуків» (скупчення приголосних), «речення вдове» (безпідметове), то це навряд чи сприймалось як задовільне розв'язання проблеми. Таке саме враження було від народних слів, наявних у дореволюційному ж словнику В. Дубровського, напр., «тьохкання, калатання серця» в розумінні «биття».

⁴⁸ За статтею П. Холодного «До історії організації термінологічної справи на Україні» («Вісник Інституту української наукової мови», ч. I, 1928 р.).

⁴⁹ «Твори», II, Київ, 1958 р., стор. 372.

⁵⁰ Те саме видання, стор. 371.

Не міг бути дуже ефективним метод використання давніх термінів (архаїзмів), що його висував М. Сумцов, але дещо з них тоді таки засвоєно: «універсал», «гетьман», «отаман». Якоюсь мірою відновили в українській мові скомпромітовані ще в другій половині ХІХ в. в творах П. Куліша церковнослов'янізми українські символисти, але в поетичних мовостилях.

Взагалі сказавши, найефективнішими були два методи: а) залишення без перекладу чужомовних термінів (європеїзмів) та б) творення неологізмів, але з перевагою останнього методу, оскільки він відповідав «визвольній» тенденції тодішнього мовотворення — пуризмові. Тим то, наприклад, у словнику П. і П. Терпил уже була велика кількість неологізмів. Ось деякі з них: «саморух» (автомат), «самокат» (автомобіль), «запал» (азарт), «глинець» (алюміній), «безуряддя» (анархія), «повітроплав» (літак), «химерник» (фантазер) тощо. Деякі з цих термінів були давніше створені (напр., «глинець»), а деякі вже тепер.

Але недостатнє на той час вивчення словотвірних засобів української мови призводило часто до хибних новотворів. Звідси такі хибні утворення в словнику В. Дубровського, як от «абетний» від «абетка» (де поділось «к»?), «вивітрєння» (рос. «вывѣтриваніє»; тут видова невідповідність), «витхлший» (рос. «выдохшійся»; форма активного дієприкметника неможлива в українській мові). У словнику П. і П. Терпил — «блакитньовий» (рос. «голубоватый»; по-українському було б «блакитнуватий»), «вигадник» (винахідник; тут семантика невідповідна), «розвідач» (рос. «излѣдователь»; тут ближче було б значення цього українського слова до російського «развѣдчик», а крім того, видова невідповідність), «відлучний» («отвлеченный»). У Терпил же неправильні прикметникові утворення: «січньовий», «липньовий», «червньовий», «грудньовий» (це запозичено з польської мови: «grudniowy»).

Були певні труднощі не тільки в доборі чужомовних слів через наявність галицько-польської й наддніпрянсько-російської традиції, але й у граматичному оформленні їх. Про потребу певного граматичного оформлення чужомовних слів писав В. Самійленко, коли зазначав у згаданій вище статті, що не можна слова «брати в абсолютній чужомовній формі», що треба почасти «відміняти саму форму слова». Труднощі ці теж лежали на лінії історичного галицько-наддніпрянського поділу. Отож у питанні про рід таких слів, як «аналіз» західноукраїнська традиція вимагала жіночого роду, а наддніпрянська — чоловічого. Словник Терпил подавав жін. рід («акциза», «адреса», «аквареля»), але в багатьох авторів ці слова були в чол. р.

Внаслідок усякої такої роботи було подолано чимало труднощів в царині української термінології, видано чимало термінологічних словників (малих розміром), що їх я відзначав уже, але галицько-наддніпрянські розбіжності в доборі термінів залишилися, бо ж і життя політичне та культурне тоді не встигло було стати єдиним, всеукраїнським. Через наявність двох армій була й залишилася відмінна термінологія військова. Наприклад: наддніпрянські — «капрал», «сержант», «фельдфебель», «лейтенант», «майор»; відповідно до них у га-

лицькій — «вістун», «десятник», «старший десятник», «чотар», «поручник», «отаман».

У церковних назвах була велика різниця: «парафія» — «парохія», «настоятель» — «парох», взагалі кажучи — в УПАЦ — українізована термінологія, а в Греко-католицькій — церковнослов'янська й латинська.

У побуті інтелігенції на Наддніпрянщині й Кубані усвідомили тоді тільки потребу вживання українських імен («Михайло Грушевський», «Володимир Винниченко», «Ничипір Григоріїв», а також «Гриць», «Олесь» тощо), але до цього не дійшло в прізвищах, як це я вже відзначав. Та й у Галичині прізвища часто зберігали в чужих формах: «Свенціцький», «Гадзінський», «Палідвур», «Волчук».

Практика мововжитку — її граматично-лексична строкатість

Здобутки правописних, фонетично-граматичних та лексичних норм не так легко було перевести в практику мововжитку на протязі трьох років існування української незалежної держави чи тільки спроб державоподібних утворень в деяких частинах етнографічної України (напр., на Кубані). Скрізь діяла сильна інерція попередніх десятиліть, що її принесло те доросле покоління, що боролось за українську державу. Відчувалися дуже й наслідки чужої школи — російської, польської, румунської, угорської. Тим то слід розрізняти сякі-такі досяги нормування, зафіксовані в підручниках та словниках, і *практику безпосереднього мововжитку*. Недаром М. Левицький нарікав на порушення в практиці того, що вже було з'ясоване в підручниках. «На цю заміну голосівок «о» та «е» на «і» не вважають деякі сучасні діячі та й немилосердно калічать нашу мову і на словах і на письмі: на початок вечіра, гукніть Хведіра й т. п.» («Грамматика української мови», стор. 17). Або ще: його ж нарікання на те, що «наші люди» вживають дав. в. на -у («пану міністру») або не додержуються правила про кличний відмінок («на російський лад: «звощик! сторож! Іван!»). В. Сімович нарікав, що навіть такий культурний автор, як С. Єфремов не дбав про вироблені вже правила писання чужомовних слів і писав часом те саме слово по-різному («нигилисти», «нігилисти», «нігілісти»).

Крім того, були ж і такі льокальні відміни в українському мововжитку того часу, що взагалі не підкорялись тим правилам і нормам, що їх виробляли в Києві і взагалі на Наддніпрянщині. Галичина й Буковина далі користувались тим правописом і тією мовою, що її засвоїли з шкільного викладання попередніх років, а ці ж норми були дуже відмінні від наддніпрянських. На Закарпатті вживали «етимології» та русинської мови за граматиною А. Волошина, ба й справжнього москвофільського «язичія».

Отож і доводиться розрізняти відміни практичного мововжитку: а) закарпатську, б) галицько-буковинську, в) наддніпрянсько-кубанську. Крім того, можна говорити ще й про відміни мови тих політичних середовищ, що їх «породили» — західноукраїнську, унерівсько-

директоріянську, гетьманську й більшовицьку (оскільки Україна за їхньої влади формально якийсь час була незалежна і почасти вживала української мови офіційно).

От які явища можна відзначити в закарпатській практиці: лєокалізми — звук середнього ряду відповідно до літературно-українського середньо-переднього «и», приросток «об-» («одъзд», «односини»), закінчення «-ме» («береме», «подливаеме»), скорочені форми займенників («не мог го знайти», «дѣти кидали в ню камѣням»), наказ. спосіб «покажьте», «научьте», «не е» в розумінні «нема»; церковнослов'янізми й русицизми («такожде», «токмо», «при соприкосновенію», «средство охладженія»); угоризми в побутових назвах («надраги» — штани), в іменах («Імре») й прізвищах («Ревай», «Вереш»).

Галицько-буковинська ділова й наукова практика додержувалась галицького варіанту української літературної мови, а белетристика користувалась частенько навіть говірками (покутська — в В. Стефаніка, гуцульська — в М. Черемшини). От у законі про державну мову в ЗУНР ми знаходимо такі явища: «сеі», «внішні», «властий», «державною мовою... є мова», «в урядуванні». А як галичани — це слід також відзначити — брали активну участь у будівництві української держави на Сході, то галицька мовна практика часом промикувалася і туди. Звідси походить факт, що важливий історичний документ — договір України з Німеччиною написаний галицькою мовою. Можна припускати, що за перекладачів під час переговорів українсько-наддніпрянської делегації з Німеччиною й Австрією були галичани (бо наддніпрянці німецької мови, мабуть, не знали), і вони дали цей текст. У цьому тексті, поряд з деякими русицизмами, вживаними тоді в офіційній українській мові («правительство», «величество»), знаходимо майже суцільногалицьку мову, а в ній такі явища, як от: «в тій цілі», «повновласники», «справ заграничних», «подібно установлюватиме границю мішана комісія після етнографічних відносин і з узглядненням бажань населення», «воєнних шкід, то є тих шкід, які повстали для них і для їх горожан зарядження» «бувше російське цісарство» і т. д.⁵¹ В тексті повно активних дієприкметників: («сторони, заключаючи договір»), нема апострофа (обеднання) тощо.

Коли взяти уенерівсько-директоріянські офіційні тексти, то тут можна відзначити таку «закономірність»: найкращі й найближчі до вироблених у підручниках норм були початкові тексти, що їх творили літерально філологи й письменники (С. Єфремов, І. Стешенко, В. Винниченко), а далі, в міру того, як українська мова «виходила в поле», тексти ставали дедалі гірші. І різниця між мовою, напр., відозви Генерального секретаріату з 3. XI. 1917 р. та універсалів української Центральної Ради, з одного боку, і військових наказів та відозв «петлюрівського періоду», з другого — величезна. А відозва С. Петлюри з 21 квітня 1920 р. «До народу України» (у зв'язку з початком походу польсько-українських армій на Україну) викликає просто здивування

⁵¹ За текстом, надрукованим в «Історії України» Д. Дорошенка, т. II, стор. 430.

своєю неписьменністю і технічною безпорадністю.⁵² Враження таке, що в цьому документі відбилася «нервовість» подій і людей.

У відозві Генерального секретаріату маємо вже натяк на той нормальний тип української публіцистичної мови, що вироблялася за попереднього періоду на Наддніпрянщині, з його орієнтацією на південно-східне наріччя (форма займенника «всієї»), з такими висловами, як «військова влада», «вживатиме заходів», «місцева влада», «громадяни України»), хоч є ще залишки вживаних у всеукраїнському масштабі попереднього часу явищ («сеї постанови»), а також деякий вплив галицької мови (безособова конструкція «громадянам . . . радиться»).

Те саме можна сказати про мову всіх чотирьох універсалів: при добрій, як на той час, правильності (наявність цікавих дієприслівникових зворотів типу «український народ, довгі роки боровшись за свою національну волю і нині її здобувши, буде твердо охороняти») в ній є трохи русицизмів («казна», «правительство»). Але й у мові універсалів є ступневий спад якості мови, особливо, як побачимо далі, в мовостилі.

Серед гетьманських текстів хронологічно першими були «Грамота до всього українського народу» та «Зако́ни (? — В. Ч.) про тимчасовий державний устрій України». Правда, ще й досі неясна історія цих текстів. П. Христюк писав у своїх «Замітках і матеріалах», що оригінал їх був німецькою мовою, а Винниченко (у «Відродженні націй») — що російською. Самі тексти свідчать, що ні те, ні те не виключене, бо в них багато є такого, що не погоджується з духом української мови. Напр., у «Грамоті»: «джерелом лилася кров» (замість «рікою»), «збудувати таку державну владу» (замість «створити»), «державне будування України», «бешкети й анархія продовжуються на Україні» (не до речі тут «бешкети») «прийняті міри», «відбувається повна свобода по розробленню купчих», «постановив відкликнутися на цей поклик і інше.⁵³ У «Законах»: «влада управи належить виключно до гетьмана», «отаман ради міністрів», «гетьман є верховний воевода», «осадний стан», «прощання зроблених проступних подій», «визволення від суду», «українські козаки та громадяни мають право робити зібрання в метах нешкідливих законам, висловлювати й писати свої думки». Наявність у тексті галицизмів («проступне ділання», «кождий», відсутність апострофа) трохи чи не підтверджує здогад про німецький оригінал його: у перекладі міг брати участь якийсь галичанин.

У військово-оперативних (фронтових) наказах наддніпрянських армій, в структурі їхньої мови, позначився великою мірою вплив російської мови, бо їх авторами здебільшого були колишні російські військовики, що фактично не володіли українською мовою. Ці тексти зберегли для історії впорядники збірника «Українсько-московська війна 1920 р. в документах» ген. В. Сальський та ген. П. Шандрук.⁵⁴

⁵² Маю на увазі текст, що його надрукував М. Стахів у «Народній волі» ч. I, з 5 січня 1961 р. (Скрентон, США).

⁵³ За текстом, надрукованим в «Історії України» Д. Дорошенка, т. II, стор. 49.

⁵⁴ Варшава, 1933 р.

У передмові до цього збірника читаємо: «Ці документи передруковано без яких-небудь змін, цілком додержуючи транскрипції оригіналів, залишаючи без змін навіть часом безсумнівні помилки і т. п.».

Впадає в око в цих текстах відсутність навіть українських літер «г», «е», «ї», апострофа («всієї», «на узгірях»), що мабуть, пояснюється вживанням російських друкарських машинок чи складанням у російських друкарнях. Але суто фонетичні помилки походять уже від авторів текстів («Горячківка», «Ігнатовка», «р. Марковка», «вздвож цієї річки»).

У морфології поряд із правильними формами дав. відм. іменників чол. р. («шефові бюро панові генералові») часто вживається російська форма на «-у» («полку Чорних запорожців», «комдіву», «командіру»), раз-у-раз трапляються активні дієприкметники («на ворога опанованого ціми буграми»), російські слова («атакою опрокинуть його», «під напором ворога»). Нераз уживають російських конструкцій («ворог мається в Колоденці») або синтаксичних кальок з них («полковник Долуд рахує таким тереном»).

Часом трапляються українські діалектизми («наказ Командарма, аби . . .»), є не засвоєні ще новотвори («первотвір підписав Командарм»).

Впливом російської військово-мовної практики можна пояснити й досить часті в військовій номенклатурі абрєвіатури («комдів», «наштадарм», «командарм» тощо).

Відбився в мові українських військових формацій і український національний «дуалізм» (двоподіл): в галицькій армії вживали одних термінів (напр., «мужва», «стрілець», «булавний», «позір»), в наддніпрянській — других («рядовики», «козак», «струнко», «отаман» в розумінні «генерал» чи навіть вище).

Якщо взяти індивідуальні тексти тодішніх українських діячів, навіть таких видатних науковців та авторів, як М. Грушевський, С. Єфремов, В. Винниченко, то теж можна сконстатувати велику хиткість та непідкорення вироблюваним нормам української літературної мови й правопису. Так, М. Грушевський майже цілком додержувався тих галицьких форм у граматиці (найбільше в морфології, менше в синтаксі й лексиці) та в правописі, що їх засвоїв замолоду, працювавши в Галичині (якщо його текстів, наприклад, у газетних статтях не виправляли). От у тексті «Історії української літератури», виданої навіть пізніше, вже на еміграції, ми знаходимо «народови» (замість «народові»), «написанне», «жите», «в творчости», «міні» (замість «мені»), «поступи в її обробленю», «відповідю» (одно «д»). Таке саме зневажливе ставлення до тодішніх зусиль унормувати мововжиток маємо й у виданій теж за кордоном «Історії українського письменства» С. Єфремова; хоч це вже тільки «наддніпрянська» мова, але в ній є говіркові явища, засуджувані в тодішніх граматиках (напр., прикметникова форма «білісенький», «хиба» — хіба, систематичне вживання прийменника й приростка «од»), а також ігнорування правил правопису чужомовних слів (оте згадуване вже трояке написання слова «нігілісти», або ще: «соціологічні», «Бібліографічний», «техника» тощо).

У В. Винниченка було чимало діалектизмів, як це ми знаємо тепер з науково-виданих його текстів «Пророк» та двоє оповідань («ходім-те», прикметникова форма «самісенький»; написання «безвірря», «кров-вю», «цікада» тощо.⁵⁵

Не підкорявся ніяким нормам і А. Кримський, вживаючи своїх «норм».

Жанри й мовостилі

Надання українській літературній мові функції всеосяжного засобу національно-культурного й державного життя українського народу, застосування її в усіх жанрах культурного мововжитку було рівнозначне з піднесенням її суспільно-морального авторитету та з вибавленням мовостилевого тавра мови «мужицької», «хлопської», «вulgарної», «грубої». Її ж, цієї мови, вживала тепер справжня влада, державна влада, та ще й як єдиного засобу взаємлення з людністю, нею були писані накази цієї влади, що часом загрожували й... розстрілом (коли якась українська частина займала місто підчас воєнних подій), це була мова публічних промов, мова загальнообов'язкових законів, мова шкільної освіти, церковних відправ (на Наддніпрянщині) тощо. Чи можна було цю мову трактувати зневажливо? «Я став головою філії «Сільського господаря», головою філії «Просвіти», головою повітової управи Радикальної партії і ще більше голов було в мене на шії, — писав В. Стефаник у спогадах «Слава-Йсу». — Перед тисячами слухачів реферував про союз України з центральними державами з Берестя Литовського. Поляки знижилися й говорили кожному бодячкові «Слава-Йсу».⁵⁶

Та як ця суспільно-моральна реабілітація українства й української мови відбувалася в умовах жорстокої національної боротьби з запеклими ворогами українського народу, то вона (реабілітація) й не могла проходити безболісно, особливо на українських землях колишньої Російської імперії, де поява української мови в державній та повноцінно-культурній функціях для величезної більшості людности України (в тому числі й для самих українців) була цілковитою несподіванкою. Тим то тут, на Наддніпрянщині й Кубані, її вороги викидали на очі не тільки невпорядкованість її правопису й граматики та недостатність її лексико-термінологічних ресурсів, а й її мовостилеву «незграбність», «грубість». З метою її більшої дискредитації вороги вигадували різні анекдотичні вислови, глузливі фрази типу «самопер попер до мордописця», «залізяку на пузяку геп!» (це було зв'язане з українізацією військової команди). Про це писав один із сучасників так: «По широкій публіці, котрій далекі як педагогічні, так і філологічні сторони справи ходять усякі безглузді вирази, ніби українські, абсурдні видумки про

⁵⁵ В. Винниченко. «Пророк» та невидані ^{допо} видання. Нью-Йорк, 1960 р. Різні ненормативні явища є й у всіх інших його загальновідомих текстах, але ті тексти могли виправляти різні редактори й коректори його творів.

⁵⁶ Василь Стефаник. «Твори», за редакцією Ю. Гаморака. Укр. в-во. Львів, 1942, стор. 313.

рпг -

українську школу, і все се хилиться не до чого іншого, як до дискредитації й неповажання української мови та школи».⁵⁷ І далі: «Спритні голови вигадують усякі дурниці про українську мову, анекдоти про всякі «самопери», «пикомазні», «мордописні». «Деякі з усією певністю (? — В. Ч.) заявляли нам, що по-українському треба казати «голодранці всіх міст докупи», а не «пролетарі всіх країн єднайтесь».⁵⁸

І цей засіб у ворожих руках був чи не найдошкульніший, бо був розрахований на емоції, на «моральне» знецінювання української мови.

Річ ясна, що «спростовувати» це доводилось не тільки роз'ясненнями та науковими доказами рівноцінності української мови з іншими культурними мовами, а й практикою творення всіх можливих у культурному мововжитку жанрів та мовостилів. А ця практика тоді була така, що в ній найвиразніше визначались ті мовні жанри, що були безпосередньо поєднані з діяльністю органів державної влади, в її взаємненні з широкими колами людности, — жанри *офіційно-публіцистичні* та *юридично-канцелярські*, а також *військові*, з усіма їх мовостилевими, тих жанрів, відтінками. При цьому важливо зазначити, що й труднощі тут були найбільші, бо це були жанри, найменш розроблені, ба й безпрецедентні в історії властивої української літературної мови, оскільки вона до цього періоду ніколи в таких функціях не була вживана (знов таки особливо на українських землях колишньої Російської імперії).

За найпоказовіші зразки цих жанрів, очевидно, слід вважати ті тексти, що виходили з канцелярій найвищих органів української влади, що були ніби зразками для наслідування. Це були такі тексти, як перша відозва Генерального секретаріату, як усі чотири універсали Української Центральної Ради, як постанови Української Національної Ради ЗУНР, як «Грамота» й «Закони» (? — В. Ч.) про керування державою» гетьмана П. Скоропадського.

Якщо мати на увазі тексти цих жанрів з усіх українських земель цього періоду і розглядати їх з боку мовостилів, то доведеться сконстатувати іншу градацію якості», ніж то було при розгляді мовно-нормативної будови текстів цього періоду. Парадоксальним тут буде те, що мовостилево найнормальнішим були ті тексти, які з погляду загального розвитку української літературної мови були приречені на знехтування, — галицько-буковинські. У цих бо текстах були раніш вироблені (через часткове вживання української мови в канцеляріях Галичини й Буковини) суспільно-адміністративна термінологія та готіві штампи канцелярсько-ділової мови, як це й повинно бути в цих жанрах. Ба більше: це були ті мовні ресурси української літературної мови, що «рятували» її напочатку в УНР та Українській Державі. Згадаймо галицизми в універсалах УЦР, в гетьманських документах, текст договору України з Почвірним Союзом (Німеччина, Австрія й їхні спільниці). Галицько-буковинські тексти створювали досвідчені канцелярські працівники, адвокати, парламентарні послы тощо, люди, що

⁵⁷ Прихідько, «В оборону української мови». Катеринослав, 1918 року, стор. 4.

⁵⁸ Прихідько, стор. 14.

користувались українською мовою й раніше в суспільно-політичній роботі. За зразки такої офіційно-канцелярської мови можна взяти, напр., закон Укр. Нац. Ради про українську мову в ЗУНР, її ж «ухвалу про злуку» з УНР. Це суто протокольна, юридично-канцелярська мова, з розділами й параграфами, «суха», «штампована». Текст «Ухвали» починається фразою: «Українська Національна Рада постановила», а далі все викладено в трьох невеликих уступах (абзацах).⁵⁹

Для Наддніпрянщини ранні зразки канцелярсько-ділової мови зафіксував у своєму «Практичному курсі» С. Шульгин. У цих текстах передусім є галицизми (напр., у протоколі державної варті: «біжучого року», «ухвалив»), є російська форма активного дієприкметника «нижчепідписавшихся», «належучого їм майна»,⁶⁰ а крім того, їх знецінювали ніби спеціально добрані «бурлескні» імена та прізвиська: «Кривохатько», «Лев Кирикович Тягнирядно», тобто те, що з ним треба було боротись.

Та коли взяти жанр офіційно-публіцистичної мови, жанр мови політичних відозв, закликів, то найяскравіші зразки цього жанру створено на Наддніпрянщині, де була та революційна атмосфера, що найбільше сприяла появі таких текстів. Та й творили ці тексти не канцеляристи та адвокати, а публіцисти та письменники. Ось окремі місця з відозви Української Центральної Ради з 22. III. 1917 року. «До українського народу». «Народе Український! Впали вікові пута. Прийшла воля всьому пригніченому людові, всім поневоленим націям Росії. Настав час і твоєї волі й пробудження до нового, вільного, творчого життя після більш як двохсотлітнього сну. Уперше, Український тридцятимільонний народе, Ти будеш мати змогу сам за себе сказати, хто Ти і як хочеш жити... З цього часу в дружній сем'ї вільних народів могутньою рукою зачнеш собі сам кращу долю кувати».⁶¹

Цей урочистий мовостиль створено а) інверсійністю побудови речення («народе український»), б) засобами поетичної мови, з ремісцянцями з дореволюційної поезії («впали вікові пута» — відгук Франкового «розпадуться пута віковії», а крім того — «двохсотлітній сон», «долю кувати», «дружня сем'я... народів» тощо). Не виключене, що тут позначилася рука С. Єфремова, бо в цьому мовостилі є щось таке, як було в революційних брошурах Української радикальної партії 900-их років, що їх він писав, як я це відзначив уже.

Ще більшою мірою наявна поетична мова й урочистий мовостиль у першому універсалі Української Центральної Ради. Але тут уже знати мовостиль В. Винниченка, що був автором, як він сам про це пише,⁶² всіх чотирьох універсалів.

У цьому мовостилі маємо теж, сказати б, романтичну патетику, короткі «винниченківські» речення. «Треба сил для того. Треба дужих сміливих рук. Треба великої народної праці». Але можна припустити, що в стилістичній обробці цього тексту брали участь і інші

⁵⁹ Див. у Мазепи — «Україна в огні й бурі революції», кн. III, стор. 167.

⁶⁰ «Практичний курс», стор. 36.

⁶¹ За «Історією України», т. I, Д. Дорошенка, стор. 43.

⁶² «Відродження нації», т. I, стор. 248.

тодішні автори, зокрема той таки Єфремов, бо в тексті цього універсалу є такі структурні елементи, які могли бути в мові автора, обізнаного з давнішими історичними мовостиллями, і разом з тим талановитого стиліста. Та й сам Винниченко пише, що 23 червня 1917 р. в одній із кімнат Педагогічного музею відбулося засідання Комітету Центральної Ради, що на ньому в остаточному читанні затверджено текст універсалу. Це від Єфремова, мабуть, походить і відродження слова «універсал», і вислів у заголовку «На Україні й поза Україною суцього», і дуже вдала формула маєстатичности — множина при однині збірного тіла (*pluralis majestaticus*): «Волею своєю ти поставив нас, Українську Центральну Раду, на сторожі прав і вольностей».⁶³ Це останнє можна знайти в листуванні Богдана Хмельницького, отже, можна думати, що цю конструкцію звідти й запозичено.⁶⁴ Є в цьому тексті і такий чудовий зворот, як от «І ми, Українська Центральна Рада, вволили волю свого народу», а також дієприслівникові конструкція «Сказавши так, вони вибрали з-поміж себе нас, Українську Центральну Раду, і наказали нам . . .».

Навіть такий деталь продумано: «Ухвалено: Київ, року 1917, місяця червня (іюня) числа 10 (тут інверсійна побудова).

Дійовість цього тексту відзначив Винниченко, описуючи ефект від його прочитання на 1-му Всеукраїнському військовому з'їзді: «Те чуття, яке обхопило весь з'їзд, було найкращим доказом, що це було іменно те слово, якого ждалося й яке висловлювало всю душу піднесеної нації. Грім радості, захвату й ентузіязму дійшов до екстазу, до чуття побожности, до бажання молитися своїй радості, своєму екстазові».⁶⁵

Звичайно, в цьому було багато від піднесеного настрою маси, але той настрій викликав ще й мовостиль прочитаного документа (читав Винниченко).

Ця мовостиллева якість уже відсутня в другому універсалі, з його структурно гіршою мовою (канцеляризми, галицизми «як все» — як завжди, «міністр війни» «змагаємо до»), в цій мові нема вже урочистої інверсійности («громадяни української землі»). Те саме можна сказати й про текст третього універсалу. І тільки в четвертому є знов дещо від мовостиллю першого універсалу («та в трудну годину народилася воля України»), але в основному й це вже суто діловий текст, в якому не тільки оповіщено самостійність України, а й накреслено програму дій Української Центральної Ради.

Такого ж «ділового» характеру (мовостиллю) були й різні відозви та постанови Директорії та її уряду.

Дуже відрізняються від усіх українських офіційних текстів гетьманські документи. Оті відзначені в попередньому підрозділі неукраїнські складники їх будови позначилися й на мовостилі. З першого видно, що писали їх люди без українського мовного чуття, а тому й у мово-

⁶³ За «Відродженням нації», т. I, стор. 219.

⁶⁴ Див.: І. Я. Єдлінська. «Питання історичного синтаксису української мови». Київ, 1961 р., стор. 24.

⁶⁵ «Відродження нації», т. I, стор. 225.

стилі наявні примітивізм, невідповідний для урочистих документів («Грамоти», «Законів»), ба й вульгаризація. Сама назва «грамота» в порівнянні з «універсалом» знижує стиль документа, а революційні заворушення та повстання — це не були «бешкети», тобто тільки хуліганство. А в «Законах...» маємо такий чудернацький вислів, як «отаман ради міністрів» або «отаман-міністр», «гетьман — воєвода української армії і фльоти». Але назва поліції — «державна варта» була вдала.

Коли говорити про *мовостилі в красному письменстві*, то тут, справді, доводиться сконстатувати тенденцію стилізувати під «мову богів» (вислів С. Єфремова) в дореволюційно-церковному розумінні її, у використуванні в поезії українських символістів церковнослов'янських. Можна навіть сказати, що це йшло у перерік із отією тенденцією «українізувати все життя на Україні», ба навіть всупереч уже живій практиці запровадження української мови навіть у богослужбах. Пояснити це можна, либонь, тільки тим, що український символізм 1917—1920 років — це була інерція ще дореволюційного символізму, можливо, в цій стилізації відбилися настрої ще років «антракту», коли певна частина цих поезійних текстів, можливо, й була створена, а опублікована вже після революції. (Напр., у П. Тичини деякі поезії й були датовані 1914, 1915 і 1916—17 роками). Проте найімовірнішою передумовою цього була тенденція символістів писати піднесеною, небуденною мовою, а такими елементами в мові поезії — як вони думали, могли бути мертві церковнослов'янськи. Крім того, ці поети взагалі притягали до свого мовостилю церковні слова й вислови. От у Тичини можна відзначити такі слова, як «янгол», «молитва», «Господь іде», «Голуб-дух», «Мадонна», «хітон», «грезет із риз», «псалми», «дзвони», «благовісні руки», ба навіть такий цілий вислів, як «взоріли бяху зорі».

У Я. Савченка «Христос отаву косить», О. Слісаренка — «св. Зосим і Саватій», «Злий Дух», у Д. Загула, крім того, ще взагалі багато від «містичної термінології»: «Нірвана», «едеми», «фантоми» тощо.

Взагалі казавши, оскільки символізм був неоромантизмом, то й у мовостилі цих поетів було багато від романтичних мовостилів. Але треба сконстатувати, що ці поети зуміли дати нові явища в українському поетичному стилі. Особливо яскраві й нечувані до того в українській поезії досяги дав П. Тичина в таких своїх перлинах, як «Золотий гомін» (мовостиль «піднесеного історизму»), «Скорбна мати» (церковний мовостиль), «Плуг» («апокаліптичний мовостиль»).

Великі ще були досяги й у самій техніці віршування, а це теж досяги у мовній культурі. «І ще одна характерна риса останніх літ, — писав тоді С. Єфремов про цю поезію: — замилювання до форми. Є тут чимало позитивного, тяга до певної культури, бажання вмити й причесати свою музу, а не пускати її між люди розхристаною й простоволосою. Може, вперше українська поезія *масою* (підкреслення моє — В. Ч.) вступила на той шлях, на якому попереду лиш одиниці красувалися, справжні майстри слова, що швидше відчували, аніж були свідомі його краси. Наймолодша генерація дала дійсно високі й гарні

зразки формального досягнення, надто в техніці віршування. Всякі вишукані звукові ефекти, алітерації й асонанси, вигадливий мінливий ритм, вільний вірш (*vers libre* — В. Ч.), новотвори в мові — усе те, що в старшій нашій поезії лиш випадком проривалося, під впливом дійсно відчутної психічної потреби, робиться тепер звичайним знаряддям поета».⁶⁶

Таку ж позитивну оцінку новому в тодішній поезії дав ще А. Ніковський у збірці яскравих нарисів «*Vita nova*» (Київ, 1919 р.), розглянувши надбання М. Рильського, П. Тичини й М. Семенка.

Новотвори, що їх згадає С. Єфремов, — це були «індивідуально-поетичні», мовостилеві витвори, що не могли переходити до загального вжитку як терміни, і вони були особливо своєрідні у того ж таки П. Тичини («яблуневоцвітно», «дзвонні звуки», «муза неомузена», «розпрозорились озера», «обезхмарте!» тощо).

Український футурист М. Семенко розперезався на всю свою охоту вже на «радянському» ґрунті: у журналі «Мистецтво» він писав, наприклад, у поемі «Степ» без прийменників («степу» замість «у степу»).

Мова окремих наукових діячів

Поряд з обмірковуванням проблем української наукової мови, збиранням термінів тощо українські науковці 900-их і 1917—20-их років дбали також про творення цієї мови в безпосередній науково-дослідній праці, пишучи свої наукові роботи українською мовою. І цей шлях мовотворення був найефективніший, бо давав зв'язні українські наукові тексти, що в них вироблялася не тільки наукова лексика та морфологія, а й синтакса та фразеологія. Крім того, ці праці, зокрема монументальна «Історія України-Руси» М. Грушевського, ставали найповажнішими аргументами для оборони всебічного розвитку української літературної мови взагалі. На жаль, у цей час українською мовою писали майже виключно тільки гуманітарники, а заступники природничих наук ще не мали достатнього знання української мови для писання своїх праць по-українському.

Найбільше зробили цими роками в царині такого «практичного» розвитку української наукової мови велетні української науки — М. Грушевський, А. Кримський, С. Єфремов. Розгляд мови цих трьох діячів цікавий ще й з того погляду, що вони заступають основні тодішні настави в творенні української наукової мови: а) роблене збагачування за зразком виробленої в Галичині української літературної мови (М. Грушевський) і б) етнографічний метод на базі «наддніпрянського» мовного матеріалу (А. Кримський). Третій із них — С. Єфремов додержувався, сказати б, компромісового методу, тактовно поєднуючи те й те. Ці основні напрямки, в їх головних рисах, я з'ясував раніше (в розділі «Проблема наукової мови та науково-технічної термінології»), а додатково схарактеризую їх тут, на конкретному матеріалі з мови

⁶⁶ «Історія українського письменства», т. II. Київ—Ляйпціг, 1919, стор. 342.

згаданих трьох учених, що вели в цьому розумінні перед на протязі всього першого 30-річчя ХХ в.

Михайло Грушевський був перший наддніпрянсько-український учений, що йому довелося включитися, без будь-якої попередньої наддніпрянсько-української практики (якщо не зважати на домашній курс історії козаччини В. Антоновича, читаний по-українському, що його він, як учень В. Антоновича слухав) у живе університетське життя, де треба було викладати українською мовою. Труднощі його піонерства збільшувало те, що він почав цю університетську «практику» не на Наддніпрянщині, а в Галичині, ставши професором історії України у Львівському університеті ще в 90-их роках ХІХ ст. Опинившись у специфічно-галицьких мовних умовах, він, з одного боку, мусів був удаватися до місцевої літературної мови, а з другого — не міг з огляду на всеукраїнські завдання, які мав перед собою, відмовитися й від «наддніпрянських» мовних навичок, особливо в граматиці. Так незалежно від волі самого вченого склалися ті обставини, що зумовили характер його мовотворення.

Характер його мови можна легко перевірити в будь-якій цитаті з його текстів. Ось, наприклад, місце з передмови до першого видання першого тому «Історії України-Руси»: «Мині мило, що вихід сеї книги припадає на століте нашого національного відродження; нехай вона буде йому привітом. Вправді невеселий переважно образ дає нам наша історія, сумніший може часом ніж иньші, але *суспільність*, що має віру в себе, мусить мати і відвагу глянути на неприкрашену правду свого минулого, щоб зачерпнути в ній не *зневіру*, а силу». Підкреслені в цій цитаті слова й форми («століте») — це те, що його Грушевський узяв з «галицької мови», але граматична будова його мови на 90 відсотків «наддніпрянська», за винятком дав. в. на «у» («брату» тощо), уживаного під впливом російської мови.

Така мова в усіх томах «Історії України-Руси», як також і в усіх інших наукових працях М. Грушевського (крім, звичайно, деяких окремих явищ та правописних змін). Повними пригорщами він черпав галицьку літературну лексику, обминаючи тільки яскраві побутові польонізми та непотрібні етранжизми (непотрібні через наявність у його мові «російських» етранжизмів: «територія», а не «терен», «спеціальний», а не «фаховий»). Такий підхід залежав у нього не тільки від його непуристичної позиції, відзначеної в підрозділі «Проблема української наукової мови та науково-технічної термінології», а й від того, що цю літературну лексику він уважав за спільне надбання всіх українців, як це я вже відзначав у згаданім підрозділі. З галицьких граматичних форм уживав він систематично — діалектної типу «століте» (нездовжений приголосний перед закінченням «е»), роблено-літературної «повностию», «людностию», а також деяких синтаксичних явищ («більше як о сотку сторін»). Річ ясна, що в його мові мусила була відбитися й тодішня неупорядкованість української літературної мови та паралелізми. Так, у нього в тому самому тексті першого тому «Історії України-Руси» є й «часть» і «частина», «глава» й «розділ», є навіть такі граматичні паралелізми, як «жите» і «відродження», тобто

«галицька» форма і «наддніпрянська». У поєднанні частин складно-підрядного складеного речення він уживав різних сполучних слів та сполучників: «який», «котрий», «що», як це й ми ще робимо, хоч «котрий» у такій функції уже майже зникло. Ось приклади: «... термінів, на яких можуть зійтися», «Дніпро, що збирає воду», «великоруським народом, котрого політичне й культурне жите». Дуже часто він уживає пасивних конструкцій типу «було присвоєне великоруським народом», а також складеної форми ступеня порівняння «більш популярну».

40 Але в цілому для його наукової мови характерна поважність і, сказати б, *нормальність* стилю, ніякі мовні дивовижі — чи то незвичний новотвір, чи то рідкісне народне слово — не відривають читача від думки, висловленої в реченні. І це було великим досягом на той час, на час, коли вороги української мови саме з цього боку всяково чигали на неї. Поважність його мови збільшувало ще й те, що він сміливо подавав в українському контексті різні чужомовні цитати, аж до старогрецьких долучно, подавав заголовки чужих творів німецькою, англійською, французькою мовами. Його попередники, навіть такі, як М. Драгоманов та Подолинський, здебільшого уникали цього, перекладаючи чужомовні заголовки по-українському, і тому їхні тексти ще й через це мали відтінок популярності, розрахованої на непідготованого читача.

Розпочавши свою літературну й наукову діяльність у 90-их роках XIX ст. А. Кримський виступив зразу, як дуже діяльний учасник українського мовотворення. Він брав участь у мовній дискусії 90-их років, писав різні інші статті на мовні теми, практично творив її в оригінальних і перекладних поезіях («Пальмове гилля», збірка оригінальних і перекладних — давніх арабських та перських — поезій), у «повістках та ескізах» («Андрій Лаговський») та в наукових працях, розробляв її науково в своїй «Українській граматиці» (написана російською мовою), що, на жаль, вийшла тільки частково (перший випуск першого тому і перший випуск другого тому), хоч була начебто написана вся, але рукопис загинув у друкарні під час революційних подій у Москві 1905 року. Багато важить у цій його діяльності те, що з нього був учений мовознавець, отже, людина, що підходила до справи творення української мови при повній зброї теоретичного й історичного мовознавства. Його мовну позицію можна охарактеризувати як *позицію крайнього етнографізму*. Можна б навіть сказати, що з нього був найбільший «етнографіст» в історії нашого культурного мовотворення. Як і інші «етнографісти» — О. Кониський, І. Нечуй-Левицький, почасти Б. Грінченко, він уважав народну (селянську) мову за основне мовне джерело не тільки для белетристичних жанрів, а й для публіцистичної та наукової мови. Згадаймо оті слова: «А краще було б, щоб і в науці писати зовсім так, як говорить народ». Але, не зважаючи на те, що А. Кримський був свідомий, науковий творець української літературної мови, історично склалося так, що його мовні досяги не потрапили в стрижень розвитку української літературної мови і в літературі, і в науці. При всьому своєму багатстві — лексичному, морфологічному

й синтаксично-фразеологічному вона справляє враження чогось дуже індивідуального, непридатного для загального вжитку. За причину тут треба вважати і його особисті мовні вподобання і, так би мовити, «несамобутній» розвиток нашої літературної мови. Його особисті вподобання прикметні перебільшеною прилюбністю до побутово-народних мовних явищ, емоційно-забарвлених, зокрема вульгарних висловів, ужитих не до речі. У його текстах просто таки ряснують такі розмовно-емоційні форми, як от «любісінько», «щирісінько радіючи», «такечки». Чомусь він полюбив також синонімічно-подвійні вислови типу «самеіменно», «знав-відав», що не могли не справляти враження навмисного простацтва. Часто вживав він також без потреби й справжніх вульгаризмів. Ось, наприклад, з «Андрія Лаговського»: «За чверть години пригналася до нього Текля і *гепнула* навколішки». Особливо шкодять ці явища його науковій мові. «А вже ж щодо білоруського письменства, белетристики та популярних книжок — дак *тутечки* не зроблено ще нічогісінько, або так що й нічогісінько» («Дещо про білорусофільтство в Росії», 1892 р.). «І я, і . . . М. Ясінчук *були любісінько гадали*» («До характеристики т. зв. Новоросії»). «Тільки ж найцікавіші звістки здобуваємо ми здебільшого з інших джерел, і ото ж їхній реєстр *тутечки* подається». («Історія Персії та її письменства»). Часто уживав він заголовків описових або зредагованих у формі непрямого питання, як от «Історія Туреччини, звідки почалася Османська держава, як вона зростала й розвивалася і як досягла апогею своєї слави й могутности». Такі заголовки теж надають мовостилеві відтінку оповідности, невластивої науковому думанню й викладові, такий мовостиль притаманний не тільки раннім його писанням, а й пізнішим, аж до останніх його публікацій.

Загальне враження від мови А. Кримського таке, що її багатство надмірне, що народних засобів у ній більше, ніж їх треба в літературній мові. І трохи чи не це було причиною, що А. Кримського якось відсунуто в 20-их роках від редагування російсько-українського словника Всеукраїнської Академії наук (хоч офіційно мотивувалося це його перевантаженням). Друга причина його неуспіху в українському мовотворенні, на мою думку, та, що наша літературна мова склалася, кінцем-кінцем, як роблено-збагачене явище, цебто в літературній лексиці в ній переважали новотвори та етранжизми, а в синтаксі багато синтаксичних кальок, особливо в гіпотаксі. Склалася вона так, а не з перевагою в літературнім складнику народних елементів через те, що більшість її творців взорувались на зразках чужих літературних мов — російської, польської, німецької (що теж були багато в чім скальковані одна з одною) і недостатньо знали українську народну мову, яка тоді була ще мало вивчена. А як одна людина ніколи не може надати такого чи такого характеру літературній мові, то й Кримський як «самітний» глибокий знавець української літературної мови не тільки не зміг передати українській літературній мові багатьох своєрідних тонкощів народної мови, а й із своїми власними ознаками (текстами) залишився забіч від літературного стрижня. Проте це не значить, що його мовне надбання не має вартости. Навпаки, через те, що його

мова взята з центральноукраїнських говорів (Звенигородщина), зібраний у нього матеріал можна використовувати, з певним стилістичним тактом, у різних жанрах культурного мововжитку, що, як відомо, потребує різних мовних засобів, навіть вульгаризмів (напр., у комедійних текстах). Але є в нього й такі вузькі говіркові явища, які вже не можуть увійти до норм української літературної мови. Це такі форми: «до його», «усе кращ і кращ», «багатійш», «ійти», «смішная» (частково допускається в поезії), «стомляний», «дак», «да» (так, та), «од» (прийменник і приросток), «просю».

Як уже казано, серед діячів нашого мовотворення першої чверти ХХ ст. одним із найчільніших був С. Єфремов. Він теж розпочав свою діяльність на межі двох сторіч — як один із засновників видавництва «Вік», як учасник тодішніх нелегальних українських організацій (Українська радикальна партія, Товариство українських поступовців) і як перший у нових після революції 1905 року умовах український публіцист, що почав писати в Росії українською мовою (його стаття в «Кіевск-их Отклик-ах» «Чи буде суд?»). Пізніше з нього виробився видатний літературний критик та літературознавець, що здобув звання дійсного члена Всеукраїнської Академії наук. Він написав монографічні дослідження творчості І. Нечуя-Левицького, І. Франка, Карпенка-Карого, М. Коцюбинського. Року 1916 вийшла його велика «Історія українського письменства», перша солідна (після «сирового» курсу О. Огоновського) синтетична праця про українську літературу, написана українською мовою.

У розділі про розвиток публіцистичної мови я вже відзначав пайку С. Єфремова, тут спинюся трохи докладніше на розгляді його мови в наукових працях. У попередніх заввагах до цього розділу я назвав метод С. Єфремова «компромисовим». Кажучи так, я мав на увазі наявність у його мові певного компромісу між робленим збагачуванням, байдужістю до «краси мови» в М. Грушевського та крайнім мовним етнографізмом А. Кримського. Справді бо: в Єфремова немає такого мовного «недбальства», як у Грушевського, він так, як і Кримський, дбав, сказати б, про «красу й чистоту» української літературної мови, як і Кримський, уважав потрібним держатися народного ґрунту в мовотворенні та взагалі надавав народній мові в нашому національному житті великої ваги. «Усе розгубив український народ, — писав він у «Вступі» до «Історії українського письменства», — на довгому й важкому шляху своєму до теперішнього становища: політичну самостійність і економічні достатки, своє право й освіту, свої закони й суд, свою школу й інтелігенцію... ім'я навіть своє втратив у безупинній боротьбі за національну індивідуальність, зробився нацією без прізвища, нацією просто «людей», ще гірше — нацією «дядьків»... І тільки один лишився йому, чудному цьому народові, скарб од далеких предків. Цей скарб єдиний — то рідна мова й рідне письменство, тією мовою писане; обое — як вираз його духової істоти, як символ його опрічності, як пам'ятка од минулого й надія на прийдущі, треба сподіватися — недалекі вже часи»... (стор. 10).

Але разом із тим С. Єфремов, мавши тонке чуття мовостилію, не

допускався будь-якого переборщування в запровадженні до літературної мови народних елементів. Він — як це я відзначив уже — так умів уплітати народні вислови, зокрема фразеологізми, в свою мову, що вони, з одного боку, збагачували емоційно-семантичними елементами наукову прозу, еднали цю останню з українським мовним чуттям, а з другого — не вносили в наукові тексти непотрібної розмовності («патакання») та вульгарності. Ось ще приклади (до тих, що я наводив у розділі про публіцистичну мову) на таке використання народної мови в науковій: «То були все панського коліна люди». «Вийшов із самого споду соціальної піраміди». «Був другий учитель-маляр, що замість науки виварював тільки воду з хлопця». «То були знов же мало не одним лицем люди з лівобережної України». Усі підкреслені тут вислови — це безперечні явища розмовної селянської мови, але вони так підігнані до поважного наукового стилю мови, що не кидають і найменшої тіні розмовності чи вульгарності на ці речення. У нього ж навіть слівце «воно» в безособовій функції, як яскраве явище розмовної мови, звучить цілком нормально в науковому тексті: «отже не так воно склалося!» Або навіть такий, здавалося б, вульгаризм, як «нечутственный» (перекручене в селянській мові церковнослов'янське слово) не псує його наукової мови. Тим то можна сказати, що «компромісовий метод» С. Єфремова — це найцінніше надбання в нашому культурному мовотворенні, що корінням своїм сягає (але з перевищенням) Кулішевої практики, таких його зразків, як мова «Історії України од найдавніших часів», тільки без Кулішевої архаїзації. Цей метод зберігає свою силу ще й досі, і він поклав свою печать на мовну практику таких майстрів нашої прозової мови, першої половини ХХ ст., як А. Ніковський, можливо, М. Зеров.

З лексичного й граматичного боку мова С. Єфремова — це безпосередній зразок нашої найновішої літературної мови, і через те вона збігається майже цілком з нормами сучасної української літературної мови. Можна відзначити тільки деякі особливості, що залишилися явищами тільки його індивідуальної мови. Деякі з цих особливостей збігаються з особливостями мови Кримського (напр., прийменник «од»), а це можна пояснити спільним говірковим джерелом їхньої мови — говіркою Звенигородщини. Але є в нього власна особливість, не в діалектному пляні створена, — його прилюбність до ритмічної побудови прозової мови (знов якийсь перегук із ритмізованою мовою Кулішевої «Історії», і знов трохи не те, бо не від фолкльору походить), що викликала інверсійність у реченнях. Наприклад: «Що це за фатальна доля така?» «На цю непобориму живого слова силу». «За право в кожен куточок життя зазирати». «У передмові до третього цієї праці видання». «З ореолом величезного таланту поетичного». (Останній приклад, либонь, за польським зразком, бо в польській мові за наявності двох прикметникових означень іменник стоїть між ними). Річ ясна, що ця ритмізація — роблене збагачення мови, — цього в народній мові він не міг знайти, а підказала йому цю рису любов до «краси мови». Як індивідуальне надбання, ця риса не ввійшла до норм нашої літературної мови, але могла вплинути на деяких авторів. (Замолоду

вона, наприклад, імпонувала мені, і в моїх писаннях з 20-их років вона значною мірою наявна).

Великі досяги залишив С. Єфремов у царині мистецького перекладу, напр., переклад творів В. Короленка,⁶⁷ і я не можу не відзначити хоч би дечого з цієї мови.

Так, у «Макаровому сні» він ужив елементів фолкльорної мови («мовив він до попа до Івана»), зрідка трапляється незвичне для української літературної мови вживання повних прикметникових форм у прозовій мові («кинув на золоту тарілку»), так само — повної, але вже звичної займенникової форми («ціі удари»). Для «церковности» вжив він церковнослов'янізмів, але дуже обережно («убоявсь еси»). Трапляються в цих текстах і явні помилки супроти граматичних норм української мови. Так, він систематично вживає форми типу «самісенькі» (замість правильної «самісінькі»), двічі вжив у мові персонажа форми «два калача», і зробив це без потрібної змістової мотивації, не так, як наприклад, у формі «Богá» (наз. мн.) — це характеристичне для мови сибірського сектанта, а також утворив неправильні форми «Тимошкову» та «Яковову» (прикметники приналежності; у першому слові треба було «Тимошчину», у другому «Яковину», хоч і з різних у цих двох випадках причин: у першому закономірно від рос. імени «Тимошка», у другому — за аналогією до такої форми, щоб обминути збіг складів -«во-ву», це живе явище з народної мови).

Походження цих помилок у мові Єфремова для мене неясне (за винятком форми «самісенький», уживаної і в мові інших авторів того часу, зокрема її згадував Г. Шерстюк у своїй граматиці), бо в інших його текстах такі помилки мені не траплялись.

Але ці окремі факти губляться в загальній досконалій і багатій картині його мовного надбання.

⁶⁷ В. Короленко. «Твори». Державне видавництво України. Київ, 1923 р.

СПРАВА УКРАЇНСЬКОЇ ГРАФІКИ Й ПРАВОПISУ

Револуційні події 1917 року застали справу української графіки й правопису в стані великої невпорядкованості, ба й чималих графічно-правописних розбіжностей поміж окремими землями. Якщо в Галичині й Буковині (не в церкві) додержувались офіційного правопису, зафіксованого в «Рускій граматиці» С. Смаль-Стоцького й Ф. Гартнера, то на українських землях колишньої Російської імперії вживали грінченківського варіанту «кулішівки», тобто правопису, що його Грінченко застосував у своєму словнику. Таж і «грінченківка» не була розроблена як система, а тому й кожне видавництво, коли не кожен автор, писали як заманеться. А крім того, на західніх землях не вживали апострофа, а на східніх уживали, на Заході суворо додержувались вживання «г», а на Сході часом його вживали, а часом — ні. Принципово й на Сході проти «г» в складі української абетки нічого не мали, але часто з технічних причин (за браком цього черенка чи матриці в друкарні, як про це згадує, наприклад, С. Шульгин у своєму «Курсі») доводилось обходитись без нього або замінити давно на Україні випробуваною комбінацією двох літер «кг», а іноді навіть латинського «g». Ті видавництва, що пробували застосувати на українському ґрунті драгоманівський правопис, вживали ще й латинського «j» (йота), — напр., в-во «Вернигора».

Але загострено-національна скерованість українського культурного життя призводила до посиленої «українізації» й у царині графіки та правопису. Проти цього не встояла навіть така твердиня «етимології», як Греко-католицька церква в Галичині: і там кінець-кінцем, з 1 січня 1919 р. станиславівський єпископ Хомишин запровадив у метрикальні книги українську мову та допустив уживання «фонетики».¹

Але особливо показова в цьому розумінні брошура якогось Т-ка («Т-ко») «До питання про утворення самостійного українського алфавиту». Цю брошуру написано ще 1911 р. (як про це пише автор), та опубліковано тільки після революції 1917 р. (в Києві). Тема її — ідея «заміни теперішнього нашого алфавиту не спільним з російським». Бо автор уважав, «що небезпека, яку уявляла з себе спільність нашого і російського алфавиту, далеко ще не зникла з революцією і хоч не розумово, то психічно вона доводитиме українським і неукраїнським масам про нашу спільність з росіянами і таким побитом може відіграти роль для нас вельми і вельми негативну». Автор пригадує, як у минулому «нас допікали тим, що чого ми, мовляв, прагнемо до якогось свого національного життя, коли у нас одна з росіянами віра, одна мова, один алфавит, і, значить, ми один народ з росіянами».²

¹ Маю таку інформацію від З. Стефанова.

² «До питання . . .», стор. 1—2.

Йому здавалось, що краще б уживати якогось арабського, грецького чи навіть санскритського письма, аби тільки не однакового з російським, що загрожує нашій окремішності. Проте якоїсь конкретної пропозиції він не висунув, і його брошура цікава тільки як вияв тенденції позбутись настирливої опіки росіян і в цій галузі.

Коли говорити вже тільки про правопис, то насамперед треба відзначити виразну тенденцію відштовхнутись від галицького правопису. Можна сказати, що тільки один Є. Тимченко у своїй перевиданій в 1918 р. «Українській граматиці» залишив правопис «загально уживаний в нашім письменстві на Буковині і в Галичині» (з передмови). Але вже І. Огієнко в теж перевиданій дореволюційній брошурі «Рідна мова в українській школі» якнайрішучіше висловився проти галицького правопису. «Не змовчу, — пише він, — що в нас помітно (це перед революцією — В. Ч.) великий нахил завести до себе мудрого (?) правопису Галичини. Я повинен голосно застерегти, що той правопис стане каменем (? — В. Ч.) на дорозі широкої освіти і культури, стане в нашій школі справжнім українським Молохом-дітожером, і тоді наші діти, замість навчатися рідної мови, баламутитимуть тямки, забиватимуть собі памороки отими двома крапками та блукатимуть з отим приблудним «ся».³

І він же, тобто Огієнко, домігся того, що на протязі цього періоду, як про це вже згадувано, створено суто «наддніпрянський» правопис, виданий під назвою «Головніші правила українського правопису». У своїй пізнішій виданій уже на еміграції праці «Історія української літературної мови» І. Огієнко називає цей правопис «правописною системою І. Огієнка», і цього не доводиться заперечувати, бо він, справді, вклав у нього чи не найбільше праці: уклав його проект, брав участь у засіданнях правописних комісій і затвердив його як міністр освіти.

Що ж вона являє собою, ця «правописна система»?

Коли розглядати її історичне коріння, то доводиться сконстатувати, разом з проф. І. Огієнком, що вони (члени комісії) «затвердили головню той правопис, що панував в Україні ще з 1905 р.», тобто правопис «Ради» й Грінченкового слівника. Та коли проф. І. Огієнко називає цей правопис «першою закінченою системою нашого правопису» (стор. 317), то це не зовсім так. Певною системою був і правопис С. Смаль-Стоцького, зафіксований багато раніш і в «Рускій граматиці», і в «Правописних правилах» (1904 р.), а ми ж розглядаємо весь український культурний процес як єдиний, хоч і з деякими льокальними ухилами в певні його періоди. Та й той галицько-буковинський правопис був почасти вживаний і на Наддніпрянщині, напр., у виданнях М. Грушевського в Києві після 1905 р. Крім того, «закінченість» Огієнкової системи теж не була така вже досконала, і він сам (Огієнко б то) на тій же таки сторінці своєї праці пише про неї, взятої вже в редакції УАН, отже, з новими доповненнями навіть, як про «коротку й не до кінця розроблену».⁴ Не можна згодитися з ним і в питанні про її

³ «Рідна мова...», стор. 31.

⁴ «Історія...», стор. 317.

«науковість». Вона склалася на протязі всього XIX ст., від граматики Павловського почавши, коли з почину окремих наукових діячів та письменників до неї запроваджувано ті чи ті поліпшення (М. Лучкай викинув «ъ», автори «Русалки Дністрової» запровадили — «йо», «ьо», «е», децю зробив П. Куліш, упорядники «Записок Юго-западного отдѣла географическаго общества» — «ї», децю вніс Желехівський, децю Б. Грінченко).

Та й він сам (Огієнко б то), заперечуючи Панькові Кулішеві заслуги в історії українського правопису, розглядає його як «вислід спільної праці письменників усього XIX віку».⁵ Показове в питанні про науковість українського правопису те, що якраз та система його, що була «найнауковіша» (найпоследовніша в застосуванні фонетичного принципу, бо відкидала традиційні «я», «ю», «є», а також «ї»), — драгоманівська, не ввійшла в Огієнків правопис, дарма що тоді ж були окремі спроби користування й драгоманівкою (в-во «Вернигора»).

Слід відзначити також, що «правописна система І. Огієнка» майже цілком зігнорувала галицький правопис — систему С. Смаль-Стоцького. Цей момент тим більше звертає на себе увагу, що саме в правописі як у найдовільнішому (умовному) й робленому явищі мовної культури (не так, як у властивій мові) синтезування різних місцевих відмін найможливіше. Очевидячки, тут заважили особисті погляди самого І. Огієнка, а також, можливо, вплив А. Кримського, давнього, ще з дореволюційних часів «ворога» «галицької мови» й правопису. А втім, тут треба брати на увагу й загальну, відзначену вище тенденцію «наддніпрянських» діячів відштовхуватись від галицького правопису, тим то й участь у правописній комісії прихильника галицького правопису Є. Тимченка не врятувала найяскравіших особливостей його, як не взято також на увагу й палкої оборони цих особливостей у граматичних працях В. Сімовича.⁶

В основних своїх правилах правописна система І. Огієнка базувалась, з одного боку, на східноукраїнській діалектній основі (як її тоді розуміли), а з другого — на російській правописній традиції, особливо в написаннях чужомовних слів.

Першою «базою» можна пояснити 1) написання частки «ся» разом з дієсловом (бо в «наддніпрянських» говірках ця частка нерухома), 2) «ь» у прикметникових наростках -«ськ»-, -«цьк»-, 3) вилучення «ѣ» з написань типу «сѣвіт» (бо в наддніпрянській вимові тут немає такої великої паляталізації, як у галицькій), 4) написання «і» (а не «ї») на місці давніх «ѣ» та «е», 5) подвоєння приголосних у формах типу «зілля», 6) «людей», а не «людій» тощо.

Другою «базою» пояснюється 1) відкинення передачі всякого чужомовного «g» через «г» («педагог» — не «педагог») 2) різна передача чужомовного «l» — то через тверде «л» «філологія», то через м'яке

⁵ Згадувана праця, стор. 308.

⁶ Він обстоював написання «ніс» (носа) і «ніс» (від «нести»), а також усі особливості в написанні чужомовних слів («фільольогія» тощо), запозичені з польського правопису.

(«канцелярія»), 3) передача чужомовних «ï» через «ю» (а не через «і», як у галичан: «Мюнхен», не «Мінхен»)).⁷

Слушно було затримане в цьому правописі написання чужомовних двозвуків, бо це усувало невластивий українській мові (як і взагалі слов'янським) роззів: «ав» («авдиторія»). Те саме можна сказати про написання «я» — в «соціальний», «геніальний» тощо.

Досить складною проблемою була, мабуть, справа з написанням голосного «і» чи «и» після приголосних у чужомовних словах. В історії українського правопису її вперше спробував був розв'язати С. Смаль-Стоцький, запроваджуючи написання «и» після зубних «д», «т», «з», «ц», «ж», «ш», й «р» на тій підставі, що, мовляв, в українській мові приголосні перед «і» ствердли. Хибою цього обґрунтування було те, що він цей фонетичний закон застосував не до всіх приголосних, а тільки до цієї частини їх (до зубних та «р»). Тим то наддніпрянці писали «и» й після інших приголосних, наприклад, після «г» в основі «педагогічний». Але до Огієнкового правопису в практиці наддніпрянців тут було справжнє безладдя, а М. Грунський у своїй «Українск-ій граматиці» навіть писав, що «трудно усталити правило, коли чужомовне «і» передається через «і», а коли через «и»: тут виявляється різна вимова окремих слів, народна етимологізація — біблія і библія, білет і билет, бісер і бисер, пишуть не тільки література, а й література».⁸ Звичайно, це хибні міркування, і їх доводиться наводити тільки на доказ того, що люди не давали собі з цим питанням ради. В. Самійленко теж писав, що «це питання зараз тяжко вирішити».⁹ А в практиці було таке, що, наприклад, С. Шульгин писав «органічний», «систематичний», «цінамон», В. Самійленко — «фонетика», «евфонічність» і «евфонічність», П. Блажкевич — «гігієна», «арістократ», «міністер», М. Левицький — «асиміляція», «етимольогія» і так далі.

Не зорієнтувавшись добре в матеріалі, упорядники прийняли галицьку систему писання «и» після зубних та «р», а після всіх інших — «і», що насправді була запозичена з польського правопису, тимчасом як для української фонетики було б краще писати «и» після всіх приголосних, за винятком сполучення «ія» («революція»). І це спробувала була запровадити О. Курило, що в своїм «Курсі українського правопису» писала послідовно «и»: «билет», «гипс», «географічний», «физика», «министер». На жаль, ця спроба пізніш не була прийнята.

Питання про апостроф було на той час дуже гостре з тієї причини, що проти нього були галицькі мовознавці (В. Сімович) і взагалі галичани, дарма що його запровадив в український правопис галичанин Є. Желехівський. Під впливом галичан і дехто з наддніпрянців

⁷ В даному разі упорядники правопису, мабуть, стали перед проблемою, що не надавалась до «синтезування», бо в українській графічній системі не було відповідного знака для передачі цього звука (лябіалізованого «і»). Його не передавало ні галицьке «і», ні наддніпрянське «ю». Вихід був у виборі тієї чи тієї традиції, незалежно від її походження, і вони вибрали ту, що була узвичаєна серед більшості українців, — російську.

⁸ «Українська грамматика», стор. 10.

⁹ «Чужомовні слова в українській мові». «Твори», Київ, 1958 р., стор. 383.

вагались, його (апострофа) не визнавав Є. Тимченко та його учениця Олена Курило (в «Початковій граматиці української мови», видання 1918 р., в «Курсі українського правопису», Київ, 1919 р.).

Незалежно від будь-якої чужої традиції упорядники затвердили вживання апострофа, потрібного і східним, і західним українцям, особливо останнім, бо вони в вимові не можуть розрізнити нормативних і не нормативних явищ — де вимовляти «р» м'яко («р'ябий»), а де — твердо (бур'ян).

У деяких питаннях Огієнків правопис залишив двоякість написань, напр., «писар» і «писарь», «іспит», але «инший» (ознака — «і» перед «н»).

«Головніші правила» ще раз переглянула Українська академія наук і затвердила їх на спільному зібранні в 1919—20 роках під назвою «Найголовніші правила українського правопису, ухвалені спільним зібранням Академії наук».¹⁰

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В УКРАЇНСЬКІЙ САМОСТІЙНІЙ ДЕРЖАВІ

1. Складні історичні умови, що в них на протязі довгого часу перебував український народ, усі його частини, перед революцією 1917 р. в Росії і трохи довше в Австро-Угорщині, зумовили те, що право на повний розвиток української літературної мови можна було здійснити тільки в важкій боротьбі з різними її ворогами й перешкодами.

2. Головні перешкоди й труднощі були такі: а) ненормальна структура українського народу як суспільного «організму» (що він складався трохи чи не з самого селянства); б) брак національно-державної традиції і майже стовідсоткова національна несвідомість основної частини українського народу — селянства (особливо на українських землях Російської імперії); в) чужонаціональний склад міської людності України; г) мала кількість свідомих борців за українську мову — української інтелігенції; д) наявність на Україні значних національних меншостей, що перед тим фактично були панівними елементами в країні; е) збройні втручання імперіалістичних народів — росіян, поляків, румунів.

3. Але не зважаючи на ці труднощі, українська літературна мова за цей короткий період, попри всі, сказати б, недоробки, здобула такі суспільні позиції і виступила в таких соціальних функціях, яких вона перед тим ніколи ще не мала. Особливо важлива була для її розвитку

¹⁰ Маю на увазі текст із книжечки Є. Чикаленка «Українська літературна мова й правопис». Берлін, 1922 р.

функція державної мови. Це був такий високий «стрибок», який майже автоматично забезпечив їй надалі всеосяжне суспільно-державне функціонування і всебічний розвиток. На цей ще вищий щабель розвитку піднеслася українська літературна мова вже за перше 10-річчя т. зв. «радянської влади», але розгін до цього останнього дав період 1917—1920 років. Він був, той розгін, такий могутній, що й російські більшовики не відважилися його раптом обірвати — мусіли далі «українізувати». У цьому розумінні можна сказати, що не тільки розвиток періоду 1917—1920 років, а й наступний після нього, ще вищий, був куплений кров'ю синів українського народу, пролитої в збройній боротьбі 1917—1920 років.

**Українська мова в Українській
«Радянській» Соціалістичній Республіці**

НАЦІОНАЛЬНО-МОВНА ПОЛІТИКА БІЛЬШОВИКІВ ЗА Т. ЗВ. ВОЄННОГО КОМУНІЗМУ

Дезукраїнізація України під приводом боротьби з «українським націоналізмом»

Цей короткий період тривав від того часу, як більшовицька Москва остаточно, за третім походом, завоювала Наддніпрянщину (1920 року), і до створення «Радянського Союзу» наприкінці 1922 р. Політично цю територію більшовики оформили як Українську Соціалістичну Радянську Республіку (офіційно в такій послідовності цих слів). Але це була обкраяна українська національна територія. Поза нею залишалися ще не тільки західноукраїнські землі (Буковину й південну Басарабію захопила Румунія, Закарпаття приєднано до Чехо-Словаччини, Східна Галичина, Холмщина, Волинь та Берестейщина відійшли після Ризького миру — 2. X. 1920 р. — до Польщі), а й великі українські етнографічні масиви південної Курщини, Вороніжчини, Дінщини (без Таганріжчини, що тоді входила до УСРР) та української частини Північного Кавказу.

При цьому слід зразу ж таки зазначити, що для національно-мовної політики більшовиків мав дуже малу вагу той факт, що УСРР у цьому періоді мала статус «договірної», тобто майже самостійної в межах РСФРР держави, яка мала дипломатичні відносини з іншими, поза цією «федерацією», державами, мала посольства та консульства в Польщі, в Австрії, в Німеччині. Для більшовиків це було продовження їхньої національно-мовної політики з часів попередніх тимчасових і часткових загарбувань українських територій, — політики так званого *воєнного комунізму*. Це була, з одного боку, та двоїстість у теоретизуванні, що прикметна взагалі більшовицькій (ленінській) теорії національного питання, з її корисними й шкідливими для поневолених народів настановами,¹ а з другого — суперечлива практика навіть цієї хитливої теорії, як про це в мене вже була мова в підрозділі «Загальні труднощі й перешкоди в боротьбі за українську мову». Та й у теоретичних настановах тепер уже не було того максималізму, що був у статтях та виступах Леніна до захоплення влади (напр., його стаття з 1914 р. «Чи потрібна обов'язкова державна мова?» його ж виступ проти «українського» більшовика Ю. П'ятова на VII конференції РСДРП(б) 29 квітня 1917 р. тощо), дарма що цією політикою керував той же таки Ленін. Навіть у голосному ранньому офіційному документі

¹ Див. про це в моїй праці «Ще про національно-мовну політику більшовиків», («Нові дні», ч. ч. 85—90 за 1957 р.).

«радянської» влади — в «Деклярації прав народів Росії» (2 листопада 1917 р.) пунктові про «право народів Росії на вільне самовизначення аж до відокремлення та створення самостійної держави» передували всякі «заклинання» про «добровільну й чесну спілку народів Росії», про потребу злити «робітників і селян народів Росії в одну революційну силу». Тепер уже в партійних та урядових постановах і декретах національне питання трактовано тільки як *неминуче зло* або як потребу ставитися з певною вибачливістю до національних «пережитків», наявних нібито тільки в свідомості відсталих елементів суспільства, переважно селянства, всупереч тому історичному фактові, що національні рухи скрізь, у тому числі й на Україні, — це були вимоги найкультурніших елементів народу, передусім інтелігенції. Якщо, наприклад, у програмі РКП(б) з 1919 р. й сказано про потребу ставитися «з особливою обережністю та особливою увагою до пережитків національних почуттів», то все таки, як бачимо, ці «почуття» — це тільки «пережитки» (забутки), що їх пізніше треба буде позбутися.² Те саме є й у спеціальній резолюції ЦК РКП(б) про «радянську» владу на Україні, підтвердженій на VII конференції партії з 3 грудня 1919 р. Пишучи про «найбільшу терплячість та обережність» щодо «націоналістичних тенденцій» «українських мас», автори резолюції називають ці «маси» «відсталою частиною», тобто неповноцінним складником суспільства, що до нього можна ставитися з вибачливістю, але не з повагою.³

Тезу про «терплячість та обережність» у ставленні до «націоналістичних тенденцій» відсталих елементів» процитовано в лапках у резолюції Першої всеукраїнської наради КП(б)У з 2—4 травня 1921 р., а також у постанові ЦК КП(б)У з 6 лютого, затвердженій і доповненій на пленумі з 17 жовтня 1922 р. А «радянську» владу в цій резолюції названо навіть «анаціональною».⁴

Але й ці теоретичні побажання — це тільки один бік справи, сказати б, «революційно-романтичний». Дійсність у національних республіках була інша, не така наївно-безневинна, як це могло здаватися у теорії. З одного боку, народи цих республік не могли погодитися з таким «обмеженим» трактуванням їхніх прав на самовизначення, а деякі з них, як от Україна, вже й мали свої самостійні держави і боролись за ці права навіть із зброєю у руках, а з другого — безпосередні здійснювачі більшовицької національно-мовної політики — росіяни, жиди й інші «націонали», що були не в своїх республіках (напр., на Україні ще латиші), не могли (через незнання мови й культури місцевого населення) й не хотіли здійснювати навіть того мінімуму, що його вимагав Ленін, — не хотіли на територіях цих республік зрікатися своєї (російської) мови та культури.

Тим то в партійних та «радянських» документах цього часу вже є мова й про потребу боротися з цими «пережитками» та «тенденціями». А

² «Культурне будівництво в Українській РСР». Київ, 1959 р. Стор. 27.

³ Згадане видання, стор. 61.

⁴ Згадане видання, стор. 118. Усі ці резолюції КП(б)У були писані по-російському, і тільки в цьому виданні та в деяких попередніх перекладено на українську мову.

як у складі РКП(б) тоді було досить багато «націоналів» (неросіян), що не могли не викидати на очі росіянам їхнього шовінізму на практиці (згадаймо знаменитий памфлет В. Шахрая та С. Мазлаха «До хвили», скерований проти самого Леніна, проти його «забудькуватости»),⁵ то в цих документах доводилось говорити про боротьбу на два фронти — проти «місцевого націоналізму» і проти «великоруського шовінізму, чи великодержавности». Про це йде мова в резолюції X з'їзду РКП(б) з 16 березня 1921 р. Ця резолюція, в основному, мала на увазі «східні окраїни» (в Середній Азії), де тюркська людність («басмачі») чинила ще запеклий опір, тим то в ній особливо засуджувано «великодержавний шовінізм». «З'їзд, рішуче засуджуючи обидва ці ухили, як шкідливі й небезпечні для справи комунізму, вважає потрібним указати на особливу небезпеку й особливу шкідливість першого ухилу — ухилу вбік великодержавности, колонізаторства».⁶

Але показово, що в прямому «українському» відгукові на цю резолюцію — в резолюції наради КП(б)У з 2—4 травня 1921 р., про «особливу» боротьбу з великодержавним шовінізмом не згадано. Ба й навпаки: справу потрактовано так, що на Україні (уже збройно переможеної) передусім треба боротися з українським націоналізмом. Мовляв, з великодержавним російським шовінізмом бореться «російська партія більшовиків», а боротьбу з націоналізмом «поневолеми» (лапки в оригіналі — В. Ч.) ця партія «покидає братнім партіям поневолемих царизмом націй та народностей». Тим то, згадавши про те, що в програмі РКП(б) з 1919 р. «партія більшовиків визнавала за пригнобленими націями право на самовизначення аж до повного відокремлення», автори цієї резолюції далі написали: «Це не означало, звичайно, що українські комуністи повинні були прагнути відокремлення від російських робітників та селян і складати зброю перед міщанським (буржуазним — В. Ч.) націоналізмом у власній країні. Навпаки, обов'язок українських комуністів, щоб створити єдиний революційний фронт боротьби з шовінізмом, полягав насамперед у нещадній боротьбі з дрібнобуржуазними українськими партіями, їх міщанським націоналізмом».⁷ Це «українські комуністи» робили згідно з гаслом К. Лібкнехта: «Шукай ворога в своїй власній країні!» що його (гасло) схвалено на II конгресі III Інтернаціоналу, тобто тієї ж таки РКП(б), влітку 1920 р.

Трагедія української дійсності була в тому, що з «українським націоналізмом» боролися не українські комуністи, а ті ж таки росіяни

⁵ У кінцевому розділі книжки, під заголовком «Запитання т. Леніну» автори писали: «Т. Ленін! Оцю брошуру написано, головним чином, для Вас». А далі, скористувавшись відомим анекдотом про попа, що забув написану проповідь у старих штанах, вони написали: «Але при чому сей анекдот? А ось при чому. Та паства — се не тільки дрібна буржуазія, а й Ваші ж якнайближчі товариші. Прочитайте статті офіційного органу «комуністів України» і пригадайте, що Ви писали з приводу «хахлят (хлоп'ят? — В. Ч.) без штанців» у статті «Критичні завваги з національного питання» та «Про право націй на самовизначення» в суботу ввечері... Вибачайте: напередодні війни й революції. «Хлоп'ята без штанців» зараз танцюють круг Вас і не тільки не соромляться, а ще й із смаком та прищоккуванням роблять безсоромні рухи». (Подаю за машинописною копією, зробленою в Мюнхені 1953 р., стор. 94, 99. 1967 р. «До хвилі» перевидано книжкою).

⁶ «Культурне будівництво», стор. 109.

⁷ Згадане видання, стор. 117.

та асимільовані з ними «націонали» (переважно жиди), оскільки КП(б)У, як побачимо далі, і весь державний апарат УСРР складався з цих елементів, з елементів, що могли тільки вороже ставитися до справи українського визволення. На Україні «шукала ворога» пряма агентура імперіалістичної Москви.

Тим то на практиці здійснення цих партійних настав звелось фактично до ліквідації національно-культурних здобутків українського народу за період української незалежної держави 1917—1920 років. Це виразно засвідчено в постанові пленуму ЦК КП(б)У з 6 лютого, затвердженій і доповненій на пленумі з 17 жовтня 1922 р., тобто наприкінці цього періоду й напередодні утворення «Радянського Союзу». «Сконстатувавши» той «факт», що, мовляв, «під національними гаслами українська контрреволюція маскує свої експлуаторські прагнення», як це яскраво проявилось за коротке існування гетьманщини і так званої Української Народної Республіки», автори постанови написали далі: «Перед українською пролетарською державою постає складне й важке завдання — перешкодити українській контрреволюції використати національну українську соціалістичну державність і народну українську школу для своїх класових цілей» . . . «Зазнавши поразки у відкритому бою з пролетаріатом і сільською біднотою, українська контрреволюція ступнево захоплює в свої руки всі види української школи. Ті ж самі елементи, особливо вчителі, стають на чолі так званої автокефальної української церкви, де під приводом боротьби з російською православною церквою створюється друга націоналістична цитадель. Рівнобіжно з цим множаться дрібнобуржуазні, націоналістичні куркульські «Просвіти» — вогнища національного цькування. Четверта цитадель, в якій організується українська дрібнобуржуазна стихія, — це всі види кооперації. З усіх цих зайнятих позицій українська контрреволюція веде підкіп під диктатуру пролетаріату й селянства, і під комуністичну партію».⁸

І як висновок з цього: «Ця директива зводиться до витіснення української контрреволюції з тієї позиції, яку вона зайняла в культурно-національному розвитку країни. Досі це завдання не виконане».⁹

Це, як бачимо, ціла програма антиукраїнської роботи, ворожий удар, скерований у найчутливіші ділянки національного буття українського народу. Це наскрізь *негативна* робота, а не якась там «культурне будівництво», як це можна хибно зрозуміти з факту вміщення цього документа в збірці «Культурне будівництво в Українській РСР».

Замість гасла «українізації всього життя на Україні», що було беззастережним постулятом усієї державно-творчої роботи в УНР, більшовики висунули гасло «радянзації» всієї культурної роботи, а передусім школи. «Без неухильного прагнення радянзації української народної школи остання неминуче стає цитаделею українського націо-

⁸ Згадане видання, стор. 150.

⁹ Згадане видання, стор. 151.

налізму», сказано в постанові пленуму ЦК КП(б)У з 17 жовтня 1922 р.¹⁰ Ця «радянська» здебільшого була *деукраїнізацією* культурного життя на Україні. А там, де українська мова залишалась, із неї робили тільки «знаряддя комуністичної освіти трудових мас», як про це було сказано ще в резолюції ЦК РКП(б), підтвердженій на VIII конференції партії 3 грудня 1919 р., а в резолюції першої всеукраїнської наради КП(б)У з 2—4 травня 1921 р. це місце (в цитаті) ще й підкреслено курсивом.¹¹

Деякі заходи на користь української мови та мов національних меншостей і участь у цьому колишніх «боротьбістів»

Коли шукати *позитивних настав більшовицької національної політики*, тобто настав, хоч якоюсь мірою корисних для поневолених народів колишньої Російської імперії, то їх можна знайти в резолюції X з'їзду РКП(б), де сказано ось так: «Допомогти їм («невеликоруським народам»): а) розвинути й зміцнити в себе радянську державність у формах, які відповідають національно-побутовим умовам цих народів; б) розвинути й зміцнити в себе діючі рідною мовою суд, адміністрацію, органи господарства, органи влади, складені з людей місцевих, що знають побут і психологію місцевого населення; в) розвинути в себе пресу, школу, театр, клубну справу і взагалі культурно-освітні установи з рідною мовою; г) поставити (? — В. Ч.) й розвинути широку мережу курсів і шкіл як загальноосвітнього, так і професійно-технічного характеру рідною мовою (в першу чергу для киргизів, башкирів, туркменів, узбеків, таджиків, азербайджанців, татар, дагестанців) для пришвидшеного готування місцевих кадрів кваліфікованих робітників і радянсько-партійних працівників у всіх галузях управління й насамперед у галузі освіти».¹²

Як бачимо, це стосувалось переважно східних народів (середньоазійських). Щодо України, то для неї законом було на протязі всього цього періоду те, що визначено ще в резолюції «Про радянську владу на Україні», підтвердженій на VIII конференції РКП(б) з 3 грудня 1919 р. Ось відповідне місце з цієї резолюції (§ 4):

«Зважаючи на те, що українську культуру (мову, школу і т. д.) протягом віків придушував царизм та експлуататорські класи Росії, ЦК РКП(б) зобов'язує всіх членів партії всіма засобами сприяти усуненню всіх перешкод до вільного розвитку української мови й культури». «Члени РКП(б) на території України повинні на ділі проводити право трудящих мас учигися й розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою, всіляко протидіючи спробам штучними засобами відтіснити українську мову на другий план, прагнучи, навпаки, перетворити українську мову в знаряддя комуністичної освіти трудових мас. Негайно ж повинні бути вжиті заходи, щоб в усіх радянських

¹⁰ «Культурне будівництво» . . . , стор. 152.

¹¹ Те саме видання, стор. 115.

¹² «Культурне будівництво . . . », стор. 105.

установах була достатня кількість службовців, які володіють українською мовою, і щоб надалі всі службовці вміли розмовляти українською мовою».¹³

Цей параграф повторювано пізніше в тих постановах КП(б)У, що мали на меті практичну роботу в царині національної політики на Україні — в резолюції наради КП(б)У з 2—4 травня 1921 р., в постанові пленуму ЦК КП(б)У з 6 лютого й 17 жовтня 1922 р.

Конкретніші завдання були визначені в постанові РНК УСРР з 21 вересня 1920 р. У цій постанові «Наркомосові» доручено а) «терміново розробити план широкого розвитку виховних і освітніх закладів усіх ступнів і розрядів з українською мовою викладання», б) «запровадити обов'язкове вивчення української мови в усіх навчально-виховних закладах з українською мовою викладання», в) звернути увагу на особливо серйозне вивчення української мови в... закладах для готування працівників освіти, причому частину їх треба негайно ж перевести на українську мову викладання», г) зобов'язати Державне видавництво видати «достатню кількість підручників українською мовою, так само як і художньої літератури та всіх інших видань», д) негайно ж організувати в усіх губернських і повітових містах вечірні школи для навчання радянських службовців української мови, е) «Наркомпродові» й «Наркомземові» доручено «свою популярну й пропагандистську літературу видавати переважно українською мовою». Усі радянські установи повинні були «подбати про залучення співробітників, які знають українську мову і можуть нею задовольняти запити населення». В кожному «губерніяльному місті» мало бути «не менше однієї української газети».¹⁴

Яка була практична вартість цієї постанови, про це буде мова далі.

Як в УНР, так і в УСРР була актуальною *проблема національних меншостей*. Але на відміну від УНР-івської політики, в УСРР з реєстру меншостей фактично випали росіяни, що тепер відновили своє панівне становище. Про «нац-меншості» згадано в резолюції X з'їзду РКП(б) з 15 березня 1921 р. У розділі III, п. 4, про них сказано як про «окремі текучі національні групи, національні меншості, які вкраплені в іншонаціональні компактні більшості і які здебільшого не мають певної території». «Завдання партії щодо трудових мас цих національних груп полягає в тому, щоб допомогти їм використати забезпечене за ними право вільного розвитку».¹⁵

На Україні роботу з «нацменами» передбачено в постанові пленуму ЦК КП(б)У з 6 лютого — 17 жовтня 1922 р. Цікаво, що в розділі 2, п. «б», цієї постанови сказано, що видання підручників для шкіл «нацменшостей» є «одним із засобів тиснення (? — В. Ч.) на національні меншості і взагалі національні групи».¹⁶

У § 23 «Кодексу законів про народну освіту», що його ухвалив ВУЦВК 22 листопада 1922 р., сказано: «Виходячи з прав національних

¹³ «Культурне будівництво»..., стор. 61.

¹⁴ Те саме видання, стор. 71.

¹⁵ Те саме видання, стор. 108.

¹⁶ Згадане видання, стор. 152.

меншостей на культурне самовизначення і рішуче відкидаючи всяку штучну українізацію, як і русифікацію, УСРР через НКО та його місцеві органи забезпечує населенню всіх націй і національних меншостей, що населяють Україну, виховання й навчання їх рідною мовою».¹⁷

Здійсненням цих постанов мав керувати адміністративний орган — «Раднацмен», створений при колегії НКО.

Які були в більшовиків *кадри* (як тоді висловлювались) для цього «радянського будівництва» на Україні? Хто мав усі ці постанови щодо української культурної роботи здійснювати? *Зверху й до низу це все були люди чужі й ворожі українській культурі.* Головою Ради народних комісарів був румунсько-болгарський комуніст Х. Раковський, що його надіслав на цю «роботу» сам Ленін. Коли Раковський сказав був, що він же не має нічого спільного з Україною, то як, мовляв, йому братись за це? — то Ленін, жартуючи, порадив йому пригадати, чи не була якась його бабуся українського походження. (Це не перешкодило Раковському пізніше, в спогадах, називати себе «російським і українським революціонером»). Майже всі інші «українські» керівні більшовики цього періоду теж були зайти або неукраїнці: брати П'ятакови, А. Іванов (костромич), Аусем, Квірінг (латиш), Аверін, Горовіц, Бош, Епштейн. Про масу партійного членства КП(б)У в постанові пленуму ЦК КП(б)У з 17 жовтня 1922 р. сказано так: «Слабкість Комуністичної партії була в той період у тому, що, будши підчас царського режиму партією виключно міського пролетаріяту (тобто російського або зросійщеного — В. Ч.), вона не могла створити з селянством тих організаційних зв'язків, які забезпечували б їй і після революції безпосереднє керівництво селом».¹⁸

За даними з 1 квітня 1922 р., в КП(б)У українців було 11,920, або 23,3%, решта — це були росіяни (53,6%), жиди (13,6%), поляки (2,4%) й інші. А української ж людности на Україні було понад 88%! Ще показовіші дані щодо розмовної мови: російською мовою користувалось 79,4% членів партії, а українською — тільки 11,3%¹⁹

Єдиним резервуаром українських кадрів для більшовиків на Україні були «боротьбісти», що злилися з КП(б)У в 1920 р. Деякі з видатніших «боротьбістів» були притягнуті до роботи в центральних установах УСРР: Г. Гринько став комісаром освіти, В. Блакитний (Елланський) — редактором урядового органу «Вісті ВУЦВК» і головою письменницької організації «Гарт», Полоз — комісаром фінансів, Є. Касяненко — редактором «Комуніста», Л. Ковалів — замісником комісара закордонних справ, О. Шумський — спочатку послом до Польщі, а пізніше комісаром освіти. Колишній редактор «Народної волі» С. Пилипенко (не «боротьбіст»?) став головним редактором Державного видавництва і головою Спілки селянських письменників «Плуг».

Рядові члени колишньої партії «боротьбістів» стали завідувачами відділів освіти, як і взагалі допомагали «радянизувати» школи, клуби

¹⁷ Те саме видання, стор. 159.

¹⁸ Те саме видання, стор. 150.

¹⁹ Подаю за книжкою М. Прокопа «Україна й українська політика Москви». Мюнхен, 1956 р., стор. 16.

тощо, тобто здійснювати оті директиви КП(б)У щодо ліквідації попередніх культурних здобутків українського народу.²⁰

Фактична нерівноправність української літературної мови в УСРР

Яке ж було дійсне становище української літературної мови в цій офіційно-українській республіці? І партійні та урядові документи, і відомі нам з історії цього періоду факти свідчать про те, що не було й натяку на те, щоб зберегти ту її державну функцію, що її вона мала в Українській Народній Республіці. Про це виразно сказав сам голова РНК УСРР Х. Раковський на засіданні київської ради робітничих депутатів 13 лютого 1919 р., що, мовляв, «декретування української мови як мови державної було б реакційним, нікому непотрібним заходом» чи, власне, «потрібним тій імпровізованій (? — В. Ч.) інтелігенції та бюрократії, що її витворила самостійна Україна».²¹ У спеціальному декреті ВУЦВК з 21 лютого 1920 р. сказано тільки про «застосування української мови *нарівні* з великоруською». Ось текст того декрету: «На всій території Української СРР, в усіх цивільних і військових установах повинна застосовуватись українська мова *нарівні* з великоруською. Ніякої переваги великоруської мови не може бути. Усі установи цивільні й військові зобов'язані приймати заяви та інші справи і великоруською, і українською мовами, а за відмову чи ухилення від приймання винні притягатимуться (? — В. Ч.) з усією суворістю воєнно-революційних законів».²²

У 1921 р. той же таки Х. Раковський у своїй статті, надрукованій у газеті «Коммунист», писав: «Українські меншовики й есери додають до вимог російських меншовиків ще й національний момент, панування української мови в установах, протиставляючи це гасло гаслові *рівноправности російської й української мов, що було в програмі уряду* (підкреслення моє — В. Ч.). Панування української мови мало б означати панування української дрібнобуржуазної інтелігенції та куркульства».²³

²⁰ Я пригадую, як до с. Мануйлівки (біля Січеслава), відомого на всю Україну своєю національною свідомістю й «Просвітою», приїхав був ліквідувати «Просвіту» як «цитадель українського націоналізму» «боротьбіст» Мелешко. Я був тоді завідувачем мануйлівської школи ім. Б. Грінченка, і він спочатку заїхав до мене, намовляючи допомогти йому. Але я ще тоді не був дуже наляканий і ухилився від цієї ролі. А коли скликали збори «Просвіти», то вони рішуче висловилися проти ліквідації їхньої організації. Так той Мелешко й поїхав ні з чим. А був з нього здоровий чолов'яга, недавній повстанський отаман (в протигетьманському повстанні). Замість «Просвіт» почали були тоді засновувати по селах т. зв. селянські будинки, згідно з декретом РНК УСРР з 28 квітня 1920 р. та з 19 квітня 1921 р. Селянські будинки мали стати «єдиними центрами політосвітньої праці на селі» («Культурне будівництво»... стор. 114).

²¹ П. Христюк. «Замітки й матеріали до історії української революції 1917—1920 р. р.», т. IV, стор. 173.

²² «Культурне будівництво...», стор. 63. Цей декрет, мабуть, був офіційним оформленням телеграми В. Леніна до Сталіна з 20 лютого 1920 р., а в тій телеграмі було: «щодо мови всі поступки й максимум рівноправности» («Твори» Леніна, 4 вид., т. 30, стор. 339).

²³ Подаю за кн. Е. Гирчака «На два фронти в боротьбі з націоналізмом». Москва, 1930 р., стор. 19.

Звичайно на практиці навіть цієї рівноправності не було, а було переважне панування російської мови, як про це свідчать партійні й урядові тексти з того часу, такі видання, як «Известия ВЦИК», «Коммунист», «Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины и уполномоченных РСФСР» тощо. Російським було канцелярське справництво (діловодство), на засіданнях говорено виключно по-російському.²⁴

Це особливо треба підкреслити щодо міського «радянського» мововжитку, оскільки українську мову визнавали більшовики лише для сільського вжитку. А один із секретарів ЦК КП(б)У Д. Лебідь спробував був навіть зформулювати це у вигляді теорії боротьби двох культур, висунувши її навіть тоді, як більшовики теоретично перейшли вже були до українізації, — на початку 1923 р. Ось як він писав у газеті «Коммунист», ч. 73 з 27 березня 1923 р.: «Ми знаємо теоретично, що неминуча боротьба двох культур. У нас на Україні внаслідок історичних обставин культура міста — це російська культура, культура сільська — українська... Ставити собі завдання активно українізувати партію, а тим самим і робітничу клясу (а цю справу партія не може здійснювати, не перекинувши своєї роботи на робітничу клясу) тепер буде для інтересів культурного руху заходом реакційним, бо націоналізація, тобто роблене насаджування української мови в партії та робітничій клясі за теперішнього політичного, економічного й культурного співвідношення між містом і селом — це значить стати на точку зору нижчої культури села в порівнянні з вищою культурою міста»... «Оскільки селянин іноді (? — В. Ч.) вимагає навчання його дітей по-українському, оскільки треба інколи йти на село й пояснювати селянам зрозумілою їм мовою ті справи, що їх цікавлять, то звідси слід зробити висновок, що наша партія повинна оволодіти українською мовою і проводити культуру».²⁵

Яка з цих двох культур за таких умов, як були тоді в УСРР, могла перемогти, це можна було знати наперед. «Боротися» ж мали в умовах поразки української визвольної боротьби *переможці й переможені*. А крім того, російська мова й культура в цьому *фактично єдиному, традиційно-імперському, відновленому після того, як Москва знов завоювала Україну, суспільстві*, що складалося тепер з властивої Росії й зросійщених майже на сто відсотків українських міст, не відгородже-

²⁴ Мій земляк (із с. Миколаївки Новомосковського повіту на Катеринославщині) П. Кучеренко, втягнутий під час протигетьманського повстання у більшовицьке повстанство, був заарештований 1919 року за спробу говорити на засіданні Новомосковського «ревкому» по-українсьому. Голова цього «ревкому» перевертень Денисенко гримнув на нього: «Предлагаю із'ясняцца на руском языке». А як Кучеренко не погодився з цим, його заарештовано, і я сидів з ним разом у Катеринославській ЧК, звідки ми втекли під час наступу Денікіна. Пізніше Кучеренко став членом УКП (в Харкові).

²⁵ Подаю за кн.: Е. Гирчак. «На два фронта в боротьбі с націоналізмом». ГИЗ, Москва—Ленинград, 1930 г. Стор. 20. Дмитро Лебідь походив із селян с. Миколаївки Новомосковського повіту на Катеринославщині (тобто був мій земляк), але замолоду пішов на працю до міста (працював у вагоноремонтних майстернях Нижньодніпровського), русифікувався і став ворогом свого народу. Він — типове явище на тлі ненормальних національних відносин на Україні того часу.

них від «метрополії» справжніми кордонами, були єдиними загально-вживаними мовою й культурою, мовою й культурою єдиної панівної й керівної партії (опозиційна й напівлегальна УКП не мала значення), мовою всього політичного режиму в УСРР, що фактично сприяв їй у цій «боротьбі», тимчасом як українська мова й українська культура — це були мова й культура упокореного селянства, примусово ліквідованих осередків народної самодіяльності — «Просвіт», переслідуюваної інтелігенції, нечисленної, здесяткованої після років боротьби 1917—1920 та втечі за кордон найактивнішої її частини.²⁶

Не могли ж українській мові та українській культурі сприяти дуже ті половинчасті заходи «радянського» уряду України в плані забезпечення рівноправності української мови з російською, що їх намічувано хоч би в отій постанові РНК УСРР з 21 вересня 1920 р. У цій постанові, наприклад, сказано про негайне запровадження обов'язкового вивчення української мови в усіх навчально-виховних закладах... з українською мовою викладання». Про вивчення української мови в неукраїнських школах на Україні не сказано ні слова. Тільки в «закладах для підготовки працівників освіти (тобто вчителів — В. Ч.) треба було «звернути увагу на особливо серйозне вивчення української мови», причому тільки «частину їх треба» було «негайно перевести на українську мову викладання». Державне видавництво мало «подбати про видання... достатньої кількості підручників українською мовою, так само як і художньої літератури та всіх інших видань». Виконкоми повинні були «мати в кожному губерніальному місті не менше однієї української газети» (а скільки їх було російською мовою! — В. Ч.). Наркомпрод і Наркомзем мали свою «популярну й пропагандистську літературу видавати» тільки «переважно українською мовою». А це ж була література, призначувана для українського села! «Всі радянські установи мали подбати про залучення співробітників, які знають українську мову і можуть задовольняти запити населення», але скільки їх, тих знавців, тоді було? Для службовців мали бути організовані вечірні курси української мови, але це не могло дати негайного ефекту.

А яке безладдя й плутанину могла внести в практику застосування української мови постановою пленуму ЦК КП(б)У з 6 лютого, затверджена й доповнена на пленумі 17 жовтня 1922 р., тобто знов таки наприкінці цього періоду. У ній «конкретні заходи щодо української мови» передбачали, з одного боку, «повну, абсолютну рівноправність української й російської мов» а з другого — «рішучу боротьбу проти всякої

²⁶ У зв'язку з цим (але без зв'язку з пізнішим виступом Д. Лебеда) я пригадую прилюдний виступ на тему про взаємовідношення цих двох мов і культур на Україні мого вчителя з Павлоградської учительської семінарії І. Марченка десь у 1920 р., зразу після приходу більшовиків, що вигнали тоді з Павлограда денікінців. Марченко говорив у своїй доповіді, що так, як раніш пригноблений пролетаріат потребує диктатури для закріплення своїх прав, так і українська мова та культура, гноблені до революції, потребують диктаторських прав, щоб закріпитися в суспільстві. На тих загальноміських зборах були й червоноармійці, але, скільки мені відомо, за цю сміливу думку його тоді не покарано. Здається, це була ще фронтова «неупорядкованість» і вільність.

штучної українізації й русифікації і водночас усунення тих перешкод, які затримали б природний розвиток української культури, або які б відрізали українському селянству доступ до ознайомлення з російською культурою». Крім того, заповіджено «боротьбу проти всякого прагнення зробити з української мови засіб відосіблення й протиставлення українських робітників та селян — російським». І наостанку: «Вживання тієї чи тієї мови є воля кожного, і держава не повинна ділити свої установи на такі, в яких вплив був би за російською мовою, і на такі, в яких вплив був би за українською мовою».²⁷

Це, як бачимо, цілий клубок суперечностей, а він випливав із отого загального вступу до цих «конкретних заходів», що про нього в мене вже була мова і що в ньому фактично була запланована програма ліквідації всіх культурних здобутків українського народу за попередній період. Розгляньмо критично цей «клубок». Ніякої «повної, абсолютної рівноправності української й російської мов» не могло бути з огляду на той соціальний закон, згідно з яким у єдиному суспільстві загальнообов'язковою може бути тільки одна мова,²⁸ а в даному традиційно-імперському суспільстві такою могла бути тільки російська мова через відзначені вище її соціально-політичні переваги над українською. Далі. «Українізація» в містах могла бути тільки «штучна», оскільки міста здавна мали переважну більшість російського або зросійщеного населення, але вона була потрібна для республіки в цілому, оскільки українців в ній було понад 88%. І, навпаки, «русифікація» тих українців, що потрапляли до міста, в готову соціальну атмосферу єдиного суспільства, була «природня», але вона була зайва, оскільки країна потребувала людей, що володіли б українською мовою. У такій ситуації навіть двомовність «не рятувала», бо вона не могла бути досягнута на сто відсотків (не могла вся людність республіки стати двомовною), і двомовна людина, зайшовши до якоїсь державної установи, не могла заздалегідь знати, якою мовою можна скористуватись. У такій ситуації не могло бути й «природного розвитку української культури», бо повний розвиток сучасної культури неможливий без міста й державної апробації та підтримки, а «усунення тих перешкод, які відрізували б українському селянству доступ до ознайомлення з російською культурою», означав заміри влади щодо русифікації й селянства. Крім того, в цьому «клубку» була й недвозначна погроза на адресу тих, хто хотів би «зробити з української мови засіб відосіблення й протиставлення українських робітників та селян — російським». А за цією погрозою тоді стояла всемогутня ЧК. А як влада не могла, з огляду на загальнодержавні інтереси, ділити свої установи на «українські» й «російські» (тимчасом як вони фактично всі були російські), то «вживання тієї чи тієї мови» й не було в «волі кожного», тобто фактично не було в «волі» українців.

Дальші пункти цієї постанови були тільки «розвитком» цього «клубка». От у п. «б» заборонено офіційним установам відмовлятися від роз-

²⁷ «Культурне будівництво» . . . , стор. 151.

²⁸ Див. про це в моїй кн. «Дещо про мову». Нью-Йорк, 1959 р., стор. 22.

гляду «документів або матеріалів на тій лише підставі, що вони написані російською або українською мовами. У п. «в» мова вже йде про обов'язкове вивчення української мови в російських школах, а російської — в українських. Але цю ніби то поступку фактичній рівноправності обох мов перекреслював наступний пункт — пункт «г». З огляду на його «проречистість» наведу цей пункт повністю. «Мова викладання в школах повинна вводитись згідно з організованим волевиявленням населення, вираженим у вигляді постанови пленуму ради або з'їзду рад, що має бути узаконене особливим декретом. А думка викладацького персоналу при визначенні мови викладання до уваги не повинна братися». Останнє речення особливо показове: воно скероване проти тих учителів-українців, що проти них була скерована вступна частина цієї постанови як проти передових носіїв української національної свідомости. Та ще й те треба сказати, що питання про українську мову — це була єдина «добровільність» у тоталітарній примусовості більшовицької диктатури.

Ще в одному пункті йде мова про потребу викладати українську мову в «радпартшколах», а також висловлено побажання — «в тих губерніях, де є для цього умови», вести все викладання українською мовою.

У «конкретних заходах» щодо *української народної школи* (це окремих розділ постанови) насамперед зазначено, що «головне завдання партії на майбутній період в галузі освіти полягає в оволодінні українською народною школою, в перетворенні її з розсадника шовінізму в знаряддя комуністичної освіти серед селянства». А для цього доручено «Всевидаву» видати відповідні українські підручники, зокрема підручник історії України «з марксистської точки зору», доручено «Оргбюро» ЦК добрати інспекторів народної освіти, «Південбюро» ВЦРПС (це в «самостійній республіці!» — В. Ч.) мало посилити роботу серед учительства. У розділі про «автокефальну церкву» вчителям не тільки заборонено «втручатися», а й зобов'язано їх боротися з релігійними «забобонами».

У заходах «щодо комуністичного впливу» передусім належало «звернути особливу увагу на створення кадрів комуністів-українців як з росіян (? — В. Ч.), що знають українську мову, так і з українців — з сільської бідноти». Газету «Вісті», орган харківського Губвиконкому, що виходила з 1920 р., мали перетворити на «велику газету, з добре дібраним персоналом, з доброю інформацією, щоб вона могла одночасно з гідністю служити органом ВУЦВК і засобом комуністичного впливу на українську інтелігенцію». Але вже «Селянську правду», що виходила з 1921 р. в Харкові, мали й далі видавати двома мовами, щоб, мовляв, «її могли читати і російські селяни і щоб вона була доступна для тих українських селян, які, здобувши свою освіту дореволюційного часу, не досить звикли до української літературної мови». Мали також створити «журнал за типом московського журналу «Красная новь» українською і російською мовами». Для впливу на селянську молодь мали «заснувати ілюстрований соціально-белетристичний (? — В. Ч.) і науковий журнал для юнацтва»

(якою мовою — не сказано). «Всевидав» мав видавати літературу для дітей молодшого віку, а також якусь «українську комуністичну літературу».²⁹

Можна тут згадати ще те, що в «Кодексі законів про народну освіту в УСРР» про співвідношення української й російської мов сказано так: «§ 24. Мову викладання в навчально-виховних закладах установлює Наркомос у згоді з волею місцевих рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. § 25. Мови — українська, як мова більшості населення України, особливо на селі, і російська, як мова більшості в містах і загальносоюзна, мають в УСРР загальнодержавне значення і повинні викладатись у всіх навчально-виховних закладах УСРР».³⁰

Як бачимо, і в цьому «Кодексі», затвердженому ще за життя Леніна 22 листопада 1922 р.), відбито тільки його вказівку в телеграмі до Сталіна про рівнорядність обох мов, але зігноровано його статтю «Чи потрібна обов'язкова державна мова?» бо російську мову названо «загальносоюзною» і тому обов'язковою.

У школах для ліквідації неписьменности, що їй (ліквідації неписьменности) більшовики надавали великої ваги, мову викладання вибирано також «за бажанням учня».³¹

Що з усього цього було здійснено, зокрема яка була питома вага української школи всіх ступнів (тобто школи з українською викладовою мовою) в цьому періоді, про це свідчать підсумки, подані в статті одного з більшовиків-чужинців, що орудували тоді на Україні, виразника «катонославської точки погляду» (як цю ворожу Україні групу називає В. Шахрай у своєму памфлеті «До хвилі») Е. Квірінга «Крутий поворот чи розгортання попередньої роботи?».³² Статтю цю написано вже з позицій національно-мовної політики більшовиків після утворення «Спілки Республік», як Квірінг (насправді перекладач його статті) називає «Радянський Союз» (звідси, від нової політики, й оте «крутий поворот чи»...), і через те він мусів уже підкреслювати успіхи в українізації школи на доказ того, що, мовляв, цей «різкий поворот став можливий лише завдяки нашій попередній роботі». Ба, більше: він протиставить цю «попередню роботу» українізації в УНР, кажучи, що «українізація, заведена по-петлюрівському, була фікцією». Але цифрові дані, що їх він наводить, свідчать про протилежне — про те, що більшовики за цей період ліквідували були українське шкільництво, створене до їхньої «радянзації».

«На жаль, — пише Квірінг, — точних відомостей про національний склад Соцвуху³³ за 1920—1921 р. р. немає, і тому ми не можемо дати повної картини повільної українізації школи». Далі він наводить цифрові дані за 1922 р.: 8 790 або 47% українських шкіл. Це для села,

²⁹ «Культурне будівництво»..., стор. 151—154.

³⁰ Згадане видання, стор. 158.

³¹ Згадане видання, стор. 120.

³² «Червоний шлях», ч. 4—5, 1923 р.

³³ Термін із Гринькової системи освіти. Система ця не мала спеціальної українізаційної скерованости, — тим я її й не розглядаю.

з його майже стовідсотковою українськістю людности! Але Квірінгові це не здається поганим, тим більше, що він уже наводить і дані з 1923 р., тобто з наступного періоду, — 10 642 або 62%. Проте він не може приховати того факту, що й ця українізація охоплювала тільки народну школу, тобто сільську початкову, а від українських гімназій та двох університетів, заснованих в українській незалежній державі, не залишилося й сліду (цих типів школи не було в Гриньковій системі). «Це в царині початкової школи, — пише далі Квірінг. — На вищих щаблях ще тільки йно розпочали планову роботу, і тому там становище значно гірше». «Вища школа іще, головним чином, школа російська». Далі він подає дані щодо шкіл «Профосвіти» (з Гринькової системи). Із 42 інститутів було тільки 8 українізованих (20%), а вони охоплювали тільки 7% із загальної кількості студентів. Із 72 «педкурсів» (колишні учительські семінарії) тільки 2 були «цілком українізовані», з 4 784 слухачами, та 17 «мішаних», з 27 061 слухачем. Із 7 сільськогосподарських інститутів лише 1 був українізований, а 1 «мішаний». Із 35 середніх сільськогосподарських технікумів — 15 українізованих. «Інші вертикалі значно відстають, — пише Квірінг. «Мало це чи багато?» — запитує він і відповідає уже з позицій нової національно-мовної політики: «Ніхто з нас не гадає, що українізацію школи можна обмежити тільки нижчими ступнями — для народу. Але разом із тим мусимо знати, що українізація середньої та вищої школи є неодмінно (? — В. Ч.) довготривалий, поступовий процес, який вимагає великої підготовчої роботи щодо утворення відповідних кадрів учителів та пролетарського складу студентства. Було б донкіхотством українізувати наші медінститути, з кадрами старих професорів і міським міщанським студентством. Така українізація була б сміховищем».

Подає Квірінг національний склад студентів «Профосвіти», і з того видно, що в індустріальних школах українців було 15,5%, в сільськогосподарських — 49%, в соціально-економічних — 10,6%, у мистецьких — 18,2%. У «робітфаках» українців було на 1 січня 1921 р. 50,8%, у технікумах — 46,2%, у сільськогосподарських технікумах — 81,2%, на педагогічних курсах — 75,2%. Але в медичних інститутах українців було тільки 22% (у цих інститутах росіян теж було тільки 22,6%, а жидів аж 55,4%).

Наприкінці своєї статті Квірінг «спростовує» «мізерну брехню» «громадянина Винниченка, висловлену в статті «Плятформа, єдиний демократичний фронт» («Нова Україна», ч. 1—2 за 1923 р.), що нібито «українська школа рішуче ліквідується, не декретом, а фактично, без гомону, систематичним зводжуванням її на стан «общерусской», з викладанням російською мовою». І пише (Квірінг): «Справа, як бачимо, стоїть якраз навпаки. Без зайвого гомону, планово, методично ми зробили величезну роботу».

Насправді ж ніякої «величезної роботи» з його ж таки даних не видно. Це був виразний хід назад у порівнянні з тим, що було за української влади.

Коли мати на увазі *наукові установи*, то треба передусім згадати про долю заснованої 14 листопада 1918 р. Української академії наук та про долю Наукового товариства (київського). У збірникові «Культурне будівництво в Українській РСР» про Академію вперше згадано під 4 липня 1919 р. — в «обов'язковій постанові РНК УСРР про охорону майна й жител членів Академії». У цій постанові її названо установою «з першорядним значенням . . . для розвитку науки взагалі і української наукової культури зокрема», а також визнано, що вона «вийшла з великої революції» (направді з «контрреволюції», бо її відкрив гетьман П. Скоропадський).³⁴ 14 липня 1921 року РНК УСРР затвердила новий статут Академії, а в тому статуті її вже названо Всеукраїнською академією наук. Та в цьому статуті вже ні слова не сказано про її якесь відношення до української культури й українського народу. Всю її діяльність скеровувано тепер тільки «на користь комуністичному суспільству».³⁵ Тільки з інших джерел, відомо, що в деякій своїй частині вона залишилась такою українською науковою установою, якою була з самого початку. А це сталося з тієї, либонь, причини, що більшовики спочатку звертали мало на неї уваги, як про це свідчить Н. Василенко-Полонська в своїй праці «Українська академія наук» (Мюнхен, 1955 р., стор. 19). Тільки ж і з самого початку вона була не така вже «українська», як можна б про це думати.

От у звіті про роботу УАН за 1920 р. (цей звіт написав А. Кримський як невідмінний секретар її) сказано, що «тільки Історично-філологічний відділ Української академії наук є, можна сказати, чисто український по характеру своїх співробітників, росіян на Історично-філологічному відділі дуже мало. На відділі соціально-економічних наук український елемент переважає, але й російський теж сильний. Що ж до Відділу наук математично-природничих, — то навпаки, українського елементу дуже мало, навіть надто мало, і пригнічуюча більшість академічних співробітників Математично-природничого відділу — найчистіші росіяни. Відповідно до складу співробітників всі засідання на Історично-філологічному відділі та здебільшого й усі засідання на Відділі економічно-соціальних наук одбуваються мовою тільки українською, а на Відділі математично-природничому — тільки мовою російською». Але тодішній (ще «гетьманський») статут Академії вимагав, щоб усі видання Академії були українською мовою. «Алеж, згідно з статутом Української академії наук, — сказано далі в звіті, — друкуються абсолютно всі праці мовою українською, і таким чином результат академічної праці на всіх відділах однаково є український. На жаль тільки, брак видавничих засобів зводив цей результат до мінімуму».³⁶

³⁴ «Культурне будівництво» . . . , стор. 55.

³⁵ Згадане видання, стор. 123.

³⁶ Подаю за статтею М. Грушевського «Всеукраїнська академія наук». «Україна», ч. 1—2, 1925 р. Київ. Стор. 217.

Справді, за весь цей період вийшов, здається, тільки один том «Записок» Історично-філологічного відділу, а в ньому й було надруковане оте справоздання.

Згідно з новим, уже «радянським» статутом, «по всій території України» мали бути організовані її філії (мабуть, наукові товариства), але чи це здійснено, справді, по всій Україні, мені невідомо. Відомо тільки, що таке товариство засноване було в м. Дніпропетровському, що згодом перетворилось на науково-дослідну катедру, яку очолював Д. Яворницький. Було таке товариство в м. Одесі, де виявив себе відомий економіст Слабченко. Був створений при УАН Інститут наукової мови, але фактично він не міг працювати, бо в дописі до «Червоного шляху» вже в 1923 р. (ч. 4—5) про нього написано: «Але, на жаль, інститут ще й тепер продовжує існувати як начеб десятирядна позаштатна академічна установа, не одержуючи жадних коштів».

Ще гірша була доля Наукового товариства: воно було злите з Академією, тобто ліквідоване. Засноване 1907 року, це Товариство розвинуло було чималу діяльність, і на початок 20-их років складалося з двох відділів, мало 17 секцій, багато комісій, музей, книгозбірню, будинок, друкарню. Але на початку 1921 р. його друкарня була націоналізована, а його видання заборонено продавати.³⁷

Книговидавання, преса, театр і література

Книговидавання в цьому періоді було переважно державною монополією. Декретом ВУЦВК з 9 травня 1919 р. було створене Всеукраїнське видавництво («Всевидав»), через яке й здійснювано цю монополію. Всі інші видавництва — «при різних спілках, кооперативах, а також і приватні повинні (були) зареєструватись у Всеукраїнському видавництві і одержати від нього право на папір та друк».³⁸ Про це саме Всеукраїнське видавництво йде мова й у «Положенні ВЦВК» з 18 серпня 1920 р.³⁹

Е. Квірінг в отій своїй статті, заперечуючи закид В. Винниченка, що, мовляв, «українська книжка на державний кошт майже не друкується, а приватну продукцію її всякими способами спиняється», не згадав зовсім про приватні видавництва, а свої дані про видавання книжок бере тільки від державного видавництва. Він подає й цифрові дані про продукцію цього видавництва. Згідно з цими даними, за 1920 р., «це була, головним чином, література масова, брошурочна... для безплатного поширення». З цих видань українською мовою було 2 553 953 примірники (54,87%), російською мовою — 2 023 941 примірник (43,48%). Тут Квірінг зазначив, що російська література була потрібна для росіян Харкова, Донбасу, Катеринослава, Миколаєва. Та й українці, мовляв, читають... Року 1922 українською мовою видано 2 502 000 примірників (69%), а російською — 1 101 000 примірників

³⁷ Про це в статті О. Янати «До організованого розвитку науки на Україні». «Червоний шлях», ч. 2 за 1923 р.

³⁸ «Культурне будівництво»..., стор. 47—48.

³⁹ Те саме видання, стор. 69.

(31%). Далі він зазначив, що література, видана українською мовою, — «це, головним чином, підручники для українських шкіл».⁴⁰

Квірінг подав і кількість назв: 19 назв українською мовою, 8 — російською. За науками — сільськогосподарських видань українською мовою — 11, російською — 3, історичних — українською мовою — 7, російською — 2. «Правда, — зазначив він, — щодо медицини й ветеринарії, то справа стоїть гірше». І подав 2 книжки українською мовою, а 22 — російською. Те саме відзначає він і для літератури «з соціального знання»: «в цій галузі на першому місці стоїть російська література». «Це свідчить про те, — висловив він жаль, — що ми й досі ще не встигли зробити українську мову зброєю комуністичної пропаганди».⁴¹

Але Квірінгові дані не дають повного уявлення про стан українського друкованого слова, тобто не тільки книжок, а й газет та журналів. Про книжки вже було сказано, що їх могло видавати переважно державне видавництво, але те ж саме доводиться сказати й про періодичні видання: це були тільки урядово-партійні видання, органи КП(б)У, органи ж, сказати б, «українського комунізму», — «боротьбістів», «незалежної» УСРДП та УКП (газ. «Боротьба», «Червоний прапор» та деякі інші) були ліквідовані на самому початку цього періоду — 1920 р. З неполітичних у безпосередньому розумінні цього слова видань українською мовою виходили: кілька чисел журналу «Мистецтво» (у Києві), кілька чисел «Шляхів мистецтва» (у Харкові), кооперативний журнал (з літературним відділом) «Споживач» (у Катеринославі-Січеславі), дитячий журнал «Червона калина» (в Катеринославі), а також деякі літературні альманахи. Офіційні видання — «Вісті» ВЦВК до ч. 131 й «Селянська правда» спочатку були двомовні.

Доповненням до даних Е. Квірінга можуть бути цифри з першої всеукраїнської виставки друкованого слова в Києві, опубліковані в журналі «Червоний шлях», ч. 4—5 за 1923 р. «Найцікавіше» для історії в цих цифрах те, що вони показують спад кількості українських видань навіть у межах цього періоду: спочатку їх було більше, а потім стало менше. Очевидячки, це сталося внаслідок ліквідації неофіційних українських видань. Багато говорить і порівняння даних з часів УНР з виданнями за цей період. З огляду на це варто навести зведення, починаючи з 1917 р. Спочатку дані щодо кількості виданих книжок (назв):

1917 р. — укр.	747,	рос.	452
1918 р. — „	1 087,	„	386
1919 р. — „	685,	„	726
1920 р. — „	457,	„	369
1921 р. — „	214,	„	448
1922 р. — „	186,	„	491

⁴⁰ «Червоний шлях», ч. 4—5, 1923 р., стор. 112. З підручників тоді видано (як відомо) «Початкову граматику української мови» О. Курило, читанку «Ясні зорі» М. Рудницького (1921 р.), «Живий рахунок» О. Бернашевського й Г. Василева, «Економічну географію України» К. Р. Воблого (це серйозна наукова праця).

⁴¹ Те саме видання, стор. 112.

1920 р.), альманах «Вир революції» (Катеринослав, 1920 р.),⁴⁷ журнал «Шляхи мистецтва» (вийшло декілька чисел у Харкові). Як орган отієї «секції» Всеукраїнської федерації вийшло одно число «Арени» (1921 р.).

Із творів поетів та письменників «радянського» напрямку вийшли тоді: «Заспів» (1920 р.) дуже молодого (19-річного), але талановитого, розстріляного 1919 р. в денікінській катівні (разом з Г. Михайличенком) В. Чумака, «Поезії» В. Сосюри (1921 р.), «Ярина Курнатовська» (віршований роман) В. Поліщука (1922 р.), дві тоненькі збірочки М. Хвильового — «Молодість» (1921 р.) та «Досвітні симфонії» (1922 р.), «Блакитний роман» Г. Михайличенка (1921 р.), «В космічному оркестрі» П. Тичини, «Остап Шаптала» В. Підмогильного. Здебільшого це були початківські спроби без жадної літературної вартости (за винятком збірки В. Чумака, поеми П. Тичини та оповідання В. Підмогильного).⁴⁸

Про середовий (внутрішній) стан української мови

Про середовий (внутрішній) стан української мови цього періоду не можна багато сказати, бо за такий короткий час у ній фактично нічого нового супроти попереднього періоду не могло виникнути. Ба більше: можна навіть сказати, що в ній діяла інерція того попереднього періоду, як про це свідчать і теоретичні висловлювання мовознавців, і перевидання підручників з попереднього періоду. Теоретичні міркування маємо в брошурі О. Курило «Уваги до сучасної української літературної мови» (47 сторінок), що її видало «Всеукраїнське видавництво» з гаслом «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» в 1920 році. Авторка почала з того, що процитувала одно місце з брошури М. Пилиповича «Дещо про сучасну стадію розвитку української літературної мови», видану ще 1913 р., місце про те, що сучасні письменники втратили українське «почуття мови», її «аромат», що «вони думають чужою мовою, польською або руською, а тільки рука їх пише вкраїнською». Після цієї цитати (вона навела більше) дослідниця написала: «Останні слова даються ще більше тепер, як тоді, прикласти до нашої сучасної літературної мови, до більшости оригінальних, а надто перекладних писаннів здебільшого наукового й науково-популярного характеру».⁴⁹ А потім вона від себе додала: «Ні одна літературна мова, крім української, не зазнала в процесі свого розвитку такої раптової зміни в не що й довгий час, бо тільки від революції 1917 р. Це зрозуміла річ. Народилася українська державність, народилася українська школа. І тут живо треба було дати вислови цим новим культурно-національним формам життя, треба було творити нові слова, нові синтаксичні, нові фразеологічні звороти. І в творчій тій роботі надто

⁴⁷ Обидва ці альманахи «зорганізував» В. Поліщук, поет, що почав друкуватися ще за української влади в січеславському (катеринославському) збірникові «Січ» (редагував П. Єфремов, вийшло 2 чисел), але потім досить рано пішов на поклін до нової влади в новій столиці України — в Харкові.

⁴⁸ Але треба сказати, що наше покоління, покоління читачів та письменників-початківців 20-их років, жадібно стежило й за появою цих крапель українського друкованого слова.

⁴⁹ «Уваги...», Київ, 1920 р., стор. 6.

далося в знаки довголітнє московське поневолення: до тієї творчої роботи українці стали з психологією російської мови, із способом російського думання. Найбільше це виявилось в творенні синтаксичних та фразеологічних зворотів». ⁵⁰ Це вона пояснювала тим, що, мовляв, українська мова була в Росії від 1876 до 1906 р. під заборонаю, а розвиваючись на галицькому ґрунті, підпала під вплив польської мови, і польонізми були пізніше перенесені на Наддніпрянщину. Проте, на її думку, русицизмів у ній більше. «І сучасна наддніпрянська українська літературна мова, найбільше наукова й популярно-наукових виданнів своєю складнею і фразеологією мало нагадує українську народню мову, ба, вона навіть намагається йти шляхом розвитку російської наукової мови, з її важким, далеким від народньої мови складом речень... Вона (російська мова — В. Ч.) надто одгонить інтернаціоналізмом». ⁵¹

На доказ цих своїх думок О. Курило наводить такі приклади: «Тепер уже не мається ніяких точок опертя для припущення теорії катастроф». «Ідея еволюції вимагає сполучення усіх живших і жиючих на землі істот». «В більшості випадків» (замість «здебільшого»). «При цілковитій відсутності» (замість «коли зовсім нема»). «Нема необхідности» (замість «не треба», «нема потреби»). «І багато інших, — пише О. Курило далі, — що ними так усіяна наша сучасна літературна мова і що вони надто тхнуть тією штучною, «інтелігентською», скажу, мовою, що її так собі улюбила російська, а також польська й німецька літературна мова». ⁵²

З огляду на це О. Курило пропонувала «демократизувати українську літературну мову», а для цього використовувати все багатство української народної мови, вчитися в народі його думками, його психологією мови висловлювати наукові істини». І далі: «Українська народна думка має в собі багато абстракції, і це б для наукової мови слід використати; вона має в собі багато фразеологічних висловів, що їх можна стосувати і в науковій мові замість щоб кувати нові й штучні вислови. От, приріром, «зводити на очі», «братися парою». ⁵³

Причиною незнання цих явищ української мови було, на її думку, те, що українські мовознавці здебільшого цікавилися фонетикою української мови, почасти морфологією, але найменше вивчали її синтаксичні явища. Тепер вона радила читати українських клясиків, щоб виробити український Sprachgefühl, що має стати за підвалину до дальшого творення української літературної мови.

Далі вона подала вибір хибних явищ, що їх познаходила в оригінальних і перекладних текстах наукових та популярно-наукових праць, які їй доводилось редагувати, де що взяла з часописів. Так вона переглянула а) фіктивні форми дієприкметників, б) дієприслівники, в) невластиву для української мови складню дієслів (пасивні форми, дієслівні іменники, уживані замість інфінітивної або особової форми,

⁵⁰ «Уваги...», стор. 7.

⁵¹ «Уваги...», стор 6—7.

⁵² «Уваги...», стор. 8.

⁵³ «Уваги...», стор. 8.

форми з «було», уживані замість передминулого часу, обминання «є», «єсть»), г) невластиві для української мови «злучні звороти», г) не-правильне вживання применника «по», д) різні дрібні явища, е) слова, вживані в невластивому розумінні, е) чужі українській народній мові слова й звороти.

Слід відзначити, що цю працю О. Курило ще перед виданням прочитала на зборах Філологічної секції Українського наукового товариства 23 травня та 27 травня 1920 р., отже, можна вважати, що вона, ця праця, здобула санкцію й інших українських мовознавців — Є. Тимченка, А. Кримського й ін.

Українську народну мову як джерело для розвитку української літературної мови вона брала в обох її різновидах — *розмовному й фолкльорному*, бо так це джерело розуміли всі мовознавці попереднього часу, а також її, Олени б то Курило, вчитель проф. Є. Тимченко. Прямо про фолкльор вона в цій праці не згадувала, але фолкльорної мови було повно в її «Початковій граматиці української мови», а цю граматику перевидало Державне видавництво 1922 р. (це було вже 6-е видання її). У цій граматиці дуже рясно вжито здрібнілих форм («лисичка», «курочка», «соловейко», навіть «оповіданнячко», «черво-несенька роженька» тощо), повні форми прикметників подано як рівноправні з розмовними короткими (стягненими): «кучерявая», «зеленая», «темная (нічка)», «бистренькая (річка)»; фолкльорну побудову «а над туо роженьку і в світі немає» подано як реально-розмовну, без застереження, що це пісенно-архаїчна форма. Так само подано без застереження й неможливе в побутовому мововжитку звернення: «Ти не знаєш, моя мати, за ким я журюся». Незакорисно з погляду побутового вжитку виведено форми «ведмедиха» (замість «ведмедича»), «вовчиха» (замість «вовчиця»), «левиха» (замість «левиця»).

З огляду на це й дидактичні тексти в неї великою мірою фолкльорні — народні пісні, казки, оповідання, прислів'я. Але з Західної України вона взяла тільки літературні тексти — І. Франка та Б. Лепкого («В жнива», «Не хилляйте вділ прапора»).

Правописно-граматичні норми української літературної мови на цей період були визначені в «Найголовніших правилах українського правопису», що їх ухвалило Спільне Зібрання УАН 17. V. й 12. VII 1919 та 29. II. 1920 р., затвердив народний комісар освіти Гринько, а видало Державне видавництво в Києві 1921 р. в кількості 15 000 примірників.⁵⁴

Можна думати, що це був той правопис, що його виробили різні комісії ще в УНР, про це свідчила й участь у цьому останньому редагуванні члена ще огієнківської комісії з 1919 р. — А. Кримського: він санкціонував це «радянське» видання як «неодмінний секретар Академії».

З особливостей цього правопису можна відзначити таке: а) написання «і» на початку слова (серед прикладів навіть «ікавка», хоч у

⁵⁴ Подаю ці дані за виданням «Українська літературна мова й правопис». Бібліотека «Українського слова», ч. 7, Берлін, 1922 р.

народній мові «гикавка»), з (можливим) «и» в словах з дальшим «н»: «инший», «инколи», «иней» (народне «иній»), «иноді»; б) рівнобіжність написань: «серйозний» — «серіозний», «курійозний» — «куріозний»; в) обов'язковість апострофа (але рівнобіжно із «з'їсти» — «ззісти»); г) написання «збіжжя» (не «збіжжа»); г) написання «світ» (хоч вимовляється «свїт»); д) написання «р» без знака м'якшення: «цар» (але з приміткою: «іноді пишуть ці слова і з «ь»: царь, секретарь, писарь); е) вилучено з подвоєння приголосних приголосні губні й «р» (отже, не «пірря», а «пір'я»); е) «життя», а не «житте» чи «жите». З більших морфологічних явищ визначено таке: «У давальному однини в словах чоловічого роду твердої й м'якої одміни» закінчення «-ові», «-еві» («-еві»), а про «-у», «-ю» зовсім не згадано; «часточку» «ся» треба писати вкупі з дієсловом; можливі тільки форми «гарнесенький» та «гарнісінський», але неможлива форма «гарнісенький»; «у літературному письмі однаково вживаються «від» і «од» (але не «от»). У спеціальному великому розділі «Правопис чужих слів в українській мові» насамперед зазначено, що «чужі слова треба писати по можливості так, як вони вимовляються в своїй мові: «доктор», «капітан» тощо. Для латинського «g» — «г», для латинського «h» — «г»: «Гюго». М'якості чужого «l» не передається: «план», «білет», за винятком раніш засвоєних через польську мову «пляшка», «клямка», «канцелярія», «льох» тощо. Далі: написання «форма» (не «хворма»); «у словах, недавно або не дуже давно взятих, чуже *th*, *th* на письмі передаємо через «т» (не через «ф»): катедра, Атени; приголосні в чужих словах не подвоюються, за винятком власних назв (Міллер); написання «-іа» (а не «-іа»): матеріал; чужий дифтонг «au» — через «ав»: «автор», «авдиторія» (але «ауе»); після літер «д», «т», «з», «с», «ж», «ч», «ш» та «р» у чужих словах треба писати «и», після всіх інших «і».

Це не повний перелік правил, але в них немає нічого про чергування «й» — «і», «в» — «у» й багатьох інших явищ українського правопису, що з ними мало справу українське літературне мововживання.

Уживану тоді в школі систему граматики можна уявити тільки на підставі «Початкової граматики української мови» О. Курило. У передньому слові до 6-ого видання (1922 р.) авторка написала: «Цим переробленим та матеріалом доповненим виданням я намагалась, одкинувши традиції старої шкільної граматики, дати школі хоча б ту невеличку суму наукового знання, що доступне школярам 2—3-ої групи трудової школи». «Науковою граматиною» на той час в умовах «радянської» дійсності була *формальна граMATика*, що її найбільшим пропагатором був російський мовознавець О. Пешковський. Ця схема найвиразніше відбилась у класифікації частин мови, у висуненні на передній плян дієслова як формального осередка в реченні. Із граматичних форм, характерних для граматики О. Курило, крім отих відзначених уже фольклорних (форми здрібнілості, членні форми прикметників), можна ще відзначити закінчення дав. в. в іменниках чол. р. «-ові», «-еві» («-еві»), а про «-у», «-ю» й згадки нема; дієприкметники фігурують тільки в формі на «-ний», «-тий» («писаний», «битий»); займенники «цей» і «сей» як рівнобіжні, далі «їхній» (немає «їх»), «її» й «ню»

(в знах. в.), «тієі», «тіі» й «тої», «те» й «теє», «ті» й «тіі». Приросток «од» — переважає («одгадка»). Немає двоїни. У синтаксі підкреслено конструкцію типу «Ой у полі жито копитами збито». У фонетиці звернуто увагу на чергування «й» — «і», «в» — «у».

Як бачимо, вже нічого з галицьких граматичних форм не дано навіть як рівнобіжно до основних «наддніпрянських» форм, хоч у текстах з Б. Лепкого й були ненормативні з цієї позиції форми «хоть», «хилляйте», наголос «високо». З граматичних термінів, що пізніше не були прийняті, а в О. Курило були: «речівник», «часточка», «злучник» (сполучник), «дійменник», «взірець» (приклад). У правописі вона додержувалась отих «Найголовніших правил», але в тих моментах, що не були охоплені «правилами», додавала своє (напр., «й» — «і», «в» — «у»).

У практиці літературного мововжитку мова цього періоду не могла дати нічого зразкового, за винятком тих індивідуальних досягнень, що були в деяких виданих тоді літературних творах (як от «Синя далечинь» М. Рильського). Проте й у красному письменстві тоді, як побачимо далі, було більше «революційного» бешкетування футуристів та «перших хоробрих», аніж спроб доброго мовостилю. В офіційних «радянських» текстах було більше ненормативного, як нормативного. Мова ранніх із цих документів нагадувала мову гетьманських «грамот» та «законів». Ось, наприклад, мова заклику «З'їзду рад робітничих та салдатських депутатів з участю селянських депутатів», що відбувся в Харкові 11 грудня 1918 р.⁵⁵ Передусім треба сказати, що навіть з технічно-друкарського боку це цілком безпорадне видання. Видно, що біля нього порались люди, чужі українській мові й справі. У тексті нема літери «ї» («Україна», «іх» тощо), слово «связанних» складено просто по-російському, деякі слова надруковано по-різному («солдатських» і «салдатських», «з'єднання» і «об'єднання»), в чужомовних словах після приголосних переважно «і» («політика», «територія», але «технічні»), багато коректурних помилок («оглошуватись», «енерічної», «в офіційним органі», «по демобілізацію», «селянства») або й таке чудернацьке написання, як от «найвизчим», поряд із «найнизчі». Про те ж таки (тобто про чужість авторів тексту для української справи) свідчить і мова цього тексту як така. Це просто незграбний переклад з російської мови, із збереженням таких російських конструкцій, як от: «Центральний виконавчий комітет лічить дуже необхідним»... «здійснення всіх кроків, які характеризують... владу», «кроки, які приймаються». А ось ціле речення: «Видання декрету про землю на місто неясних, невизначних і тим самим йдучих в розріз з інтересами бідніших селян». У морфології такі фіктивні форми, як «відбувшийся», «невизначних», «два незамиримих ворога» («два... ворога» — суто російська форма), або варіанти тих самих форм: «скасування» і «скасування», «опубліковання», написання «оден», «кляса» — і «первих» (наддніпрянський льокалізм). У лексиці галицькі слова «часопис», «одинокий» (в значенні «єдиний»), «позаяк» та «урочистий» і русицизми «побіда», «приказ» (це могли бути й явища з галицького «язичія»),

⁵⁵ Фотокопія, вміщена в збірнику «Культурне будівництво в Українській РСР».

«міри» (заходи), а також «совітський». Займенникові форми «сей», «сього», в інфінітиві тільки -«ть» («приступить»).

Нове, «радянське» явище в мові цього періоду — було більше супроти попереднього періоду поширення т. зв. абрєвіатур (складно-скорочених слів): «раднарком», «наркомос». Абрєвіатури творено за прикладом російської «більшовицької» мови, де до цього заохочував сам В. Ленін, добачаючи в абрєвіатурах добру тенденцію щодо творення «коротких слів» нібито за зразком англійської мови (хоч в англійській мові «короткі слова» не абрєвіатури). Деякі з «радянських» абрєвіатур набули й стилістичних прикмет: «командарм», «комдив», особливо в поєднанні з такими словами, як «легендарний» («командарм»).

У мові *красного письменства* цього періоду можна розрізнити дві течії — традиційну як продовження мовотворення українського символізму і деструктивно-«пролетарську». Для першої течії типова мова Павлович Тичининих збірок, з наявністю в ній церковної лексики й мовостилію («псалом залізу» тощо), а також Я. Савченка «Земля» (Житомир, 1921 р.), де були такі вислови, як от «Христос отаву косить». У прозі «символістичну» мову дав Г. Михайличенко, з його такими творами, як «Блакитний роман», якої майже не можна читати. Деструктивну течію заступав передусім футурист, пізніший «комфут» Михайль (? — В. Ч.) Семенко, що не вживав, наприклад, у поемі «Степ», надрукованій у журналі «Мистецтво» (Київ, 1919 р.), приєднання «степу» замість «у степу». У початківця М. Хвильового теж було багато деструктивного, особливо в його розхристаній синтаксі, а також у засміченості мови русицизмами («мятежний» тощо). Взагалі це була, як писав С. Єфремов, «кострубата мова останньої формації».⁵⁶

Правопису й тих граматичних норм, що були визначені в «Найголовніших правилах» Академії наук з 1920 р., здебільшого не додержувались. От у тексті мого оповідання «Жива іграшка», що його редагував мій учитель П. О. Єфремов (рідний брат С. Єфремова) і що його надруковано в журналі «Червона калина» (Катеринослав, 1921 р.), наявні такі ненормативні форми, як «ходе», «гладю». В моїм же оповіданні «Олія» («Споживач», Катеринослав, 1920 р.) є такі форми, як «цілісенький», «голісенький» (проти цієї форми було застереження в отих «Правилах»), а також «гостюка» (замість «остюка», властивого моїй рідній мові). Таких ненормативних явищ можна б понавиписувати силу-силенну з тодішніх текстів, і моїх, і інших авторів, та ще й не тільки початківців, а й людей старшого покоління. Не мавши напихаті тодішніх видань, які не потрапили тоді за кордон, я використувую мої випадково вивезені друковані твори, але їхня мова — це не обов'язково моя мова, її виправляли і П. Єфремов, і, мабуть, коректори. Інакше сказавши, тоді в мовній і правописній практиці панувало повне безладдя, більше за те, яке було попереднього періоду.

⁵⁶ «Історія українського письменства», т. II, Київ—Ляйпціг, 1919 р., стор. 398. Не зважаючи на цю дату видання, що означала, либонь, лише початок друкування цієї праці, бо останні розділи її написані пізніше і охоплюють і цей, досліджуваний тут період.

НАЦІОНАЛЬНО-МОВНА ПОЛІТИКА РКП(б) 1923—1933 РОКІВ

Спроба розчленувати імперський мовний колектив на основі «союзної держави»

Після того, як більшовики політично опанували й фактично завоювали всю територію колишньої царської імперії (за винятком Польщі, Фінляндії, балтійських країн та Басарабії), вони захопилися організаційно зміцнити, «сконсолідувати» її у вигляді вже й формально єдиної держави — СРСР. І це зробили вони під прикриттям того трюку, що такого об'єднання нібито захотіли самі колись поневолені народи, а ініціаторами начебто були закавказькі республіки, Україна й Білорусь, — методу, що став потім таким характерним для їхнього безцеремонного фальшування волі тих мас, ради яких вони нібито й робили революцію (у справі державних позик, виборів тощо). А вґрунтував цю потребу старий «фахівець» від національного питання Йосип Сталін у своїй доповіді на X Всеросійському з'їзді рад 26. XII. 1922 р., що 30. XII. 1922 року був уже проголошений як перший з'їзд рад СРСР, — «Про об'єднання радянських республік».

У цій доповіді Сталін на самому початку й заявив про те, що закавказці, українці й білоруси внесли пропозицію «про бажаність і потрібність об'єднати ці республіки в одну союзну державу», про перехід «від довірливих відносин . . . до відносин тіснішого об'єднання, що має на меті утворення єдиної держави».¹ А цього нібито вимагали а) економічні інтереси, б) закордонні відносини та в) класова природа радянської влади, що вимагає єдності. Але це була тільки деталізація того апріорного ідеалу — «централізованої великої держави» як «єдиного шляху до соціалізму», що його свого часу висунув Ленін. Це ж мав бути перехідний етап до «єдиної всесвітньої радянської республіки»!

Проте це був ще досить ризикований хід, бо розбурхані маси поневолених народів ще не зовсім склали зброю (повстання в Грузії, басмачі в Середній Азії, повстанці на Україні). У своїй промові на III з'їзді КП(б)У М. Скрипник прямо сказав, що «громадянська війна у нас затягнулась аж до 1923 року». Крім того, «нерозв'язаними», на думку самих же збирачів російської землі — більшовиків, залишилися ще проблеми Західної України, Західної Білорусі, Басарабії, турецької Вірменії, ба навіть Фінляндії, проти якої стояла Карелія.

З огляду на це більшовики мусіли цей свій хід якийсь злагіднити, та ще й не тільки у вигляді такої формальної клявзулі, як право виходу республік із Союзу, а й якихось реальних поступок у пляні здійснення того позитивного, корисного для поневолених народів, що була в їхніх теоретично-політичних настановах і що давали цим народам певну національно-культурну компенсацію за відібрану політичну (хоч би й формальну) незалежність.

Ці реальні поступки були зроблені на XII з'їзді ВКП(б). На доповідь Сталіна з'їзд ухвалив (за тезами Сталіна) резолюцію «Націо-

¹ «Марксизм и национально-колониальный вопрос», Сборник статей и речей. Партиздат ЦК КП(б)У, 1935 р., стор. 90.

нальні моменти в партійному й державному будівництві». Сталін у своїх «тезах» заперечував думку тих, що розуміли утворення Союзу республік як шлях до ліквідації національних республік, він критикував тих «старих партійних працівників, що недооцінювали національні особливості та національні мови в партійній роботі», «ставились зарозуміло до цих особливостей, робили ухил до великодержавного шовінізму».² Взагалі вдарив по великодержавному шовінізмі як головній небезпеці, що, мовляв, зростає в умовах НЕП-у й «сменовеховства» і що хотів мирним шляхом досягти того, чого не пощастило Денікіну, тобто відновити т. зв. «єдину неподільну». Цей великодержавний шовінізм складає, на думку Сталіна, три чверти національного питання, а як він зростає на силі, це Сталін показав досить таки переконливо. «Великодержавний шовінізм — це основна небезпека, що може підірвати довір'я раніш поневолених націй до російського пролетаріату». «Це наш найнебезпечніший ворог, якого ми повинні звалити, бо якщо ми його звалимо, то на дев'ять десятих звалимо й той місцевий націоналізм, що ще зберігся і що ще розвивається в окремих республіках». В іншому місці він навіть назвав його «оборонною формою» націоналізму, оборонною супроти наступального «великодержавного шовінізму». Складається тепер навіть таке враження (як читати), що Сталін щиро боронив поневолені нації, доказуючи росіянам (більшості в комуністичній партії) заслуги «націоналів» у революційній боротьбі, що допомогли перемогти Колчака, Денікіна. Говорив Сталін ще й про міжнародне значення національного питання, і що розв'язувати національне питання треба ще й з огляду на наявність «важких резервів революції на Сході», який дивиться на СРСР як на «досвідне поле».³

Багато говорять тепер виступи на цьому з'їзді після доповіді Сталіна, окремих керівних більшовиків — заступників поневолених народів, як от, наприклад, промова М. Скрипника. Ця промова потім була видана в збірнику його писань під заголовком «За здійснення теорій на практиці». У ній Скрипник з усією властивою йому гостротою ставить питання про розбіжність між «теорією й практикою», ілюструючи це конкретним життєвим матеріалом.

«Товариші, в чому полягає . . . причина того, — запитував Скрипник, — що наша лінія, дуже давно намічена, так перекручується під час переведення її в життя? Хіба щонебудь нове пропонується в тезах т. Сталіна? Нічого. Лінію давно намічено, ще в 1913—14 рр. її намітив Ленін і проводилася вона в статтях Леніна та його співпрацівника Сталіна у нашому журналі «Просвіщеніє». Чому ж ми практично в національному питанні товчемося на місці й при правильному принципіальному його розв'язанні *залишаємося на ділі безсиллими?*».⁴ (Підкреслення моє — В. Ч.).

На це останнє питання — про безсилість на ділі — Скрипник спочатку відповів, сказати б, у теоретичному пляні.

² Згадане видання, стор. 91.

³ Згадане видання, стор. 112.

⁴ Статті й промови, стор. 12.

«Справа в тому, що ми весь час балансуємо в національному питанні . . . Кожну вказівку на великодержавний шовінізм завжди вважають за необхідне компенсувати протилежною — на шовінізм народностей недержавних і завжди ми маємо тут подвійну бухгалтерію».⁵

Але потім «зацепив» і практичну дійсність, тобто те, що його можна визначити як більшовицький (а генетично російсько-імперський) мовний колектив, тобто ту «стихійну» суспільну силу, що не могла не чинити опору теорії з національного питання. Відзначивши два погляди в теорії — Леніна й Р. Люксембург, він далі сказав: «Проте, товариші, є ще й третій погляд, що має за собою найбільше число прибічників: це погляд партійного болота (підкреслення мое — В. Ч.), погляд людей, що бояться тут виступити з певною лінією».⁶

Говорив Скрипник і про те, що вся система держави фактично «чинить опір», що, наприклад, армія русифікує, що в РРФСР не забезпечені інтереси національних меншостей, зокрема сімох мільйонів українців.

І трохи чи не під впливом цих промов Бухарін та Раковський навіть запропонували були викинути з резолюції саму згадку про місцевий націоналізм, як про не вартій уваги «червчочок». Але Сталін цю пропозицію відхилив.

Зважаючи на таку аргументацію, з'їзд для здійснення національної політики ухвалив, щоб «були видані спеціальні закони, які забезпечували б уживання рідної мови у всіх установах, що обслуговують місцеву інонаціональну (? — В. Ч.) людність і національну меншість, — закони, що переслідували б з усією революційною суворістю всіх порушників національних прав, а особливо прав національних меншостей».⁷

Взагалі можна сказати, що в постановах XII з'їзду відбилася щира доброзичливість з боку керівної верхівки СРСР щодо розвитку національних культур, особливо якщо взяти на увагу те, що авторами хоч би й резолюції XII з'їзду були націонали, передусім грузин Сталін (Джугашвілі), далі такий завзятий борець за права національних меншостей, як М. Скрипник, і інші. Відіграли велику роль й записки Леніна про боротьбу з великодержавним шовінізмом (були опубліковані пізніше, аж 1956 р. українською мовою, в «Комуністі України» за липень цього року). «Ненаціоналів» могли переконати міркування боротьби з національними партизанами, оглядання на залишені поза межами СРСР національні території — українську, білоруську, молдавську, вірменську тощо. Не малу вагу мав і аргумент щодо перспектив світової революції, зокрема увага на оті «важкі резерви революції на Сході».

Із цих постанов знати, що з'їзд фактично став на шлях примусової «націоналізації» (українізації, білорусизації, грузинізації і т. д.) того «партійного болота», що про нього говорив Скрипник, або, точніше сказавши, тих своїх партійних кадрів, що працювали в національних

⁵ Теж, стор. 12.

⁶ Те саме видання, стор. 13.

⁷ «ВКП(б) в резолюціях . . .», ч. 1, 6 изд. 1941, стор. 496.

республіках, чи ще інакше — *мовно розчленувати російсько-імперський мовний колектив*. Бо що значить — «видавати спеціальні закони, які забезпечували б уживання рідної мови у всіх державних органах і у всіх установах, що обслуговують місцеву національну людність»? Це значить *примусити тих росіян чи зросійщених «націоналів», що з них, у керівній частині, склалися державні апарати національних республік, вивчити місцеву мову*. Трохи чи не це висловлено і в отім чудернацьким слові — «інонаціональна» людність, — інонаціональна, очевидно, супроти росіян. Так розумів цю постанову Скрипник, коли виступав через два місяці після XII з'їзду на IV нараді ЦК РКП(б) в справі Султангалієва, коли казав, звертаючись до комуністів Вотської області: «Так навчіться ж вотської мови, ви, товариші-комуністи, робітники Іжевського заводу для того, щоб привести вотяків до соціалізму». І далі: «Я давно виступаю з цим поглядом на Україні, я кажу: для того, щоб зрозуміти українське селянство, ми мусимо підійти до пролетаріату і сказати: «Передові загони робітничої кляси, навчіться української мови для того, щоб вести українське селянство до соціалізму». А що в національних республіках керували владою саме ті «товариші-комуністи», що їх треба було силоміць «націоналізувати», це відзначено й у самій резолюції XII з'їзду. «Становище в деяких національних республіках (Україна, Білорусь, Азербайджан, Туркестан) ускладнене тим, що значна частина робітничої кляси, ця основна опора радянської влади, належить до великоруської національності».⁸

Щодо України спеціально це відзначено в «Тезах ЦК й ЦКК КП(б)У про відсумки українізації» з 1926 р.: «Наша партія на Україні спирається на робітничу клясу, що її більшість говорить по-російському. Так само росіяни з походження є й більшість наших старих більшовицьких кадрів».⁹

Дуже болючою була в національних республіках проблема міст, цих справжніх фортець імперсько-російської мовної стихії.

Але теоретичні настави теоретиків більшовизму передбачали також «націоналізацію» й міст. Ленін ще 1913 року писав (у журналі «Просвіщеніє» ч. 10—12), що «відривати міста від сіл через те, що в них мішана людність, не слід».¹⁰

А Сталін на X з'їзді РКП(б) 1921 року говорив про те, що й міста в національних республіках повинні «націоналізуватися». Він покликався на приклад Риги, що «років сорок тому була німецьким містом». І далі казав так: «Ясно, що якщо в містах України досі ще переважають російські елементи, то з часом ці міста будуть неминуче українізовані... Те саме буде з Білоруссю, в містах якої ще й досі переважають небілоруси». Пізніше на цю тему висловлювався Скрипник: «Решта робітничої сили прийде з села і принесе українську мову, зукраїнізує остаточно наші фабрики й заводи, зукраїнізує міста на Україні... В нас відбуваються такі процеси, які мали місце в Угор-

⁸ Сталин. «Мерканизм и национально-колониальный вопрос», стор. 213.

⁹ Е. Гирчак. На два фронта..., стор. 25.

¹⁰ «Критические заметки по национальному вопросу», стор. 89.

щині й Чехословаччині, де колись міста були мовою не угорські й не чеські, а німецькі».¹¹

І цими заходами скористувалася «інонаціональна людність», зокрема національна інтелігенція, що пішла в державний апарат, школи, видавництва тощо, творячи свою часто просто національну, хоч офіційно «національну формою, соціалістичну змістом» культуру.

*Опір імперсько-російської соціальної бази
у дедалі більше централізованій державі*

Зацитькуючи національні республіки й краї «націоналізацією» й «коренізацією», керівники СРСР разом з тим дедалі більше централізували державу, зменшуючи до мінімуму автономні права неросійських народів. Ступнево один за одним республіканські комісаріяти ставали або республікансько-союзними або й просто союзними. Ось деякі факти, що ілюструють цю тенденцію. 25. V. 1927 року скасовано бюджетні права республік через ухвалення положення про бюджетові права Союзу й союз. республік», 15. 12. 1928 р. ухвалено новий земельний кодекс для всього СРСР, 3. XI. — «нові форми керування промисловістю» (в розумінні більшої централізації), 8. XII. 1929 р. утворено всесоюзний комісаріят земельних справ, 11. I. 1930 року централізовано кооперацію. І так далі, і таке інше. Або творено ще й такі чудернацькі комбінації, як спеціальні комітети при уряді СРСР, що діяли рівнобіжно з відповідними республіканськими комісаріятами, і ті комітети, як всесоюзні, фактично касували компетенцію тих республіканських комісаріятів. Так були утворені комітет у справах високих шкіл, комітет у справах мистецтва, кіновиробництва тощо.

У зв'язку з цим у національних республіках здобувала знову частково утрачений соціальний ґрунт російсько-імперська мовна «стихія». Ставали бо цілком логічним такі, наприклад, міркування: навіщо навчати студентів високих шкіл «національною мовою», як ці школи мають «всесоюзне значення», а майбутнім фахівцям доведеться працювати необов'язково в своїй республіці? А єдина ж мова, якою можна користуватись по всьому СРСР — російська, — тож тільки цією мовою доцільно й навчати студентів, майбутніх фахівців «соціалістичного будівництва»! Навіщо націоналізувати діловодство (справництво) в якомусь підприємстві, коли центральна управа його в Москві і звідки приходять листи й директиви тільки російською мовою?

Як це виглядало на практиці, це можна бачити на прикладі оборони українзації на Україні. Оборона ця була не легка з огляду на те, що всі оті централізаційні заходи йшли, особливо з кінця 20-их років почавши, під знаком соціалістичної перебудови, індустріялізації, колективізації і ліквідації «куркульства», тобто під знаком майже другої громадянської війни. І, наприклад, М. Скрипник у доповіді на VII пленумі Київського обласного партійного комітету 27. XI. 1929 р. мусів

¹¹ М. Скрипник. «Статті й промови», стор. 326.

був розв'язувати проблему, «як саме здійснювати водночас і нерозривно дві лінії . . . — соціалістичну реконструкцію країни . . . і далі поглиблення переведення Ленінової лінії в національній політиці».¹²

З огляду на той «знак соціалістичної реконструкції» Скрипник на цьому пленумі не посмів не обстоювати утворення всесоюзного «Наркомзему», а, рятуючи українізацію, він став називати українську культуру — культурою інженерів, агрономів, фабрик, Дніпрельстану. І з цієї позиції виступив проти тих, що хотіли «бути проти Харкова за Москву».¹³ Йому ж таки доводилось боронити й українізацію високих шкіл, напр., на II конференції КП(б)У 13. IV. 1929 р. . . . «Питання про ВИШ-і. Ми не можемо нашу техніку, сільське господарство відірвати від цілого нашого культурного процесу, що є єдиний. Для нас з цього приводу немає значення, в якому віданні перебуває та чи інша культурна, наукова чи навчальна установа — чи в Наркомосі, чи в Наркомземі, чи у ВРНГ. В якому б віданні не знаходилися б ці установи на Україні, однаковісінько вони є частиною українського культурного процесу . . . Тут можуть бути русотяпські тенденції. Тоді мене заперили (хто? де? — В. Ч.), що нічого подібного не буде, що йдеться виключно про залежність і сув'язність із промисловістю. Але, товариші, здається, що настороженість моя не була безпідставна».¹⁴

І він далі розповідав, що комісія НК РСІ СРСР на чолі з Азатяном зажадала дезукраїнізувати Сталінський гірничий інститут, приналежний до системи ВРНГ.

Отже, виходило, що республіканський нарком повинен боротись із всесоюзним комісаріатом! Ясно, по чийм боці була тут сила. І даремнісінько він, Скрипник, у такій ситуації апелював до «Ленінової національної політики» та кожного разу підкреслював, що та українська культура, що її мають на Україні творити — це «соціалістична пролетарська культура». «Нам треба вміло — казав він — об'єднати цілий наш плян реконструкції господарських робіт з проведенням нашого завдання культурного будівництва нашої української соціалістичної пролетарської культури. Хто не розуміє цього, той, очевидно, не розуміє самих основ Ленінової національної політики».¹⁵

А боронячи українізацію в РРФСР (в Нижньоволзькому краї), він охоче наводить допис одного «сількора» про те, що «бідняки та батраки на зібраннях мало виступають, бо не знають по-російськи і не розуміють, що розказує докладчик», тимчасом як, мовляв «куркуль добре знає і розуміє по-російськи та роз'яснює біднякові по-своєму — по-куркулячому».¹⁶

Це фактично був голос того, хто волає в пустелі, бож централізаційні, а разом і русифікаційні заходи Москви були якнайбільше до мислі тій «основній опорі радянської влади в національних республіках», що про неї згадувано в постанові XII з'їзду, тій «більшості» «ро-

¹² «Статті й промови», стор. 255.

¹³ Те ж видання, стор. 270—271.

¹⁴ «Статті й промови», стор. 232.

¹⁵ Теж, стор. 343.

¹⁶ Теж, стор. 239.

бітничої кляси» на Україні, що на неї спиралася КП(б)У, а українська культура, навіть «пролетарська й соціалістична», була тій «опорі» і тій «більшості» чужа. *І ця суспільна сила діяла майже автоматично, справді як потужна й ворожа до національних мов «стихийна» сила.* Вона робила членів партії неросіян, як казав Шумський, пасербами, «змикалася» з т. зв. міщанством, «радслужбовцями» і зводила в практиці «націоналізаційні» заходи республіканських урядових органів нанівець. Сам Скрипник наводить у своїх промовах дуже яскраві факти з цього опору.

Ось перший, хронологічно ранній, бо стався він після постанови XII з'їзду ВКП(б).

«У Харкові відбулася Всеукраїнська профспілкова конференція, — розповідав М. Скрипник на IV нараді ЦК ВКП(б) 1923 р. — Голова Південного бюро (централізм, відбитий у назві — В. Ч.) профспілок т. Угаров (один з отієї «основної опори!» — В. Ч.) прийшов до мене порадитися, з якими вимогами виступити для реалізації резолюції XII з'їзду. Зважаючи на потребу обережності й послідовності, ми визнали за потрібне виставити вимогу, щоб українську мову вивчали по всіх професійних школах, — не те, щоб викладали українською мовою, а щоб вивчали її. Потім я поїхав на Подільщину, повертаюся, узнаю, що настрої комуністичної фракції профспілок був такий, що тов. Угаров не зважився поставити цього питання на фракції, бо сподівався на цілковитий провал».¹⁷

Це дуже красномовний факт. Чи відважився б такий собі Угаров чи інший партійний діяч не поставити на обговорення якоїсь іншої постанови партії? Ніколи! А в цій справі такий явний саботаж був цілком можливий і не був покараний! Та, очевидячки, й сам т. Угаров до цього саботажу був причетний.

Другий факт, уже з пізнішого часу, з українізаційного «наступу» на промислові райони. Його відзначив Скрипник у промові на зборах «культактиву» м. Сталіно 30. V. 1930 р. «Коли тут один із промовців почав говорити по-українськи, то з місця хтось заявив: «Говорите по-руськи!» Коли я говорю по-українськи і тов. Карпеко (зав. обл. відділу освіти, — В. Ч.), то він припускав (? — В. Ч.) це, але щоб хтось у залі та висловлювався по-українськи, то отой громадянин не міг уже цього стерпіти і навіть покинув залю».¹⁸

Знов таки: чи такі демонстрації, як вихід із залі на знак протесту, в інших справах більшовицької дійсності були можливі? Ніколи! Таж мені відомий факт арешту однієї жінки за... неапльодування! А це ж була демонстрація фактично проти «наркома»!

І коли Скрипник далі в цій промові сказав: «Ні, прийміть нас такими, якими нас історія дала — з нашою диктатурою, з нашою соціалістичною перебудовою країни, з нашою українізацією», то з цих трьох настав, згідно з соціальними законами мовного «буття», всесоюзний мовний колектив міг відважитися тільки на неприйняття українізації.

¹⁷ «Статті й промови», стор. 23.

¹⁸ «Статті й промови», стор. 379.

Згадував Скрипник ще «свистопляску, що зняла одеська дрібна та середня буржуазія... в зв'язку з українізацією одеської опери», говорив, що плян українізації ВИШ-ів, ухвалений НКО ще 1928 р. «натрапив на надзвичайний опір, передусім з боку старої кваліфікованої професури», яка мала «в цьому підтримку навіть серед студентства», відзначав «опір у Донбасі, що ішов переважно від трудової інтелігенції», а також «інерцію, що є також серед робітничого активу» і ін.¹⁹

Багато зібрано фактів у ст. Б. Коваленка «Пролетарська література СРСР у боротьбі за ленінське національно-культурне будівництво», що була надрукована в ч. 3, за 1932 р. «Червоного Шляху», у числах «Червоної газети» (виходила в Ростові над Доном), в дописах з місць про опір українізації в РРСФР тощо.

Досить рано, можна сказати від самого навіть початку «націоналізації» й «коренізації» почалися виступи проти відповідних заходів республіканських урядів і в пресі. Показовий факт, що найбільше «сигналізували» про небезпеку «націонали», що працювали «не в своїх республіках» і через те були фактично членами імперсько-російського мовного колективу.

Так, ще року 1923, тобто зразу після XII з'їзду ВКП(б) один з «катонославістів» — Е. Квірінг надрукував у «Червонім Шляху» ч. 4—5 за 1923 р. статтю «Крутий поворот чи розгортання попередньої роботи», а в тій статті висловив таку думку: «Ми мусимо прагнути того, аби зберегти за українським юнацтвом можливість однаково засвоювати досвід обох культур. А це визначає, що кожний освічений українець мусить остільки ж добре володіти російською мовою, як і українською». У липні 1927 р. Зінов'єв подав до ЦКК ВКП(б) заяву, а в тій заяві написав, що в Україні «провадиться така українізація, що в суті... рівняється петлюризациї». Року 1928 в ч. 7 «Большевика», органу ЦК ВКП(б) горезвісний Лебідь опублікував статтю «Увага ідеологічному фронтові», а в тій статті доводив, що русифікація вже не загрожує Україні, а через те головний удар треба скерувати на український націоналізм. Відомий український літературознавець, але жид з національності В. Коряк надрукував у журналі «На літературном посту» (ч. 3, 1929 р.), що «боротьба на Україні з великодержавним шовінізмом зараз є питання неактуальне».²⁰

Року 1927 Ваганян видав книжку «О національній культурі» (ОГИЗ, Москва), а в ній обстоював теорію боротьби двох культур. Року 1929 в «Вестнику Комакадеміи», ч. 31, Діманштайн надрукував статтю «Проблеми національної культури й культурного будівництва в національних республіках», і в ній «місцеві націоналізми» проголосив правими ухилами, а про великодержавний російський шовінізм навіть не згадав. «По-моєму, — писав Діманштайн, — наше свідоме втручання (в національно-культурне будівництво — В. Ч.) повинно передусім звестись до одного моменту, а саме — до боротьби з правим

¹⁹ «Статті й промови», стор. 364.

²⁰ М. Скрипник. «Статті й промови», стор. 284.

ухилом у національній політиці».²¹ Крім того, він доводив, що розвиток національних культур суперечить спрямованості до створення єдиного суспільства майбутнього. Критично оцінював «національне будівництво» ще Б. Ларін, у статті «Об извращениях в осуществлении национальной политики» («Большевик», ч. 3—4, 1926 р.).

Звичайно, писали проти «національного будівництва» й росіяни. Року 1928 в тбіліській газеті «Заря Востока» у статті «Про праву небезпеку, націоналізм і наші завдання» якийсь Попов теж ототожнив «націоналістичний ухил» з правим ухилом, тобто кинув на зусилля поневолених націй стати на ноги найнебезпечнішу для тодішнього етапу «соціалістичного будівництва» тинь. Обізвалися й два відомі російські письменники М. Горькій та Ф. Гладков. Горькій поставився негативно до розвитку української літературної мови і не дав згоди «Книгоспілці» (у листі до О. Слісаренка з 7. 5. 1926 р.) на переклад його творів українською мовою. «Мені здається, — писав Горький, — що переклад цієї повісти українським наріччям теж непотрібний. Мене дуже дивує той факт, що люди, поставивши перед собою ту саму мету, не тільки стверджують відмінність наріччів — прагнуть зробити наріччя мовою, — а ще й пригноблюють тих великоросів, що опинились меншістю на території даного наріччя».* А Ф. Гладков сказав так: «Навіщо відроджувати допетровську добу, навіщо гальванізувати українську мову, що припала вже пилом? Все це тільки гальмує розвиток соціалістичного будівництва».²²

У зв'язку з діяльністю наркома освіти О. Шумського та полемічними виступами письменника М. Хвильового сам Сталін написав листа — 26. 4. 1926 р. — до секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича, а в тому листі писав так: «Не можна примусити російські робітничі маси відмовитися від російської мови й російської культури та визнати своєю мовою і своєю культурою українську».²³

Нарешті року 1929 Всесоюзний Комісаріят РСІ вислав на Україну спеціальну комісію на чолі з вірменином Азатяном для обстеження стану українізації. Ця комісія вдарила вже по найактивнішому українізаторові й борцеві за «національне будівництво» в СРСР взагалі М. Скрипникові. *Знов таки з імперського погляду це дуже промовистий факт. «Націонал», що його росіяни могли зневажливо називати «армяшкою», що писав неправильно російською мовою, як це видно з тексту його доповіді, став на оборону «великої російської нації та російської мови»* (вислови з доповіді Азатяна — В. Ч.).

Ця комісія запропонувала «переглянути» постанову пленуму ЦК КП(б)У з квітня 1925 року про те, «щоб уся робітнича кляса без огляду на різницю мов оволоділа українською мовою і взяла активну участь в соціалістичному будівництві української національної громадськості». Вона ж таки, як уже згадувано, зажадала дезукраїнізувати Ста-

²¹ Е. Гирчак. «На два фронта в борьбе с национализмом», стор. 153.

* Подано за кн. Р. Смаль-Стоцького «Українська мова в Советській Україні», Нью-Йорк, 1969 р., стор. 47.

²² За працею Р. Смаль-Стоцького, стор. 48.

²³ «Марксизм и национально-колониальный вопрос», 1935 р., стор. 172.

лінський гірничий інститут, а самого Скрипника назвала «типовим і послідовним заступником цього напрямку» (націоналістичного ухилу — В. Ч.).²⁴ З цієї пропозиції видно, що вона мала якийсь зв'язок з отим листом Сталіна до Кагановича.

Усі згадані виступи проти національної політики партійна верхівка КП(б)У якийсь час засуджувала: теорію боротьби двох культур — на XII з'їзді, у виступах Скрипника, у книзі С. Гірчака, виступ Ларіна й Ваганяна — засудив Л. Каганович як секретар ЦК КП(б)У («якби партія, замість ленінської путі, пішла шляхом Ларіна, Ваганяна, то вона зірвала б здійснення національної політики, що з нею нерозривно пов'язані інтереси соціалістичного будівництва та зміцнення радянської влади на Україні і по всьому Союзі»; «Два роки», в-во «Пролетар», 1927 р.),²⁵ Горького примусили були приїхати до Харкова і «каятись», ба навіть комісію Азатяна українські більшовики зустріли неприхотливим глузуванням, як це видно з стенограми засідання II конференції КП(б)У 13. 4. 1929 р.²⁶ Але це останнє, висміювання комісії Азатяна — це вже був, либонь... сміх на кутні, бо незабаром — хоч ще 2—3 роки великодержавний шовінізм «теоретично» був головною небезпекою — сама партія за допомогою ДПУ почала громити й фізично винищувати діячів національних культур у таких процесах, як процес СВУ на Україні (1929—30 рр.), як нищення «нацдемівщини» в Білорусі, тим часом як ні одного «великодержавника» не покарано. Правда, Скрипник у своїй промові «Про одне непорозуміння» (1929 р.) згадує про групу великодержавних шкідників, але справу змонтовано так штучно, що ніякого процесу не вийшло. Та тут ще й «парадокс»: до цієї справи притягли професорів харківського СГІ — українців, які пізніше на еміграції виявились навіть українськими націоналістами, як от Кононенко, Доленко.

НАЦІОНАЛЬНО-МОВНА ПОЛІТИКА КП(б)У ПІСЛЯ XII З'ЇЗДУ РКП(б)

Загальні постанови про українізацію

Як і за попереднього періоду, за т. зв. воєнного комунізму, КП(б)У й тепер не могла діяти самостійно, а тільки за вказівками з Москви, але в цьому, українізаційному періоді, вона виявляла, як побачимо далі, й чимало ініціативності. Спочатку цієї ініціативності було менше, а потім більше. Резолюція XII з'їзду РКП(б) з 25 квітня 1923 р. не викликала на Україні в справі українізації негайного «крутого повороту» (як висловився в своїй статті, надрукованій у «Червоному шляху», Е. Квірінг), бо в резолюції пленуму ЦК КП(б)У з 22 червня 1923 р. мова

²⁴ М. Скрипник, «Статті й промови», стор. 233.

²⁵ Є. Гірчак. «На два фронти»... стор. 48.

²⁶ М. Скрипник, «Статті й промови», стор. 233.

йде тільки про українізацію, пов'язану з селом. Рішучіше про це заговорила КП(б)У аж через два роки в резолюції квітневого пленуму ЦК КП(б)У, відомій під назвою «Про українізацію» (була опублікована 20 травня 1925 р.). У цій резолюції спочатку відзначено підсумки «дворічної роботи», фактично тільки ті «досягнення, які відбувалися знизу, шляхом природної українізації радянського апарату, що мав стосунки з селянством і шляхом українізації, головним чином, нижчої школи». Інакше сказавши, це було те, що його не встигла знищити «радянська» України за воєнного комунізму. Поза цим залишалося неукраїнізованим усе інше культурне та політичне життя на Україні, зокрема сама партія, її партійний актив. Але тепер ЦК КП(б)У вимагав «рішучого усунення консерватизму й пасивності в проведенні в життя рішень партії з національного питання, напруження комуністичних сил усієї партії для оволодіння українською мовою і українізації всієї партійної роботи». Ба більше: в резолюції зазначено, що хоч роботу серед російського пролетаріату треба провадити російською мовою, але «партія повинна прагнути й того, щоб увесь робітничий клас України, без різниці національності, оволодів українською мовою».

Конкретно щодо своїх членів партія вимагала (подаю пункти в скороченні): а) українізації середової партійної роботи, б) добору й висування партійних кадрів із робітників і передових селян — українців, в) навчання старих партійних кадрів української мови, г) переведення на українську мову системи партійної освіти, д) видання українською мовою науково-марксистської і популярної літератури. Крім того, доручено Секретаріатові а) перевести ступнево на українську мову всі офіційні видання ЦК, б) розпочати переведення на українську мову діловодства в ЦК і у всіх інших партійних організаціях, з визначенням остаточного речення — до січня 1926 р., в) провадити все листування з місцевими організаціями українською мовою, г) запровадити викладання українською мовою в Інституті марксизму, в комунуніверситеті ім. Артема, як також і в школах політосвіти. І дещо інше.

Згадані рішення поширювались на «Комсомол» і на організацію «Юних лєнінців» (піонерів). Хоч не так рішуче, але дано вказівки й керівникам ВУРПС щодо українізації її видань, зокрема щодо видання книжок українською мовою, «із забезпеченням потреб національних меншостей». У розділі про українізацію «радянського апарату» визначено «граничний реченець» — 1 січня 1926. Згадано також про потребу українізації середніх шкіл та «частини» вищих, про готування професури з українців.¹

Другою постановою в справі українізації була резолюція пленуму ЦК КП(б)У з 2—6 червня 1926 р., відома під назвою «Про підсумки українізації». Я, на жаль, не маю всього її тексту, бо в виданні «Культурне будівництво в Українській РСР» подано тільки пункти 6, 8—12, без пояснення причини скорочення. У цій резолюції викликає сумнів

¹ Подаю все це за виданням: «Культурне будівництво в Українській РСР», Київ, 1959 р., стор. 282.

перебільшена оцінка досягів, бо в ній сказано, що «за останній рік... ми маємо величезні досягнення в галузі українізації». І на доказ цього наведено цифри: 65% українського діловодства, початкова школа українізована на 80%, пресу українізовано на 60%, українців у партії стало 47%, а в «Комсомолі» — 61%. Отже, за один рік такі великі досяги! Очевидячки, в цьому було ще чимало того забивання баків офіційною статистикою, що було та й досі є таке характерне для більшовицької статистики. Цей сумнів тим більше можливий, що в цій резолюції наявна та «подвійна бухгалтерія», що про неї говорив на XII з'їзді М. Скрипник, а вона не могла не гальмувати українізації. З одного боку говориться про боротьбу з російським шовінізмом «як головною перешкодою на шляху до розв'язання національного питання», а з другого — сказано, що «партія мусить водночас боротися і проти українського шовінізму», що «зростає на селі з куркульства та зв'язаної з ним частини сільської інтелігенції». Про «український шовінізм» говориться вже навіть більше, ніж про російський, тепер його знайшли вже й у місті та в українському письменстві (згадано в цьому розумінні про неоклясиків). Є в цій резолюції і відгук на справу О. Шумського, що йому «пришили» український варіант теорії боротьби двох культур, згадано й гасло М. Хвильового «геть від Москви!» та його орієнтацію на Західну Європу. Проте, це останнє згадано не для того, щоб «гальмувати» українізацію, а для того, щоб «рішуче провадити» її, «скеровуючи її не лише на поверхню, але й у глибину і нещадно борючись проти російського шовінізму, що чималою мірою створює ґрунт для оживлення українського шовінізму серед мас». Тільки тепер уже звільнено від українізації росіян, що жили на Україні. Написано так: «Аж ніяк не стоїть питання про те, щоб примусити російські робітничі маси зрікатися російської мови і російської культури та визнати своєю мовою і своєю культурою — українську». Це останнє було відгуком на лист Йо. Сталіна до Лазаря Кагановича, що в ньому генеральний секретар РКП(б) нагримав на виступи М. Хвильового. Цей лист мав дату 26. IV. 1926 р., тобто за місяць до цієї резолюції ЦК КП(б)У, а в тому листі було таке: «Не можна примусити російські робітничі маси відмовитися від російської мови і від російської культури і визнати своєю мовою і своєю культурою — українську».²

Цю думку, як бачимо, дослівно повторено в резолюції ЦК КП(б)У.

У резолюції не було виразних конкретних заходів щодо посилення українізації, авторів її, либонь, таки налякав погук із Москви.³

А що Сталін тоді ще не був повновладним диктатором, над ним ще стояли інші видатні, навіть міжнародної міри діячі, як от Зінов'єв, що очолював Виконавчий комітет Комуністичного Інтернаціоналу, то в історії КП(б)У маємо й такий майже неймовірний факт, як її скарга до цього формально надрядного для всіх комуністичних партій тіла.

² И. Сталин, «Марксизм и национально-колониальный вопрос», Москва, 1935 р., стор. 172.

³ Цитати з цієї резолюції подаю за виданням «Культурне будівництво в Українській РСР», стор. 315—317.

Комінтерн ще перед тим забирав голос у справі України, коли розпускав Українську комуністичну партію, гарантуючи національний розвиток українського народу. У своєму зверненні до Комінтерну КП(б)У скаржилася на російських великодержавних шовіністів, що перешкоджали українізації. Цю ворожість до українізації автори звернення називали «збоченням» (чи, може, «ухилом», як тоді звичайно казали, але в тім тексті, яким я користуючись, це названо «збоченням»), а це збочення виявлялось у нижче зазначених моментах. «Це збочення полягає в ігноруванні і недоцінюванні значення національного питання на Україні, що часто прикривається інтернаціоналістичними фразами, зокрема: 1) у приниженні значення України як частини СРСР, в намаганні трактувати утворення СРСР як фактичну ліквідацію національних республік; 2) у проповідуванні нейтрального ставлення партії до розвитку української культури, у трактуванні її як відсталого, «селянської», у протигагу російській, «пролетарській»; 3) у спробах за всяку ціну зберегти перевагу російської мови у внутрішньому державному, громадському й культурному житті України; 4) у формальному ставленні до проведення українізації, що її визнають часто тільки на словах; 5) у некритичному повторюванні шовіністичних великодержавних поглядів про так звану штучність українізації, про незрозумілу народові «галицьку» мову і т. ін. та в культивуванні цих поглядів всередині партії; 6) у намаганні не переводити політики українізації по містах і серед пролетаріату, обмежившись тільки селом; 7) у дуже тенденційному роздмухуванні окремих перекручень під час переведення українізації і в спробах виставляти їх, як цілу політичну систему порушення прав національних меншостей (росіян, євреїв).⁴

Відгук Комінтерну був позитивний для КП(б)У, а внаслідок цього розмах українізації збільшився. Це відбилося і в наступних постановках партії. От у резолюції X з'їзду КП(б)У з 29 листопада 1927 р., відомої під назвою «Про завдання культурного будівництва на Україні» хоч розвиток української культури і вкладено у формулу «національна за її мовою, формою та матеріалом і пролетарська, колективістична й інтернаціональна за її змістом», але про цей розвиток говорить на повний, сказати б, розмах. «Вся ця величезна робота в справі піднесення культурного рівня і свідомости має водночас є роботою розвитку і будівництва української культури, культури українською мовою, що є мовою величезної більшості всього трудящого населення України і мовою майже половини її робітничого класу», — сказано в резолюції.

Далі подано статистичні дані щодо українізації книговидавництва, школи, преси, наукових журналів, згадано про мережу наукових установ, «до яких залучено українських учених з усієї України, в тому числі й з українських земель з-поза меж Радянської України», відзначено роботу над упорядкуванням українського правопису, видання термінологічних словників тощо. У резолюції розглянуто питання про

⁴ Подаю за книжкою Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», «Сучасність», 1968 р., стор. 163.

українські театри, зокрема про оперу, про українське мистецтво й літературу, про перетворення художнього інституту в академію, порушено питання про видання «великої радянської української енциклопедії». У резолюції відзначено недостатність українізації в багатьох галузях життя, особливо серед робітництва, засуджено це із вимогами подолання усіх недоробок. Навіть українізацію в червоній армії передбачено. Є в цій резолюції і немов прямий «перегук» із отією скаргою до Виконкому Комінтерну, бо в ній сказано: «З'їзд відзначає, зокрема, що капітулянтські, ліквідаторські погляди опозиції на культурне будівництво пролетаріату водночас супроводиться безпринципною демагогією на ґрунті національного питання і міщанськими виступами проти провадженої КП(б)У українізації держави і будівництва української культури».⁵

У такому ж дусі написана й резолюція XI з'їзду партії — «На звіт ЦК КП(б)У» з 15 червня 1930 р. Як у попередній, так і в цій резолюції особливо підкреслено прагнення партії просунути українську культуру в робітничі маси, тобто в ті маси, що чинили найбільший опір українізації. Цю роботу з'їзд протиставить «пропозиції шумськистів про форсовану, тобто в суті насильницьку українізацію пролетаріату», дарма що це було те, що його хотів і О. Шумський. Але вже, очевидно, відчувалося наближення грізного періоду 30-их років, і тому доводилось засуджувати не тільки шумськізм, а й «хвильовізм, волобуєвщину та антимарксистські теорії Яворського», боротися на два фронти — «проти великодержавного (російського) і українського шовінізму». Але великодержавний шовінізм ще фігурує в цій резолюції як головна небезпека.

Ця резолюція — це був останній документ КП(б)У у справі українізації. Крім розглянутих у цьому підрозділі постанов, що сприяли розвиткові української культури, були ще й інші, уже вужчого характеру, які я використаю в дальших підрозділах.

На протязі всього цього періоду українізацію державного апарату й навчання української мови в установах здійснювала Урядова комісія українізації в Харкові та такі ж комісії в усіх інших містах України. Було багато курсів української мови для службовців, з перевіркою їхнього знання української мови, а також діловодства в канцеляріях державних установ. Для цього останнього були інспектори українізації.

Українізація школи й позашкільної освіти

Незабаром після XII з'їзду РКП(б) — 22 червня 1923 р. пленум ЦК КП(б)У ухвалив постанову «Про заходи для здійснення резолюції XII з'їзду РКП(б) з національного питання», в якій (постанові) була мова про українізацію деяких «радпартшкіл». Через місяць — 27 липня того ж року РНК УСРР видала декрет «Про заходи в справі українізації шкільно-виховних і культурно-освітніх установ», а в ньому по-

⁵ Цитати й дані з цієї резолюції подаю за згадуваним виданням «Культурне будівництво» . . . , стор. 364—384.

дано детальний план українізації школи на Україні знизу догори (за системою Гринька, тодішнього комісара освіти), з визначенням реченців завершення цих заходів. От для шкіл соціального виховання (початкових) цей план передбачав дворічний реченець, на протязі цього ж часу мали «планомірно перейти» на викладання українською мовою в школах професійної освіти та далі українізувати «політосвітні установи». Заплановано «провести облік педагогічного персоналу, що не володіє українською мовою, і вжити негайних заходів до навчання його української мови, а також розвинути широкі заходи до підготування нових кадрів педагогічного персоналу, що володіли б українською мовою, для забезпечення як початкової, так і вищої школи українськими викладачами». А в примітці до цього доручено Наркомосові заохочувати окремих педагогів до викладання українською мовою». Далі подано «пропозиції» Наркомосові за розділами: «У справі соціального виховання», «У справі професійної і спеціально-наукової освіти», «В справі політико-освітній», «У видавничій справі». «У справі національних меншостей». У першому розділі була мова про українізацію шкіл «у сільських місцевостях і селищах міського типу», про «перегрупування педагогічного персоналу для найдоцільнішого його використання з метою українізації школи», про викладання української мови та українознавства в неукраїнізованих школах як обов'язкових предметів навчання, про видання підручників і дитячої літератури українською мовою. У другому розділі передбачено запровадити «відповідно до наявних педагогічних сил викладання українською мовою на вищих трирічних педагогічних курсах, на факультетах соціального виховання інститутів народної освіти, на факультетах «профосу», в київському ІНО, в школах сільсько-господарської освіти, в школах соціально-економічної освіти. При прийманні до цих шкіл зробити обов'язковими іспити з української мови, це саме для тих, що закінчуватимуть ці школи. Вирішено українізувати київський медичний інститут та медичні школи, що обслуговують українське населення. У школах «профосу» з російською викладовою мовою запровадити обов'язкове навчання української мови і спеціальні курси українознавства. Ужити заходів до готування «нової професури, яка б досконало знала українську мову». У розділі третьому запропоновано провадити навчання «рідною мовою аудиторії» у клубах, сільбуддах, хатах-читальнях, «лікпунктах», у школах для напівписьменних тощо. У розділі четвертому була мова про забезпечення українськими підручниками усіх згаданих у декреті типів школи.⁶

Як бачимо в цьому декреті були щирі побажання щодо українізації школи на Україні. У хронологічно наступному документі — постанові ВУЦВК з 12 жовтня 1924 р. сказано про те, що «Наркомос та його місцеві органи в минулому році перейшли всім фронтом до планового проведення українізації»; і запропоновано «неухильно провадити надалі послідовну плянову українізацію школи знизу догори», а для «успішного та поглибленого проведення українізації школи як

⁶ «Культурне будівництво в Українській РСР», стор. 239 й далі.

початкової, так і вищої, особливо щодо сільськогосподарської освіти, звернути особливу увагу на допомогу науковим установам щодо розробки питань української мови, термінології, краєзнавства, української історії, літератури та мистецтва».⁷ У квітневій 1925 року резолюції ЦК КП(б)У «Про підсумки українізації» згадано, що початкова школа українізована на 80%. Це, очевидно, відносилось до сільської школи, бо в місті в партійній освіті таких досягів ще не було, як це видно з постанови ЦК КП(б)У про комуністичний університет ім. Артема з 3 липня 1927 р., в якій відзначено тільки «деякі успіхи в галузі українізації» його, а потім сказано що «директива ЦК в питаннях українізації університету залишається ще й досі не виконаною, самий темп українізації університету загальмовано».⁸ Більше конкретних досягів з українізації відзначено наприкінці 1927 р. — в резолюції Х з'їзду КП(б)У з 29 листопада 1927 р. «Про завдання культурного будівництва на Україні». Ось ті дані: «Коли взяти середні цифри для всієї України, в минулому 1925/26 р. шкіл соцвиху з українською мовою викладання було в місті 43,8%, на селі 81,9%, а разом 79,1%; шкіл соцвихову з російською мовою було в місті 20,8%, на селі — 6,1%, а разом беручи 7,1%» (? — В. Ч.)... «Укрлікнепів було в минулому році 13 350, російських — 3 312 і решта шкіл неписьменних були інших національностей: єврейських, польських, німецьких та ін.». Гірше було в профшколах: українізованих 51,4%, російських 27,6%; технікумів українізовано на 54%, ще менше українізовано інститутів — 28,5%. У зв'язку з цим сказано, що «справа дальшої українізації ВИШ-ів упирається в завдання виховання нового українського наукового працівника з робітників та селян, з нової аспірантури наших ВИШ-ів». У цій резолюції згадано й українізаційну роботу в червоній армії, в частинах УВО, де політзаняття українською мовою підвищились за останні два роки з 31% до 45%, а ліквідація неписьменности — з 40% до 90%.⁹ У постанові ЦК КП(б)У з 30 серпня 1928 р. «Про стан ВИШ-ів України» ніяких досягів про українізацію їх не відзначено. Тим то ухвалено: «Констатуючи незадовільний темп українізації ВИШ-ів, запропонувати НКО добитись перелому в цій справі і рішуче пришвидшити темп українізації».¹⁰

У постанові всеукраїнського з'їзду рад з 15 травня 1929 р. «Про стан та перспективи культурного будівництва» ці цифрові дані повторено, з деякими тільки змінами: українців-аспірантів 55,6%, росіян 18,2%, жидів 29,4%.

За даними М. Скрипника, на кінець 20-их років педагогічні інститути були українізовані: в Одесі — на 75%, у Харкові — на 75%, у Чернігові — на 86%, у Миколаєві — на 86%, у Києві — на 92%, в Полтаві й Кам'янці-Подільському — на 100%. Підручники для ВИШ-ів українською мовою склали 79,4%.¹¹

⁷ Згадане видання, стор. 267 й 271.

⁸ Згадане видання, стор. 358.

⁹ Згадане видання, стор. 382.

¹⁰ Згадане видання, стор. 409.

¹¹ М. Скрипник, «Статті й промови», Харків, 1931 р., стор. 363.

На XIII з'їзді РКП(б), 31 травня 1924 р. була ухвалена резолюція під назвою «Про пресу», а в ній був п. 11, в якому сказано: «Треба завершити перехід преси нацреспублік на місцеві мови, добиватися підвищення тиражу нацпреси і посилення зв'язку її з масою через робітничих і селянських кореспондентів і вироблення типу газети, пристосованої до рівня відсталого селянства нацреспублік».¹² Таке розуміння «нацпреси», очевидно, відбилося й на характері перших «радянських» українських газет — вони були «селянські» й примітивні, а українізація поважніших типів газети була трудна й повільна. Спочатку виходили газети «на змішаній мові», як тоді казали.

Як відгук отієї постанови XIII з'їзду ВКП(б) «Про пресу» 10 жовтня 1925 р. на пленумі ЦК КП(б)У була ухвалена постанова «Про українізацію преси УСРР», і в ній відбилась велика нерішучість партії щодо цього заходу. У цій постанові читаємо: «Вважати, що затверджена Секретаріатом мережа місцевих газет, яка передбачає українізацію сімох газет на змішаній мові і відкриття (? — В. Ч.) нових селянських газет виключно на українській мові повністю задовольняє на найближчий період потреби українізації». Деякі періодичні видання вирішено перевести на «змішану мову» («Украинский экономист»), а про інші сказано, що треба «взяти курс на ступневу українізацію» («Коммунарка Украины»), тобто видавати і їх «змішаною мовою». Про деякі газети написано: «Запитати київський, донецький та катеринославський обкоми про доцільність українізації газет «Молодой пролетарий» (Київ), «Грядущая смена» (Катеринослав) і «Молодой шахтер» (Донбас)». Після цього стоїть синтаксично не зв'язана з попереднім реченням фраза: «Тимчасово перевести на змішану мову». Така сама нерішучість щодо журналу «Рабочий клуб»: «Доручити Відділові преси обстежити питання про українізацію журналу «Рабочий клуб». А про деякі прямо сказано: «Вважати доцільним залишення на російській мові «Харьковского пролетария» і «Киевского пролетария». «Всеукраїнську газету «Пролетарий» як орган ВУРПС залишити на російській мові». Навіть «Селянскую правду» залишено «на російській мові» як щотижневий журнал для сільського активу. Про деякі видання таки сказано, що вони мають українізуватись від 1 жовтня (комсомольські й піонерські).

Мали українізувати додаток газети «Коммунист» — журнал «Пламя». Вирішено «остаточно українізувати з 1 жовтня РАТАУ». Дуже повільно й трудно відбувалася українізація центрального органу КП(б)У газ. «Коммунист». У резолюції «Про українізацію» було сказано: «Визнати потрібним видавати «Коммуниста» українською мовою, із збереженням на перехідний період видання «Коммуниста» і російською мовою. Доручити редакції (газети) «Коммунист» і Відділові преси розробити й подати на Політбюро план переходу (газети) «Коммунист» на українську мову».¹³ Через рік, 3—4 серпня 1926 р. пленум

¹² «Культурне будівництво» . . . , стор. 259.

¹³ «Культурне будівництво» . . . , стор. 285.

ЦК КП(б)У ухвалив спеціальну резолюцію «Про стан газети «Комуніст», а в тій резолюції сконстатовано: «Перед українізованим «Комуністом» при виконанні ним своєї ролі центрального органу КП(б)У постають ті ж таки завдання і ті ж таки труднощі, що й перед українізацією взагалі та перед українізацією партії зокрема».¹⁴ Тим то пленум намітив цілу низку заходів, щоб зберегти його на вищому, ніж «сільські» газети рівні, зокрема перестеріг: «Розповсюджуючи газету, треба мати на увазі, що «Комуніст» є керівний орган партії, тим то аж ніяк не можна зводити українізованого «Комуніста» до сільської газети, уникаючи розповсюдження його в місті».¹⁵

У серпні 1926 р. ЦК КП(б)У двічі розглядав питання про стан преси на Україні. 14 серпня Оргбюро ЦК ухвалило постанову «Про стан періодичної преси на Україні та зміцнення кадрів працівників редакцій». У цій постанові відзначено фактичну чужість більшовицької преси для українського народу. «Партія проводить українізацію свого апарату, агітує й закликає робітничі маси на те, щоб їм стала близькою мова й культура більшості населення УСРР», — написано в постанові. — «Але велика частина преси на Україні покищо не відбиває цієї роботи партії». З огляду на це Оргбюро намітило заходи для усунення цих хиб, зокрема запропонувало окружним партійним комітетом, щоб вони подбали про збільшення передплати на українізований центральний орган «Комуніст», а також визнало бажаним видавати масову робітничу газету українською мовою. У цій постанові згадано про те, що тоді виходило дві військові газети українською мовою — «Червона армія» і «Червоноармієць».¹⁶

25 серпня Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило ще одну постанову «Про стан преси на Україні», а її «остаточну редакцію» затвердив ЦК КП(б)У 7 й 10 вересня, як про це сказано в примітці до цього тексту.¹⁷ У цій постанові сказано, що «кількість видань українською мовою доходить до 50%», але це відносилось не тільки до газет та журналів, а й до книжок. У цій бо постанові мова йде й про видання книжок, але я це використаю в наступному підрозділі. Тут же слід згадати про журнали. У постанові сказано, що «популярно-наукові журнали українською мовою («Знання», «Самоосвіта», «Сельбуд») не пристосовані для тих широких мас, що вони їх повинні обслуговувати». Виходило тоді два літературно-наукові журнали «Червоний шлях» (почав виходити у Харкові 1923 р. як протиставлення празькій «Новій Україні») та «Життя й революція» (виходив у Києві з 1925 р.). Обидва ці журнали покритиковано за недостатню ідеологічну пильність, зокрема в редактуванні «Червоного шляху» відзначено «прихильне» ставлення до «європеїзованої» (суто буржуазної) української інтелігенції (неоклясики тощо). За це ж нагримано на перше число збірника «Вапліте» («Вільна академія пролетарської літератури»), що саме тоді вийшло.

¹⁴ Згадане видання, стор. 319.

¹⁵ Згадане видання, стор. 320.

¹⁶ «Культурне будівництво» . . . , стор. 321.

¹⁷ Згадане видання, стор. 324.

Про українізовану пресу згадано у великій резолюції Х з'їзду КП(б)У з 29 листопада 1927 р. У резолюції сказано: «Поширення центральних українських часописів — партійної газети «Комуніст», органу ВУРПС «Пролетар» і «Комсомолец України» затрималося і подекуди занепадає, що потребує всієї уваги і усунення помітної серед деяких кіл відсутності дійової й енергійної уваги до виконання головних завдань в галузі культури, приєднання робітничого класу до української культури» . . .¹⁸

Чималий стрибок в українізації преси на Україні стався роками 1928—1929, як це видно із даних, наведених у постанові XI всеукраїнського з'їзду рад з 15 травня 1929 р. «Про стан та перспективи культурного будівництва». Якщо у 1928 р. українських газет було 58 із загальним тиражем 1 068 000 примірників, то в 1929 р. кількість українських газет підскочила до 232 із тиражем 11 752 000 примірників. (Російських часописів залишилось тільки 19 із тиражем 423 000 примірників).¹⁹ Але й тепер у промислових підприємствах українізація газет ішла ще погано, як це видно з постанови Секретаріату КП(б)У з 20 серпня 1929 р. «Про друковані заводські газети», що в ній сконстатовано: «Число газет, що виходить українською мовою, становить окремі одиниці по всій Україні; часткова українізація окремих сторінок подекуди має поверховий, формальний характер».²⁰ Дані, наведені в резолюції останнього «українізаційного» з'їзду КП(б)У з 15 червня 1930 р., свідчать уже про великі досяги в українізації преси. Наведу ці дані: «Тираж газет за два з половиною роки збільшився втриє (з 1 100 000 до 3 300 000 примірників), причому частина газет українською мовою в 1928 р. становила 55%, а в травні 1930 р. вже 89%. Тираж основних органів преси за звітний період зріс іще більше: тираж ЦО «Комуніст» збільшився з 28 000 до 150 000, «Пролетар» — з 11 000 до 79 000, «Радянське село» — з 172 000 до 600 000».²¹

Слід згадати, що тоді виходили солідні газети: в Києві — «Пролетарська правда», в Одесі — «Чорноморська комуна», в Дніпропетрівському — «Зоря» (і при ній журнал «Зоря»). Виходили журнали: «Червоний шлях», «Життя й революція», «Гарт», «Плуг», «Молодняк», недовговічні «Вапліте», «Літературний ярмарок», «Пролітфронт», а також «Україна» за редакцією М. Грушевського, «Східний світ» (у Харкові), такі масові журнали, як «Глобус» у Києві, вибагливо редагований «Уж» («Універсальний журнал») та «Всесвіт» у Харкові.

Справа видавання й поширення української книжки

Основними видавцями української книжки в УСРР були державні видавництва, спочатку «Всевидав», а потім Державне видавництво України — «ДВУ». Але були й кооперативні — «Рух» у Харкові, «Книгоспілка» в Києві (пізніше також у Харкові) й деякі інші. Партія

¹⁸ Згадане видання, стор. 376.

¹⁹ Згадане видання, стор. 450.

²⁰ Згадане видання, стор. 468.

²¹ Згадане видання, стор. 489.

уважно стежила за роботою тих і тих, відбиваючи це в своїх постановках, резолюціях тощо. От у постанові ЦК КП(б)У з 10 жовтня 1925 р. «Про українізацію преси УСРР» відзначено недостатню українізацію «Держвидаву» і вирішено: «Маючи на увазі впорядкування видавництва, а також маючи на увазі, що «Пролетарий» і «Український робочий» повністю задовольняють потреби в російській книжці, вжити дальших заходів до українізації ДВУ». Крім того, ухвалено заходитись біля ступневої українізації видавництва «Робочий України».

Звернуто також увагу на «поліпшення справи видавництва «Червоний шлях».²² А як до цього часу — до 1925 р. українською мовою видавано тільки «посібники (шкільні підручники? — В. Ч.) і масову селянську літературу, то запропоновано «Відділові преси, щоб видавничий план передбачав пропорційно всі потреби в українській книжці», а також звернуто увагу «на видання робітничої масової літератури і більш кваліфікованої книги марксистської та наукової».²³

Як бачимо, справи з виданням української книжки через два роки після XII з'їзду ВКП(б) були ще зовсім погані. Причина, мабуть, була в тому, що в резолюції про пресу XIII з'їзду РКП(б) з 31 травня 1924 р. було сказано про потребу видавати національними мовами тільки «дешеві підручники для нижчої школи, масової популярної книжки для робітника й селянина і популярної лєнінської серії, приступної широким масам місцевого населення».²⁴ Не поліпшилася, а погіршилася справа з українською книжкою і на кінець 1926 р., бо в постанові Політбюро ЦК КП(б)У з 25 серпня 1926 р. констатовано, що «за останнє півріччя 1925/26 р. темп росту української книжки починає відносно (? — В. Ч.) падати, в той час як видання іншими мовами зростає». Всього українських книжок було «близько 50%». Не зважаючи на це, не запропоновано нічого конкретного для поліпшення стану українського книговидавання. 50% української книжкової продукції залишалися й на час X з'їзду КП(б)У, тобто на кінець 1927 р., бо ці відсотки наведено і в резолюції цього з'їзду «Про завдання культурного будівництва на Україні».²⁵

Ці відсотки звучать якимсь дисонансом у загальному бадьорому тоні цієї резолюції щодо успіхів у царині українізації. Цей сумний стан констатувала й постанова ЦК КП(б)У з 28 лютого 1929 р. під назвою «Про поширення української книжки». Ця постанова в багатьох пунктах констатувала майже загальне ігнорування української книжки з боку партійних, професійних, кооперативних та державних установ і організацій, зокрема з боку бібліотек. Для подолання цього сумного стану ЦК запропонував цілу низку заходів, що їх мали здійснювати згадані установи та організації, а головне: «У зв'язку з тим, що українська книжка ще не посідає відповідного місця на ринку в своїй кількості і якості, доручити органам, що регулюють роботу видавництва, перейти до особливого збільшення процента української книжки у всіх

²² «Культурне будівництво в Українській РСР» . . . , стор. 300.

²³ Згадане видання, стор. 299.

²⁴ Згадане видання, стор. 260.

²⁵ Згадане видання, стор. 373.

тих видавництвах, де видання української книжки не займає відповідного місця. У той же час керувати видавничою діяльністю видавництв у бік забезпечення вимог, що стоять перед українським культурним процесом».²⁶ І внаслідок цього XI з'їзд КП(б)У зміг сконстатувати, що «питома вага книжки українською мовою зросла з 54% до 80%». Алеж це вже було останнє українізаційне зусилля КП(б)У.

Справа українізації науки на Україні

Українізація науки на Україні привернула до себе увагу партії найпізніше, бо в перших після XII з'їзду РКП(б) постановках КП(б)У про це немає ніяких згадок. Проте це не означало, що української науки на Україні не було. Ба, може, й навпаки: саме тому, що партія не втручалася в роботу ВУАН, особливо її Історично-філологічного відділу, де працювали такі корифеї української науки, як А. Кримський, С. Єфремов, а від 1924 року, після повернення з-за кордону й М. Грушевський, що розгорнув велику дослідну й видавничу діяльність. На дійсних членів ВУАН обрано було й учених Західної України — М. Возняка, К. Студинського, С. Смаль-Стоцького, О. Колессу. Можна навіть сказати, що ВУАН досить довго зберігала тяглість своєї української діяльності як науково незалежна від партії установа, і це давало свої добрі висліди. Тим то й X з'їзд КП(б)У у своїй резолюції з 29 листопада 1927 р. міг сконстатувати: «Українська наука має вже свої великі досягнення. Видається значна кількість наукових часописів і інших видань українською мовою. Розгорнуто мережу науково-дослідних інститутів і кафедр, до яких залучено українських учених з усієї України, в тому числі і з українських земель з-поза меж Радянської України. Організуються з державною допомогою українські наукові товариства. Ведеться видання українських термінологічних словників, що дають тверду базу для дальшої українізації науки і дальшого проведення українізації ВИШ-ів України. Але, сконстатувавши це, з'їзд додав: «Всеукраїнська Академія наук, що має значні наукові досягнення, повинна привернути до себе більше уваги, до своєї роботи, щоб роботу ВУАН тісніше зв'язати з загальною системою радянської науки».²⁷ У постанові всеукраїнського з'їзду рад з 15 травня 1929 р. згадані дані про стан української науки повторено.²⁸ У спеціальній постанові всеукраїнської партійної наради в справах науки, що її затвердив ЦК КП(б)У 22—24 серпня 1929 р. цю «увагу» партії посилено: «Будівництво соціалізму, що розгортається на міцному пляновому ґрунті і дедалі поглиблюється, вимагає з боку партії максимальної уваги до питань науки, наукової роботи як у її технічно-прикладних галузях, так і в галузі теоретичної розробки наукових проблем». У царині суспільних наук вирішено «розгорнути . . . ідеологічний наступ». Це вже була зловісна передзнака. Проте в цій постанові є ще пункт — 8, що

²⁶ Згадуване видання, стор. 426.

²⁷ «Культурне будівництво» . . . , стор. 374, 375.

²⁸ Згадане видання, стор. 451.

в ньому сказано: «Будучи складовою частиною українського культурного процесу, будівництво науки на Україні повинно творитися в національних формах (це підкреслено — В. Ч.). Тому пролетаріят і його партія мусять своїм керівництвом забезпечити: 1) переважну роль української тематики в розробленні наукових проблем; 2) висування українських радянських кадрів; 3) залучення широких кіл наукових працівників до українського культурного процесу; 4) висування українських наукових кадрів через аспірантуру; 5) втілення української мови у всю наукову роботу, зокрема переклад наукових видань на українську мову і т. ін.».²⁹ Того ж 1929 р. НКО ухвалив «приймати за аспірантів виключно тих, хто знає й викладає українською мовою». Цікаву характеристику дав М. Скрипник одному відсоткові неукраїнізованих аспірантів, сказавши, що «аспірантура нині українізована на 99%, один відсоток — це ті, хто чинить опір українізації».³⁰

Але разом з тим у цьому ж році почалися й арешти українських учених, зокрема членів Академії наук, органи державної безпеки «завзято» готували процес СВУ, взагалі почали «чистити» наукові установи, переслідувати тих, хто мав би здійснювати оті «добрі побажання» партії щодо розвитку української науки. М. Грушевського вигнано з України.

Проте коли підсумувати досяги української науки за це десятиріччя, то вони, справді, були значні. «Наукових записок» Історично-філологічного та Соціально-економічного відділів було видано понад 20, виходили різні збірники «історичних установ» М. Грушевського, а також журнал «Україна», Грушевський видавав далі томи своєї монументальної «Історії України-Руси», вийшла солідна праця геолога П. Тутківського «Загальне землезнавство», видавано українською мовою праці математика М. Кравчука тощо. Взагалі наукових праць українською мовою до 1929 року було видано 80% із загальної кількості наукових видань.³¹

Українізація драматичних театрів та опери

У партійних постановках 20-их років справа українізації театрів та опери відбита мало. Уперше, либонь, про це згадано в декреті РНК УСРР з 27 листопада 1923 р. У розділі цього декрету «у справі політико-освітній», під літерою г) сказано: «Організувати в м. Харкові український державний театр і українські театри на місцях».³² Удруге про українізацію театрів згадано в резолюції X з'їзду КП(б)У з 29 листопада 1927 р. — «Про завдання культурного будівництва на Україні»,

²⁹ Згадане видання, стор. 475.

³⁰ «Статті й промови», Харків, 1931 р., стор. 363.

³¹ Ці останні відсотки подаю за «Історією української літературної мови», т. II, Київ, 1961 р., стор. 87. Список усіх видань УАН від 1918 р. до 1928 уклад був свого часу Я. Стещенко, а року 1966 його перевидано з додатком матеріалів до 1930 р. заходами Д. Штогрини в Чикаго, США, — «Каталог видань Української академії наук».

³² «Культурне будівництво в Українській РСР», стор. 241.

у розділі IV, п. 6: «Театр, кіно, радіо, художня література є великим знаряддям створення нової радянської української культури. Хоча серед театрів є тільки 26% українських, але організація українського державного театру та опери становить нове художнє досягнення, дає можливість створення нової української драми і української опери, співзвучної всьому процесові соціалістичного будівництва».³³ Як бачимо темпи українізації театрів були досить мляві, коли через п'ять років після XII з'їзду РКП(б) українізовано тільки 26% їх. Великий опір у цій справі чинила міська зросійщена людність, що бойкотувала український театр. Про це згадує, наприклад, Лесь Курбас у своїй доповіді «Шляхи Березоля», виголошеній через рік після переїзду цього театру до Харкова. Він казав: «Для успішного розвитку театр вимагає наявності однакового за мовою, однорідного за культурою і широкого за обсягом (засягом? — В. Ч.) середовища глядачів. З наших городів (міст — В. Ч.) знято царсько- і кадетсько-общеруське запинало. Але український еквівалент може з'явитися тільки із зростом відсотка українського населення, і хоча й спала хвиля обивательського озлоблення та ненависти, що виливалася навіть у формі бойкоту українського театру (так було з «Березолем» у Києві, з театром ім. Франка у Харкові), але до того, щоб український театр мав потрібну кількість морального кредиту і довір'я у широкого глядача, ще далеко. Він же згадував «історію з українською оперою в Одесі»,³⁴ де особливо люто зросійщені жиди та інші «націонали» стали опором проти її українізації.

М. Скрипник говорив про «свистопляску, що зняла одеська дрібна та середня буржуазія... в зв'язку з українізацією одеської опери».³⁵ Але, кінець кінцем, наприкінці цього періоду театри на Україні чималою мірою були українізовані (хоч рівнобіжно залишались у всіх більших містах і російські театри). У Києві було чотири театри, з них великі — Драматичний театр ім. І. Франка та Український академічний оперовий театр ім. Т. Шевченка, у Харкові було шість, з них «Березіль», музична комедія, Театр малих форм «Веселий пролетар», театр для дітей, Драматичний червонопрапорний та Оперовий театр, у Донбасі — три пересувних театри — Театр ім. Заньковецької, філія «Березоля» та оперовий, у Дніпропетровському два — Театр ім. Т. Шевченка та Опера. Були українські театри у Полтаві, Вінниці, Чернігові. Взагалі сказавши, тоді були вже «десятки стаціонарних та пересувних театрів», як про це пише Ф. Пігідо, що за його працею я подав і перелік отих згаданих вище театрів.³⁶

Серед цих театрів відрізнявся своєю експериментальністю театр «Березіль», перенесений 1926 р. з Києва до Харкова. Його творцем і керівником до кінця цього періоду був талановитий Лесь Курбас, вихідець із Західної України. Взагалі треба сказати, що галичани

³³ Згадане видання, стор. 375.

³⁴ Подаю за виданням: Наталя Пилипенко, «Життя в театрі», Нью-Йорк, 1968 р., стор. 40.

³⁵ «Статті й промови», 1931 р., стор. 364.

³⁶ «Україна під більшовицькою окупацією», Мюнхен, 1956 р., стор. 36.

дали чималий вклад у розвиток театральної культури 20-их років. Крім Леся Курбаса, галичанами з походження були ще талановиті актори А. Бучма, М. Крушельницький, Йо. Гірняк та інші.

Розвиткові українських театрів цього періоду сприяло, видима річ, те, що це були державні театри, а гальмувала цей розвиток репертуарна цензура — «Укррепертком».

Становище й стан українського письменства

Українське красне письменство як мистецтво українського слова самою своєю наявністю було фактом українізації. А яка була його в цьому розумінні вага, це залежало від політики партії в літературі. Річ ясна, що цю політику визначала РКП(б) — не КП(б)У. Офіційно — керівним для цього періоду документом була резолюція ЦК ВКП(б) з 18 червня 1925 р. — «Про партійну політику в царині красеного письменства». У цій постанові була визначена тільки обов'язковість класово-пролетарського змісту, а щодо форми вона не давала жадних приписів. У п. 13 цієї резолюції сказано: «Розпізнаючи без помилки громадсько-класовий зміст, ціла партія зовсім не може зв'язувати себе прихильністю до якогось напрямку в справі літературної форми (підкреслення в оригіналі — В. Ч.). Керуючи цілою літературою, партія так само мало може підтримувати будь-яку одну (підкреслено в оригіналі — В. Ч.) фракцію в літературі (класифікуючи ці фракції відповідно до різниці в поглядах на форму та стиль — підкреслення мое, В. Ч.)... Усе змушує припускати, що стиль, який відповідає епосі, утвориться, але його утворюють іншими методами, і розв'язання цієї справи ще не намітилось».³⁷

А як до форми й стилю входить і мова, то це й означало, що партія не зв'язувала письменників у їхньому користуванні мовою, на Україні — українською. Річ ясна, що не інакше повинна була «керувати» літературою й КП(б)У — у резолюції Політбюра ЦК КП(б)У з 10 квітня 1925 р. — «Про українські художні угруповання» (те, що хронологічно ця резолюція була раніш, ніж резолюція ЦК РКП(б), не свідчить про самостійність її змісту: це, очевидячки, було наперед «погоджено») та в постанові Політбюра ЦК КП(б)У з 15 травня 1927 р. — «Політика партії в справі української художньої літератури». У цій останній постанові прямо зазначено, що автори її «стоять на ґрунті» отієї резолюції ЦК ВКП(б), а також наведено декілька дослівних із неї цитат. А потім щодо українського письменства: «Тому жодна з літературних груп, що є на Україні, не може претендувати на монополію чи пріоритет».³⁸

Тоді «літературними групами» були «Плуг», «Гарт», «Молодняк», «ВУСПП», «Вапліте», неокласики, «Ланка», «Марс», що змінювались у своєму складі, а декотрі письменники, як напр., В. Сосюра, перехо-

³⁷ А. Лейтес і М. Яшек, «Десять років української літератури», т. 2, Харків, 1928 р., стор. 290.

³⁸ «Культурне будівництво в Українській РСР», стор. 354.

дили з однієї організації до іншої. Ні одна бо з цих «груп» не відважувалась бути не «радянською», навіть «попутницькі», «Ланка» та її пізніший наступник «Марс» («Майстерня революційного слова»). У цій резолюції порушено питання про створення організації письменників — вихідців із західноукраїнських земель. У п. 11 написано: «Виходячи з того, що велика частина українських робітників і трудящих закордону перебуває в занадто скрутному стані щодо культурної творчості, до того ж на Радянській Україні перебуває чимало письменників Західної України — сприяти групі літературних сил Західної України (з Польщі, Чехо-Словаччини та Румунії) в утворенні асоціації західноукраїнських революційних письменників».³⁹ Так була створена «група» «Західня Україна», що видавала й свій журнал під такою назвою.

Але «толерантне» ставлення ВКП(б) до всіх діячів у царині красного письменства на Україні таки мало свою «специфіку» — недовір'я до українських письменників та літературознавців старшого покоління, бо ще 25 серпня 1926 р. Політбюро ЦК КП(б)У у своїй постанові «Про стан преси на Україні» зазначало, що «художня література видається без розбору з передмовами і критикою ідеологічно чужих нам людей (Єфремов, Зеров, Могилянський)». Критикуючи журнал «Червоний шлях», Політбюро писало: «Але треба зазначити, що взявши надто прихильний, без відповідного критичного відношення курс на стару формацію «європеїзованої» (суто буржуазної) української інтелігенції (неоклясики тощо), журнал не зумів дати в критиці та бібліографії марксистського освітлення громадського політичного життя, перш за все в формі літератури». І далі засуджено як «ідеологічно невитримані, навіть ворожі» вміщені в цьому журналі твори Підмогильного й Могилянського.⁴⁰

Жвава літературна дискусія 1925—1928 років, промотором якої був М. Хвильовий, що опублікував тоді декілька яскравих памфлетів, викликала втручання в українську літературу самого генерального секретаря ВКП(б) Йо. Сталіна, що написав листа секретареві ЦК КП(б)У, Л. Кагановичу, в якому засуджував позицію М. Хвильового і його прихильників. Це поклато край дискусії, а Хвильовий мусів «каятись», спочатку в листі до газ. «Комуніст» із 22 лютого 1928 року, а потім і в творчості.

Після ліквідації дискусії й упокорення «ваплітян», «партія й уряд» ще виразніше взялися «керувати» літературою й мистецтвом, взявши на увагу моменти ідеологічно-політичний, організаційний і теоретично-творчий.

Сам Хвильовий закликав у своєму листі «всіх своїх літературних однодумців сприяти утворенню федерації радянських письменників, себто сприяти утворенню єдиного фронту проти буржуазних культурників».⁴¹

³⁹ «Культурне будівництво» . . . , стор. 355.

⁴⁰ Згадане видання, стор. 323.

⁴¹ «Десять років» . . . , стор. 211.

Року 1929 цих українських «буржуазних культурників» «пови-збирувано» по всій Україні, щоб створити процес СВУ — 45 обвинувачених на чолі з С. Єфремовим, а в ролі «свідка» на цьому процесі фігурував і головний «окличник Європи» та «спокусник» Хвильового М. Зеров. Року 1930 М. Скрипник, виступивши на з'їзді спілки письменників «Західня Україна», казав: «Наші з'їзди письменників перевіряють свій перший рік п'ятирічки ... і перевіряють клясове ставлення до переведення роботи» ... Перед письменниками він поставив завдання «виявити патос соціалістичної творчости у справі перебудування країни, знайти шляхи, образи й форми відповідно до тих величезних процесів, де беруть участь мільйони» ...⁴²

Отже, вже й «форми» мали бути «знайдені»!

Крім того, він уважав потрібним попередити, що «ніякого відгуку не знайде в нашій країні почуття занепадництва, хоча б і виявлені в найхудожнішій формі. Занепадницькі почуття невластиві сучасній добі, чужі пролетарській клясі й мільйонам, що під керівництвом і проводом пролетаріяту перебудовують своє життя й життя цілої країни. Питання соціальної барикади в літературній творчості, політичного наступу на ворогів радянської влади, на тих, хто тягне в болото й нахиляє до примирення з ворожими силами, особливе завдання — знайти художні шляхи боротьби з ворожими силами, активно шукати їх — це є завдання вашого з'їзду і кожного письменника зокрема».⁴³

Отож казенний «патос», казенний «оптимізм» у той час, коли в країні шаліла вакханалія «суцільної колективізації», коли насувалась примара страшного голоду ... А крім того, письменники повинні були «активно шукати» «ворогів», себто бути виказниками, ба й виконувати роллю ... ДПУ. Бо Скрипник далі сказав: «Але не все виявляється через ДПУ. Децю залишається виявити й самим письменникам. Цю роботу треба зробити». Він же сказав уже й про те, що «дехто думає, чи не треба було б переглянути резолюції ВКП (б) з 1926 р. і резолюції КП(б)У з 1927 р., щоб заново встановити єдину лінію розвитку».⁴⁴

І партія, справді, незабаром «переглянула» свою політику в літературі, а її «мудрий» генеральний секретар Йо. Сталін, на спілку з відданим йому старим «пролетарським» письменником М. Горким, висунув обов'язкову для всіх «радянських» письменників (а не тільки «пролетарських») методу «соціалістичного реалізму». Це поклато край будь-яким шуканням не тільки в царині змісту, а й у царині форми.

А як одночасно з цим на Україні докорінно змінено й «ленінсько-сталінську національну політику», бо проголошено «місцевий» (український) націоналізм «головною небезпекою»,⁴⁵ то цим і створено «най-

⁴² Микола Скрипник, «Статті й промови», т. II, ч. II, ДВОУ, 1931 р., стор. 74.

⁴³ «Статті й промови», стор. 76.

⁴⁴ «Статті й промови», стор. 78.

⁴⁵ 19. XI. 1932 р. пленум ЦК КП(б)У ухвалив таку резолюцію: «Великодержавний руський шовінізм є, як і раніш, головна небезпека в масштабі всього Радянського Союзу і всієї ВКП(б). Але це ніякою мірою не суперечить тому, що в деяких республіках СРСР, а особливо на Україні, в даний момент, головну небезпеку являє собою місцевий український шовінізм, що змикається з імперіалістичними інтервентами». Подаю за статтею А. Хвилі «Куди ведуть дороги шведських могил?», «Життя й революція», кн. VIII—IX, 1933 р., стор. 63.

сприятливіші» умови для «роботи» в літературі і ДПУ, і «самих письменників» в дусі отих «директив» М. Скрипника. До того ж іще ЦК ВКП(б) надіслав на Україну для керування цією «роботою» свого секретаря П. Постишева, і той насамперед «натер віхтем широку спину» самого Скрипника, що за нею наче б то ховались усякі «націоналісти».

У цій атмосфері заподіяв собі смерть найактивніший письменник досліджуваного періоду Микола Хвильовий (13 травня 1933 р.), а за його прикладом те саме зробив і сам М. Скрипник (6 липня 1933 р.).

Після цього почалося вже масове фізичне нищення українських письменників, уже членів єдиної на всю Україну Спілки «радянських» письменників України, зфедерованої на базі збільшеної централізації СРСР з іншими республіканськими спілками письменників. Таке організаційне «упорядкування» літературного життя в усьому СРСР зроблено на першому всесоюзному з'їзді «радянських» письменників у березні 1933 р.

Для літературного життя досліджуваного періоду мав певне значення й особовий склад «письменницьких кадрів», як тоді висловлювались. Загартовані й досвідчені письменники внаслідок поразки української визвольної боротьби емігрували (В. Винниченко, С. Черкасенко, О. Олесь, М. Вороний, В. Самійленко й ін.), ті одиниці з них, що залишилися (Л. Старицька-Черняхівська, С. Васильченко), мусіли замовкнути, «ні місця собі не знаходячи, ані резонатора в звичному читальницькому гурті, ані просто навіть технічних засобів», як констатував критик-сучасник.⁴⁶ Ті молодші українські письменники, що вийшли на літературну арену під час революційних подій 1917—1920 років (Д. Загул, Я. Савченко), поволі «приспосовувались» до більшовицьких умов так, як їх підганяли І. Кулик, В. Коряк та інші «ортодоксальні» критики.

Але найприкметнішою для «літературних кадрів» того часу була нова молодь, що її влада витягала з робітничої та селянської гуцці (переважно з останньої, бо робітництво на Україні було зросійщене). І ця молодь, за окремими винятками (В. Підмогильний, Г. Косинка, Т. Осьмачка), могла напочатку й безкритично піти назустріч усім «побажанням» влади й партії та «бешкетувати» в літературі так, як того треба було отому владущому «дуумвіратові». Річ ясна, що це «бешкетування» могло бути скероване тільки проти «старого», тільки проти «буржуазії». В. Винниченко порівняв був якось це «бешкетування» з крутаниною собаки на ланцюгу — в певних, дозволених межах. Вона ж таки, та молодь, дуже охоче згоджувалася зразу створити «справжню пролетарську літературу».

І влада ніби свідомо дбала про те, щоб не допускати цю молодь до «постаріння», себто до вироблення на справжніх, свідомих своїх завдань письменників.

Так, використавши для боротьби з старшими українськими письменниками т. зв. «перших хоробрих» (В. Еллан-Блакитний, В. Чумак,

⁴⁶ С. Єфремов. «Історія українського письменства», II, стор. 338.

А. Заливчий), влада відсунула їх незабаром у тінь (бо то ж були все таки колишні «боротьбісти»), а натомість висунула другу молоду «плеяду» «пролетарських письменників»: М. Хвильового, В. Сосюру, М. Йогансена. Коли ж і ці трохи «вилюдніли», збунтувавшись проти мертвої атмосфери (постання «Вапліте», літературна дискусія), партія створила «Молодняк» (1927 р.), що заявив устами О. Кундзіча: «Молодь не визнає більше літературного «домострою» . . . Звичайно, мова тут була не про фактичний «домострой» тоталітарної дійсності, а про виступи М. Хвильового. І «бунтар» Кундзіч ударив саме по ньому, знайшовши в його «листах» «дрібно-буржуазну ідеологію», боротьбу дрібної буржуазії «за ідеологічне обґрунтування свого права на існування».⁴⁷

І хоч це покоління фізично старілось, але й до кінця досліджуваного періоду це була все ще молодь, люди до 30 здебільшого років. М. Скрипник на диспуті 1928 р. казав: «Великі зміни відбулися за 10 років революції. І в цій залі не знаю, чи є присутній хоч один із представників старої української літературної генерації. Ледве чи є. Тут усе представники нової генерації». І ще раз повторив: «Основна маса наших літературних творців, шукачів на мистецько-літературному терені — це нова генерація, молодь». І він же відзначив її рабську упокореність режимові: «Дуже характерною рисою більшої частини наших письменників є те, що всі вони хрестяться по-радянському, всі вони заявляють, що стоять на платформі радянській, всі хочуть бути пролетарськими письменниками. (Підкреслення мое — В. Ч.).

Недаром Г. Епик на партійній чистці навіть уже в 30-их роках назвав усіх тодішніх письменників початківцями. Чи початківці могли дати повноцінні якості в літературній творчості й мовотворенні?⁴⁸

Українізована церква — УАП церква

Проголошену за Директорії — 1 січня 1919 р. автокефалію Української православної церкви підтвердив Перший всеукраїнський церковний собор, що відбувся в Києві 11 жовтня 1921 р. Такий акт був можливий через відокремлення церкви від держави, що його більшовики проголосили з самого початку. На чолі новоствореної церкви став митрополит В. Липківський, заслужений церковний діяч ще з 1917—1920 років. Створення цієї церкви було одним із виявів національної боротьби українського народу за збереження національних здобутків згаданого революційного триріччя. Про це свідчить участь у Першому всеукраїнському соборі багатьох видатних українських національних діячів та письменників, навіть тих, що не були особливо побожні, як от С. Єфремов, А. Кримський, П. Стебницький, Д. Щербаківський, Л. Старицька-Черняхівська, Г. Косинка. Голова Все-

⁴⁷ Подаю за виданням «Десять років» . . . , стор. 212—213.

⁴⁸ Докладну характеристику українського літературного життя 20-их років в УРСР я дав у своїй книжці «Пропащі сили», Вінніпег, 1960 р.

української церковної ради М. Мороз на процесі СВУ (отже, мабуть, під примусом) казав, що він атеїст, але брав участь у творенні УАПЦ з політичних мотивів. Багато учасників української визвольної боротьби висвячувалось на священників, щоб так служити своєму народові. Участь у цьому церковному русі свідомої української інтелігенції збільшувала його національно-визвольне значення і підносила культурний рівень самої церкви. Її діяльність особливо пожвавилась після 1922 р., коли її великі осередки, крім Києва, виникли ще в Харкові, Полтаві, Одесі, Дніпропетровському, Миколаєві, Херсоні, Умані, Вінниці та інших містах України, як також створювались парафії й на селах. Наприкінці 1926 р. УАПЦ мала в своєму складі 32 єпископів, понад 3 000 священників та близько 2 800 парафій з 6 мільйонами вірян.⁴⁹

Важливою проблемою було створення українських церковних текстів. З цією метою в Києві була створена комісія для перекладу церковних книг з грецької та старослов'янської мов на українську, а в цій комісії брали участь деякі члени Академії наук. На жаль, я не маю тепер ніяких текстів з того часу, щоб їх розглянути й оцінити.⁵⁰

Але не зважаючи на офіційне відокремлення церкви від держави, більшовицька влада з самого початку почала втручатися в діяльність УАПЦ, чинила всякі перешкоди, тероризувала священників та вірян. Це виявлялось у тім, що дітей священників не приймали до школи, вірян не приймали на роботу в підприємствах та установах, а активніших діячів заарештовували. Цю політику здійснювали агенти ДПУ Серафімов та Карін. Серафімов ще 1922 р. заарештував єпископів Юрія Шевченка і Дмитра Ходзицького, а трохи пізніше заарештовано й розстріляно секретаря Всеукраїнської церковної ради Івана Тарасенка. У жовтні 1927 року на Другому всеукраїнському соборі ДПУ зажадало, щоб собор позбавив митрополита В. Липківського його сану, і собор мусів піти на цю вимогу.

На місце Липківського обрано за митрополита Миколая Борецького, що його 1930 року також заарештовано і заслано на Північ, де він і помер (1933 р.).

УАПЦ проіснувала на Наддніпрянщині понад 10 років. Остаточо її розігнано й заборонено 1935 року.

Заслуги цієї церкви в українізації всього життя українського народу безсумнівні: вона ж була безкомпромісова в українському мововжитку, а це явище безпрецедентне в історії української церкви на всіх українських землях.

⁴⁹ Див.: Ф. Пігідо, «Україна під большевицькою окупацією», Мюнхен, 1956 р., стор. 71.

⁵⁰ Згадку про цю комісію подаю за працею М. Ковалевського «Опозиційні рухи в Україні і національна політика СРСР (1920—1954 р.)». Мюнхен, 1955 р., стор. 54.

Українська розмовна мова в місті й у побуті міської інтелігенції

Фактичних даних про те, як українська мова на протязі цього періоду ставала розмовною в місті, зокрема в побуті міської інтелігенції, у мене немає. На збільшення українського мововжитку в містах на Наддніпрянщині й Кубані могло вплинути відсоткове збільшення українців у них внаслідок соціально-політичних змін на селі, — поселення в містах численної інтелігенції селянського походження, втеча селян, з 1929 р. починаючи, від колективізації до міст, на шахти тощо. Проте й наприкінці цього періоду українці в своїх містах були ще в меншості. В. Кубійович навіть для трохи пізнішого часу (початку 40-их років) подав такі дані щодо кількості українців у містах (у відсотках): у Києві — 42,1, у Харкові — 38,3, у Юзівці (Сталіно) — 26,9, у Краснодарі — 29,9, в Одесі — 17,4.⁵¹ Але національна приналежність цих українців не була рівнозначна з уживанням української мови в їхньому побуті, в установах, на фабриках. Дуже бо несприятлива щодо цього атмосфера була в місті, де українську мову все ще уважали «мужицькою», де працювати й заробляти на життя можна було (за не багатьома винятками культурно-освітніх установ, українізованих шкіл переважно) тільки з російською мовою, оскільки керівний персонал говорив тільки цією мовою. У цій атмосфері мало допомагала й українізаційна політика партії та влади. Мені відомий характерний факт із найближчого оточення голови РНК УРСР П. Любченка: хоч він сам звичайно говорив по-українському, але агенти ДПУ, що його охороняли, говорили по-російському. Це майже символічний факт, що свідчив про несамостійність цього уряду, про його маріонетковість в системі імперського політичного ладу й мововжитку: йому можна було говорити державною мовою, а він не міг примусити своїх охоронців користуватись цією ж мовою. Г. Петровський, голова ВУЦВК, теж якось сказав був, що хоч вони, члени уряду, намагались говорити на засіданнях по-українському, але потім неминуче переходили на російську мову. Отож у цій атмосфері по-справжньому могли зберігати свою мову в побуті й на роботі тільки ті українські інтелігенти, які працювали у виразно українських установах, у школах тощо. А ново-прибулі до міста селяни, що влаштуувались робітниками на фабриках, сторожами і на інших найнижчих «посадах», неминуче мусіли калічити свою мову, а наприкінці цього періоду цим вони хотіли ще й заличкувати своє «куркульське» походження. Я пригадую факт, як ми, працівники однієї з дніпропетрівських шкіл, приймали в члени спілки двох недавніх селян — росіянина, що прибув на Україну, і українця. Не зважаючи на те, що ми, члени «місцевкому» спілки Робос провадити засідання українською мовою, росіянин вільно говорив своєю селянською («кацапською») мовою, а українець так перекручував свою мову, що боляче було слухати. До його свідомости не доходило те, що я задавав йому питання підкреслено такою мовою, якою він змалку говорив, — ми всі для нього були «пани», і він хотів бути не

⁵¹ «Географія України й сумежних країв», Краків—Львів, 1943 р., стор. 316.

«гіршим за нас» (чи хоч заличковував своє недавнє селянське походження).

Ще один, не менш «яскравий» у цьому розумінні факт. Моя малописьменна сестра Марія, що я їй, 12-річну, взяв до міста, у свою родину, в якій розмовною мовою була тільки українська, незабаром почала говорити жакхливим російсько-українським жаргоном. Моя боротьба з цим її жаргоном не впливала на неї. А потім вона знайшла собі й чоловіка-росіянина і, таким чином, була втрачена для української мови.

Службовці державних установ, які мусіли вивчати українську мову на курсах українізації, майже не вживали її в розмовах між собою, а тим більше в своїх родинах. Вони могли вживати її тільки в тих випадках, як хтось із клієнтів звертався до них по-українському. Деякі статистичні дані щодо стану українізації державних службовців в середині цього періоду можна навести із звіту голови РНК УРСР В. Чубаря на 2-ій сесії ЦВК СРСР у Москві 1926 р. «Звичайно, здійснення національної політики на Україні дуже й дуже утруднене, — казав він. — Протягом декількох років упертої, напруженої праці ми українізуємо апарат радянської влади, який обслуговує основну масу українського населення, добиваємося, щоб він говорив мовою населення. Вирішення цього завдання досить утруднене тим, що в містах дуже багато російського й єврейського населення, що не володіє українською мовою. Не зважаючи на нашу упертість і наполегливість, ми, проте, не можемо похвалитись успіхами. Наведу числа, які визначають успіхи українізації радянського апарату. По 29 округах пересічно добре знають українську мову тільки 22,4%, середньо знають, тобто можуть користуватися з гріхом пополам, 45,7% і зовсім не знають 31,9%».⁵² Можна з певністю сказати, що цей стан не змінився і до кінця цього періоду.

Проте можна відзначити той позитивний факт для цього періоду, що як офіційна мова Республіки українська мова за ці роки і в місті стала звичною. Коли в Харкові, тодішній столиці УРСР, кондукторки на трамваях звертались до пасажирів із фразою: «Беріть квитки, громадяни», то це вже нікого не дивувало.

⁵² Подаю за «Нотатником», 2 (97), Нью-Йорк, лютий 1970 р.

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ В ТВОРЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ 20-ИХ РОКІВ

Характер мовної політики РКП(б) на цьому етапі і творча діяльність інтелігенції народів СРСР

Усі сприятливі настави в царині національно-мовної політики цього періоду, в тому числі й постанови партійних з'їздів та урядових органів, зокрема вирішного в цьому розумінні XII з'їзду РКП(б), давали народам СРСР та їхній інтелігенції значні пільги в творенні національних мов. Це була *зовнішньолінгвістична політика*, скерована на доброзичливе сприяння розвитку цих мов, *без втручання в середову будову їх*. Скористувавшись цим, інтелігенція народів СРСР на чолі з своїми більшовиками («націонал-комуністами», як їх пізніше стали називати) взялася заповідливо здійснювати цю політику, поширювати вживання національних мов на всі сфери життя своїх народів та розвивати, впорядковувати, унормувати середову будову своїх мов. Інакше сказавши, за цих умов стали вільно розвиватися тенденції, властиві творенню літературних мов взагалі, ті тенденції, що заключилися були ще до революції 1917 р. за умов недозволеного або обмеженого мововжитку. Ба більше: ця політика дала змогу літературно розвиватися навіть тим мовам, що до революції не мали писемности, як от мордовська та інші дрібні мови. Найяскравіші особливості цих тепер поживлених процесів були: а) відштовхування від мови-гнобительки, тобто від російської мови, б) використання власних «народних» ресурсів, з висуванням своєрідного, сучасного й давнішого (архаїзми, фолклоризми), в) творення неологізмів з свого ж таки матеріялу і заміна чужомовних слів та інших явищ або народними (селянськими) словами, або новотворами (пуристична тенденція). Відповідний «ілюстративний» матеріял можна б брати з усіх національних мов цього періоду, зокрема з близької до української білоруської мови, але огляд його не входить у моє завдання. Для українського мовотворення цього періоду можна б тут згадати висловлювання Олени Курило з її «Уваг до нової української літературної мови», які я наводив у розділі цієї праці про мовну політику більшовиків за так званого воєнного комунізму, і через те немає потреби їх тут наводити. Це тим більше, що ці «Уваги» треба тут розглянути детальніше, оскільки в них виявились основні тенденції щодо середового розвитку української літературної мови, в цьому періоді.

«Уваги до сучасної української літературної мови» О. Курило та їх вплив на українське мовотворення цього періоду

Написана спочатку як мала книжечка ця праця в другому (1923 р.) і третьому (1924 р.) виданнях розрослася до розміру великої на 247 сторінок книжки. Виходила ця праця не тільки з формальною, а й, сказати б, діловою апробацією ВУАН, бо, як про це сказано в перед-

ньому слові до другого видання (було це й у передньому слові до першого видання), «її читано у Філологічній секції Всеукраїнської Академії наук». Її й видано як збірник Історично-філологічної секції, ч. 8. Характером своїм це була незвичайна в історії українського мовотворення праця, не підручник з граматики чи що, а з'ясування окремих явищ, хибних і поправних, з висуненням своєрідних особливостей української народної мови, що їх слід — на думку авторки — уживати в літературній мові. Як і в своїй «Початковій граматиці української мови», що теж була перевидавана на протязі цього періоду декілька разів як шкільний підручник, О. Курило народну мову розуміла як розмовну і як фолкльорну. У передньому слові до другого видання вона писала, що в її праці «найбільше взято на увагу особливості народної мови», а про фразеологічний матеріал сказала, що взяла його переважно з Грінченкового слівника, що також, як відомо, походив переважно з народної мови. У передньому слові до третього видання вона написала, що використала «великий етнографічний, переважно прозовий матеріал», а це дало їй «змогу вказати на досі ще не зачеплені особливості української мови і деталізувати окремі її явища». У «Вступному слові» вона, засудивши те, що в умовах своєї державности «українці стали з психологією російської мови, із способом російського думання», додала й визначення головного моменту в російщенні. «Та не в окремих запозичених словах головна сила: вони в меншій мірі впливають на характер мови, — писала вона. — Своєрідним характером, тим так званим «духом» своїм, мова спирається передусім на стилістиці, складні, фразеології та словотворі». І далі: «Але коли сучасна українська літературна мова, здебільшого наукова, заховуючи тільки свої фонетичні, морфологічні та лексичні (переважно) особливості, усіма іншими сторонами відбігає свого природнього джерела — народної підстави, де є інші психічні асоціації, набігає чужої собі тропи, що нею йде російська літературна мова, то вона стає в такій мірі неприродня й штучна, що перестає бути українською мовою».¹

Шукаючи теоретичного обґрунтування цього погляду, вона цитує праці Ш. Байї та Г. Райса, які висували діалектні явища мови як джерело, що робить літературну мову живою. І сама зробила висновок: «Живою бо має бути літературна мова». Великої ваги надавала вона чуттю мови, що дає тільки рідна мова людини. І запитувала: «Як навчитися думати по-українському і не збиватися на чуже?» У цьому запитанні вона підкреслила курсивом «думати по-українському», а відповіла на це питання так: «Треба уважно читати українських класиків слова, вважати на їх мову, відзначати в ній своє, українське, найбільше синтаксичні та фразеологічні явища в мові. Так само треба й до етнографічних записів поставитися».² За таких класиків вона вважала Квітку-Основ'яненка, Марка Вовчка, П. Куліша. У цього останнього вона висувала перші п'ять розділів його «Історії України

¹ «Уваги до сучасної української літературної мови», «Книгоспілка», стор. 2 й 3. Далі я також користуюся цим виданням.

² «Уваги» . . . , стор. 5.

од найдавніших часів», написавши, що «це найбагатші, найкращі зразки українського слова, що досі не мають рівних в українській прозовій літературі».*

У своїх «Увагах» Олена Курило розглянула багато різних морфологічних та синтаксичних явищ під кутом зору їх правильності чи неправильності з методологічних позицій, висловлених у «Вступнім слові». Наприкінці книжки вона дала великий список українських фразеологізмів, а до них забеткований показник російських слів та висловів, як також і перелік українських форм та висловів. У першому розділі вона розглянула прикметники дієслівного походження на -«(у)чий», -«(ю)щий», -«(а)чий», -«(я)щий» («бачучий», «злющий», «ледачий», «трудящий») і перестерегла щодо можливого їх поплутання з активними дієприкметниками, яких українська народна мова не знає (в цьому вона покликалася на думку П. Житецького). Розглянула вона прикметники на -«лий», які хоч властиві й російській мові, але менше, ніж українській («похилий», «змерзлий»). Відзначивши те, що «пасивних дієприкметників на -«мий» нема в українській мові», вона з'ясувала граматичну природу небагатьох утворень на -«мий», що вже стали в українській мові звичайними прикметниками («рухомий», «відомий»). Для передачі російських пасивних дієприкметників на -«мый» вона висунула українські прикметники на -«енний», -«анний» («непрощенний», «несказаний»). Висунула вона й описову заміну російських активних дієприкметників, уживаних в ^ппозитивно-предикативній функції («концерт, що не відбувся вчора, відбудеться...»), та інші способи їх перекладання. Це останнє питання було особливо важливе з огляду на те, що хоч про неможливість цієї форми писали ще дослідники української мови другої половини XIX ст. (П. Житецький), але українські граматики 900-их років, навіть такі, як Є. Тимченко, як це я відзначив раніш у цьому курсі, не могли її вилучити з граматичної системи української літературної мови. Рішуче виступав проти неї вже роками 1917—1920 М. Левицький, але до нього, як аматора в українській справі, мало хто прислухався. Тим то виступ проти цієї форми О. Курило був особливо важливий. З великою переконливістю вона висунула як актуальні для української мови дієприслівники на -«учи», -«ачи» та -«вши», навіть у предикативній їх функції («летіла зозуленька куючи, надібала Василечка орючи»). Цю форму вона називає «активними дієприслівниками», а «пасивними» — форму на -«но», -«то» («зроблено», «бито»). З'ясувала вона вживання дієменника в українській мові. Обмежила вживання віддієслівних іменників (у неї «речівників») на -«ення», -«ання», висунувши натомість бажаність утворень безнароткових, таких, як «прокид», «подих».

З'ясувала вона утворення ступенів порівняння прикметників, їх уживання. Добре розглянула вона конструкції з особовими дієсловами, зокрема з дієсловом «єсть» («є»), висунула форму передминулого часу («почав був»), визначила форми наказового способу (в неї «вольового»), зворотного дієслова на -«ся». Детально, на багатьох прикладах, показала

* «Уваги» . . . , стор. 6.

вона особливості в дієслівних керуваннях відмінками, безприйменникових і з прийменниками, безпідметові речення, родовий приналежності і його заміну («твори Шевченка» — «Шевченкові твори»), часові звороти тощо. Дуже корисний був список українських фразеологізмів, уперше в історії українського мовотворення поданий у такій кількості.

Великим плюсом цієї праці Олени Курило була її практичність, це був, сказати б, порадник із мови, що ним легко могли користуватись письменники, вчителі, журналісти. Напр., для мене ця книжка була настільним порадником, я мав її напохваті, як писав свої твори, назву своєї повісті «Кругойдучі вітри», що була надрукована в альманасі «Плуг», ч. 3, я взяв із цієї праці, з стор. 12. Але вона вплинула і на праці тодішніх молодих мовознавців, таких, як М. Сулима, М. Наконечний, М. Осипів, Б. Ткаченко, а також на редактора мови М. Гладкого. М. Сулима в дусі цієї методології написав свою книжку «Українська фраза»,³ а в ній відзначив мову моїх творів як позитивне явище, протипоставивши її мові М. Хвильового, занечищеної усякими русицизмами. М. Наконечний уклав підручник-«конспект» «Українська мова» (1928 р.) теж за цією методологією. Навіть «Загальний курс української мови» виданий наприкінці цього періоду (1929 р.) за редакцією Л. Булаховського, був у цьому ж дусі, бо його написала ота згадана група молодих харківських мовознавців, а Булаховський, тоді ще більше російський, ніж український мовознавець тільки підписався під ним чи хоч не перешкодив уживанню українських народних форм у граматичній системі та слів у лексиці й семасіології. Не відбігали цієї тропи й П. Горецький та І Шаля в своїй «Українській мові», написаній, головним чином, для поширених тоді курсів українізації (перше видання 1926 р.). Виходили тоді підручники української мови й російською мовою, що теж призначались для українізації службовців (напр., підручник Г. Іваниці). Суто наукові видання, такі, як от «Нариси з української мови та хрестоматія пам'яток письменської староукраїнщини XI—XVIII в. в.» (перше видання 1922 р., друге — 1924 р.) О. Шахматова та А. Кримського, «Українська мова в минулому й тепер» К. Німчинова та праці Є. Тимченка про функції відмінків в українській мові, тільки підтримували цей народно-етнографічний напрям. Напр., А. Кримський у згаданому виданні писав: «Після Шевченка українське письменство з рішучою безповоротністю провело демократичне правило: отак, як говорить простий нарід на Україні — так треба точка-в-точку й писати, не поступившись будь-якими особливостями його мови та не приносячи їх у жертву для спільно-слов'янського взаємного розуміння. Оцей принцип: нехай письменська мова буде українською цілком, геть, украї! — і до сьогодні свято визнається в українському письменстві».⁴

Хронологічним і якісним завершенням цієї тенденції були «Нариси з української синтакси» С. Смеречинського, видані 1932 р. На мене

³ В-во «Рух», 1928 р.

⁴ Подаю за працею Р. Смалъ-Стоцького «Українська мова в Советській Україні», Нью-Йорк, 1969 р., стор. 158.

ця праця так вплинула, що я ґрунтовно перебудував синтаксу готового вже, але ще не опублікованого «Пиворіза». На жаль, я не маю тепер цієї праці, як і взагалі її, мабуть, ніде у західному світі немає, тим і не можу тут подати її аналізи. Скажу тільки з пам'яті, що це була надзвичайно цінна праця, з струнко усистематизованим викладом матеріялу, з численними фактами та достеменними формулами, виведеними з тих фактів. Подав був С. Смеречинський до Державного видавництва ще й «Студії з української синтакси», але це вже був час, коли партія вирішила спинити такий буйний розвиток української мови. Ці «Студії» були знищені, мабуть, разом із їхнім автором.

Але тут я мушу зазначити, що хоч я й захоплювався цим напрямком в українському мовотворенні, та разом з тим уважав, що фольклорним джерелом слід користуватися обережно й критично, бо фольклорна мова специфічна й часто така архаїчна, що нею не можна користуватися в науці, публіцистиці і взагалі в щоденно-практичному мововжиткові. Основою української літературної мови могла бути тільки розмовна народна мова.

Укладання загальних і термінологічних словників та методологія цієї роботи

У декреті РНК УСРР з 27 липня 1923 р. «Про заходи в справі українізації шкільно-виховних і культурно-освітніх установ» доручено «Наркомосові вжити заходів до видання українського академічного словника і вироблення наукової термінології українською мовою».⁵ Висуваючи «видання «українського академічного словника», харківський уряд, очевидно, мав на увазі роботу й спроможності Комісії словника живої української мови, створеної 1920 р. при Історично-філологічному відділі Всеукраїнської Академії наук. Над термінологічними словниками працювали співробітники Інституту української мови, створеного 1921 р. на чолі з П. Холодним, а від року 1930, коли Інститут наукової мови перетворено на Інститут мовознавства, — співробітники цього останнього.

Року 1924 вийшов перший том «Російсько-українського словника», головним редактором якого був А. Кримський, а членами редакційної колегії були В. Ганцов, Гр. Голоскевич, М. Грінченкова. У передньому слові до цього тому подано таке: «Видавництво «Шлях освіти» (тепер «Червоний шлях») при Народному Комісаріяті освіти вліті 1923 р. запропонувало Постійній Комісії для складання словника живої української мови при Українській Академії наук виготувати рукопис практичного російсько-українського словника, скористувавши (? — В. Ч.) той величезний лексичний матеріал (у картках), що призбирала Комісія за декілька років своєї праці». У тім же переднім слові ще сказано: «А щоб полегшити важку працю головного редактора акад. А. Е. Кримського, запрохано було до праці в квітні місяці 1924 р. ще й другого головного редактора академіка С. О. Єфремова, якому дору-

⁵ «Культурне будівництво в Українській РСР», Київ, 1959 р., стор. 241.

чено було остаточне редагування III-го та IV-го т. т.». У томах, що їх редагував С. Єфремов, до складу редакційної колегії введено ще А. Ніковського, що тоді повернувся з еміграції.

З методологічного боку цього словника укладано в душі панівної тенденції тодішнього українського мовознавства використовувати максимально засоби народної (селянської) мови, бо А. Кримський був найвиразнішим цієї тенденції прихильником. С. Єфремов теж не цурався цього напрямку, хоч і був трохи поміркованіший. Крім такого добору лексики, на словнику позначилась і, сказати б, оборонна супроти російської мови тенденція — обминати запозичені з цієї мови слова. Пуристична тенденція приводила до вилучення зайвих етранжизмів (барбаризмів) та заміни їх українськими народними словами або новостворами.

До кінця цього періоду увесь цей словник був готовий, але з друку встигло вийти тільки три томи, а четвертий, через зміну мовної політики партії на початку 30-их років, знищено.

Взагалі ж сказавши, цей «академічний» російсько-український словник був видатним досягненням української лексикографії, його ж укладали найкращі на той час знавці української мови, і якби його незабаром після видання не заборонили, то з нього могла б була стати міцна основа для дальшого нормального розвитку лексичного складу української літературної мови.

Крім цього великого нового загального словника, на протязі цього десятиріччя перевидано двічі — 1924 і 1925 р. «Словарь української мови» Б. Грінченка, 1925 р. — «Російсько-український словник» С. Іваницького і Ф. Шумлянського, того ж 1925 р. — «Словарь російсько-український» М. Уманця і А. Спілки. Крім того, Грінченків словник частково, до літери «н», перевидано з доповненнями С. Єфремова та А. Ніковського (1927—1928 р. р.); це видання не було доведене до кінця через ув'язнення цих редакторів (справа СВУ). Були також укладені й видані менші розмірами словники О. Ізюмова, Гр. Сабалдиря й інші. Року 1929 у в-ві «Українська радянська енциклопедія», видано «Словник чужомовних слів» І. Бойкова, О. Ізюмова, Г. Калишевського й М. Трохименка. 1932 р. вийшов «Німецько-український словник» І. Шаровольського. Готовий і зданий до друку перший том «УРЕ» не вийшов через розгром українського культурного процесу, — цей том був знищений.

Укладання термінологічних словників теж відбувалося швидко, і їх зараз же видавали. Інститут української наукової мови до 1930 р. уклав 16 термінологічних словників, а Інститут мовознавства — 15. Методологія в укладанні цих словників була та, що її виробили українські словникарі ще до революції 1917 р., а теоретично була зафіксована в відозвах студентських термінологічних гуртків, у статті Янати (в «Промені» за 1917 р.) Як практична переходова ланка в зв'язку попередньої роботи з укладанням словників уже «радянського» періоду був «Словник української етнографічної номенклатури», що його уклала термінологічна комісія Українського наукового товариства в Києві, а видано його 1920 р. У передмові до цього словника сказано, що

укладачі спирались на термінологічну роботу І. Верхратського, який, як відомо, збирав народні терміни, але допускав і новотвори. І в цьому словнику використано деякі терміни з робіт цього дослідника й практика українського мовотворення. Такою самою ланкою був і «Медичний російсько-український словник», укладений за редакцією д-ра М. Галина і виданий також 1920 р. У передмові до цього словника зазначено, що зібраний раніше термінологічний матеріал був недостатній, щоб задовольнити тодішні потреби медицини, тим то укладачам довелося перекладати по-українському греко-латинську та російську термінологію, тобто створювати нові терміни. З своєї «народної» позиції вони поставилися до російської термінології критично, мовляв, вона «не суто народна, бідна на власні терміни, здебільшого штучно утворена не стільки з засадної, науково обґрунтованої латино-грецької термінології, як з німецької». Та й українські новотвори укладачі подавали не дуже впевнено, проте не змогли без них обійтися і таки подали такі вислови, як от «запаління осередної оболонки серця», «онирковиця». Це такі були, на їхню думку, «принципові основи, на яких мусить утворюватись українська термінологія майбутнього».⁶

Питання про новотвори, очевидно, було неминуче в цій роботі, як це було й є у всіх літературних мовах світу. «Одним з основних питань, зв'язаних з укладанням російсько-українських (і взагалі двомовних) словників, у термінологічній роботі Інституту української наукової мови, а пізніше — Інституту мовознавства — було питання про новотвори для словників», — пише П. Горецький. — «Це питання було предметом дискусії, але в цілому попереднє розв'язання його — як у «Російсько-українському медичному словнику» 1920 р. — залишилось майже в повній силі».⁷

І в «Інструкції для складання словників» Інституту української наукової мови сказано (§ 5), що укладач термінологічного словника має творити «нове слово-термін (новотвір) з кореневих основ» за допомогою відповідних приростків та наростків.⁸ У передмові до «Словника хімічної термінології», що його укладено під керівництвом Олени Курило, а видано 1923 р., сказано, що в ньому використано не тільки ті терміни, які поширені в літературі й народній мові, а й деякі нові, що їх утворила підкомісія цього словника. У виданій 1927 р. «Номенклатурі хороб» О. Корчака-Чепурківського зазначено, що він додержувався настав д-ра М. Галина. І такі погляди були в силі аж до кінця цього періоду.

Року 1930 інж. Тадей Секунда надрукував у другому випуску «Вісника Інституту української наукової мови» статтю «Про принципи складання української технічної термінології», а в ній висловив таку думку: «Найбільший з перелічених впливів буде, безперечно, вплив російської мови через те, що більшість українських техніків вживає її в щоденному житті. Велика небезпека цього факту в тому, що ро-

⁶ Інформацію про ці два словники подаю за «Історією української лексикографії» П. Горецького (Київ, 1963 р., стор. 185).

⁷ Згадана праця, стор. 186.

⁸ «Вісник Інституту української наукової мови», вип. I, 1928 р., стор. 66.

сійська термінологія має великі хиби, і хиби ці можуть дуже легко потрапити і до української технічної термінології».⁹ І далі: «Згадувані попереду хиби російської технічної термінології важко виправити, бо робота ця потребувала б багато енергії й часу. Проте, ми маємо змогу не заводити їх в українську термінологію, підшукуючи на їх місце відповідні народні або й інтернаціональні слова». «На нашу думку, українська технічна термінологія повинна найперше спиратися на народні термінологічні матеріали».¹⁰

Не був він і проти новотворів, бо покликався як на позитивний приклад на заміну в чеській мові барбаризмів своїми новотворами.

Цю методологію в українській термінології підтримував до кінця й М. Скрипник. Ось як він казав в одній із своїх доповідей: «З другого боку, недавно у редакційній комісії «Української радянської енциклопедії» відбулася нарада, я на ній не був, а був мій заступник, — де говорили про мовне оформлення УРЕ. Там були такі, що говорили, що треба, мовляв, запроваджувати лінію інтернаціоналізації української мови, не брати старих термінів, а коли є хороші російські, навіщо інших шукати? Це вже з євангелії апостола Ваганяна».*

Варто відзначити, що з огляду на провадження в червоній армії (в УВО) українізацію та наявність харківської Школи червоних старшин, термінологічна робота поширювалась і на військові справи. Року 1924 Школа червоних старшин видала «Практичний російсько-український словник для військових», а 1928 р. ДВУ видало «Російсько-український словник військової термінології» С. та О. Якубовських, затверджений від ІУНМ. Цікаво, що й ці автори зазначили в передмові, що «для слів, що їх немає в зазначених словниках, упорядчики мусяли подавати свого проекта перекладу». А використали вони навіть «Правильник піхотинця», виданий у Львові 1914 р., звідки, мабуть, узяли такі слова, як «розстрільня», «рій» тощо.

Творення української науково-технічної термінології відбувалося й поза укладанням окремих слівників, — часто додавано списки термінів до різних статей, книжок тощо. Коли я переклав у м. Дніпропетрівському брошуру «Розливання сталі» якогось Сахарова чи Прохорова (не пам'ятаю вже), то додав «Слівничок малозрозумілих слів», термінів з металургії.

Не мавши тут змоги подати докладніший огляд хоч би окремих слівників, я розгляну тільки деякі терміни, народні слова, вжиті з певним перетямленням, або новотвори. Звичайно, серед цих термінів було чимало й невдалих, недарма на всіх слівниках 20-их років ставили під наголовком «проект», але більшість було добрано цілком добре. От, наприклад, відповідно до слова «кран» (пристрій до підймання тягарів у фабриках) запроваджено народне слово «звід», узятє з народної мови, яка так називає звід-журавель біля колодязя. Замість незграбного барбаризму «перпендикулярний», що його, школярі, як я

⁹ Подаю за працею Р. Смаль-Стоцького «Українська мова в Советській Україні», Нью-Йорк, 1969 р., стор. 114.

¹⁰ Згадана праця, стор. 120.

* За працею Р. Смаль-Стоцького, стор. 106.

пригадую з своєї педагогічної практики, дуже трудно засвоюють, запроваджено «сторчовий», «фільтр» — «цідило», «прес» — «гніт». І новотвори: «кабель» — «жильник», «капот» (автомобіля) — «покрівець», «маятник» — «хитун», «клапан» — «хлипак» тощо.

Взагалі ж термінологічні словники 20-их років це було цінне надбання української науково-технічної мови, і воно могло було б стати твердою підвалиною для дальшого удосконалення цього жанру української літературної мови.

На жаль, не так сталося, як ждалося: на початку 30-их років, цю роботу брутально обірвано.

*Український правопис 1928 р. та «Правописний словник»
Гр. Голоскевича*

У своїй передмові до львівського перевидання «Норм» Олекси Синявського В. Сімович неправильно назвав правопис 1928 року «академічним». «Академічним» правописом слід називати «Найголовніші правила українського правопису», видані 1921 р., бо їх, справді, уклала й затвердила Академія наук. А цей правопис, 1928 року, був укладений, обговорений і затверджений «під фірмою» Державної правописної комісії, що була створена 1925 р. на чолі з тодішнім наркомом освіти О. Шумським, а після його звільнення її очолив новий нарком М. Скрипник, який і довів цю справу до кінця. Тим то цей правопис треба називати «скрипниківським» або хоч «харківським», оскільки його затверджено на всеукраїнській правописній конференції в Харкові, тодішній столиці України. Правда, офіційно його називано «Український державний правопис», але ця назва за ним не закріпилась.

Проект цього правопису, на доручення Правописної комісії, уклав Олекс Синявський, і 1926 року він був у певній кількості примірників надрукований, а після того підданий обговоренню в спеціальному бюлетені, видаванім при харківській газеті «Вісті ВУЦВК». Здається, були статті про нього і в органі ЦК КП(б)У «Комуніст», що від 1926 р. почав виходити українською мовою. У тому бюлетені друковано статті мовознавців, учителів та журналістів з усіх українських земель, в тому числі й з-поза СРСР. Як завершальний етап цієї роботи 1927 р. в Харкові відбулася всеукраїнська правописна конференція, і на неї прибули також заступники від усіх українських земель, навіть із Закарпаття. І який це був авторитетний форум! Головним доповідачем був автор проекту Олекса Синявський, а участь в обговоренні брали всі тодішні найвидатніші українські мовознавці — А. Кримський, Є. Тимченко, В. Сімович, філологи, письменники, журналісти, освітні діячі. Хоч головував на тій конференції суворий у мові й поведінці М. Скрипник, але обговорення й голосування кожного пункту відбувалося без ніякого тиску з боку влади, втіленої в особі наркома освіти М. Скрипника, та в атмосфері справжньої братерської єдності всіх українців. Я це можу стверджувати як учасник тієї конференції. Хоч я був тоді ще тільки молодий аспірант наукової катедри україно-

знавства, але моя стаття на правописну тему була надрукована в бюлетені, на мою пропозицію, що її підтримав А. Кримський, Синявський виправив у своєму проєкті помилкову форму «жре» на «жере». Про вільну атмосферу цієї конференції може свідчити й те, що тоді обговорили й проголосували навіть можливість латинізації українського письма. Правда, в самій поставі цього питання на той час не було нічого «сміливого», бо тоді ж «радвлда» латинізувала графіку середньоазійських та кавказьких народів, а також давала латинські абетки безписемним народностям. Були чутки навіть про можливість латинізації російського письма. Це відбувалося тоді під знаком всесвітнього інтернаціоналізму та з перспективою всесвітньої єдності пролетаріату. І на Україні найперше виявив ініціативу в цій справі партійно-державний діяч С. Пилипенко, надрукувавши в журналі «Червоний шлях» листа про це латинськими літерами, з чеськими значками над ними.

Але проти латинізації повстали, головним чином, галичани, а К. Студинський, тодішній голова Товариства ім. Т. Шевченка, заявив, що він не сміє з такою постановою повертатись до Львова, бо це б означало польонізацію українського письма. І це питання «перепало», як у таких випадках казав М. Скрипник, вживаючи цього галицького слова.

Обговорили тоді питання й про окремі літери для африкат «дж», «дз», обговорювали й виходили до дошки та писали різні проєкти. Але так нічого й не придумали.

Як завершена й ухвалена для всеукраїнського вжитку система українського правопису й граматичних норм (це ж був не тільки правопис у вузькому розумінні цього слова) це було велике як на той час досягнення, може, найбільше за всю попередню історію української літературної мови. А було воно, це досягнення, можливе тільки через те, що йому посприяв авторитет держави, хоч би й «куцої», та все таки української держави.

Прикметною рисою цього правопису було поєднання в ньому «східних» і «західних» правописних традицій. Це найбільше відносилось до розділу про правопис чужомовних слів, уживаних в українській літературній мові. Як відомо, в писанні цих слів на Наддніпрянщині й Кубані відбивалися впливи російського правопису, а в Галичині — польського, а це витворювало в українському правописі чималі розбіжності. Найгостріше це виявлялося в передачі латинських «g» та «h», а також «l»: на центральних і східних українських землях цих двох літер (а разом з ними й звуків) не розрізняли, писали здебільшого «г», тимчасом як у Галичині, навпаки, дбайливо розрізняли, звук «l» наддніпрянці й кубанці передавали твердим «л», а галичани — м'яким «л»: «ля», «льо». Отож і треба було це якось поєднати. І для цього знайдено формулу: в чужих словах давнього запозичення, переважно грецьких ці звуки передавати згідно із «східною» традицією, а в нових запозичках — згідно із «західною» традицією. І це була цілком слухна формула, бо в давніх грецьких словах, уживаних в українській мові, розрізнення вимови цих звуків було затрачене, а в нових, запозичених із живих європейських мов для всіх освічених людей, навпаки,

ці звуки були різні, як от у прізвищах «Гюго», «Гете».* Із галицької традиції було взяте правило дев'ятки, тобто правило про писання «и» після зубних та «р», а після решти приголосних — «і». Це було штучне правило, механічно перенесене з польського правопису, бо для нього немає виправдання в українській фонетиці, для якої найкраще було б писати скрізь «и», як це й спробувала була запровадити О. Курило в своєму «Курсі українського правопису», виданому в Києві 1919 р. Правда, це була помилка не тільки правопису 1928 р., а й «Найголовніших правил» та ще ранішої української правописної практики, що складалась під впливом галицьких шкільних граматики ще дореволюційного часу.

Цей правопис видано 1929 р. як офіційний, із затвердженням його від Наркомосу, з датою 6. IX. 1928 р. Того ж року як важливий до нього додаток видано «Правописний словник» Гр. Голоскевича, побудований на основі цього правопису. Гр. Голоскевич укладав українські правописні словники й раніше. Ще 1914 р. в Петрограді вийшов його перший словник, потім, очевидно, з відповідними змінами, цей його словник до 1926 р. перевидавався шість разів. На доручення пленуму Правописної комісії він уклав був словника на п'ять тисяч слів, а в остаточному опрацюванні, вже на основі нового правопису 1928 р. його словник охопив близько 40 тисяч слів.¹¹ З цього знати, що Г. Голоскевич мав великий досвід у цій справі, а внаслідок цього і його «Правописний словник» був добрим здобутком українського мовотворення. Були в ньому й окремі хиби. Напр., написання «мізинець», та ще й з псевдоісторичним поясненням, що це, мовляв, походить від «мѣзиньць», тимчасом як тут здавна було «и», як про це свідчить російське «мизинец», сербське «мизинац», та й українське народне «мизинець» (згідно з історичною фонетикою слов'янських мов, тут «ѣ» давніш від українського переходу перейшло перед складом із «и» в «и» — «і»). Хибним було написання «гибель», бо тут давніш було «ѣ» («гыбѣль»), але й без «ѣ» тут, у закритому складі, мав би бути «і». Неправильно написано й «завірюха», — треба було «завирюха». Непотрібними були намагання за всяку ціну достеменно передавати, напр., французьку вимову «акомпаньямент» (замість «акомпанемент») «мільйон» (замість узвичаєної вимови «мілійон»). Але ці окремі моменти не зменшували його значної вартості як практичного посібника для школи, письменників, журналістів і взагалі для всіх, хто тоді писав по-українському. За три роки, до заборони нового правопису, цей словник вийшов сімома виданнями.

«Норми української літературної мови» Олекси Синявського

Олекса Синявський був один із найдіяльніших дослідників та нормалізаторів української літературної мови 20-их років. Почавши ще в українській самостійній державі (року 1917 в Харкові вийшов його

* Вперше натякнув на розрізнення «принатурених» і «непринатурених» чужомовних слів П. Залозний у своїй граматиці 1906 р.

¹¹ Подаю за передмовою до цього словника з 24. III. 1929 р.

«Короткий нарис української мови, з лекцій, читаних на учительських курсах у Харкові»), він уже за «радянської» влади видав «Порадник з української мови». Він же уклав 1926 р. на доручення державної правописної комісії проект правопису, що був затверджений 1928 р. І як завершення всієї цієї його роботи 1931 р. вийшли його «Норми української літературної мови». Це була праця, методологічно відмінна від усіх інших праць з української мови, від «Уваг» О. Курило почавши і «Нарисами з української синтакси» С. Смеречинського закінчивши. О. Синявський відкидав надмірну етнографізацію літературної мови, критично поставився до мови класиків і взагалі був проти тенденції за всяку ціну збільшувати своєрідність української мови чи, як він висловлювався, «українізувати українську мову». Це останнє він висловив у передмові до своїх «Норм». На жаль, у мене немає тепер першого видання цієї праці, — маю львівське, з 1941 р., за редакцією В. Сімовича, перевидання, а Сімович цю передмову викинув, мабуть, з огляду на те, що в цій наставі відчувалося щось від того урядового тиску, що його Наум Каганович започаткував як «боротьбу з народництвом в українському мовознавстві», надрукувавши таку статтю в журналі «Під прапором марксизму». А втім, висловлювання проти «українізації української мови» можна знайти й у тексті «Норм». От, наприклад, на стор. 257 читаємо: «На жаль тільки, це зовсім не випадкові огріхи спішливої роботи, бо такими перлами «українізації» української мови рясніють деякі видання»... «Коли наша літературна мова й далі «українізуватиметься», то такі письменники, як Шевченко, незабаром, певно, повинні будуть зовсім вийти з ужитку, як незрозумілі». Це він написав з приводу тенденції заміняти орудний дієвої особи конструкцією «від» + родовий відмінок, що, справді, в деяких випадках набирала абсурдного характеру. Звідси ясно, що в цій його «лінії» були й власні переконання, вироблені в процесі його дослідницької роботи. Річ ясна, що О. Синявський не міг відкидати української народної мови як основи української літературної мови, але та основа мала бути критично перевірювана за ознакою всеукраїнської вартості тих чи тих говіркових її складників. Конкретніше його критерії добору явищ можна знайти в його визначенні хибних словосполучень: «Визначається хибність словосполучень тим, що їх уникають найкращі письменники, їх немає по гарних (? — В. Ч.) словниках української мови, нарешті їх не рекомендують у граматиках. Коли до цього всього ще можна додати, що їх нема у народній мові, то це буде зовсім достатня підстава вважати такі словосполучення хибними».¹² Як бачимо, народна мова в нього стоїть уже на останньому місці, причому під народною мовою він розумів уже переважно розмовну мову, хоч приклади в своїй праці наводив і з фолкльору, оскільки й у ньому могли бути необов'язково тільки архаїзми.

Його негативне ставлення до цих останніх, незалежно від того, в кого з письменників вони є, видно з його висловлювань про словосполучення: «Так само, як і окремі слова, словосполучення можуть

¹² «Норми української літературної мови», Львів, 1941 р., стор. 195.

бути для нашої доби вже застарілі (архаїзми), хоч у старших письменників вони ще й трапляються. Одні з таких архаїзмів зовсім виходять з літературного вжитку, тобто стаються вже хибними для сьогочасної мови, як напр., звичайні в старій українській мові і поширені в Квітки-Основ'яненка форми давального відмінку множини іменників із прийменником «по» («ходити по дворам» тощо), інші тепер тільки зрідка вживаються, переважно з спеціальним стилістичним наміром».¹³ Наведений тут приклад — русицизм, але сказане, очевидячки, можна віднести й до суто українських застарілих явищ, наявних у мові Квітки-Основ'яненка. Відкидав Синявський Тарасове Шевченкове «о смерти благати», Панькове Кулішеве «об тобі молитись». Вважав він «хибними» для літературної мови льокалізми-провінціалізми, вульгаризми, уживані не в відповідному, видима річ, контексті («читати у книжку»), а також барбаризми, під якими розумів польські та російські слова й словосполучення («о що ходить», «у цім відношенні»). Визначивши ще на початку своєї діяльності, в «Короткому курсі» . . . діалектну основу української літературної мови як «народну мову київсько-полтавської діалектної смуги», він, проте, не вважав доцільним брати і з цієї «смуги» всі особливості. Коли я, як учасник всеукраїнської правописної конференції в Харкові 1927 р., звернувся був до нього, щоб він висунув на обговорення південносхідну форму «просю», «носю», то він досить суворо відповів мені, що, мовляв, треба дбати не про «східні особливості», а про створення всеукраїнських літературних норм.

Великого значення він надавав у справі нормалізації української літературної мови роботі вчителів, яким він цю працю й присвятив, та школі як такій, як це він висловлював у гаслі-мотто: «Тільки там, де сходяться мовна природа й мовна культура, в школі, остаточно зформується єдина всеукраїнська літературна мова — чиста та красна».¹⁴

Технічно «Норми» побудовані за панівною в 20-их роках в СРСР формальною граматиною, з якнайширшим охопленням граматичних форм, а це зробило з них, із цих «Норм», кодекс граматичної упорядкованості української літературної мови наприкінці цього періоду. В основу кодексу покладено український правопис 1928 р., що був не тільки правописом у вузькому цього слова розумінні, а й системою граматичних форм української літературної мови. Уживав він уже традиційних на той час граматичних термінів: «приросток», «наросток», «пень», «ніякий рід», «риска», «переемний дієприкметник» тощо. У тлумаченні граматичних явищ він давав виразні, легкі визначення, обґрунтовуючи їх на великому фактичному матеріалі, взятому здебільшого з мови письменників, клясиків і «радянських». Я не маю змоги розглядати тут матеріал цієї великої на 357 сторінок праці докладно, зупинюсь тільки на деяких явищах. От він уважав обов'язковою формою для іменників чол. р. в дав. в. однини закінчення «-ові», «-еві», а про «-у», «-ю» писав, що вони «тільки в деяких випадках» можливі (в іменниках на «-ів», «-їв», «-ов»). Кличну форму він чомусь уважав

¹³ «Норми» . . . , стор. 195.

¹⁴ Подаю за передмовою В. Сімовича.

за відмінок, всупереч формальній граматиці, і в одному місці подав нелітературну форму «сине мій» замість «сину мій» (мабуть, для фонетичного зіставлення із «сине море»). Дав він характерне для його «лінії» пояснення повних форм прикметника. «Такі форми найбільш властиві поезії, пісням і лише зрідка вживаються в звичайній, діловій мові (займенники «тая», «тую», «цяя») . . . «Вони оздоблюють мову, ідуть на прикрасу їм (? — В. Ч.), але, як і святна одіж, гарні й доречні тільки на своєму місці, наприклад, у віршах з урочистим, піднесеним тоном».¹⁵ У числівниках він подавав як основні форми «п'ятьох», «сімох», а про форми «п'яти», «семи» писав, що вони «іноді бувають». Дієприкметники й дієприслівники він розглядав так, як і інші тодішні мовознавці, вважаючи, що «дієприкметниковість в українській мові падає».¹⁶ Добре опрацьована в «Нормах» синтакса, у ній розглянуто не тільки правильні явища, а й хибні, як це ми бачили на прикладі питання про словосполучення та орудний дійової особи, з його заміною «від» + родовий відмінок. Докладно розглянуто функції відмінків у реченні, а також усі типи простих і складених речень.

Взагалі сказавши, що якби політика партії щодо української мови залишилась була без змін, без русифікації середової будови її, то з граматичної системи, викладеної в «Нормах» Олекси Синявського, могла б стати стабілізована граматична основа української мови на наступні десятиріччя. На жаль, незабаром після виходу в світ цієї видатної праці її вилучено з ужитку, а автора вигнано з України, і він помер десь чи не на Далекому Сході 1937 р.

Мова й мовостилі в українському письменстві та в театрі

Наукове дослідження та опрацювання норм української літературної мови в підручниках та словниках мало впливало на письмову практику журналістів та письменників «радянського» покоління. М. Гладкий, один з видатних практичних нормалізаторів української літературної мови цього періоду (працював редактором мови в київській газеті «Пролетарська правда») у своїх книжках «Мова наших газет» та «Мова українського письменства» (Харків, 1930 р.) призбирав силу найгрубіших порушень норм української літературної мови в творах тодішніх письменників. У фонетиці й правописі він познаходив таке, як от «битеме», «стогіну» (в І. Сенченка), «христа» замість «хреста» (в П. Панча), «дівченене» (в Первомайського). У морфології: «Пшеничкина» (в Д. Бузька), «гречеська» (в Ю. Шовкопляса), дав. в. на -«у» (в Г. Коцюби й інших); «кашою» (в М. Івченка) . . . «Зовсім погано з кличними формами, — писав М. Гладкий, — їх або обминають, або просто калічать». І наводив приклади: «Павло» (в Г. Косинки), «мисливце», «Калениче» (в Г. Шкурупія). «Частенько бачимо й штучні в нашій мові дієприкметники на -«чий», — писав М. Гладкий, відзначаючи наявність їх у мові І. Ле та А. Любченка. Неможливу в українській

¹⁵ «Норми» . . . , стор. 63.

¹⁶ «Норми» . . . , стор. 100.

мові форму «незлічими» він знайшов у Ю. Смолича. Про порушення синтаксичних норм він писав: «Ми спостерігаємо тут відхилення від синтакси народної мови, розходження з визначеними, здавалося, нормами переднішої літературної доби та, як наслідок усього цього, сильний вплив чужої синтакси»¹⁷ (тобто російської — В. Ч.). І наводив такі порушення, як от «подякував . . . господиню» (в Ю. Смолича) «подякувавши господаря» (в П. Панча), «дечому навчає» (в І. Сенченка), «на . . . дочці оженився» (в А. Головка), «біжи за мішками» (в нього ж). Писав він іще таке: «Тепер пасивні звороти надто вже поширились у нашій газетній мові, а через неї і в мові сучасних письменників».¹⁸ В синтаксі іменника він відзначав таке, як от «груди сина» (в Г. Косинки), в синтаксі прикметника дуже часто вживали російських форм ступенів порівняння, зокрема вищого без прийменників та сполучників «від», «за», «ніж». Неправильно вживали прийменників: «по старих звичках» (у Панча), «у порога» (в А. Головка). Про фразеологію він написав так: «Кінчаючи на цьому про фразеологію сучасних українських письменників, ми примушені визнати, що це найслабше місце нашої літературної мови».¹⁹ Про лексику й семантику він написав, що «сучасні письменники здебільша не тільки не шукають потрібного їм лексичного матеріалу в народних масах та на виробництві, ба й лінуються перегорнути кілька сторінок словників, волюючи пасивно переймати все те, що пливе мимо: ми підпадаємо випадковим впливам чужої мовної стихії» (тобто російської — В. Ч.).²⁰

Показове для цієї доби явище, що чи не найяскравіший письменник цього періоду М. Хвильовий мав чи не найгіршу з нормативного погляду мову.

Російська мова його дитинства і, можливо, невелика освіта призвели до великого занецичення його мови русицизмами, часто ужитими без будь-якої потреби. Це такі слова й вислови, як от «тускло», «тоска», «мятежний», «полоса», «мені дурно» тощо. Але він і свідомо відштовхувався від «етнографічної» мови та «просвітянщини» в мовистилі, будвши «революційним романтиком» у своїй творчості. З огляду на таку наставу він не хотів уживати навіть українських іменнів та прізвищ. В «Арабесках» він це обґрунтував так: «Народився я (Сойрейль, припустім, бо для мене просвітянський реалізм — «к чорту», бо його я органічно «органонами» не виношу».²¹ Звідси в нього такі ймення чи прізвища, як «Огре», «Тагабат», «Чоргар», навіть «Дмитрій Карамазов» (це останнє він узяв з «Братів Карамазових» Достоевського, але так назвав свого героя в романі «Вальдшнепи»). У синтаксі він спочатку наслідував російського письменника Б. Пільняка, «ламаючи» будову речень, довільно вживаючи розділових знаків тощо. Це робило його тексти просто незрозумілими, як от у «Лілюлі». Але в дозрілих його творах, таких, як «Іван Іванович», він повернувся до

¹⁷ «Мова українського письменства», стор. 27.

¹⁸ Згадане видання, стор. 47.

¹⁹ Те саме видання, стор. 107.

²⁰ Те саме видання, стор. 156.

²¹ «Твори», ДВУ, Харків, 1927 р., стор. 311.

нормальної синтакси, і в ній могли вже бути тільки несвідомо вжиті російські конструкції.

Проте мовотвірні шукання українських мовознавців, зорієнтовані на народну українську мову, розмовну й фолкльорну, таки відбилися у мові деяких, переважно старших наддніпрянсько-кубанських письменників цього десятиріччя. Кажу «в старших», бо ж вік і досвід мали певне значення: усі ці письменники вивчали мову самотужки, оскільки на цих українських землях до революції 1917 р. не було української школи, що звичайно дає кожній освіченій людині основи рідної літературної мови. Отож таке чи таке знання української мови в цих українських письменників залежало від індивідуальних здібностей та від освіти, декотрі з них, освічені, свідоміше ставилися до матеріялу своєї творчості — мови, а декотрі користувались нею, сказати б, стихійно, «співали, мовляв Гете, як пташка співає». А як хтось із-між них уживав і фолкльорної мови залежно від жанру, напр., у жанрі думи, то й ця мова була доречна.

Одним із старших для 20-их років письменників був Павло Тичина, що починав писати, ба й зформувався як творча особистість ще в національній етмосфері 1917—1920-их років. Національний характер Тичининої мови й мовостилів, їх пов'язаність з українською культурною традицією відзначав ще С. Єфремов, коли писав: «Поет, мабуть, світового масштабу, Тичина формою глибоко національний. бо зумів у своїй творчості використати все багате попередніх поколінь надбання. Він наче випив увесь чар народньої мови і вмів орудувати нею з великим смаком та майстерністю в найтрудніших на вислови зворотах».²²

До цих слів можна додати, що найбільше він зачерпнув із українського фолкльору, з різних його жанрів: з думи («Дума про трьох вітрів», уривки з поеми «Сковорода» — «три місяці пробігло, мов кораблі веселі в морі, всіма цвітами процвітані»), з голосіння («Плач Ярославни» — «ой князю, князьочку, чи ти за Дунаєм? чи ти на Дону? Дай про себе вісточку, бо умру»), з пісні («Як упав же він з коня»... і багато інших), з казки («Кожум'яка»). Але мало показувати на прикладах — треба читати все, щоб відчути національний український стиль його текстів, бо його тон чи навіть півтони відчуваються часом у, здавалося б, зовсім дрібних явищах, як от у такому:

«Праворуч — сонце.
Ліворуч — місяць.
А так — зоря». («Війна»).

Тут у всьому тексті український стиль, але С. Єфремов спеціально підкреслив «дрібне» «а так», назвавши його «шедевром простоти, натуральності та разом і високого словесного досягнення, коли, справді, словам тісно, зате просторо думці».²³ Багато в Тичининому стилі важить і стара українська літературна традиція, зокрема відгук стилю «Слова о полку Ігореві», наявний не тільки в «Плачі Ярославни». І це

²² «Історія українського письменства», т. II, Київ—Ляйпціг, стор. 356.

²³ Там же.

характерне для всієї його творчості, ранньої й пізньої. Тичина не просто повторює явища фолкльору чи старих зразків мистецького слова, а дає конгеніальне в душі цих зразків. Вивчати Тичинині мовостилі тут немає змоги, хоч це докинуло б не одну цікаву рисочку до уявлення про національний характер його творчості. Можна було б відзначити доцільні явища архаїзації, тобто відповідні до теми («взоріли бюху зорі» тощо), хоч церковнослов'янізмів він уживає інколи й без потреби («поверже» у «Весні» й ін.), до діла вживає він суто народних іменнів: «Огенія», «Оксен» тощо. Але є в його мові чимало й ненормативного. Є чернігівські льокалізми («голле», явище аферези: «не'днакі»), а також русицизми. За причини цього можна вважати: а) віршову форму, що частенько таки примушувала поета вживати ненормативного явища (оте «голле» — рима до «е») та б) недостатньо усвідомлене розрізнення українських та російських форм (напр., «два чорних гроба» в ранньому «Золотому гомоні»).

Другим старшого віку письменником був Микола Куліш, що хоч і не був до «радянського» періоду відомий як письменник, але українською мовою цікавився, мабуть, раніше, ніж виступив із своїм драматичним твором «97», який був уже «дозрілим» літературним твором. Коли мати на увазі мову його творів, то можна сказати, що мало хто з «радянських» письменників 20-их років так дбав про свою мову, як М. Куліш. «Микола безнастанно працював над мовою, — свідчить його дружина в спогадах. — Знав він її досконало, як небагато його сучасників. Особливо він захоплювався мовою, пишучи «Мину Мазайла»... Часто при столі він прочитував нам цілі лекції, говорячи про те, як мало на світі таких багатих та соковитих мов, як українська».²⁴ Це все підтверджують тексти його творів, зокрема «Мини Мазайла». Але підходив від до мови як практик-аматор, без відповідного наукового знання, хоч і не без впливу підручників. Про це свідчать і оті слова його дружини, очевидячки, просто повторені («мало на світі таких багатих та соковитих мов, як українська»), і деякі його «теоретичні» пояснення, напр., у «Мині Мазайлі» («в руській мові там, де «б» не акцентовано, треба його вимовляти, як «п»: с грап-п-лями), а також явні помилки в чергуванні приголосних («Загнибогина гребля», «Розсохина», «Кописткині») та «Моя старенько», «у порога стає» (три останні в листі). У його мові була хибною перебільшена пуристичність та вживання фолкльорних архаїзмів там, де вони були недоречні («то к серцю пригорне»). Не додержувався він уже обов'язкових для 20-их років граматичних норм («вудю», «просю»).

Але попри це, мова в його творах таки й справді багата.

Свідомо дбав про мову своїх творів Юрій Яновський, в нього теж чимало від фолкльору, але й він не завжди уживав фолкльорної мови до речі, напр., у «Вершниках», де навіть російські прислів'я використано як українські («швидко казка кажесться, та не швидко діло робитьсья»).

²⁴ «Спогади про Миколу Куліша». «Твори», в-во «УВАН», Нью-Йорк, 1955 р., стор. 408.

Старанно працював над своєю мовою В. Підмогильний, цьому сприяла, мабуть, і його перекладацька робота (він перекладав А. Франса, Г. де Мопасана), але це, сказати б, «інтелігентська» мова, без впливу народної розмовної, а тим більше фолклорної мови. Талановитий прозаїк Г. Косинка користувався українською мовою «стихійно», вона в нього виразно селянська, з уплітанням у текст, під впливом С. Васильченка, пісенних висловів. Але русифіковані персонажі в нього говорять жаргоном.

Розхвалювана в різних статтях про творчість Остапа Вишні мова його фейлетонів насправді не була такою. Це була в основі своїй розмовна мова селян, з порушуванням норм літературної мови, а свій гумор Вишня дуже часто будував на російських жаргонізмах, наявних у мові неписьменних українців з Наддніпрянщини й Кубані.

Були індивідуальні своєрідності у мові та в мовостіях і в інших письменників та поетів 20-их років. Серед неоклясиків М. Драй-Хмара був виразний пурист і прихильник фолклорних явищ у мові, М. Зеров, навпаки, писав правильною «інтелігентською», справді, «неоклясичною» мовою, М. Рильський хоч і був спочатку неоклясик, але писав «соковитішою», ніж М. Зеров мовою (взагалі його мова добра, хоч і не така багата, як тоді вже могла бути), В. Сосюра «співав» так, як «пташка співає».

Якщо говорити про *українську мову в театрі*, то треба сказати, що на неї впливали літературні твори. А що М. Куліш зробився був мало не «найобов'язковішим» драматургом, то його мова й була механічно переносувана на сцену, інколи навіть недоречно в експериментальних виставах «Березоля». Досить добра була мова в іншого «обов'язкового» драматурга цього періоду — Івана Микитенка (хоч і він, чи не за прикладом Остапа Вишні, надуживав російських жаргонізмів). Велика наявність у «радянській» мові цього періоду абрєвіатур не могла не відбитись і в мові драматургії. Теж досить відомий драматург Я. Мамонтів назвав свою п'єсу «Колнарвиз» — «Коли народ визволяється». Це щодо текстів. У вимові зі сцени можна було почути галицьке звучання, бо серед найвидатніших акторів були галичани, які не могли змінити своєї галицької вимови. Та й сам Лесь Курбас, як галичанин, додержувався досить робленої «теорії» щодо вимови, як про це свідчить сучасник-режисер В. Інкіжинов. «Курбас приділяв колосальну увагу питанню вимови, — пише він у «Спогаді про Леся Курбаса». — Він вважав, звичайно, що східноукраїнська вимова краща, проте, в західній знаходив більш акустичної точности (? — В. Ч.). В кожному разі він тут шукав синтези».²⁵ Звичайно, останне — нісенітниця.

²⁵ Наталя Пилипенко. «Життя в театрі», Нью-Йорк, 1968 р., стор. 129.

Українська літературна мова
поза межами УРСР та на еміграції

УКРАЇНІЗАЦІЯ В РОСІЙСЬКІЙ ФЕДЕРАЦІЇ

В. Ленін ще 1913 р. в своїх «Критичних нотатках з національного питання» писав, що «для усунення національного гніту надзвичайно важливо створити автономні округи хоч би й зовсім невеликого розміру, з суцільним, єдиним національним складом, причому до цих округ могли б «тяжіти» і вступати з ними у зносини й вільні спілки всякого роду, члени даної національності, розпорошені по різних кінцях країни або й навіть земної кулі».¹ Ця думка В. Леніна стала пізніше теоретично-політичною підставою для тих українських комуністів, що щиро дбали про національне визволення українського народу і що не могли спускати з уваги того, що УРСР не охопила всіх тих сумежних із нею українських земель, які були в Радянському Союзі, а українці там не мали своєї школи, преси тощо. Чи не найбільше турбувався цією справою М. Скрипник. Він ще на XII з'їзді РКП(б) говорив: «Українці в Радянському Союзі живуть не тільки на території Української Радянської Соціалістичної Республіки, але й на територіях інших республік, досягаючи в РРФСР кількості понад 7 мільйонів чоловіка. Погляньмо, як обслуговуються ці 7 мільйонів... Ми маємо... всього 500 шкіл з навчанням української мовою і всього два технікуми типу середніх навчальних закладів, до того ще й існування цих шкіл стоїть тепер під запитанням... Я не думаю, щоб такий відсоток задовольняв культурно-освітні потреби цієї української людности».² Удруге він нагадав про це саме на нараді ЦК ВКП(б) в 1923 р., згадавши вже про 820 шкіл першого ступня, 46 шкіл другого ступня, «технікумів... усього тільки два», і це «теж на 7 мільйонів людности». Не без його, либонь, участі, а може й з ініціативи ще комісара освіти О. Шумського, пленум ЦК КП(б)У ухвалив таку постанову: «Доручити Політбюро практично вивчити всі конкретні факти порушення конституції та неправильного проведення її з боку союзних наркоматів та інших центральних установ, поставивши питання про це в ЦК ВКП(б), а також вести дальшу роботу в справі об'єднання в межах УРСР всіх сумежних з нею територій з українською більшістю населення, що входять до Радянського Союзу».³ На X з'їзді КП(б)У теж була мова про це: «Ми ставимо своїм завданням і ставимо питання перед ВКП(б) про державне об'єднання України, — у Курщині, в західній частині Вороніжчини і т. д. Це українське насе-

¹ Подаю за книжкою Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», «Сучасність», 1968 р., стор. 244.

² Подаю в своєму перекладі за книжкою Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація», стор. 245.

³ Подаю за згаданою книжкою Івана Дзюби, стор. 245. На жаль, Дзюба не сказав, який це був пленум і з якою датою. У цій постанові звертає на себе увагу доручення «вести дальшу роботу в справі об'єднання в межах УРСР всіх сумежних з нею територій», — отже, це була не перша така постанова.

лення... не має достатнього обслуговування своїх національних потреб».⁴

Відгуком цих постанов були й розмови М. Скрипника з І. Борщакком у Парижі 1927 р. про Кубань та інші не приєднані до УРСР східні українські землі. Скрипник казав: «Українську державу ми (це він сказав з наголосом) будуюмо»... І додав: «Але вона ще не збудована». Коли Борщак запитав його, як розуміти ці його слова, він відповів: «А немає в Україні ані Кубані, ані Криму, та ще дечого немає».⁵

Мабуть, унаслідок цих домагань Йо. Сталін, за посередництвом Л. Кагановича, тодішнього першого секретаря ЦК КП(б)У, на весні 1929 р. прийняв численну (понад 30 осіб) делегацію українських письменників, мистців, акторів, і на цьому прийнятті була мова про становище українців на східних сумежних українських землях. У журналі «Критика», ч. 5 за 1929 р. був надрукований звіт про цю зустріч тодішнього завідувача Відділу й пропаганди ЦК КП(б)У А. Хвилі, і з цього звіту видно, що Сталін відповів на чотири питання про національну проблему, а в одному з них, у другому, було таке: «Боротьба з націоналізмами вимагає від нас непримиренного до них ставлення і розгорненої пропаганди інтернаціоналізму не тільки в УРСР, а й в РРФСР. Чи не вчасно, отже, було б під цим поглядом поставити питання про перевірку культури в РРФСР на цій ділянці?»⁶ Сталін, очевидячки, відповів позитивно на це питання, бо коли В. Поліщук запитав його, чи не можна б приєднати сумежні українські землі до УРСР, то він сказав, що цього не можна зробити, «росіяни можуть образитись», але, мовляв, кордони в межах Радянського Союзу не мають значення, можна українізувати й за межами УРСР. Цю останню інформацію я маю від одного з членів делегації, бо в пресі про це не було згадки.

Після цієї розмови із Сталіним питання про українізацію в Російській федерації можна було ставити конкретніше, як це видно з виступу М. Скрипника на VII всесоюзному з'їзді працівників освіти 5 березня 1929 р. Цей з'їзд ухвалив резолюцію, в якій, на пропозицію М. Скрипника, був розділ «Проблема рідної мови», а в цьому розділі передбачено вживання в школах рідної мови тих «національних меншостей, що не вирізнялись в окремі національні республіки та області».⁷ Це прямо відносилось до українців в РРФСР, де українські землі не мали ніякої автономії. Та Скрипник і прямо натякнув на це, згадавши про те, що на Україні бракує 6 тисяч учителів і що цей брак «побільшає внаслідок українізації окремих округ у Центрально-чорноземній області і, мабуть, на Кубані».⁸ На жаль, я не маю достатніх інформацій про перебіг українізації в усіх цих краях, щасливий випадок — тільки ота стаття О. Зозулі, що був інспектором українізації

⁴ За книжкою Івана Дзюби, стор. 245.

⁵ «Україна», ч. 4, Париж, 1950 р., стор. 255.

⁶ Подаю за статтею О. Зозулі «Національна політика Російської комуністичної партії», «Нові дні», ч. 166, 1963 р., стор. 29.

⁷ Згадана стаття О. Зозулі, стор. 22.

⁸ За статтею О. Зозулі, стор. 21.

в ЦЧО і дав дуже цінні фактичні інформації. Згідно з цією його інформацією, українці цих земель ще раніш скаржилися до всяких урядових інстанцій, аж до РНК та ВЦВК СРСР, що їм не дозволяють навчати дітей у школах по-українському. Можливо, що ці скарги базувались на попередньому, ще з 1917—1920 років досвіді, навчання в сільських школах українською мовою. Та й такі школи, мабуть, ще раніш були, якщо може, не в цій області, то на Північному Кавказі, зокрема на Кубані, бо згадані вище в промовах М. Скрипника школи, сотні шкіл, десь мусіли бути. А тепер люди, мабуть, домагались масової українізації. Отож 1930 р. ЦК ВКП(б) та РНК СРСР і ухвалили розпочати таку українізацію. О. Зозуля пише, що це був дозвіл на українізацію в Центрально-чорноземній області, утвореній 1928 р. з колишніх губерній Курської, Воронізької, Орловської та Тамбовської, з 50 українськими районами, але це була, мабуть, постанова, що мала на увазі українізацію усіх земель РРФСР, де жили українці, тобто й Північного Кавказу, і Надволжа, і Далекого Сходу (Усурійський край). Була вона, либонь, обов'язкова і для інших союзних республік, де була українська людність, зокрема для Казахстану. Після цієї постанови відділ національних меншостей, що був при Облвиконкомі ЦЧО в м. Вороніжі як головному місті цієї області, пожвавив свою діяльність, а восени 1930 р. відбулося поширене засідання Облвиконкому, а на ньому обговорено питання «про стан та чергові завдання українізації». Доповідали керівник відділу нацменшостей Ю. Галицький та О. Зозуля. Як пише цей останній у своїй статті, опір українізації з боку керівників області — латиша Верейкіса, росіян і жидів (зокрема з боку польського жида К. Радека) був «майже одностайний», але тому що це був наказ із Москви, була ухвалена сприятлива для українізації постанова. У цій постанові були такі пункти (подаю скорочено): а) на протязі 6 місяців запровадити листування з українськими районами українською мовою, б) «негайно організувати для працівників курси української мови», в) на протязі року українізувати всі початкові школи, в) в університеті, сільськогосподарському інституті, медичному та педагогічному інститутах створити українські відділи, г) запровадити українські сторінки в п'ятьох обласних газетах, а районні газети негайно перевести на українську мову, д) в системі кооперації укомплектувати інструкторський відділ людьми, що володіють українською мовою, а навчання на низових кооперативних курсах «негайно перевести на українську мову», е) створити обласну українську книгарню та бібліотечний колектор, е) придбати для районних бібліотек достатню кількість українських книжок, і) роботу в хатах-читальнях перевести на українську мову. Але цю постанову не можна було швидко здійснити, як це виявилось на засіданні президії Облвиконкому в травні 1931 р. Було сконстатовано, що тільки третина районів більш-менш задовільно провадила українізацію, а центральні установи не змогли навіть заходитись біля неї.

На цій нараді ухвалено створити в м. Вороніжі український педагогічний інститут, українське видавництво та видання обласної української газети (тижневика) «Ленінський шлях». Через місяць інститут

був створений, а народний комісаріят освіти України надіслав для нього професора, доцента і двох викладачів. Газета «Ленінський шлях» за два місяці мала вже 20 тисяч передплатників. Крім того, видавано ще місячник «За письменність». У м. Росоші, центрі українського життя, виходила газета «Зоря». При філії РАПП утворилась українська секція, що мала 12 членів-письменників. Улітку 1933 р. в м. Вороніжі відбувся перший обласний з'їзд національних меншостей, приїхало тоді понад 500 делегатів, переважно українців. З доповідей виявилось, що за три роки українізовано понад 1500 шкіл, з 225 тисячами учнів, 7 технікумів, з 210 студентами, 3 кооперативні школи, з 340 учнями, організовано понад 100 українських хорів, 180 драматичних гуртків, 200 українських бібліотек, засновано українську книгарню, видавано 2 обласні газети, для українських газет РОСТА надсилало українські бюлетені, поширено працю обласного будинка української культури. На цьому з'їзді ухвалено посилити працю для здійснення другого етапу українізації... Але наприкінці цього року українізацію в РРФСР припинено. 29 грудня 1933 р. Обком партії та Обвиконком одержав з Москви телеграму: «Украинизацию отменить, аппарат распустишь. Указания почтой. И. Сталин, В. Молотов».⁹

На Кубані українські школи і газети були ще раніш. Ще 1926—1927 роками в м. Краснодарі українізовано тижневий додаток до газети «Красное знамя» — «Радянський станичник»... На жаль, я не маю достатньої інформації про перебіг українізації на Північному Кавказі, і тут я можу повторити те, що я згадав у своїй статті «Українці в Російській республіці», що була надрукована в виданні «The Ukrainian Quarterly», Number 1, New York, 1951 р., та додати дещо про пресу з листа до мене тодішнього редакційного працівника О. Панченка. Є спогади Петра Волиняка «Кубань — земля українська, козака» (Буенос-Айрес, 1948) р.), що вчителював тоді в станиці Новомалоросійській. Але в цих спогадах дуже мало фактичних даних про українізацію на всьому Північному Кавказі. Проте й у них можна знайти дані про те, що працівники державних установ не тільки не цікавилися українізацією, а й намагалися саботувати її (стор. 9 й 10). Зате серед козаків українізація була природним процесом, який тільки поглиблював те, що збереглося там з минулого. Наприклад, Волиняк відзначив той факт, що місцеві люди співали твори Т. Шевченка, як пісні, навіть не знаючи про те, хто їх автор (стор. 39). Згадав він і проф. І. Шалю та доц. П. Гребінника, що викладали українську мову та літературу в Краснодарському педагогічному інституті ім. М. Скрипника. Підчас ліквідації українізації на Північному Кавказі їх знищено.

Із шкіл можна згадати український відділ і «робітфак» при Краснодарському педагогічному інституті, педагогічний технікум у станиці Полтавській, такий же технікум у м. Ставрополі і, здається, 950 початкових шкіл. Із періодичних видань тоді були: педагогічний журнал «Ленінським шляхом» (виходив у Краснодарі), газета «Червоний прапор», що потім стала називатись «Червона газета» і виходила в м. Ро-

⁹ Згадувана стаття О. Зозулі, стор. 28, 29.

стові над Доном, який був головним містом Північнокавказького краю. У редакції цієї газети працював і О. Панченко, який подав у листі до мене й склад редакції: Ф. Чапала — відповідальний редактор, О. Панченко — секретар і фактичний редактор, коректу й випуск газети здійснював І. Луценко.¹⁰

При спілці письменників була досить сильна українська секція, яка мала зв'язок із українським видавництвом «СіМ» («Село і місто»), що було в Москві, в якому працювали Кость Буревій, Г. Коляда (?). Ліквідовано українізацію в цьому краї наприкінці 1933 р.

Про українізацію в Казахстані написав спогади П. Одарченко, що був тоді одним із працівників українізації.¹¹ Він згадує, що для здійснення українізації з України надіслано діяча на прізвище Горб (його ймення Одарченко не подав), що його «обрано» на члена республіканського ЦВК, і він розгорнув активну роботу. На жаль, Одарченко не подає ніяких статистичних даних. Він пише так: «Школи постали тоді по всьому Казахстані, у м. Семипалатинську був український педагогічний технікум. Був організований український відділ на радіостанції, через яку часто передавали лекції про українських письменників. на вулицях Алма-Ати лунали з гучномовців українські пісні. Найбільше пише автор про українську книжку, яка відіграла значну роль у українізації. «Українських читачів в Алма-Аті і в Казахстані взагалі було досить, — пише автор. — Вони становили кілька категорій: інтелігенція, що відбувала тоді заслання в Казахстані, селянство, депортоване в Казахстан, місцеві українці, що під впливом українізації зацікавились українською книжкою, учні українських шкіл» . . .¹² Українські книжки приходили з України, їх продавано в книгарнях, де були українські відділи.

Ще менше можна сказати про українізацію на Далекому Сході. Напевно, були там українські школи, але скільки їх, я не можу сказати. Виходила українська газета «Соціалістична перебудова».

УКРАЇНЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА НА ЗАХІДНИХ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Українська літературна мова в Галичині, Буковині та на Закарпатті, що їх окупували Польща й Румунія та «приєднала» до себе Чехо-Словаччина, опинилась була в різних, але загалом несприятливих умовах. У Польщі хоч у законі про місцеве самоврядування, затвердженім 1922 р., й було сяк-так забезпечено права української мови, шкільну автономію й приобіцяно створення українського університету, але після того, як Рада послів 1923 р. визнала польський суверенітет над Га-

¹⁰ Лист із 9. VI. 1963 р. (з Каліфорнії).

¹¹ «Українська книжка та її читачі в Казахстані в 1930—33 р.», «Нові дні», ч. 54, 1954 р.

¹² «Нові дні», стор. 16.

личиною, все це «забуто», українських службовців з адміністративно-державного апарату позвільнювано,¹³ а кількість шкіл почали дедалі більше скорочувати. Якийсь час була мова про відкриття українського університету в . . . Кракові, але потім і це «забуто». Ще гірше вдарили по українській мові й культурі румуни в Буковині та Басарабії. Вони ще 1919 р. зрумунізували 38 українських шкіл, а 1922 р. шкільні інспектори скасували українську викладову мову в усіх українських школах. Року 1920 в Чернівецькому університеті закрито катедри української мови та літератури, а трохи пізніше ліквідовано всі українські гімназії й учительські семінарії.¹⁴ Можна думати, що сприятливіше міг би поставитися до справи української мови на Закарпатті чехо-словацький уряд, якби з місця були виразні щодо цього вимоги. Але, не знайшовши серед закарпатських українців готового погляду на цю справу, він визначив мовне питання в «Генеральному статуті для організації й адміністрації Підкарпатської Русі» так: «Русинська мова є мовою навчання в перших класах і розвивається у вищих класах усіх шкіл» (1919 р.). В «Урядовому віснику» з 28 лютого теж потверджено, що офіційною мовою Закарпаття є «русинська мова». Але разом з тим він (уряд) чинив перешкоди для запровадження в школах справжньої української літературної мови та фонетичного правопису, не допускав на роботу українських емігрантів з Галичини й Наддніпрянщини та Кубані і дозволяв справжні російські школи, що їх провадили російські білогвардійці. З великими труднощами український письменник В. Гренджа-Донський видавав журнал «Наша земля» (назви «Українська земля» не дозволено). Українською мовою виходив орган комуністичної партії «Карпатська правда». Газета «Свобода», що її видавав А. Волошин, користувалась «язичієм» і етимологічним правописом.

У питанні про українську літературну мову, її діалектну основу галицькі й буковинські діячі психологічно були зорієнтовані на Наддніпрянщину, тобто вони хотіли мати спільну з усією Україною мову, але фактично й практично додержувались своєї виробленої ще за Австрії мовно-правописної традиції. Показовим у цьому розумінні був факт, що в шкільному викладанні вчителі керувались не «Граматикуо української мови» В. Сімовича, побудованою на наддніпрянській основі, а старою, написаною ще наприкінці XIX ст. «Граматикуо рускою» С. Смаль-Стоцького і Т. Гартнера, третім її виданням з 1914 р.

Про це останнє маю свідчення тодішнього педагога й мовознавця д-ра Костя Кисілевського, який написав мені в листі з 24 квітня 1970 р.: «Галицькі вчителі гімназій мали в 20-их роках XX ст. добрий підручник до навчання української мови з історичним поясненням і віршуванням: С. Смаль-Стоцький і Т. Гартнер, у третьому виданні з 1914 р.». Негативно відбивалось на стані української літературної мови й те, що в школах і редакціях кожен викладач і кожен редактор міг мати свої мовно-правописні «норми», а це призводило до безладдя в українському

¹³ Н. Григорій свідчить, що тоді звільнено понад 3 000 службовців-українців. Див. його брошуру «Поляки в Галичині». Скентон, 1936 р., стор. 79.

¹⁴ Докладніше про румунізацію Буковини написано в збірнику «Буковина, її минуле й сучасне». В-во «Зелена Буковина». Детройт, 1956 р.

літературному мововжитку. Як засвідчила в розмові зі мною колишня учениця коломийської державної гімназії Н. С., тодішній викладач української мови у цій гімназії відомий галицький письменник Д. Николишин сказав у клясі своїм учням, що він не визнає «Правописних правил, прийнятих Науковим товариством ім. Т. Шевченка» (1922 р.), і дозволив їм писати за старим правописом. А це зводило нанівець спробу цього найвищого на галицькому ґрунті авторитету перенести в Галичину «Найголовніші правила українського правопису», що їх ухвалила того ж 1922 р. ВУАН у Києві. Підтвердженням такої сваволі учителів і авторів може бути й «Словничок української мови і головні правописні правила та замітки до відміни» самого д-ра Костя Кисілевського, видані 1927 р. в Станиславові. У «Передмові» до цього «Словничка» автор зазначав, що з деякими з цих правил він не погоджувався, бо «шанував свободу та творчість нашої письменницької мови», спертої переважно на народніх говорах середньої України, а ця свобода частенько йде в розбіжному напрямкові з «Правописними правилами» (стор. IV). Не міг він прийняти й проекту українського правопису, що його 1926 р. видала Державна правописна комісія в Харкові, бо «використав» тільки «деякі практичні новості» з нього. З огляду на таке роздвоєння він і подавав рівнобіжно «дві форми або (два) слова, які живуть однаково добре поруч себе в письменницькій мові». На його думку, «така свобода не спинює розвитку мови, не закладає на неї пут, а навпаки, збагачує її». Проте зразу ж після цього він порадив, з підкресленням читачеві: «Одначе звертаю увагу Шановного Читача, що треба тут зберігати послідовність і вживати послідовно одної або другої рівнорядної форми, а не обох всуміш» (стор. IV). А це ж роздвоювало мовні норми: декотрі могли писати «послідовно» так, а декотрі інакше. Він наводив рівнобіжно -«ови», -«еви» і -«ові», -«еві», «гроший» і «грошей», «милійший» і «миліший». А крім того, з одного боку, він не визнавав наддніпрянського (хоч його запровадив галичанин Желехівський) апострофа і не допускав рівнобіжного написання з ним, а з другого — запроваджував тільки наддніпрянське подвоєння голосних, з чернігівським варіантом -«е» після них («весілля, — е»), не допускаючи галицького «весіле». Важливо зазначити, що це було не тільки його уподобання, таке ускладнення норм, бо він радився з гуртком українців станиславівської гімназії, як про це сказано в «Передмові». Буковинські редактори, очевидно, орієнтувались на галицькі підручники. На Закарпатті в школах користувались «Методичною граматикуою карпаторуского языка» А. Волошина, виданого 1923 р., з великим відсотком «язичія» в ній.

Якийсь вплив на літературну мову західних областей, можливо, робив І. Огієнко своїми виданнями — журналом «Рідна мова», працею «Чистота й правильність української мови» (Львів, 1925 р.) та словником галицизмів, що їх не слід уживати в літературній мові. У цьому розумінні можна відзначити й конкретний факт — витримані норми в мові Б. Антоновича, лемка з походження, як це Огієнко й відзначив свого часу.

УКРАЇНСЬКИЙ МОВОВЖИТОК НА ЕМІГРАЦІЇ

Після поразки української збройної боротьби за самостійну державу на захід відступили частини українських — кубанської, наддніпрянської й галицької армій, а також утікачі від більшовицької та польської помсти. Так постала велика українська еміграція, із значним відсотком інтелігенції у своєму складі, а чимала частина цієї еміграції знайшла притулок у Чехо-Словаччині. Чехо-словацький уряд дав цій еміграції можливість зберегтися у стані організованої громади, ба й створити декілька українських шкіл середнього й вищого та фахового типу. Посередником у такому сприятливому ставленні чехо-словацького уряду до української еміграції з чеського боку був д-р В. Гірса, а з українського — відомий політичний діяч 1917—1920 років Микита Шаповал. Відповідаючи на своєму ювілеї на привітання, д-р В. Гірса казав: «Мені радісно бачити, що серед української еміграції є люди, які розуміють свій історичний обов'язок перед народом і віддають на виконання його всі свої сили. Я щасливий, що міг вам допомогти в цьому великому ділі. В добрі й лихі години я не переставав і не перестану бути приятелем України. Вірю, що український народ досягне поставлених ним цілей».¹⁵

Українські школи, створені в чеських містах Подебрадах та Празі були такі: Українська сільськогосподарська академія, Українські математичні курси, Українська реальна гімназія, Український педагогічний інститут ім. М. Драгоманова, Український вільний університет, Українська мистецька студія, Український соціологічний інститут, Український робітничий університет, Кооперативні курси.

Якщо мати на увазі школи вищого, університетського типу, то треба сказати, що це були перші, після кафедр українознавства у Львівському та Чернівецькому університетах, високі школи різних профілів з викладовою українською мовою. Викладання українською мовою привело до написання й видання багатьох високошкільних підручників майже з усіх галузей людського знання. Якщо взяти продовження цієї роботи на території вже Західної Німеччини після другої світової війни, де ці підручники були перевидані, то можна навести й статистичні дані щодо кількості їх. У додатку до протоколу Українського технічно-господарського інституту в Регенсбурзі з 9 червня 1951 р. подано список аж 236 назов. Це переважно підручники з природознавчих наук, але є праці і з гуманітарних наук, зокрема з мовознавства. Деякі з цих видань — не просто підручники, а цінні наукові праці трива-

¹⁵ Подаю за виданням: Микита Шаповал, «Щоденник», II частина. Видала Українська громада ім. М. Шаповала в Новім Йорку, 1958 р., стор. 5 додатків.

лої вартости. До таких можна віднести «Ботаніку», першу частину якої написав В. Чередіїв, другу — І. Мазепа, «Дендрологію», ч. I й II Б. Іваницького, «Американське промислове пасічництво» С. Танкварі та М. Гайдака, «Загальне городництво» А. Гнатовського, «Спеціальне городництво» (відкритого ґрунту) Ю. Гюбнера, «Ботаніка» (фізіологія рослин) Г. Гордієнка, «Лісова фітопатологія» та «Сільськогосподарська фітопатологія» В. Панасенка. З гуманітарних праць можна відзначити «Історію української преси» А. Животка, «Українську культуру» за редакцією Д. Антоновича, «Історію української літератури» Л. Білецького. На жаль, майже вся ця цінна наукова література видрукована на цикльостилі, а це не забезпечує збереження її на довший час. Але в історії української наукової мови це вартісне надбання, бо ж автори цих праць мусіли працювати й над проблемами української наукової та технічної термінології. «Термінологічну проблему» засвідчено в схемі побудови Інституту грамадознавства, при якому мав бути «термінологічний кабінет».¹⁶ Деякі із згаданих шкіл видавали «Наукові записки», Інститут грамадознавства — журнал «Суспільство». Виходив літературно-науковий журнал «Нова Україна», за редакцією В. Винниченка й М. Шаповала. Крім В. Винниченка й М. Шаповала, були ще серед цієї еміграції такі відомі письменники, як О. Олесь, С. Черкасенко, а з молодших, що виявили себе вже на еміграції — Є. Маланюк. Крім Чехо-Словаччини, еміграційні українські культурні осередки були ще в Польщі та в Німеччині.

Українські науково-дослідні інститути були в Варшаві, де працювали О. Лотоцький та Р. Смаль-Стоцький, і в Берліні, де, здається, керував І. Мірчук. Обидва інститути видавали наукові праці й українські книжки взагалі. У виданні варшавського інституту вийшли цінні спогади О. Лотоцького «Сторінки минулого», три томи, та зібрання творів Т. Шевченка в 12 томах.

З нормативного боку мова цієї еміграції була продовженням тих тенденцій, що намітились були в українській державі 1917—1920 років. Орієнтацію на неписьменних селян вивіз на еміграцію М. Левицький, який у своїй книжечці «Паки й паки (про нашу літературну мову)», видану у Відні, писав: «Ті люде з цієї Придніпрянщини, що найменше підлягали обмосковленню (неписьменні жінки-селянки в маленьких селах), зберегли найчистішу нашу мову; і дійсно іноді слухати їх мову можна, як справжню мелодію, чисту музику нашого слова».¹⁷ Видавництво «Українське слово» 1922 р. видало книжечку Є. Чикаленка «Українська літературна мова й правопис», у якій уміщено «Найголовніші правила українського правопису» та статтю й список «московських, церковнослов'янських та польських слів в галицькій літературній мові, які не вживаються в Наддніпрянській Україні, і переклад їх на українську мову». Є. Чикаленко теж висловлював побажання, мовляв, «по змозі треба б було позамінювати й міжнародні (слова) — коли знайдуться тотожні слова в нашій мові, бо навряд чи е

¹⁶ Згадане видання «Щоденника» М. Шаповала, стор. 1 (додатків).

¹⁷ «Паки й паки», Відень—Київ, 1920 р., стор. 5.

рація витворювати всі свої, як це зробили чехи, і замість *електрики* писати *громовина*, а замість *Гальошів* — *мокроступи* і т. д.¹⁸

Із того, що «Українське слово» передрукувало «Найголовніші правила» . . . не можна робити висновку в тому сенсі, що всі додержувались цього правопису, ні, як було це й на Україні, у правописній практиці було й тут страшенне безладдя. Щодо мови в еміграційних письменників, то вона була різна в різних письменників. Напр., С. Черкасенко писав доброю мовою, яку вивіз ще з України, в О. Олесья було чимало русицизмів у синтаксі, у В. Винниченка також їх було немало, Є. Маланюк писав мовою з великою домішкою русицизмів і галицизмів.

¹⁸ Згадана книжечка, стор. 27.

З М І С Т

Від автора	5
Передмова	7
Уводина	11
РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ ВІД XVII	
СТ. ДО 1917 РОКУ	17
Початки українського літературно-мовного процесу	19
Ранні твори як прояви процесу. — Стихійність «перших спроб» і ранні проблеми свідомости. — Естетична функція рідної мови.	
Мова «перших спроб» та «Енеїди» І. Котляревського	28
Жанрово-тематична обмеженість ранньої української літературної мови. — Слівно-граматична будова мови «перших спроб», її різнодіалектність. — Мова «Енеїди» Івана Котляревського. — Мовостиль ранньої української літературної мови.	
Ранні спроби поважного стилю	40
Наукове народолобство і українська мова наприкінці XVIII та на початку XIX ст. — Нове в мовній діяльності І. Котляревського. — Поважний стиль у Гулака-Артемівського.	
На манівцях «мовної котляревщини»	50
Що таке «мовна котляревщина»? — Бурлескний мовостиль у Гулака-Артемівського. — «Жартлива» мова у Білецького-Носенка, Є. Гребінки й інших.	
Мова Квітчиної прози	54
Національна позиція Квітки-Основ'яненка. — Квітчині твори з мовним гумором (бурлескні). — Поважний мовостиль у Квітчиних творах. — Лексико-граматичний характер Квітчиної мови.	
Мовна діяльність українських романтиків 30—40 років	63
Національно-мовні погляди українських діячів 30—40 р. р. — Мовотворчі завдання романтиків 30—40 р. р. — Джерела розвитку української літературної мови в практиці романтиків. — Історичне значення мовної діяльності романтиків 30—40 р. р.	
Перші спроби в творенні українського правопису	80
Шевченкова мовна діяльність	83
Національно-мовна позиція Т. Шевченка. — Шевченко і російська мова. — Жанрово-тематичний засяг Шевченкової мовотворчости. — Проблема Шевченкових текстів. — Джерела Шевченкової мови. — Шевченків мовостиль. — Вага Шевченкової мовотворчости в історії української літературної мови.	
Панькова Кулішева мова	101

Мова «Народних оповідань» Марка Вовчка	105
Інерція чужомовних супровідно-ділових текстів у творчості українських письменників першої половини XIX ст.	108
Загальні умови українського мовотворення в другій половині XIX ст.	109
Заборони української мови в Росії і боротьба з ними. — Боротьба за українську мову в Західній Україні. — Гальмівна роль церков у розвитку українського мововжитку. — Прагнення синтези і вплив Галичини в українському мовотворенні.	
Розширення українського культурного мововжитку	120
Жанри красного письменства. — Українська мова в школі. — Українська мова в театрі. — Спроби політично-публіцистичної, науково-популярної та наукової мови. — Спроби запровадження української мови в церкві. — Українська мова в побуті освічених людей.	
Джерела для творення української літературної мови в другій половині XIX ст.	132
Народна мова як джерело. — «Ковані слова». — Типи неологізмів. — Етранжизми в українському мовотворенні.	
Мова письменників-реалістів другої половини XIX ст.	147
Мова О. Кониського, І. Нечуя-Левицького й Панаса Мирного. — Мова драматургів М. Кропивницького, М. Старицького, І. Карпенка-Карого. — Мовна позиція Івана Франка.	
Дальші шукання й перешкоди в творенні українського правопису	155
На межі двох століть	158
Небезпека роздвоєння і мовна дискусія 90-их років	162
Мовна діяльність Бориса Грінченка	166
Загальна характеристика його діяльності. — Характеристика Грінченкової мови. — «Словарь української мови».	
Українські домагання й прагнення після революції 1905 р. в Росії	173
Боротьба за скасування обмежень українського друкованого слова. — Поява першої української преси на Наддніпрянщині. — Справа української школи на Наддніпрянщині й Кубані. — Українська мова в театрі. — Спроби запровадити українську мову в церкві. — Українська літературна мова в побуті міста й інтелігенції.	
Проблеми українського мовотворення між двома революціями	192
Мовна дискусія пореволюційних років. — Проблема газетно-публіцистичної мови. — Проблема наукової та науково-технічної термінології.	
Мова красного письменства 900-их і пізніших років	227
Нові мовистилеві тенденції в українській літературі початку XX ст. — Мова Лесі Українки. — Василева Стефаникова мова. — Про мову Ольги Кобилянської. — Мова Михайла Коцюбинського. — Мова Володимира Винниченка. — Мова С. Васильченка (С. Панасенка). — Мова поетів-модерністів: М. Вороного, О. Олеса, Г. Чупринки, М. Філянського й «молодомузців».	
Грамотично-правописне й лексичне ^{коррафічне} опрацювання української мови	246
Граматики української мови. — Проблеми графіки й правопису. — Слівники української мови.	
«Новий антракт» у творенні української літературної мови	260

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА В САМОСТІЙНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ 1917—1920 РОКІВ	265
Боротьба за українську літературну мову 1917—1920 роками	267
Револуція 1917 р., створення української держави і домагання прав для української мови. — Права національних меншостей та їхніх мов. — Кадри українського будівництва й українізації. — Загальні труднощі й перешкоди в боротьбі за українську мову.	
Здобутки українізації за 1917—1920 роки	288
Розвиток української преси й книговидавання. — Розвиток українського шкільництва. — Українська мова в науці. — Державна функція української мови. — Українська мова в армії і флоті. — Українська мова в церковному вжитку. — Українська мова в письменстві й театрі. — Українська мова в побуті інтелігенції й міста.	
Середовий стан української літературної мови	308
Погляди ворогів і прихильників. — Інформативна й наукова розробка української мови. — Проблема діалектної основи української літературної мови. — Шукання фонетично-граматичних норм. — Добір лексики й творення науково-технічної термінології. — Практика мововжитку — її граматично-лексична строкатість. — Жанри й мовостилі. — Мова окремих наукових діячів.	
Справа української графіки й правопису	351
Загальні висновки з історії української мови в українській самостійній державі	355
УКРАЇНСЬКА МОВА В УКРАЇНСЬКІЙ «РАДЯНСЬКІЙ» СОЦІЯЛІСТИЧНІЙ РЕСПУБЛІЦІ	357
Національно-мовна політика більшовиків за т. зв. воєнного комунізму	359
Дезукраїнізація України під приводом боротьби з «українським націоналізмом». — Деякі заходи на користь української мови та мов національних меншостей і участь у цьому колишніх «боротьбістів». — Фактична нерівноправність української літературної мови в УСРР. — Українська мова в наукових установах України. — Книговидавання, преса, театр і література. — Про середовий (внутрішній) стан української мови.	
Національно-мовна політика РКП(б) 1923—1933 років	384
Спроба розчленувати імперський колектив на основі «союзної держави». — Опір імперсько-російської соціальної бази в дедалі більше централізованій державі.	
Національно-мовна політика КП(б)У після XII з'їзду РКП(б)	393
Загальні постанови про українізацію. — Українізація школи й поза-шкільної освіти. — Українізація преси — газет і журналів. — Справа видавання й поширювання української книжки. — Справа українізації науки на Україні. — Українізація драматичних театрів та опери. — Становище й стан українського письменства. — Українізація церкви — УАП церква. — Українська розмовна мова в місті й у побуті міської інтелігенції.	
Основні тенденції в творенні української літературної мови 20-их років	415
Характер мовної політики РКП(б) на цьому етапі і творча діяльність інтелігенції народів СРСР. — «Уваги до сучасної української літературної мови». О. Курило та їх вплив на українське мовотворення	
	447

цього періоду. — Укладання загальних і термінологічних слівників та методологія цієї роботи. — Український правопис 1928 р. та «Правописний словник» Гр. Голоскевича. — «Норми української літературної мови» Олекси Синявського. — Мова й мовистилі в українському письменстві та в театрі.

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА ПОЗА МЕЖАМИ УРСР ТА НА ЕМІГРАЦІЇ	433
Українізація в Російській федерації	435
Українська літературна мова на західних українських землях .	439
Український мововжиток на еміграції	442

